

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

Д.С. ГРЕЧКО

**НАСЕЛЕННЯ
СКІФСЬКОГО ЧАСУ
НА СІВЕРСЬКОМУ ДІНЦІ**

Київ ■ 2010

УДК
ББК

904(477.54)“6383”
Т4(4Укр5-4Хар)273.112

Гречко Д.С. Населення скіфського часу на Сіверському Дінці. — Київ, 2010. — 286 с., 118 рис.

Робота присвячена характеристиці археологічних пам'яток сіверсько-донецького Лісостепу скіфської доби. Здійснено історіографічний огляд основних проблем вивчення регіону, виділено п'ять періодів еволюції матеріальної культури та три основні періоди в етнокультурній історії місцевого племені. Отримана повна і системна характеристика сіверсько-донецького населення скіфської доби.

Для істориків, археологів, працівників музеїв, викладачів вищих навчальних закладів, краєзнавців, всіх, хто цікавиться стародавньою історією Причорномор'я.

Науковий
редактор:

д. і. н., проф. **С.А. Скорий**

Рецензенти:

д. і. н., проф. **В.В. Отрощенко**
д. і. н. **О.П. Медведєв**

**Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту археології НАН України
(протокол № 10 від 17.11.2009 р.)**

На обкладинці використано фото реконструкції зовнішнього виду обличчя похованого у кургані № 16 біля с. Черемушна, зроблена В.Л. Бондаренком (Бондаренко В.Л., Буйнов Ю.В., Гречко Д.С., 2007. — С. 282, рис. 2).

ISBN

978-966-02-5491-6

© Д.С. Гречко, 2010
© Інституту археології НАН України, 2010

*Моїм батькам —
Надії Микитівні
та Сергію Васильовичу
з любов'ю присвячую.*

Сіверськодонецький Лісостеп здавна привертає увагу вчених своїми численними археологічними пам'ятками. Він посідає важливе стратегічне місце у східноєвропейському лісостеповому просторі. У скіфський час це було зумовлено безпосереднім сусідством одразу кількох щільно заселених регіонів Степу та Лісостепу. Довгий час вважалось, що Лісостеп межиріччя Дніпра та Сіверського Дінця у VII — на початку III ст. до н. е. займало населення, яке залишило пам'ятки, об'єднані дослідниками у дві відмінні за походженням локальні групи — Ворсклинську правобережного типу та посульсько-донецьку, так звану лівобережну. Нові дослідження вказують на етнокультурну близькість ворсклинських пам'яток до сусідніх лівобережних груп. Цей факт відкриває нові можливості для інтерпретації етнокультурної історії населення Дніпро — Донецького Лісостепу скіфського часу.

На сьогодні у скіфознавстві склалася ситуація, за якої без поглибленого вивчення всіх локальних груп скіфоподібних пам'яток не можна успішно вирішувати ряд важливих та актуальних наукових проблем. Вже існують узагальнювальні монографії, присвячені локальним варіантам скіфоподібної культури Дніпровського Лісостепового Правобережжя, Припсілля, Середнього Дону тощо [Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989; Медведєв, 1999; Гавриш, 2000]. Пам'ятки скіфського часу басейну Сіверського Дінця в останні півстоліття ще не були предметом окремого дослідження, де б вони комплексно характеризувалися та вказувалося місце цих пам'яток серед синхронних старожитностей півдня Східної Європи. Після монографічних праць Б.А. Шрамка та П.Д. Ліберова на початку 60-х років ХХ століття, відсутні роботи, у яких об'єктом вивчення були б сіверськодонецькі пам'ятки [Шрамко, 1962 а; Ліберов, 1962, с. 5—85]. Відтоді і до сьогодні, завдяки розробкам цих авторів, сіверськодонецька група виступає як *окреме* культурно-хронологічне утворення [Археологія, 1971, 1986; Степи..., 1989].

Пожвавлення інтересу до пам'яток цієї групи, як і в цілому до Лісостепу, почалося у 90-х роках ХХ століття. Унаслідок цього процесу з'явилися 3 монографічні праці [Шрамко, 1998; Бандуровский, Буйнов, 2000; Бабенко, 2005]. Однак, автори даних робіт не ставили собі завдання *створити цілісне дослідження групи*, присвятили їх окремим проблемам (характеристика поховальних комплексів) чи пам'яткам (Люботинське городище, Пісочинський некрополь). Саме відсутність такої комплексної роботи обумовила актуальність даного дослідження, основною метою якого є узагальнююча характеристика сіверськодонецької локальної групи скіфської доби на сучасному рівні знань.

Нагадаємо, що господарство лісостепового населення Східної Європи доби раннього заліза було всебічно охарактеризовано Б.А. Шрамком [Шрамко, 1965]. Висновки вченого пройшли перевірку часом і залишаються актуальними та загальноприйнятими. Тому господарство місцевого населення окремо аналізуватися не буде, оскільки його характеристики суттєво не відрізняються від результатів дослідження Б.А. Шрамка.

Хронологічними рамками дослідження є кінець VII — початок III ст. до н. е., тобто час існування пам'яток даної групи. Географічними межами нашої роботи є лісостепова частина басейну Сіверського Дінця, яка розташована у межах сучасної Харківщини.

Ця книга є доповненою та переробленою кандидатською дисертацією, захищеною мною у 2008 році в Інституті археології НАН України [Гречко, 2008].

За допомогу у створенні цієї монографії хочу подякувати моїм вчителям І.Б. Шрамко та Ю.В. Буйнову, відповідальному редактору книги, завідувачу відділу археології раннього залізного віку ІА НАНУ С.А. Скорому, рецензентам — професорам В.В. Отрошенку та О.П. Медведєву, рецензентам рукопису дисертації — С.С. Бессоновій та О.Є. Фіалко, постійному консультанту С.В. Поліну, професорам ХНУ ім. В.Н. Каразіна С.І. Посохову та С.М. Куделку, харківським археологам — В.В. Скирді, В.В. Колоді, К.Ю. Пеляшенку, Г.Є. Свистуну, С.А. Заднікову, Л.І. Бабенку, В.Л. Бондаренку, технічному редактору книги С.А. Горбаненку.

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ СТАРОЖИТНОСТЕЙ СКІФСЬКОЇ ДОБИ НА СІВЕРСЬКОМУ ДІНЦІ

1.1. Історія дослідження та джерельна база

Джерела до вивчення лісостепової частини басейну Сіверського Дінця у скіфський час представлені майже виключно матеріалами досліджень археологічних пам'яток. До них зверталися дослідники ще у першій половині XIX ст., але лише на початку XX ст. були проведені перші великі дослідження.

Періоди вивчення пам'яток. В історії дослідження сіверськодонецьких пам'яток скіфського часу можемо виділити 4 періоди, які показують поступове зростання інтересу до старожитностей скіфської доби, початок їх цілеспрямованого дослідження та, нарешті, виокремлення скіфознавства в окрему галузь археології.

Перший період (XIX ст. — 20-ті рр. XX ст.) у вивченні археологічних пам'яток сіверськодонецького Лісостепу починається разом із зародженням та розвитком археології на теренах Російської імперії. Зростанню інтересу до старожитностей та розвитку науки сприяла поява перших археологічних музеїв та наукових товариств.

У першій половині XIX ст. Харків відіграв особливу роль як регіональний культурний та науковий центр. У 1805 р. тут відкрито університет. При ньому у 1807 р. було створено кабінет рідкостей, а у 1812 р. засновано Товариство наук, завдання якого полягало у розвитку науки та поширенні знань. Активізація наукової та збиральницької роботи університету пов'язана з новим Статутом 1835 р., згідно з яким було створено Музей витончених мистецтв та старожитностей [Редин, 1904, с. 15].

Перші звістки про археологічні пам'ятки Харківщини з'явилися у 1838 р. Вадим Пассек присвячує їм спеціальну статтю, у якій відносить існування Куколевського городища біля с. Огульці Валківського району до скіфського часу

[Пассек, 1838, с. 204—210]. Пізніше, використовуючи історико-статистичний опис цієї місцевості, складений харківським архієпископом Філаретом і працю В. Пассека, професор Ю.М. Морозов написав статтю, де згадує, що вже Філарету було відомо понад 40 городищ, та підкреслює неповноту цих даних [Морозов, 1891, с. 45—48]. Крім Куколевського, згадуються Більське, Хорошівське городища та інші. У 1888 р. І.А. Зарецький розкопав поховання скіфського часу біля с. Лютівка Золочівського району [Спицын, 1918, с. 131].

При Харківському університеті з 1887 по 1918 р. працювало Харківське історико-філологічне товариство, яке займалося вивченням питань історії, археології та етнографії Слобідської України. Його членами були такі відомі вчені як Д.І. Багалій, М.С. Дрінов, М.Ф. Сумцов. На початку ХХ ст. було засновано епархіальне сховище старожитностей у Харкові [Курило, 2002, с. 17, 45].

Важливу роль у поширенні інтересу до вивчення пам'яток історії та археології відіграли археологічні з'їзди, які проводились кожні три роки у найбільших містах Російської імперії. У 1902 р. у Харкові проходив ХІ Археологічний з'їзд. Унаслідок роботи Попереднього комітету, яким керував Д.І. Багалій, вдалося досягнути значного успіху у вивченні краю. Було заслухано близько ста наукових доповідей, серед яких слід відзначити виступ Д.І. Багалія «Про археологічну карту Харківської губернії» [Багалей, 1905, с. 4—92].

У той період також проводяться дослідження пам'яток. Так у 1903 р. біля хут. Настільного Д.І. Багалій дослідив 18 курганів у чотирьох могильниках з похованнями скіфського часу [Багалей, 1907, с. 169—378]. Цього ж року В.Є. Данилевич дослідив біля хут. Покровського 3 кургани скіфської доби [Данилевич, 1908, с. 16—17], а Є.П. Трефільєв розкопав 10 курганів біля с. Дергачі поблизу Харкова [Трефільєв, 1908, с. 102—103].

Але треба зазначити, що внаслідок незадовільної методики розкопок до революційного періоду, поганої фіксації матеріалів та неповних публікацій, у науковому розумінні значна частина матеріалів втратила свою цінність.

Після ХІІІ Археологічного з'їзду масштаби досліджень на Харківщині значно скоротилися аж до кінця громадянської війни. Після її закінчення починається *другий період* (1921—1945 рр.) вивчення старожитностей, який характеризується початком активних досліджень пам'яток скіфського часу та появою перших археологів, які вже приділяли особливу увагу старожитностям цієї доби. Велику та продуктивну роботу у цей час проводить професор О.С. Федоровський. Завдяки його енергійній діяльності навколо Археологічного музею, яким він керував, зібралась ціла група ентузіастів [Побожий, 1990, с. 29]. У 1921 р. були проведені розкопки курганного могильника біля с. Липовий Гай під керівництвом О.С. Федоровського [Кафедра истории Украины, 1922, с. 393]. У 1923—1925 рр. він дослідив кургани у вищезгаданому могильнику та почав дослідження іншого — біля с. Огульці [Федоровський, 1926, с. 47]. У цей час починає свою наукову діяльність професор С.А. Семенов-Зусер, який у 1924—1925 рр. розкопав 2 кургани у Люботинському могильнику [Бречка, 1939, с. 219].

У 1935 р. І.М. Луцкевич дослідив один курган у могильнику на Холодній Горі у м. Харкові [Шрамко, Михеев, Грубник-Буйнова, 1977, с. 35]. Він у не-

великій роботі, яка вийшла друком у 1938 р., приділив значну увагу зольникам Харківської області [Луцкевич, 1938, с. 15–16].

У 1939 р. продовжено дослідження курганного могильника біля м. Люботин під керівництвом С.А. Семенова-Зусера [Бречка, 1939, с. 203]. Одразу після закінчення війни ним же розкопано ще 5 курганів у цьому могильнику [Семенов-Зусер, 1949/40, с. 202]. Дослідник вважав, що територію східноєвропейського Лісостепу та Степу населяли скіфи-кочовики [Семенов-Зусер, 1947, с. 197]. Загалом тоді це твердження було домінуючим у науці. Його дотримувався у той час і Б.М. Граков [Граков, 1947, с. 67–69].

На початку цього періоду О.А. Спіцин робить першу спробу дати цілісну характеристику сіверськодонецьких пам'яток. Він перший узагальнив результати досліджень старожитностей скіфського часу Лісостепу та розділив пам'ятки на «етнографічні» групи та за хронологічними періодами. У своїй роботі О.А. Спіцин розглядав сіверськодонецькі кургани поруч з іншими поховальними пам'ятками землеробських груп лісостепового населення Скіфії. Дослідник вважав, що вони належали скіфам-орачам та намалював мапу їх широкого розселення. Багато уваги було приділено проблемі походження культури скіфського часу у Лісостепу. Цікаво, що О.А. Спіцин основну роль у створенні скіфської культури віддавав місцевому населенню [Спицын, 1918, с. 83–88].

Поселенням у цей час було присвячено монографію М. Фукса «Про городища скитської доби на Харківщині» [Фукс, 1931, с. 85–124]. Це була одна з перших узагальнюючих праць, в якій робилася спроба систематизувати матеріали щодо городищ скіфської доби у басейні Дінця. У ній автор дає опис 15 городищ у Охтирському, Богодухівському, Валківському, Харківському та Зміївському повітах. Ці городища не вивчались. Їхній опис та хронологічне визначення були проведені лише за зовнішнім оглядом, що дозволило датувати городища, як правило, скіфським часом. Відсутність креслень та малюнків дуже ускладнює використання цієї роботи навіть для топографічного вивчення описаних пам'яток.

Третій період охоплює час від закінчення Великої Вітчизняної війни до кінця ХХ ст. Характеризується тим, що унаслідок розширення джерельної бази археологи почали спеціалізуватися на вивченні окремих періодів давньої історії. Так, на основі розробок харківських вчених, які активно працювали протягом другого періоду (О.С. Федоровського, І.М. Луцкевича і, особливо, С.А. Семенова-Зусера), поступово у 1950-ті рр. на базі Харківського університету формується харківська школа скіфознавства на чолі з Б.А. Шрамком.

У цей час відбувається значне поживлення у дослідженнях переважно силами археологічної експедиції цього закладу (Б.А. Шрамко) та деяких дослідників з Москви та Ленінграду (Б.О. Рибakov, І.І. Ляпушкін, П.Д. Ліберов). У 1947 р. І.І. Ляпушкін оглянув городища біля с. Велика Гомольша, Сіверське, поселення біля с. Пересічна та відніс їх до пам'яток виділеної ним зольничної культури [Ляпушкін, 1961, с. 42–43]. У 1948 р. І.Ф. Левицький зафіксував залишки 11 жител на селищі Саржин Яр та досліджував багатощарове Мерефянське поселення [Шрамко, Михеев, Грубник-Буйнова, 1977, с. 33–34]. Базуючись на аналізі типів кераміки, він зробив спробу встановити ге-

нетичний зв'язок кераміки зрубної культури з керамікою скіфського часу [Левицький, 1948, с. 49]. У 1948—1949 рр. експедиція ХДУ під керівництвом С.А. Семенова-Зусера проводила дослідження городища та курганів біля с. Велика Гомольша [Семенов-Зусер, 1949/40, с. 2—19]. У 1950 р. Б.А. Шрамко за дорученням С.А. Семенова-Зусера розкопував городище біля с. Караван та кургани Люботинського могильника [Шрамко, 1950, с. 10—18]. У цьому ж році Сіверськодонецькою експедицією ПМК АН СРСР під керівництвом Б.О. Рибаківа було відкрито поселення та курганний могильник біля с. Островерхівка, в якому досліджено курган [Шрамко, 1954, с. 106].

Б.А. Шрамко у 1950—1951 рр. проводив розвідки з шурфуванням на городищах біля сел Циркуни та Яковлівка [Шрамко, 1956/19, с. 3—6]. У 1951 році він оглянув 9 городищ (Циркуни, Караван, Люботин, Яковлівка, Городище, Водяне, Баранове, Хорошеве та Закозарівське), селище біля с. Велика Данилівка. Біля станції Основа було зафіксовано залишки 5 наземних жител. На селищі біля с. Шмарівка було знайдено залишки глиняної підлоги житла пізньоскіфського часу [Шрамко, 1952/24, с. 9—16; Шрамко, 1954, с. 105—109]. У 1952 р. Б.А. Шрамко розкопав зольник на Островерхівському селищі, під яким було досліджено наземне житло [Шрамко, 1954, с. 105—109]. У 1951—1952 рр. він вивчав Хорошівське городище [Шрамко, 1991, с. 50—59], зафіксував матеріали скіфського часу у шурфі на Сіверському городищі біля с. Мілова [Шрамко, 1962а, с. 135—151]. У 1953 р. Б.А. Шрамко розрізав вал Мохначанського городища та розкопав 3 зольника на Островерхівському поселенні [Шрамко, 1953/19, с. 4—10; Шрамко, 1962, с. 132]. У 1953 р. Б.А. Шрамко захистив кандидатську дисертацію за темою «Памятники скифского времени бассейна Северского Донца» [Шрамко, 1953].

У 1952 р. важливою подією вітчизняного скіфознавства стала Перша конференція з питань скіфо-сарматської археології. Дискутуючи, дослідники дійшли висновку, що скіфи жили у Степу Північного Причорномор'я, а Лівобережний Лісостеп населяли нескіфські племена будинів, гелонів, меланхленів тощо. Локальні ж групи археологічних пам'яток лісостепової культури Лівобережжя на той час вимальовувалися ще не досить чітко, що було пов'язано з поганою вивченістю даної території, особливо Сіверського Дінця [Погребова, 1954, с. 25]. На цій конференції Б.М. Граков та А.І. Мелюкова виділили посульську та середньодонську групи споріднених пам'яток та обережно віднесли до цього ж давнього населення і скіфоподібні пам'ятки Сіверського Дінця. Населення Дніпровського Лівобережжя скіфського часу вони вважали автохтонним, пращурами якого були пізньозрубні племена [Граков, Мелюкова, 1954, с. 88—89].

З 1953 по 1956 рр. дослідженням пам'яток скіфського часу даного регіону займався Харківський загін Скіфської експедиції ІА АН УРСР під керівництвом П.Д. Ліберова. У 1953 р. було проведено розкопки 651 м² на найбільшому скіфському городищі Харківщини — біля хут. Городище було знайдено нове городище у Чернецькому Яру і 2 поселення біля с. Огульці [Ліберов, 1962, с. 80], а у 1954 р. було досліджено 9 курганів біля с. Черемушна Валківського району [Ліберов, 1961, с. 104—109]. Роботу загону у 1954—1956 рр. було присвячено виявленню етнокультурної межі лісостепових та степових пле-

мен Середнього Дінця. Для цього проведено повне дослідження р. Оскол та Береки, які показали повну відсутність поселень скіфського часу у Степу [Либеров, 1959, с. 35—41; Либеров, 1961а, с. 95—109]. П.Д. Ліберов утримувався від етнокультурного визначення населення басейну Сіверського Дінця, як такого, що існувало у скіфський час [Либеров, 1962, с. 83].

Далі вивченням пам'яток скіфського часу Харківщини займаються майже повністю харківські археологи. В цей час активну дослідницьку діяльність продовжує тоді ще доцент Харківського університету Б.А. Шрамко. Він проводить у 1954 р. розкопки на городищах Коропові Хутори та Караван [Шрамко, 1954/14, с. 2—16]. У 1955 р. було продовжено роботи на городищі Караван, де виявлено глиняний жертвник та велика кількість вотивних предметів (хлібці, моделі зерен тощо) [Шрамко, 1957, с. 178—198]. Цього ж року при дослідженні Донецького городища було виявлено матеріали скіфського часу [Шрамко, 1955/34, с. 12—22]. У 1956 р. Б.А. Шрамко проводить великі розвідки по річкам Великий Бурлук, Гніліця, Хотомля та Сіверський Донець, які підтвердили висновки П.Д. Ліберова про повну відсутність поселень цього періоду у степу [Шрамко, 1956/19, с. 6—21]. У 1957—1958 рр. дослідник розкопав 3 зольники на селищі Шовкова [Шрамко, 1958/31, с. 3—15].

З 1958 р. Б.А. Шрамко поступово переходить до розкопок Більського городища в басейні Ворскли, але дослідження сіверськодоонецьких пам'яток з невеликими перервами продовжує [Шрамко, 1987, с. 9]. Вчений у 1961 р. розпочав роботи на Люботинському (Шеерманському) городищі, зробив розріз захисних споруд на Караванському городищі та заклав два розкопи на Циркунівському [Шрамко, 1962/36, с. 4—12]. У наступному році, крім досліджень на Люботинському городищі, Б.А. Шрамко розкопав 10 курганів у Люботинському могильнику [Шрамко, 1962/36, с. 17—25]. Люботинське городище досліджувалось з 1961 по 1964 рр. За цей час було розкрито площу у 7190 м² — це на сьогодні найповніше розкопана пам'ятка скіфського часу Харківщини [Шрамко, 1998, с. 11].

У 1970 р. Б.А. Шрамко продовжив дослідження на городищі Коропові Хутори [Шрамко, 1971/46, с. 4—12]. У наступному році вченим було розпочато археологічні дослідження у зоні будівництва Трав'янського водосховища, де вдалося знайти 3 поселення скіфського часу [Шрамко, 1971/46, с. 15—22]. У 1972 р. з початком затоплення було проведено розкопки на селищі Проходнянське-1 [Шрамко, 1972/66, с. 6—17].

Визначну роль у вивченні пам'яток скіфського часу басейну Сіверського Дінця у цей період відігравав Б.А. Шрамко. Саме з його іменем пов'язано виділення сіверськодоонецьких пам'яток в окрему групу та наукова інтерпретація усіх наявних на той час матеріалів [Шрамко, 1953]. Ще до виходу у світ його першої монографії у 1962 р., дослідник опублікував результати розкопок цілої низки пам'яток скіфського часу, які і склали основу монографії. У підсумку автору вдалося охарактеризувати поховальний обряд, весь комплекс матеріальної культури та господарство землеробських племен середньої течії Сіверського Дінця скіфського часу. Вже понад 40 років Б.А. Шрамко є послідовним прихильником локалізації племен меланхленів Геродота на Сіверському Дінці. Фінал існування сіверськодоонецької групи

пам'яток скіфського часу він пов'язував з сарматською агресією [Шрамко, 1962, с. 176—234].

Саме його роботи було покладено в основу відповідних розділів узагальнюючих праць з археології Скіфії, які підготували В.А. Іллінська, О.І. Тереножкін [Іллінська, Тереножкін, 1971, с. 124—127; Ильинская, Тереножкин, 1983, с. 336—342] та В.Г. Петренко [Петренко, 1989, с. 235—237], хоча ці автори не підтримали гіпотезу Б.А. Шрамка щодо приналежності сіверсько-донецької групи пам'яток скіфського часу меланхленам.

У 50—60-ті роки ХХ ст. І.І. Ляпушкін включав племена скіфського часу басейну Сіверського Дінця у так звану зольничну культуру, яка була розповсюджена на всій території Дніпровського Лісостепового Лівобережжя [Ляпушкин, 1961, с. 5—88]. Саме наявність зольників на поселеннях та городищах Дніпро-Донецького Лісостепу скіфської доби дозволила досліднику виділити вищезгадану культуру. Потрібно відзначити, що термін культура «зольників» належить В.О. Городцову [Городцов, 1911, с. 93—211], а І.І. Ляпушкін його використав як данину півстолітній традиції [Ляпушкин, 1961, с. 9—10]. Появу цієї культури у Лівобережжі дослідник пов'язував з міграцією її носіїв із районів Правобережжя, де вона з'являється раніше [Ляпушкин, 1961, с. 29]. І.І. Ляпушкін вважав, що термін «зольнична культура» об'єднує спільні за походженням групи населення, у яких існувала традиція спорудження зольників. Дослідник при цьому визнавав деякі розбіжності між окремими регіонами, які були обумовлені роз'єднаністю та впливом різних сусідів [Ляпушкин, 1961, с. 28].

У 1967 р. на другій скіфо-сарматській конференції у Москві О.І. Тереножкін, змінивши погляди, вказував на те, що у Північному Причорномор'ї існувала лише одна скіфська культура, яка була принесена на південь Східної Європи з «глибин Азії» скіфами. Кочовики, на думку дослідника, підкорили місцеве населення Північного Причорномор'я, асимілювали його та широко розповсюдили свою культуру. Населення Лівобережного Лісостепу було іраномовним, але осілим. Це були, скоріш за все, «скіфи-землероби» [Тереножкін, 1971, с. 23]. На цій же конференції Б.А. Шрамко висловив протилежну думку — у Лісостепу жило нескіфське населення, етнічну приналежність якого на той час не було встановлено. А лісостепові племена, принаймні до пізнь-скіфського часу, зберігали свою незалежність від степовиків [Шрамко, 1971а, с. 92].

У цей час виходить робота Б.М. Граков, який вважав межиріччя Дніпра та Дону місцем проживання гелоно-будинської спільноти, а на Сіверському Дінці він розміщує меланхленів. Городище біля хут. Городище він вважав центром союзу племен меланхленів [Граков, 1971, с. 141—142].

У 1973 році Н.Г. Коленченко, співробітник Харківського історичного музею, розкопала курган біля с. Протопопівка [Коленченко, 1973/64, с. 4—10]. В.Є. Радзівська у 1975 р. дослідила 1 з 14 зольників на селищі Мисове-1 (с. Западня Нововодолазького району) [Радзиевская, 1975/80, с. 1—6].

У 1976 р. В.Г. Бородулін розкопав 6 курганів у могильнику біля с. Протопопівка Дергачівського району. Кургани датуються V ст. до н. е. [Бородулин, 1977, с. 246—247]. У наступному році археолог дослідив 2 кургани IV ст. до н. е.

у 524 мікрорайоні Салтівського житлового масиву м. Харкова [Бородулін, 1978, с. 245—246]. У цьому ж році біля с. Волоська Балаклійка Балаклійського району був зруйнований курган, з якого походить меч з пазуроподібним навершям [Шрамко, 1983б, с. 60].

У 1978 р. у зв'язку з будівництвом Муромського водосховища було розкопано 7 курганів біля с. Веселе. Курган № 4 виявився пізньосавроматським, а ще 2 належали представникам місцевого населення V—IV ст. до н. е. [Шрамко, 1992, с. 110—119].

Експедицією Харківського історичного музею під керівництвом В.Г. Бородуліна у 1978—1980 рр. біля с. Пісочин Харківського району було розкопано 35 курганів кінця V — IV ст. до н. е., частина яких належала місцевій еліті того часу [Бородулін, 1980, с. 254—255].

У 1982 р. В.Г. Бородулін дослідив курган середньоскіфського часу біля с. Коротич Харківського району [Бородулін, 1983, с. 245—246]. У 1984 р. Б.А. Шрамко та Ю.Н. Бойко провели дослідження двох майданів та одного поховання IV ст. до н. е. у катакомбі біля с. Новий Мерчик у басейні р. Мерчик [Шрамко, Бойко, 1988, с. 98—108]. На поселенні скіфського часу Липовий Гай у Харкові у 1988 р. під час прокладання газопроводу було зруйновано культурний шар. При охоронних дослідженнях під керівництвом Б.А. Шрамка, В.Є. Радзівської та І.Б. Шрамко було знайдено рештки 2 гончарних пічок пізньоскіфського часу [Радзиевская, Шрамко И.Б., 1990, с. 165—167].

У 80-ті роки XX ст. з'являється кілька визначальних для цього часу робіт. У своїй фундаментальній монографії О.І. Тереножкін та В.А. Іллінська вважали, що басейн Сіверського Дінця у скіфський час був одним з найзаселеніших районів, населення якого було спорідненим з племенами басейнів Сули та Псла. При етнокультурній характеристиці повторюються положення доповіді О.І. Тереножкіна 1967 р. [Ильинская, Тереножкин, 1983, с. 336—342].

А.О. Моруженко розглядала лісостепову зону між Дніпром та Доном, як територію, де у VII—III ст. до н. е. сформувалась історико-культурна спільнота землеробського населення з багатьма спільними рисами у соціально-економічному і культурному розвитку. Вона вказувала на декілька особливостей сіверськодонецької групи пам'яток: найменші розміри поховальних споруд, домінування видовжених прямокутних могил, меридіональна орієнтація похованих, укріплення з передгороддями. Дослідниця вважала, що пам'ятки басейну Сіверського Дінця були залишені меланхленами [Моруженко, 1989, с. 25—40]. Концепція А.О. Моруженко ґрунтується на широкому колі археологічних джерел і, безумовно, є слушною. Однак, на нашу думку, історичні процеси у Дніпровському Лісостеповому Лівобережжі були складнішими і порізнному відбилися на долі населення окремих регіонів межиріччя Дніпра та Дону.

Протягом 90-х років XX ст. активну роботу з виявлення, складання планів та картографування археологічних пам'яток доби раннього заліза сучасної Харківщини проводив краєзнавець А.О. Зоря [Радзиевская, 2005, с. 373].

Під керівництвом Ю.В. Буйнова у 1989 р. було розкопано 5 курганів у зоні будівництва Rogozianської зрошувальної системи на території Золочівського району. Було знайдено одне поховання, яке відноситься до ранньоскіфсько-

го часу, в іншому кургані було зафіксовано 3 могили V—IV ст. до н. е., а під курганом біля с. Рідний Край — катакомбне поховання IV ст. до н. е. [Буйнов, 1990, с. 135—142].

У 1993—1994 рр. О.В. Бандуровський досліджував зруйновані кургани біля м. Люботин Харківського району у Караванській групі Люботинського могильника, а Ю.В. Буйнов — 8 курганів у Центральній групі цього ж могильника, 6 курганів у Верхньогійовській та 4 у Нижньогійовській групах, 2 кургани біля ст. Раднаркомівська та 4 в ур. Соломахівка [Бандуровський, Буйнов, Дегтярь, 1998, с. 143—182]. Дослідження на городищі біля с. Коропові Хутори у 1998 р. проводив В.К. Міхеєв [Міхеєв, 1998/80, с. 3—9].

Взагалі третій період характеризується з одного боку значним збільшенням джерельної бази, з другого — відсутністю узагальнюючих праць присвячених сіверськодонецькій групі.

Четвертий період починається разом з XXI століттям та триває досі. На його початок чітко вказує поява монографічних та дисертаційних досліджень, присвячених пам'яткам групи [Бандуровський, Буйнов, 2000; Бабенко, 2005; Гречко, 2008]. Треба відмітити монографію О.В. Бандуровського та Ю.В. Буйнова, яких було зібрано дані про всі досліджені на той час поховальні пам'ятки басейну Сіверського Дінця доби раннього заліза. Було також подано характеристику поховальних звичаїв та супроводжуючого матеріалу, етнокультурну реконструкцію та каталог пам'яток. Автори підтримали та доповнили новими аргументами гіпотезу Б.А. Шрамка щодо локалізації меланхленів на Дінці [Бандуровський, Буйнов, 2000, с. 4—264].

Вихід у світ монографічного дослідження Л.І. Бабенка є значною подією у вивченні пам'яток скіфської доби Лісостепу Східної Європи [Бабенко, 2005]. Нарешті, яскраві матеріали Пісочинського некрополя були введені в широкий науковий обіг. Вони значно доповнюють наші знання про матеріальну культуру та етнокультурний розвиток населення лісостепової частини басейну Сіверського Дінця у кінці V—IV ст. до н. е. На дискусійні моменти роботи було вказано мною у відповідній рецензії [Гречко, 2006, с. 101—105].

Паралельно з виходом узагальнюючих праць продовжувалися і активні польові дослідження у регіоні. Мерчанська археологічна експедиція ІА НАН України та Харківського університету під керівництвом О.В. Бандуровського та Ю.В. Буйнова у 1999—2000 рр. провела дослідження 11 курганів у третій групі та 5 насипів у четвертій групі могильника біля с. Старий Мерчик, де було поховано представників місцевої еліти другої половини IV ст. до н. е. [Бандуровський, Буйнов, 1999, с. 23—24; Бандуровський, Буйнов, 2001, с. 72—75].

Експедиція ХНУ ім. В.Н. Каразіна під керівництвом Ю.В. Буйнова у 2001—2003 рр. досліджувала городище в урочищі Городище. За 3 польові сезони було розкрито загальну площу у 1300 м², виявлено велику кількість житлових, господарських комплексів та предметів матеріальної культури скіфської доби [Буйнов, Гречко, 2005, с. 13—17]. У 2002 р. експедиція під керівництвом Ю.В. Буйнова та О.В. Бандуровського розкопала 9 курганів з похованнями скіфського часу у могильнику біля с. Черемушна. У 2003 р. Ю.В. Буйнов провів дослідження 2 курганів в уроч. Могилки та одного в уроч. Круглик біля горо-

дища в уроч. Городище. Під усіма насипами було зафіксовано по одному похованню V—IV ст. до н. е. [Бандуровський, Буйнов, Окатенко, 2005, с. 9—13].

При дослідженні різночасових сіверськодонецьких городищ Середньовічною експедицією Харківського національного педуніверситету під керівництвом В.В. Колоди було досліджено шари пізньскіфського часу. З 1999 по 2001 рр. розкопки проводилися на Мохначанському городищі, де була розкрита велика площа та досліджено всі основні ділянки захисних споруд. Дослідження дали цікаві матеріали щодо техніки спорудження валу. Отримана при розкопках інформація дає змогу говорити, що це було городище-сховище, захисні споруди якого згоріли наприкінці його функціонування [Колода, 2000/95, с. 6—20; 2001/29, с. 3—19; 2002, с. 137—140]. У 2002—2003 рр. досліджувалося городище біля с. Водяне [Колода, 2003/67, с. 2—4; 2004а, с. 7—31], а у 2003—2004 рр. були проведені розкопки на городищі Коропові Хутори [Колода, 2004, с. 31—42].

Активну роботу з вивчення сіверськодонецьких пам'яток доби раннього заліза у 2001—2006 рр. проводила І.Б. Шрамко. Було здійснено дослідження поселень у с. Барчани, в ур. Дроб'янське, Саржин Яр, Шлях, Червоносове-3 та інших [Шрамко І.Б., 2001/54, с. 3—15; 2003, с. 102—109; 2005, с. 3—8; Шрамко І.Б., Задников С.А., Зоря А.О., 2004, с. 27—32; Шрамко І.Б., Задников С.А., Пеляшенко К.Ю., 2007, с. 7—27].

У 2005 р. Д.С. Гречко вивчав поселення Горіховий Гай-2 та Циркунівське городище. Під насипом одного із зольників поселення було зафіксовано рештки культового комплексу ранньоскіфського часу [Гречко, 2005/5, с. 5—14]. У 2006—2007 рр. Д.С. Гречко проводив дослідження курганного могильника початку пізньоскіфського періоду біля с. Гришківка [Гречко, 2006/26; Гречко, 2007/136].

До цього часу належить кілька робіт, які впливають на вирішення питання щодо етнокультурної інтерпретації сіверськодонецької групи. О.П. Медведєв вважає, що межиріччя Дніпра та Дону у скіфський час, було заселено будинами та гелонами. А у заселенні Середнього Дону у VI ст. до н. е. брала участь частина населення басейну Сіверського Дінця [Медведєв, 1999, с. 114—117]. В останній час тезу про майже повну ідентичність культур Лісостепового Лівобережжя та середньодонських пам'яток активно розвиває В.І. Гуляєв, який вважає, що вони належать власне скіфам [Гуляєв, 2001, с. 53—65]. Аналіз меридіанально-орієнтованих поховань Придніпровського Лісостепу та динаміки зміни їх кількості по регіонах провів Ю.М. Бойко, та пов'язав їх з постійними міграціями будинів [Бойко, 1999, с. 59—78].

Наведені дані з історії польових досліджень сіверськодонецьких пам'яток скіфського часу свідчать про масштабність археологічних робіт, які були проведені вітчизняними науковцями. Слід зауважити, що до 60-х років ХХ ст. здебільшого розкопувалися кургани. Починаючи з 60-х років минулого сторіччя починається рівномірне вивчення побутових та поховальних пам'яток, що відображає загальну тенденцію для східноєвропейської археології.

Джерельна база. *Археологічні джерела.* На сьогодні у лісостеповій частині басейна Сіверського Дінця відомо 16 городищ (табл. 1), понад 150 поселень, досліджено 194 поховань у 185 курганах (табл. 4) та зафіксовано окремі знахідки скіфського часу (рис. 2). Розкопки проводились на 10 укріпленнях, ще 5 го-

родищ шурфувалися. Дослідження 3 городищ обмежувалися збором підйомного матеріалу. Загальна розкопана площа сіверськодонецьких городищ становить понад 15200 м² (табл. 1). Найкраще вивченим є Люботинське городище (7190 м²). Розкопки проводились на 11 сіверськодонецьких поселеннях. Ще 10 селищ шурфувалося. Загальна розкопана площа сіверськодонецьких селищ становить понад 2712 м² (табл. 2). Дослідження інших поселень обмежувалось зборами підйомного матеріалу. Грунтових могильників поки що не виявлено [Бандуровский, Буйнов, 2000, с. 3].

Писемні джерела про Скіфію досить обмежені і представлені майже виключно працями античних авторів. Відомості про Північне Причорномор'я містяться більше ніж у 300 грецьких та римських авторів, але лише деякі з них згадують північних сусідів скіфів, які жили на території сучасного Українського Лісостепу [Скрижинская, 1991, с. 7]. Найбільш детальний опис Скіфії навів у своїй праці Геродот [Геродот, IV]. Цінність цього твору загальновідома, але його інформація стосується Північного Причорномор'я у період лише до середини V ст. до н. е., а дані, які відносяться до північних сусідів скіфів, обмежені та не дуже конкретні. Використовувати їх стосовно пам'яток другої половини V — IV ст. до н. е. можна лише за умови відсутності будь-яких значних племінних міграцій у цей час. А подібний рух племен, безумовно, був. Тому, не відмовляючись від даних писемних джерел, ми маємо на меті створення спочатку регіональної археологічної реконструкції історії населення сіверськодонецького Лісостепу скіфської доби, керуючись при цьому насамперед традиційними для археології методами.

Доречним є «привлечение сообщений античной литературной традиции только на заключительной фазе исследования и до проведения дополнительного анализа письменных документов и справок в той лишь степени, в которой они не вступают в явное противоречие с хронологически сгруппированными и критически осмысленными данными археологии» [Виноградов, Марченко, 1991, с. 147].

Аналіз писемних джерел дозволив деяким дослідникам припускати, що сіверськодонецький Лісостеп у скіфський час був заселений меланхленами [Граков, 1971, с. 131; Мозолевский, 1990, с. 136, рис. 12; Шрамко, 1998, с. 126—127; Бандуровський, Буйнов, 2000, с. 118—123; Медведев, 2005, с. 101—102]. За свідченнями Стефана Візантійського, вперше цей етнонім на зламі VI—V ст. до н. е. використав Гекатей Мілетський, який вважав їх скіфським народом, який отримав назву за їх одягом [Jac., fr. 185]. Спочатку у периплі Псевдо-Скілака вони розміщуються на Північному Кавказі поруч із гелонами [Scyl. Peripl., 79]. Ці дані відображають дуже ранню ситуацію та походять від твору Гекатея, що не зберігся, який використовував дані більш давньої праці Скілака [Куклина, 1985, с. 97, 128]. На Кавказі меланхленів розміщували ще кілька античних авторів [Mela, I, 110; II, 14; Plin. NH, VI, 15; Amm. Marc., XXXI, 5]. Догеродотівські дані дозволили Б.А. Шрамку припустити, що вони входили до кіммерійського союзу племен, який ворогував зі скіфами. Унаслідок закріплення останніх на Північному Кавказі, меланхлени та гелони повинні були шукати собі нові помешкання та мігрували на північ, до Лісостепу [Шрамко, 1998, с. 126].

Геродот, можливо, полемізуючи з Гекатеєм, називає меланхленів нескіфським племенем [Herod., IV. 20], представники якого носять чорний одяг та мають скіфські звичаї [Herod., IV. 102, 107]. «Батько історії» зазначив, що меланхлени наприкінці VI ст. до н. е. мали своїх «царів», які приймали незалежні від скіфів рішення [Herod., IV. 119]. Історик досить докладно описав їх місце перебування [Herod., IV. 20, 100—110, 119, 123—125]. О.П. Медведєв зазначив, що при переліку етносів меланхлени завжди йдуть після андрофагів, але попереду будинів та гелонів [Медведєв, 2005, с. 93]. Одним з головних аргументів на користь розміщення меланхленів у сіверськодонецькому Лісостепу є повідомлення Геродота, що меланхлени жили на північ від царських скіфів, які займали територію степового Криму та північного узбережжя Азовського моря [Herod., IV, 20]. Новими аргументами цю гіпотезу доповнив Ю.В. Буйнов. Дослідник аргументовано запропонував вважати за вихідну точку шляху до меланхленів давньогрецьку Феодосію. Маршрут цього шляху повинен збігатися з середньовічним Муравським Шляхом. Таким чином, дорога у землю меланхленів тривалістю у 20 днів та довжиною близько 840 км повинна завершитися у сіверськодонецькому Лісостепу [Бандуровский, Буйнов, 2000, с. 118—123].

Але, незважаючи на досить чіткі дані Геродота, меланхлени у працях дослідників отримали різну географічну локалізацію [Доватур, Каллистов, Шишова, 1982, с. 350—351]. На думку більшості сучасних дослідників, меланхлени це грецький псевдоетнонім. Але він не був вигаданий Геродотом чи його інформатором, а є точною грецькою калькою з іранської з тим же значенням [Медведєв, 2005, с. 94]. Імовірно, ім'я меланхленів походить від місцевої іранської назви «саударати» («вдягнені в чорне»), яке відоме з ольвійського декрету на честь Протогена [Абаєв, 1979, с. 305].

Цікаву гіпотезу, яка дозволяє вбачати у меланхленах частину чисельного народу будинів, запропонував І.В. П'янков [П'янков, 1994, с. 202]. Вчений звернув увагу на свідчення Аристотеля про будинів (у передачі Еліана): «у будинок ... не родяться белые овцы, но что все они черные [Ael. Hist. anim. XVI. 33]». Таким чином, єдина етнографічна риса меланхленів може стосуватися і будинів. А.Ю. Алексєєв, розвиваючи цю гіпотезу, вважає, що меланхлени є суто описовою назвою народу, а у назві будинів, скоріш за все, зберігся власне етнонім [Алексєєв, 2003, с. 80]. Більше того він припускає повну тотожність цих народів, яка не усвідомлювалась стародавніми авторами, зважаючи на різні системи опису.

М.І. Артамонов першим пішов шляхом співвідношення окремих нескіфських племен з локальними варіантами лісостепової скіфоподібної культури. Дослідник увів до обігу поняття гелано-будинської спільності, яка займала весь лісостеповий простір Дніпро-Донського межиріччя. До цієї спільності входили і меланхлени Геродота [Артамонов, 1949, с. 158—161, 170]. У аналогічному руслі розглядає це питання і О.П. Медведєв. Вчений, проаналізувавши дані археології, висловив думку, що у V—IV ст. до н. е. Дніпро-Донський Лісостеп був зайнятий спорідненими племенами будинів разом з гелонами та меланхленами, як південною частиною великого та численного народу будинів [Медведєв, 2005, с. 101].

Важливим є спостереження О.П. Медведєва, що різні назви одного народу у джерелах, які належать до різних етнімічних традицій, не повинні бентежити дослідників, оскільки вони трапляються так само часто, як однокорінні («кельти» та «гали», «кумани» та «половці» та інші) [Медведєв, 2005, с. 101—102]. Отже, на сьогодні можна припустити, що меланхлени це інша назва тієї частини будинів, які мешкали у сіверськодонецькому Лісостепу.

Автор роботи підтримує думку дослідників, які вважають Дніпро-Донський Лісостеп територією розселення численного народу будинів». Окремі племена будинського союзу можуть відповідати племенам, які були згадані «батьком історії». Це не тільки не суперечить можливій локалізації меланхленів (екзотнімі частини будинського народу) у сіверськодонецькому Лісостепу, а й деталізує за допомогою даних археології інформацію Геродота [Артамонов, 1949, с. 158—161, 170; Медведєв, 2005, с. 101].

1.2. Проблема генези та зникнення

Проблема генези та появи пам'яток скіфоподібної культури у сіверськодонецькому Лісостепу неодноразово привертала увагу археологів, але найчастіше вона розглядається у купі з іншими регіонами Лівобережжя. Погляди на неї не були однакові та змінювалися разом з новими дослідженнями.

Результати перших розкопок курганів узагальнив у своїй праці «Курганы скифов-пахарей» О.А. Спицин [Спицын, 1918]. На відміну від своїх попередників, які вважали, що досліджені ними пам'ятки є скіфськими, він підкреслив, що ці кургани не можуть мати прямого відношення до скіфів. Саме він уперше об'єднав харківські кургани з пам'ятками Київщини та Полтавщини, які на його думку належали скіфам-орачам Геродота [Спицын, 1918, с. 143].

Ідею про етнокультурну спільність населення Правобережного та Лівобережного Лісостепу у скіфський час підтримав М. Фукс [Фукс, 1931, с. 85—124]. У своїй роботі, базуючись на особливостях зовнішніх форм валів та ровів, він доходить висновку, що розповсюдження городищ на великій території від дніпровських притоків до Дону, зокрема й Сіверського Дінця, є результатом поступового переміщення племен з басейну Дніпра у східному напрямку.

Прибічником цієї ж гіпотези був І.І. Ляпушкін. Він вважав, що виділення локальних груп на Лівобережжі є помилковим. На цій території на його думку у ранньому залізному віці існувала єдина «зольнична» культура, яка генетично була пов'язана з Правобережним Лісостепом. У її розвитку дослідник виділяє 2 періоди — ранній та пізній. Відсутність чорнолискованої кераміки на пам'ятках Посулля, Припсілля та Сіверського Дінця він пояснював їх появою у середині VI ст. до н. е., коли вона практично виходить з обігу [Ляпушкін, 1961, с. 10—36]. Дослідник припускав існування пам'яток «ранньозольничної» культури, крім Ворскли, у сіверськодонецькому Лісостепу, хоча на той час не мав доказів цієї гіпотези і сподівався на її підтвердження у майбутньому [Ляпушкін, 1961, с. 37].

Більш ґрунтовно цю проблему на початку 60-х років минулого століття розглянув Б.А. Шрамко. У своїй монографії, яка була присвячена старожитностям Сіверського Дінця, він стверджував, що сіверськодонецькі пам'ятки скіфського часу не мають генетичних коренів у місцевих культурах доби пізньої бронзи (бондарихинській та пізньозрубній), а з'являються у повністю сформованому вигляді. Появу нового населення на Лівобережжі Б.А. Шрамко тоді пов'язував з міграцією з Правобережного Лісостепу у VI ст. до н. е., внаслідок чого племена бондарихинської культури, на його думку, були витіснені на північ та частково змішалися з прийшлим населенням. Автор виділяє декілька варіантів скіфської культури з однією генетичною основою, що відповідали новим племінним угрупованням [Шрамко, 1962, с. 129].

Так, поступово, починаючи від О.А. Спіцина, було започатковано і розвинено *гіпотезу про задніпровське походження* пам'яток скіфського часу, розташованих у сіверськодонецькому Лісостепу. Нажаль, вона не отримала свого продовження, і майже всі археологи тоді її не підтримали. Навіть один з прихильників цієї гіпотези — Б.А. Шрамко з часом повністю змінив свої погляди на цю проблему.

Друга гіпотеза виникла на основі тверджень В.О. Городцова про походження сіверськодонецьких пам'яток скіфського часу від місцевої зрубної культури доби пізньої бронзи. Ще на XII Археологічному з'їзді він констатував наявність ознак, які вказують на те, що народність, яка ховала небіжчиків у насипах та на горизонті, залишилась на берегах р. Дінець до вторгнення греко-скіфської культури і пізніше сприйняла останню [Городцов, 1905, с. 209].

Першу спробу довести реальність цієї гіпотези зробив І.Ф. Левицький, який стверджував, що на поселенні біля с. Мерефа на Харківщині він простежив перетворення зрубної кераміки у місцеву «скіфську» [Левицький, 1948/17, с. 49]. Але вже Б.М. Граков [Граков, 1977, с. 195] звернув увагу на те, що побудова І.Ф. Левицького базується тільки на типологічному аналізі за відсутності прямої стратиграфії. Більше того, Мерефянське поселення не розкопувалося, а було зруйноване під час будівництва автомагістралі Москва—Сімферополь, а сам дослідник тільки збирав уламки посуду і, в окремих випадках, робив зачистки. До речі, матеріали цієї пам'ятки зберігаються у фондах Харківського історичного музею. Їх огляд показав, що окрім кераміки зрубної культури та скіфського часу, тут був і бондарихинський посуд [Шрамко, 1962, с. 129].

Спочатку цю гіпотезу активно відстоювала В.А. Іллінська. У першу чергу вона висловила критику на адресу І.І. Ляпушкіна у зв'язку з його твердженням про те, що населення так званої «ранньозольничної культури» поступово з басейну Ворскли розселилося вздовж берегів Сули, Псла та Сіверського Дінця [Ляпушкін, 1950, с. 142—146]. На її думку, пам'ятки посульсько-донецької групи утворилися на базі зрубної культури. Як головний аргумент на користь своїх поглядів вона наводить порівняльний аналіз кераміки цих етнокультурних утворень [Іллінська, 1954, с. 182—185].

Про складність проблеми походження сіверськодонецької групи пам'яток скіфського часу свідчить і непослідовність поглядів Б.М. Гракова. У монографії «Скіфи» 1947 р. видання дослідник вважав, що у Степу та Лісостепу існувала етнічна та культурна єдність усіх племен Геродотової Скіфії [Граков, 1947,

с. 86]. Пізніше він повністю змінив свої погляди та виступив проти гіпотези про зрубне походження цих пам'яток і майже повністю підтримав погляди І.І. Ляпушкіна та Б.А. Шрамка (монографія 1962 р.), але підкреслив вплив на їх формування з боку скіфів, сарматів та античних центрів Північного Причорномор'я [Граков, 1971, с. 161]. Ні зрубна, ні бондарихинська культури, на його думку, не залишили будь-яких помітних слідів у місцевих пам'ятках скіфської доби. Проте, в опублікованому спецкурсі «Ранний железный век», Б.М. Граков звернув увагу на те, що у архаїчних «скіфських» пам'ятках верхньої течії Сіверського Дінця ще простежується зв'язок зі зрубною культурою. Цікаво і те, що дослідник вказував на існування чималої кількості споріднених рис між посульсько-донецькою та ворсклинською групами [Граков, 1977, с. 195, 198—199].

Нещодавно С.І. Берестнев при публікації матеріалів поселення Таранцеве дійшов висновків, що вони відображають останню стадію розвитку пізньозрубних племен у кіммерійський період. Наступний етап у житті населення цього регіону пов'язаний з процесом формування лісостепових скіфоподібних культур, у якому взяли участь і нащадки зрубних племен. Цей висновок базується на подібності деяких рідкісних форм посуду Східного укріплення Більського городища з керамікою верхнього шару Таранцівського поселення [Берестнев, 1994, с. 137].

На сучасному етапі розвитку знань гіпотеза про головну роль зрубного субстрату у процесі генези сіверськодонецьких пам'яток скіфського часу може розглядатися тільки в історіографічному плані. Фахівці з проблеми археології доби пізньої бронзи переконливо довели, що між зрубною культурою та скіфськими пам'ятками існує величезний хронологічний інтервал [Отрошенко, 2002, с. 20—24].

Третя гіпотеза узгоджується з теорією про Велику Скіфію у межах Степу і Лісостепу Східної Європи з єдиною скіфською культурою, яку започаткував ще М.І. Ростовцев. Він писав, що важко встановити як далеко заходила влада скіфів на північ та схід, але, безумовно, що Дніпро та його припливи до Київщини та Полтавщини включно перебували під їх владою. Про це, як вважав М.І. Ростовцев, свідчить надзвичайно сильний східний скіфський елемент у похованнях цієї місцевості [Ростовцев, 1918, с. 35]. Саме ця культура була принесена скіфами-іранцями з глибин Азії. При цьому С.А. Семенов-Зусер безпосередньо пов'язував сіверськодонецькі пам'ятки зі скіфами-кочовиками [Семенов-Зусер, 1947, с. 197], а В.А. Іллінська та О.І. Тереножкін — зі скіфами-землеробами [Ильинская, 1968, с. 125; Ильинская, Тереножкин, 1983, с. 341—342]. В.А. Іллінська спочатку стверджувала, що основу посульсько-донецької культури VI—V ст. до н. е. склала культура пізньозрубних племен з південної частини басейну Сіверського Дінця та Причорномор'я, яка у свою чергу була основою формування власне скіфської культури [Ильинская, 1957а, с. 14—27]. З появою цих пам'яток напочатку VI ст. до н. е. у Лівобережному Лісостепу припиняється місцева доскіфська лінія розвитку археологічних культур. Інакше кажучи, у результаті завоювання скіфами цього лісостепового регіону відбулась механічна зміна археологічних культур [Іллінська, 1962, с. 75; 1966, с. 58—62]. Дещо пізніше В.А. Іллінська вже не згадувала про зрубний субстрат,

а стверджувала, що населення, яке мешкало на берегах Сіверського Дінця, Сули та Псла у скіфський час, прийшло з півдня, із Закавказзя, Північного Кавказу та причорноморських степів і принесло культуру скіфського типу в усіх усталених формах, зокрема поховальний обряд, кераміку, воєнізований вершницький спосіб життя, велику кількість зброї, кінського обладунку та масову серію виробів у звіриному стилі [Ильинская, 1975, с. 178].

Ці погляди розділяли майже всі представники київської школи скіфологів. В останньому академічному виданні «Давня історія України» також визнається факт міграції скіфів-іранців до Лівобережного Лісостепу, але з одним зауваженням. Тепер культура скіфського типу, або скіфська культура цього регіону розглядається як синкретична, яка утворилася внаслідок часткового підкорення місцевих доскіфських племен [Черненко, 1998, с. 81—82].

Концепцію етногенезу народів Дніпровського Лівобережжя, запропоновану В.А. Іллінською, практично повністю підтримав Б.О. Рибаків. Дослідник вважав, що на території Лісостепового Лівобережжя за доби бронзи мешкало населення бондарихинської культури, у середовище якого у VIII ст. до н. е. проникли вузьким ареалом вздовж Ворскли чорноліські правобережні племена — протослов'яни. Деякий час (до VII ст. до н. е.) носії бондарихинської культури (автохтонне населення) та чорноліської культури (переселенці з Правобережжя) проживали на території лівого берега Дніпра спільно. Згодом у середовище бондарихинців у першій половині VI ст. до н. е. просунулись і захопили їх землі іраномовні племена гелонів близькі родичі скіфів [Рыбаков, 1979, с. 163—164, 183].

На початку 60-х років XX ст. відбувається перехід Б.А. Шрамка на позиції *автохтонно-міграційної гіпотези* походження місцевих племен ранньої залізної доби, що визнає значне переважання місцевих компонентів у цьому процесі. Зовсім інший вигляд, ніж у монографії 1962 р. має ця проблема у спеціальній статті, яка вийшла друком у 1972 р. Погляди Б.А. Шрамка змінились під впливом його дослідження Люботинського городища. На його думку, нові дані спростовували теорію І.І. Ляпушкіна, щодо приналежності пам'яток Лівобережного Лісостепу до культури «пізньозольничного» типу [Шрамко, 1972, с. 156]. Дослідник датував виникнення Люботинського та Басівського городищ VII ст. до н. е., базуючись на окремих металевих знахідках з цих пам'яток. Західне та Східне укріплення Більського городища Б.А. Шрамко датує починаючи з VII ст. до н. е., навіть вважає можливим віднести їх появу до VIII ст. до н. е. Тому відсутність чорнолискованої кераміки на пам'ятках типу Східного Більського укріплення не можливо пояснювати хронологічними розбіжностями з пам'ятками типу Західного Більська, як це робив І.І. Ляпушкін [Шрамко, 1972, с. 156]. Цікаве зауваження Б.А. Шрамка в цій роботі, що один з характерних та основних елементів орнаментативної кераміки Лівобережного Лісостепу у ранньому залізному віці, як пальцеві вдавлення та протини, безсумнівно, мають західне походження, а це один з найважливіших елементів будь-якого етнокультурного комплексу [Шрамко, 1972, с. 161]. Отже, тепер Б.А. Шрамко вважав, що скіфоїдна культура типу Східного Більська мала у своїй основі два компоненти — бондарихинський та пізньозрубний при впливі скіфів та населення басейну Воскли чи Правобережного Лісостепу. Так скла-

лася *четверта гіпотеза* про походження пам'яток сіверськодонецької групи скіфської доби.

Ще раніше подібну автохтонно-міграційну гіпотезу висував М.І. Артамонов. Він вважав, що з правого берега Дніпра на Полтавщину, у країну будинів-протослов'ян, мігрували племена гелонів, які заснували у середній течії Ворскли місто Гелон — Більське городище. У чужому середовищі гелони не могли довго зберігати свою самобутність і повинні були розчинитися у будинському етнічному масиві [Артамонов, 1953, с.185—186]. Але пізніше вчений змінив свої погляди та вважав, що скіфи-орачі склали основну масу осілого населення Східної Європи від Дніпра до Дону [Артамонов, 1974, с. 83, 89—90].

У подібному руслі розглядав історію Лівобережного Лісостепу В.Ю. Мурзін. Він вважав, що переміщення основного ядра скіфських племен із степів Північного Кавказу у Нижнє Придніпров'я проходило через східні райони Українського Лісостепу, тобто через Лівобережжя. Скіфи, на думку В.Ю. Мурзіна, підкорили місцеві племена і приєднали їх землі до своєї держави у межах Степу і Лісостепу Північного Причорномор'я. Протягом всього часу панування скіфів у степах Північного Причорномор'я вони тримали під контролем торговельні шляхи, що вели через їхню територію з Лісостепу до античних поселень на чорноморському узбережжі, а також здійснювали колективну експлуатацію лісостепових землеробів [Мурзін, 1990, с. 63—65, 78].

У розгорнутому вигляді своє бачення проблеми походження племен Дніпровського Лісостепового Лівобережжя Б.А. Шрамко подає при характеристиці архаїчної кераміки Східного укріплення Більського городища. У цій роботі дослідник розвиває основні положення своєї гіпотези, що була запропонована у 1972 р. Але Б.А. Шрамко все ж таки визнає, що загальні риси, насамперед, зближують східнобільську кераміку з простою неліскованою керамікою ранніх правобережних пам'яток Середнього Подніпров'я (Жаботин, Трахтемирів тощо). Інакше, просто було б не можливо знайти близьких аналогій кераміці, яка досліджувалася. Цікаво, що на схід від Дніпра, як вважає дослідник, багато спільного з східнобільською керамікою мають матеріали поселень Пожарна Балка, Мачухи, Люботинського та Коломацького городищ [Шрамко, 1983а, с. 88—89]. Але на шляху визнання цієї кераміки правобережною за походженням знов встає відсутність чорноліскованої кераміки з врізаним орнаментом, інкрустованим білою пастою. Якщо такі фрагменти і траплялися на пам'ятках типу Східного Більська, то вони автоматично зраховувалися до імпортих, що в свою чергу підкреслювало їхню синхронність. Це схоже на замкнене коло. Але у світлі нових досліджень асинхронність Західного та Східного укріплень Більського городища річ майже доведена [Шрамко І.Б., 2004, с. 106]. Тому твердження, що мігранти з Правобережжя зустріли на межі VIII — VII ст. до н. е. у басейні Ворскли населення пам'яток типу Люботинського городища викликає великі сумніви. Всі досліджені на сьогодні комплекси останнього типу майже на сторіччя молодші від пам'яток Правобережного типу у Лівобережжі [Шрамко І.Б., 2004, с. 108].

П.Д. Ліберов після розкопок городища біля хут. Городище у 1953 р., спираючись на аналіз фрагментів кераміки, виділив особливий тип III горщиків [Ліберов, 1962, с. 50, рис. 15, 10—13, 15]. Відповідно до його даних, у

цих посудин майже повністю відсутня шийка, вінця трохи відігнуті назовні, а стінки прямо опускаються донизу. У пошуках прототипів цим посудинам П.Д. Ліберов дійшов висновків, що вони належать до бондарихинської культури, яка є одним з доскіфських компонентів у формуванні місцевого населення доби раннього заліза. Крім цього, П.Д. Ліберов вважав, що у складанні місцевої культури скіфського часу активну участь приймали і кіммерійці, які, на його думку, були нащадками носіїв катакомбної культури [Ліберов, 1962, с. 76].

Проти таких тверджень послідовно виступала В.А. Іллінська. Згідно з її висновками на VII ст. до н. е. припадає період розриву між культурами доби бронзи та скіфоподібними пам'ятками Лівобережного Лісостепу. Вона вважала, з цим періодом тут були пов'язані події, які призвели до катастрофічного знищення населення бондарихинської культури та проникнення землеробсько-скотарських племен носіїв скіфської культури, а нове етнокультурне утворення встановило своє панування у цьому регіоні на початку VI ст. до н. е. [Іллінська, 1966, с. 58—92; 1977, с. 73—95]. При цьому подальшу долю решти бондарихинських племен дослідниця пов'язувала з генезою юхнівської культури у басейнах Сейму та Десни [Ильинская, 1961, с. 43—45; 1969, с. 85—102]. Гіпотезу щодо походження юхнівської культури від бондарихинської підтримали М.І. Артамонов [Артамонов, 1972, с. 64], Б.О. Рыбаков [Рыбаков, 1979, с. 160, 163] та інші дослідники.

Ще раз нагадаємо, що А.О. Моруженко розглядала лісостепову зону між Дніпром та Доном, як територію, де у VII—III ст. до н. е. сформувалась історико-культурна спільнота землеробського населення з багатьма загальними рисами у соціально-економічному і культурному розвитку. Вона слідом за Б.А. Шрамком вважала, що виникнення скіфоїдної культури типу Східного Більська є результатом складної взаємодії бондарихинсько-білозерського компоненту зі скіфським. Вплив правобережних племен дослідниця бачила у розповсюдженні деяких типів бронзових прикрас та окремих фрагментів чорнолискованого посуду [Моруженко, 1989, с. 35—36]. Важлива думка А.О. Моруженко, що з середини VI ст. до н. е. пам'ятки межиріччя Дніпра та Дону вже не мають відмінностей [Моруженко, 1989, с. 36].

Міграційні теорії мають своїх прихильників і сьогодні. Так, у монографії, яка була присвячена курганам сіверськодонецької групи, О.В. Бандуровський та Ю.В. Буйнов спеціально не розбирали питання генези місцевих пам'яток скіфського періоду. Однак у висновках своєї роботи вони підкреслили свою приналежність до прихильників міграційних теорій. Найархаїчніші кургани з новою культурою скіфського типу з'являються тут не раніше середини VII ст. до н. е. Дослідники вважають, що на самому початку раннього залізного віку на території сучасної Харківщини та у сусідніх лісостепових регіонах відбулися кардинальні етнокультурні зміни, без зв'язку з бондарихинською культурою. Основне етнічне ядро місцевого населення скіфського часу вони пов'язували з меланхленами Геродота, які раніше за даними античних авторів мешкали на Північному Кавказі [Бандуровский, Буйнов, 2000, с. 126]. Свою прихильність до міграційних теорій Л.І. Бабенко окреслив у монографії, яка була присвячена Пісочинському курганному могильнику. Дослідник обґрунтовує наявність великих міграцій лісостепового населення унаслідок порушення стабільності

наприкінці VI — V ст. до н. е. у степах Північного Причорномор'я. Л.І. Бабенко зробив спробу довести, що з цього часу розпочався перерозподіл територій. Автор називає могилами переселенців у сіверськодонецький Лісостеп поховання V ст. до н. е., до інвентарю яких входять предмети кінського спорядження [Бабенко, 2005, с. 193—195]. На хибність значної частини такої реконструкції етнокультурних процесів у Дніпро-Донецькому Лісостепу вже вказувалося [Гречко, 2006, с. 103—104].

За останні десять років лише П.Я. Гавриш розвивав автохтонно-міграційний напрямок. Але його доказова база суттєво не розширилася порівняно з попередніми роботами [Гавриш, 2000, с. 145—151]. Деякі твердження автора викликають великий сумнів. Наприклад, про відсутність принципової різниці на території Лівобережжя між керамікою доби пізньої бронзи і раннього заліза, про витоки традиції спорудження захисних споруд племенами цього регіону з середовища бондарихинського населення [Гавриш, 2000, с. 148—149]. Взагалі, нових аргументів, які б наблизили нас до вирішення цього питання, не було наведено.

Новітні дослідження пам'яток кінця доби бронзи — початку раннього залізного віку сіверськодонецького Лісостепу ставлять під сумнів гіпотезу щодо бондарихинської культури як одного з основних субстратів у процесі генези скіфоподібних пам'яток посульсько-донецького типу. Оскільки бондарихинська культура не доживає до початку скіфського періоду та припиняє своє існування у Лісостеповому Лівобережжі ще у середині VIII ст. до н. е. [Буйнов, 2003, с. 4—11]. Скоріш за все, її носії були витіснені на північ ще у доскіфський час. Про відсутність генетичних зв'язків та існування хронологічного розриву між бондарихинською культурою та скіфоподібними пам'ятками Лісостепу свідчать і новітні дослідження середньодонських пам'яток раннього залізного віку [Медведев, 1999, с. 19].

Наприкінці IX — початку VIII ст. до н. е. на території Лівобережного Лісостепу з'являються підкурганні поховання чорногорівського та новочеркаського типів [Берестнев, 1985, с. 98—107; Буйнов, Грубник-Буйнова, 1985 с. 108—117; Бандуровский, Буйнов, 2000, с. 31—33]. Але, як вже було зазначено, на сучасному рівні знань гіпотеза про вирішальну роль зрубного субстрату у процесі генези сіверськодонецьких пам'яток скіфського часу може розглядатися тільки в історіографічному плані.

Щодо згаданих автохтонно-міграційних чи міграційно-автохтонних теорій, сучасні дослідники визнають існування як автохтонного, так і прийшлого населення, співвідношення та генеза яких залишаються недостатньо з'ясованими. На наш погляд, перспективним є порівняння структури місцевого лівобережного об'єднання з двокомпонентними утвореннями у Дніпровському Лісостеповому Правобережжі [Скорый, 2003, с. 78—79] та на Середньому Доні [Медведев, 1999, с. 127]. На сьогодні є підстави вважати, що скіфоподібна культура так званого «посульсько-донецького» типу з'являється у Лісостепу Дніпровського Лівобережжя у готовому вигляді, а не є результатом розвитку місцевих культур доскіфського часу.

Деякі дослідники доходять висновків, що частина елементів скіфоподібної культури Сіверського Дінця віднаходить ряд паралелей на Правобережжі

та вказують на можливість переселення частини населення, наприклад, з басейну р. Ворскла. Хоча авторами не виключаються і торгівельні зв'язки між цими регіонами [Шрамко, Задников, Зоря, 2004, с. 32]. У той же час не можна не відмітити, що близькість лівобережних груп до правобережних найбільш чітко проявляється у VI ст. до н. е. Особливості кожної з них чіткіше проявляються у наступному V ст. до н. е. [Петренко, 1989, с. 77].

Основним аргументом при виділенні пам'яток типу Східного Більська було визнання їх повної синхронності з пам'ятками типу Західного Більська [Шрамко, 1972, с. 156; 1987, с. 18]. Але на сьогодні ці датування сильно розрізняються. Так, появу в басейні Ворскли західних за походженням пам'яток дослідники відносять до другої половини VIII ст. до н. е. [Бруяко, 1996, с. 284—285; Шрамко И.Б., 2004, с. 103]. Саме на VIII—VII ст. до н. е. припадає розквіт чорнолискованої кераміки на Західному укріпленні Більського городища [Шрамко И.Б., 2004, с. 103—105].

Спираючись на датування античного імпорту, виникнення Східного укріплення можна віднести до першої половини VI ст. до н. е. Але навіть комплекси та шари, які б містили античні матеріали лише першої половини VI ст. до н. е. поки що не були виявлені [Задников, 2004, с. 28]. Виникнення Люботинського городища теж навряд чи належить до VIII ст. до н. е. Його заснування відбулося значно пізніше [Шрамко И.Б., 2003, с. 108].

Отже, на сьогодні правомірно повернутися до подальшого розвитку гіпотез, які пояснювали розбіжності у керамічному комплексі локальних груп Лівобережжя їх асинхронністю та вважали основну масу нових поселенців вихідцями з Правобережжя. Етнічна приналежність населення Лісостепового Лівобережжя скіфської доби буде залежати від остаточного вирішення питання, щодо його генези.

Таким чином, аналіз історії вивчення пам'яток дозволив виділити 3 умовні періоди, які характеризують поступове формування скіфознавства як галузі археології на теренах Харківщини. Дослідження питання етнокультурної ідентифікації місцевого населення скіфської доби вказує на існування багатьох точок зору з цього приводу. Але значна кількість вчених погоджується з тим, що це було плем'я меланхленів. Саме цей варіант локалізації цього народу найменше суперечить повідомленням Геродота. Вивчення джерел та літератури, присвяченої походженню місцевих племен, вказує на існування 4 основних напрямів вирішення цього питання. Сучасна джерельна база свідчить на користь поєднання 2 гіпотез: про задніпровське походження місцевого населення (батьківщиною рядового населення можна вважати Правобережний Лісостеп) та теорії, започаткованої М.І. Ростовцевим (присутність у місцевому етнічному середовищі іраномовної верхівки).

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ

Географічні межі сіверськодонецької групи співпадають з лісостеповою частиною басейну Сіверського Дінця, яка розташована на території сучасної Харківщини. На півдні вони обмежуються кордоном зі Степом, на заході — басейнами Орелі та Ворскли, на сході — Сіверським Дінцем, на півночі — верхів'ями річок Уди, Лопань, Харків та орієнтовно місцем впадання річки Вовча у Сіверський Донець. На значній відстані від північного кордону групи, у верхній течії Дінця, зафіксовано три городища та кілька поселень скіфського часу, які були включені Б.А. Шрамком до складу групи [Шрамко, 1962а, с. 136]. Але планування Сабинінського городища, влаштування захисних споруд Великого Городища (дві канавки для встановлення стін) [Шрамко, 1969/53, с. 7—10], своєрідність нечисленності кераміки не дозволяють відносити ці пам'ятки до сіверськодонецької групи. Географічно та за етнокультурними ознаками вони тяжіють до верхньоворсклинських та, можливо, до верхньопсельських пам'яток.

2.1. Природно-кліматичні умови регіону та стародавні шляхи

Особливістю басейну Сіверського Дінця є плавний перехід між Степом та Лісостепом. Південний кордон Лісостепу дослідники проводять по лінії, яка проходить біля джерел річок Орчик, Берестова, Берека. Далі біля м. Балаклія він перетинає Сіверський Донець, повертає на північний схід та проходить до верхів'їв Великого Бурлука. Звідси південний кордон Лісостепу йде приблизно у напрямку на Валуйки—Ліски [Мильков, 1950, с. 179].

Час появи та функціонування пам'яток скіфського часу сіверськодонецького Лісостепу співпав з періодом значних природно-кліматичних перебудов біосфери північної півкулі. Замість порівняно посушливого суббореального періоду голоце-

ну прийшла сучасна епоха більш вологого та прохолодного клімату — субатлантичний період [Шнитников, 1957, с. 163—164]. Для лісостепових регіонів Східної Європи в цей період було характерно збільшення кількості лісів. Вони розповсюджувалися із балкових систем та долин річок, займаючи вододільні простори, які перед цим були вкриті степовою рослинністю [Чендев, Александровский, 2002, с. 35—41]. Грунтознавчі дослідження вказують на те, що городище пізньоскіфського часу біля с. Мохнач виникло на території, яка до моменту його спорудження вже була вкрита лісом [Чендев, Колода, 2004, с. 337—338]. Ґрунти під одним з пограбованих курганів Люботинського могильника VI ст. до н. е. вказують на незначне покриття площі некрополя лісом, що відбиває лише початок цього процесу [Чендев, 2005, с. 12, 18]. Навпаки, лише після закінчення свого функціонування наприкінці V ст. до н. е. Червоносівське городище вкривається лісом. Вивчення ґрунтів Донецького городища (селище А), яке виникло у V ст. до н. е. та функціонувало у середньовіччі, вказує на те, що ця територія до XIII ст. була своєрідним степовим мисом, до якого з заходу впритул підходив ліс [Колода, Лисецкий, Чендев, 2004, с. 163—167].

У долинах річок були розповсюджені заплавні луки. Судячи з характеру ґрунтів, суцільними лісами було вкрито правобережжя Сіверського Дінця у трикутнику сучасних міст Валки—Дергачі—Зміїв [Геоботаничне районування..., 1977, с. 188]. Найбільша кількість поселень регіону розташована у межиріччі Мжи—Уд—Дінця, де розповсюджені опідзолені чорноземи та темносірі опідзолені легко- та середньосуглинкові ґрунти, які відповідають плоскохвилястим височинам [Чижов, 1961, с. 65—70]. Це ґрунти умовного «третього типу», за С.С. Бессоною, які є наслідком послідовної трансформації типових чорноземів у процесі неодноразової зміни лісової та лукоstepової рослинності. Вони у ранньоскіфський час, імовірно, знаходилися у «степовій» фазі та лише з середини I тис. до н. е. почалося поширення лісів у цьому регіоні [Бессонова, 2000, с. 118—119, 126—127]. На території, що розглядається, розповсюджені ландшафти лісостепові харківського типу та лукоstepові коломацького типу [Геренчук, 1964, с. 5—13].

У сіверськодонецькому Лісостепу існувала надзвичайно розвинена річкова мережа. Більша частина річок довжиною кілька десятків кілометрів майже пересихає влітку. Великі річки мають значні долини, рівнинний характер та відрізняються повільною течією. Клімат у цьому регіоні стримано континентальний, характерними рисами якого є його мінливість та непостійність режиму опадів. Сильні посухи трапляються у середньому раз на 3 роки. Зимку нерідкі відлиги.

На загальний кліматичний фон мали істотний вплив 1800-річні коливання зволоженості території. Кліматичні показники того часу дещо відрізнялися від сучасних і річна амплітуда температури повітря була на 1,5 °С нижча сучасної [Ріман, 1985, с. 1—9]. Відсутність землеробських поселень на території Донецького терасового та Самарсько-Орельського географічних районів пояснюється ігноруванням землеробськими племенами територій, де було можливе повне винищення врожаю посушливими суховіями, а у Бурлуко-Оскільському фізико-географічному районі — загрозою вимерзання озимих [Ріман, 1985, с. 2—4].

Отже, специфічні умови Лісостепу з його відносно м'яким кліматом, багатими пасовищами, родючими чорноземними ґрунтами, різноманітною флорою та фауною робили його дуже привабливим для заселення землеробськими племенами раннього залізного віку.

Стародавні шляхи. Великий вплив на життя населення сіверськодонецького Лісостепу мали стародавні шляхи, які проходили як у меридіональному, так і у субширотному напрямках. Це Геродотів шлях до країни аргіпеїв, який перетинав південь Східної Європи з заходу на схід, та Муравський Шлях [Русов, 1876, с. 48—50]. Серед них виділяється своїм значенням останній. Він являв собою дорогу від Перекопу у Криму до сучасної Тули з відгалуженнями до дніпровських переправ у початковій частині. На усьому своєму шляху він проходив по вододільній височині у верхів'ях річок Вовча, Самара, Орель, Берестова, Орчик, Коломак, Мерчик, Мерла, Ворскла і Сейм із західного боку і біля верхів'їв річок Берека, Уди, Мжа на сході. Це був дуже зручний шлях для пересування торгових караванів. Тут не зустрічаються глибокі річки, яруги, болота та значні лісові масиви. Важливе значення мало і те, що на відстані денних переходів по Муравському Шляху були зручні місця для зупинок [Русов, 1876, с. 48]. Тільки на південній окраїні Лісостепу спостерігається погіршення топографічних умов — береги річок Коломак та Мжа були заболочені і вкриті густим лісом. Між джерелами цих річок, в урочищі Валки, розташовані земляний вал і рів довжиною 6 км, що перегороджують Муравський шлях. В «Книге Большому Чертежу» відзначено, що «...а по сторонам того рву обойти нельзя: прошли леса и болота [Книга Большому чертежу, 1950, с. 64]». Ще у 1636 р. білгородський воєвода А. Тургенев повідомляв у Москву, що вал «учинен изстари» і що «мимо Валок татарского проходу Муравским Шляхом иного места нет [Загоровский, 1980, с. 69—70]».

Наявні дані дозволяють датувати захисні споруди в ур. Валки, а отже і початок функціонування цього шляху, скіфським часом. У першу чергу слід відзначити знахідку в цьому валу скарбу римських срібних монет [Шрамко, Михеев, Грубник-Буйнова, 1977, с. 62], що свідчить про його існування вже на початку I тис. н. е. Принципове значення для уточнення дати будівлі вала у верхів'ях Коломака і Мжи має факт наявності біля внутрішньої його частини селища скіфської доби з типовою лісостеповою керамікою V—III ст. до н. е., виявленого Б.А. Шрамком у 1983 р. [Шрамко, 1987, с. 20]. Цілком можливо, що у скіфський час тут існувала сторожова застава. Ще у 1646 р. керівники військово-топографічної експедиції І. Маслов і Г. Жулінов звертали увагу на те, що «стародавні валки» були передовою лінією укріплень сусідніх городищ, зокрема й Одринського (нині городище в ур. Городище) [Загоровский, 1980, с. 71]. За валом від основного напрямку шляху простежуються два стародавні відгалуження на захід, які вели до Більського городища [Шрамко, 1987, с. 22]. Немає сумнівів, що Муравський Шлях скіфської епохи мало чим відрізнявся від пізньосередньовічного.

Численні знахідки предметів античного імпорту у похованнях та культурних шарах поселень та городищ (див. розділ 3) свідчать про активні торговельні стосунки між місцевим населенням та грецькими колоністами. Важливе місце при їх вивченні посідає питання щодо шляхів проникнення виробів

античних майстрів до лісостепових племен. О.В. Бандуровський визначив три основні шляхи [Бандуровський, 2000, с. 6], по яким грецький імпорт міг потрапляти у сіверськодонецький Лісостеп: перший прохолодив вздовж Дніпра, Ворскли та Мерчика [Брашинський, 1980, с. 102—103; Шрамко, 1987, с. 20], другий — вздовж Сіверського Дінця та його правих припливів [Брашинський, 1980, с. 102], третій — сухопутний Муравський Шлях [Шрамко, 1987, с. 20; Болтрик, 1990, с. 35]. Більшість дослідників схильні визнавати провідну роль річкових шляхів, хоча ми схильні слідом за Ю.В. Болтриком [Болтрик, 1990, с. 31—35] вважати, що співвідношення водних та сухопутних шляхів було більш збалансованим.

О.В. Бандуровський унаслідок аналізу картографування археологічних пам'яток дійшов висновків про завишену роль Сіверського Дінця, як торгового шляху [Бандуровський, 2002, с. 6]. Про це, на думку дослідника, свідчить відсутність городищ-центрів, великих поселень та курганних могильників безпосередньо на берегах найбільшої річки регіону. Навпаки більшість укріплень та некрополів тяжіють саме до Муравського Шляху. Свідченням функціонування цього сухопутного шляху може слугувати знахідка кісток віслюка на Люботинському городищі [Шрамко, 1998, с. 100].

Аналіз амфорної тари VI — першої половини V ст. до н. е. дозволяє погодитись з думкою І.Б. Брашинського, що в цей час практично єдиним шляхом постачання античного імпорту з Ольвії у Дніпро-Донецький Лісостеп було Дніпро та його ліві припливи [Брашинський, 1980, с. 102]. Ситуація стає іншою з другої половини V ст. до н. е., коли відбувається зміна лідера у торгівлі з варварами Дніпровського Лівобережжя, — Ольвія поступається частиною ринків збуту Боспору. Відбувається переорієнтація торговельних зв'язків і починає активно функціонувати майбутній Муравський шлях, хоча можливі й інші напрями товарообігу. Ця сухопутна комунікація продовжує функціонувати й у IV ст. до н. е. [Бандуровський, 2002, с. 9]. Крім того, шляхи, які проходили вздовж вододілів, полегшували переміщення населення та сприяли культурному обміну з сусідами.

2.2. Поселенські структури

Археологічні дослідження лісостепової частини басейну Сіверського Дінця, які тривають вже понад сторіччя, дають підстави говорити про докладне вивчення регіону [Моруженко, 1989, с. 26; Гречко, 2005, с. 120—121]. Проте «білими плямами» залишаються значні площі лісових масивів та сучасної забудови, яка була створена без належного археологічного обстеження.

Взагалі пам'ятки лісостепової частини басейну Сіверського Дінця за характером використання можна розділити на дві основні групи: **поселенські структури** та **кургани** могильники.

Поселенські структури у свою чергу поділяються на наступні два типи: *городища* та *відкриті поселення (селища)*.

Городища будувалися з урахуванням особливостей рельєфу місцевості, у місцях зручних для оборони та ведення господарства. Укріплення, як прави-

ло, розташовувалися вздовж берегів та у верхів'їв невеликих річок, на мисах корінного берега, обмежених ярами.

На сьогодні ми маємо інформацію щодо 16 сіверськодонецьких городищ, які можна впевнено відносити до скіфської доби (рис. 3—5). Це Баранівське [Шрамко, 1951/20, с. 46], Городище [Либеров, 1962, с. 62—80], Караван [Шрамко, 1957а, с. 25—28], Люботинське [Шрамко, 1998, с. 9—140], Закозарівське [Шрамко, 1951/20, с. 44], Яковлівське [Шрамко, 1951/20, с. 45], Хорошевське [Шрамко, 1991, с. 50—59], Донецьке [Шрамко, 1962, с. 190], Циркуни [Шрамко, 1956/19, с. 106—110], Водяне [Колода, Гречко, 2003/67, с. 3], Мохнач [Свистун, 2003, с. 78], Коропові Хутори [Колода, 2004, с. 168], Велика Гомольша [Шрамко, 1962 а, с. 140—142], Таранівське [Буйнов, 1976/111, с. 28], Червоносівське [Шрамко, 1972/61, с. 11], Чернецький Яр [Корохина, Окатенко, 2004, с. 38—43] (табл. 1).

Серед *городищ* виділяються три основні види: *центри заселеної округи, городища-сховища* та *загони для худоби* (городище в ур. Городище). Особливістю останнього укріплення є великі розміри та значні незаселені площі. Подібні фортифікації розташовані у глибині території далеко від кордонів, на яких було неспокійно. Можна погодитись з О.П. Медведєвим, який вважає, що цей тип городищ, як і тимчасові поселення, пов'язаний з рухливими скотарями — місцевою верхівкою, нащадками скіфів перших хвиль [Медведєв, 1999, с. 62—63]. Схожі за призначенням укріплення були виділені серед прикордонних городищ південно-східної Русі Х—ХІІІ ст. Вони, на думку дослідників, належали кочовим конфедератам та розташовувалися біля шляхів на землях, які придатні для випасу худоби [Моргунов, 1990, с. 105].

Городища-сховища відрізняються від центрів слабонасиченим культурним шаром та відсутністю постійних будівель. Вони представлені виключно мисовими фортифікаціями (клас 1, за А.О. Моруженко), які укріплені валом та ровом лише з напольного боку (тип І, за А.О. Моруженко) (Мохнач, Водяне, Яковлівка), валом та ровом по периметру всієї площі (тип VI за А.О. Моруженко) (Чернецький Яр, Таранівка), двома лініями рів — вал з напольного боку (з передгороддям — тип III—IV, за А.О. Моруженко) (Хорошеве, Донецьке).

Мисові *городища-центри* представлені типом І (Червоносівське), типом III (Караван), типом VI (Велика Гомольша, Коробові Хутори), укріпленнями, які склалися з головного двору, кількох передгородь та додаткових укріплень (Городище) (тип V, за А.О. Моруженко), городища оточені валом та ровом по периметру всієї площі та мали одне (Баранівське — тип VIII, за А.О. Моруженко) чи кілька передгородь (Циркуни — тип X, за А.О. Моруженко). До городищ, які розташовані на краю плато (клас 2, за А.О. Моруженко) та укріплені валом та ровом по периметру (тип III, за А.О. Моруженко) відноситься лише Люботинське. Серед сіверськодонецьких укріплень переважають фортифікації, які складаються лише з одного двору (10), хоча А.О. Моруженко відмічала, що городища з передгороддями (6) найчастіше трапляються у басейні Сіверського Дінця [Моруженко, 1985, с. 165].

Раніше до кола пам'яток ранньої залізної доби долучали Чугуївське та Сіверське городища [Моруженко, 1985, с. 162—163; Шрамко, 1962а, с. 147—149]. Новітні дослідження впевнено довели їх приналежність до салтівської

археологічної культури доби раннього середньовіччя [Свистун, 2005, с. 5—11; Колода, 2005, с. 193]. Стосовно Кантакузівського городища слід зауважити, що його земляні споруди навряд чи можна вважати залишками фортифікацій. План та зовнішній вигляд укріплення не виявляють застосування правил побудови захисних споруд. Це, перш за все, недостатньо захищене місце, незгодженість проходження ліній оборони з рельєфом місцевості, розірваність в багатьох місцях суцільної лінії типу рів—вал та нехарактерний профіль останніх. Всі ці фактори не дозволяють впевнено віднести ці земляні споруди до розряду городищ.

Вважаємо за необхідне зауважити, що за результатами розкопок городища Суха Гомольша не було отримано переконливих доказів того, що дана пам'ятка мала фортифікації скіфського часу [Михеев, 1969/61, с. 3—5; Михеев, Дьяченко, 1972, с. 275—280]. Твердження, що зовнішня лінія оборони мала досалтівське походження, змусило свого часу Г.Є. Афанасьєва зробити обережне припущення, що салтівська цитадель на цьому городищі була зведена з урахуванням раніше побудованої лінії укріплень [Афанасьєв, 1987, с. 111]. Але на сьогодні відомо, що салтівські ранньосередньовічні фортеці мали за звичай декілька ліній оборони, зовнішня з яких завжди була дерево-грунтовою [Афанасьєв, 1987, с. 88—132; Колода, 1994/32, с. 3—6]. У разі, якщо використовувалися фортифікації більш раннього походження, то вони, як правило, салтівським населенням добудовувалися, чого, доречі, не прослідковано на Сухогомольшанському городищі. Таким чином, не має переконливих свідчень приналежності городища Суха Гомольша до скіфського часу.

Городища-сховища (Таранівське (?), Яковлівське та у Чернецькому Яру) практично не мають культурного шару [Буйнов, 1976/111, с. 28; Шрамко, 1951/20, с. 34; Либєров, 1962, с. 80], що не дає змоги точно визначити час їх функціонування. Також не має даних щодо хронологічної позиції Закозарівського укріплення. Можливо, це не остаточні дані про кількість городищ скіфського часу у басейні Сіверського Дінця.

На сьогодні *немає надійних підстав* припускати функціонування городищ у сіверськодонецькому Лісостепу *раніше другої половини — кінця VI ст. до н. е.* [Гречко, 2005а, с. 122—123]. Відсутність укріплень у сіверськодонецькому Лісостепу ранньоскіфського часу може пояснюватись спокійною ситуацією, яка була обумовлена нечисленністю населення у степах Північного Причорномор'я [Дубовская, 1997, с. 98, рис. 8].

У другій половині VI ст. до н. е. виникає значна кількість нових поселень у сіверськодонецькому Лісостепу, чому сприяло збільшення кількості населення у мирний час та, можливо, переселення з Ворсклинського чи Правобережного регіонів. Саме у середньоскіфський час починають будуватися укріплення. Були вивчені захисні споруди 11 городищ, виникнення 5 з яких відноситься до середньоскіфського часу (поява інших городищ датується V—IV ст. до н. е., а більш вузьке датування ускладнено): Мохнач [Колода, 2002, с. 20—22], Водяне [Шрамко, 1951/20, с. 27; Колода, Гречко, 2003/67, с. 2—4], Караван [Шрамко, 1957а, с. 181; 1961/24, с. 18], Городище [Либєров, 1962, с. 76—77], Люботинське [Шрамко, 1998, с. 186], Донецьке [Шрамко, 1962, с. 299], Хорошівське [Шрамко, 1954/14, с. 12], Велика Гомольша [Семенов-

Зусер, 1949/40, с. 21], Коропові Хутори [Шрамко, 1955/34, с. 31], Циркуни [Гречко, 2005/5, с. 14—20] (табл. 1).

Останні дослідження городища в урочищі Городище (рис. 3, 4) дозволили Ю.В. Буйнову віднести його заснування до кінця VI ст. до н. е. [Буйнов, Окатенко, 2004, с. 12]. Появу Червоносівського городища (рис. 3, 2), яке розташоване поблизу Муравського шляху на кордоні зі Степом, датовано другою половиною VI ст. до н. е. [Задников, Шрамко І.Б., 2003, с. 39]. Час виникнення Караванського (рис. 5, 2), Донецького (рис. 4, 1) та Великогомольшанського городищ (рис. 5, 5) Б.А. Шрамко відносить до V ст. до н. е. [Шрамко, 1957, с. 182; 1962, с. 178; 1962а, с. 142]. Проте знахідки фрагментів іонійських амфор кінця VI ст. до н. е. у золистій підсипці зовнішнього валу Караванського городища дозволяють відповідно подавнити час його виникнення [Шрамко, 1958/31, с. 16]. У цей період укріплюється Люботинське селище. Цікаво, що середньоскіфський час (друга половина VI — V ст. до н. е.) був періодом функціонування значної кількості городищ у Правобережному Лісостепу [Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 19]. Хоча частина укріплень цього регіону виникла ще у ранньоскіфський час (Мотронинське та Трахтемирівське городища) [Хохоровски, Скорый, 2006, с. 77—78; Фіалко, Болтрик, 2003, с. 67, 74].

Значну увагу археологи приділяють дослідженню системи захисних споруд, техніці їх створення, будівельним прийомам, що доповнюють характеристику загального рівня розвитку лісостепових племен, їхньої військової майстерності. Характерною ознакою захисних споруд є наявність у центральній частині валу серцевини з обпаленої глини (рис. 7—11). Дослідники висловили гіпотезу про навмисний випал валів для більшої міцності [Фабріціус, 1949, с. 85—88; Ильинская, 1957, с. 32—40; Моруженко, 1985, с. 168]. Уперше сумніви з цього приводу висловив Б.А. Шрамко, який помітив, що обпалена глина має пухку структуру та легко розсипається. Походження обпаленої глини у валах дослідник пов'язав з пожежами дерев'яних укріплень (стіни), що призводило до випалу прилеглого до стіни глиняного валу. Вал обсипався і перекривав залишки колод стіни фортеці [Шрамко, 1962, с. 191]. Це пояснення цілком обґрунтованим визнала А.І. Пузікова, даючи характеристику оборонним спорудам городища біля с. Руська Тростянка [Пузікова, 1969, с. 45]. Можливо, у ряді випадків так дійсно і було. Разом з тим, не можна не помітити, що на більшості городищ зі слідами згорілих конструкцій обпалені до цегельного стану шматки піску чи глини трапляються далеко не завжди.

Звернувши увагу на розміщення і загальну масивність обпалених прошарків у ґрунтових валах, важко не помітити, що вони не могли виникнути внаслідок поверхневої пожежі дерев'яних конструкцій, розташованих на них за давніх часів. Дані прошарки займають основну площу у поперечному розрізі, утворюючи ядро конструкції, нижче якого, як правило, знаходиться значний прошарок попелу та вугілля. Для утворення останнього необхідний значний доступ кисню під час процесу горіння. Дотримання даної умови, природно, неможливе у випадку руйнації дерев'яних конструкцій і перекриття пірогенного прошарку ґрунтовою масою значної частини насипу валу, яка неминуче осиплеться без підтримки. Відповідь на питання щодо можливості

обпалення на більш значну глибину може бути знайдена тільки у випадку розгляду спеціально застосованого для досягнення цієї мети технологічного процесу [Чендев, Колода, 2004, с. 336]. Як один із варіантів, що створює певну альтернативу баченню вказаної вище будівельної технології, є реконструкція І.В. Фабриціус [Фабриціус, 1949, с. 80—91].

Наведені характеристики валів городищ скіфського часу характерні для пам'яток, які розташовані в зоні з досить значними ресурсами деревини [Геоботанічне районування Української РСР, 1977, с. 188]. Під час розчистки площ від дерев та підліску під поселення виникала можливість одержання великої кількості деревини для технологічного використання з метою укріплення насипу валів.

Розглянутий прийом сам по собі не завжди є етнокультурною ознакою, тому що використовувався на цій території і в інші історичні періоди різними народами. Так, наприклад, подібним чином було вирішено проблему зміцнення насипу валу роменської лінії оборони на городищі біля села Водяне Зміївського району Харківської області [Гречко, Свистун, 2004, с. 112—114]. Тому даний прийом, насамперед, можна характеризувати як такий, що виник і застосовувався унаслідок специфічних природно-кліматичних умов за схожого рівня розвитку продуктивних сил і, багато в чому, загальних вимогах до системи фортифікацій.

Укріплення сіверськодонецьких городищ скіфської доби за характером влаштування надвальних дерево-грунтових конструкцій можна поділити на 3 типи. До першого типу належать городища, що мають частокіл з вертикально розташованими впритул один до одного стовпами (Мохнач) (рис. 7). Другий тип городищ характеризується конструкціями з горизонтально закладеними колодами у вертикально вкопані на певній відстані стовпи (Циркуни) (рис. 8). Третій тип складають укріплення у вигляді двох паралельно розташованих стін закладної конструкції і забутовкою між ними (Люботин) (рис. 9) [Шрамко, 1998, рис. 7].

Невід'ємною частиною захисних споруд городищ були рови, безпосередньо пов'язані з валами. Їх розрізи зроблено на 5 укріпленнях. Чотири рови мали трикутну у розрізі форму з більш-менш загостреним дном (тип I, за А.О. Моруженко — Караван, Велика Гомольша, Мохнач, Коробові Хутори). Рів Люботинського городища мав пласке дно зі слідами надовбів та був додатково обмазаний глиною (тип II, за А.О. Моруженко).

Питанню походження цієї фортифікаційної традиції скіфського часу не було приділено значної уваги фахівців. Так, П.Я. Гавриш вважає, що витоки традиції спорудження захисних споруд племен Дніпровського Лівобережжя потрібно шукати у середовищі бондарихинських племен доби пізньої бронзи [Гавриш, 2000, с. 149]. Проте розрізи валу та рову городища цієї культури біля с. Веселе показують, що фортифікаційне мистецтво цього стародавнього населення лише зароджувалося. Це було укріплення, яке складалося з частокілу на вершині невисокого земляного валу та досить глибокого рову [Буйнов, 2005, с. 248, рис. 1, 1—3].

Цікаво, що аналогічну технологію зведення захисних споруд VI ст. до н. е. ми знаходимо на городищах Правобережжя (Шарпівське, Мотронінське)

[Фабриціус, 1949, с. 80—91; Хохоровски, Скорый, 2006, с. 77]. Це явище потребує особливої уваги, оскільки може вказувати на складні етнокультурні процеси в Північному Причорномор'ї у VI ст. до н. е. Врахування цього є необхідним тому, що технологія створення захисних споруд сіверськодонецьких городищ не місцевого походження, а була привнесена на цю територію у готовому вигляді. Зокрема, найважливішим з тих фактів, що простежуються археологічно, є пропикання серцевини. Ідентичний будівельний прийом частково розповсюджений і на городищах Середнього Дону V—IV ст. до н. е. Це може підтверджувати достатньо аргументований висновок О.П. Медведєва щодо заселення означеного регіону переселенцями з басейну Сіверського Дінця та інших районів Українського Лісостепу [Медведєв, 1999, с. 45].

Більшість комплексів Люботинського городища відноситься до середньоскіфського часу, тому ми схильні вважати його, зважаючи на докладне вивчення, базовою пам'яткою VI—V ст. до н. е. сіверськодонецького Лісостепу. Свого часу В.А. Іллінська та О.І. Тереножкін визнавали Люботинське городище пам'яткою здебільшого VI ст. до н. е. [Ильинская, Тереножкин, 1983, с. 341].

До середньоскіфського часу належать 4 люботинські наземні *житла* з заглибленою основою та каркасними наземними стінами. Але у 2 приміщеннях (№ 158—19—1964 і 159—22—1964) були відсутні пічки, тому можливе їх господарське призначення [Шрамко, 1998, с. 97]. Крім того, при дослідженні Люботинського городища було відкрито понад 20 залишків пічок чи вогнищ, деякі з них, як вважають дослідники, могли входити до комплексу не зафіксованих наземних домівок [Шрамко, 1998, с. 98]. Наземне житло прямокутної форми початку V ст. до н. е. було знайдено під час дослідження городища у р. Городище [Буйнов, Окатенко, 2004, с. 9—10].

Господарські споруди Люботинського городища, проаналізовані Б.А. Шрамком [Шрамко, 1998, с. 97—98], мали іноді вигляд досить великих трохі заглиблених споруд, площею понад 16 м². Таких приміщень знайдено 8, одне з яких (№ 22—7—1962 р.) було рештками хліва. Існували спеціалізовані споруди у вигляді льохів зі східчастим спуском, овінів, приміщення ремісника з пічкою для цементації заліза (рис. 22, 3—4). Зафіксовано декілька залишків передпічних ям та окремих каркасних пічок та вогнищ, деякі з цих надвірних грубок мали спеціальні навіси.

Пізньюоскіфський період охоплює у сіверськодонецькому Лісостепу інтервал від останньої чверті V до початку III ст. до н. е. В цей час виникають нові поселення та могильники. Крім того, продовжує існувати частина пам'яток, які виникли у середньоскіфський період. Простежується тенденція щодо зменшення кількості поселень біля Муравського Шляху. Невелика кількість матеріалів цього часу походить, наприклад, із селищ біля с. Шлях, Горіховий Гай I та II, Люботинського городища, Барчани. Крім того, до початку даного періоду зникають поселення біля витоків р. Ольховатка, городище біля с. Полкова Микитівка [Моруженко, 1988, с. 65—70; Задников, Шрамко И. Б., 2003, с. 37—40; Гречко Д.С., 2003а, с. 34—37]. Скоріш за все, це відображає процес «евакуації» населення з південних регіонів за Перекопський вал між верхів'ями річок Коломак (ліва притока Ворскли) та Мжа (права притока

Сіверського Дінця) та зникнення або згасання життя на поселеннях поблизу Муравського Шляху наприкінці середньоскіфського часу. Писемні джерела свідчать, що під час спустошливих набігів кочовиків у XVII—XVIII ст. люди взагалі не селилися на кордоні зі Степом [Кириков, 1979, с. 49—50].

У пізньоскіфський час починають функціонувати городища Коропові Хутори (рис. 5, 3) [Колода, 2004, с. 168], Мохначанське (рис. 3, 5) [Колода, 2002, с. 6] та городище біля с. Водяне (рис. 4, 4) [Колода, 2004, с. 169—171]. До цього ж періоду Б.А. Шрамко відніс і Хорошівське (рис. 4, 2), Циркунівське (рис. 5, 1) та Баранівське городища (рис. 3, 6) [Шрамко, 1991, с. 50—59; 1956/19, с. 107; 1951/20, с. 36]. Але не виключено їх виникнення наприкінці середньоскіфського часу, як відображення однієї тенденції в етнополітичній ситуації регіону. Більш чітке датування ускладнене нечисленності чітких хроноіндикаторів на поселеннях та городищах V—IV ст. до н. е.

Під час розкопок 10 городищ та шурфування 4 городищ-сховищ були знайдені матеріали пізньоскіфського часу (табл. 1). Особливістю пам'яток кінця середньоскіфського та початку пізньоскіфського часу даного регіону є масова поява городищ-сховищ на східному і південно-східному кордонах ареалу: Мохначанське, Водяне, Донецьке, Хорошівське, Яковлівське [Колода, Колода Т.О., 2001, с. 43—45; Шрамко, 1951/20, с. 27—35; 1962, с. 299; 1991, с. 50—55; 1955/34, с. 31]. Крім того, виникають і нові городища-центри з насиченим культурним шаром — Циркуни та Коропові Хутори. На перерахованих вище городищах не зафіксовано зольників. Традиції влаштування захисних споруд більшості городищ у порівнянні з середньоскіфським часом не змінилися і пов'язані з ними генетично.

При дослідженні городищ пізньоскіфського часу було виявлено значну кількість житлових споруд. Усі зафіксовані будівлі були або повністю наземними, або з трохи заглибленою основою. Залишки жител були знайдені при розкопках городища Караван [Шрамко, 1957 а, с. 182—183], в ур. Городище [Либеров, 1962, с. 67; Буйнов, Окатенко, 2004, с. 9—10], Циркуни (рис. 14, 1; 15, 3) [Буйнов, Никитин, Гречко, 2005, с. 11—12; Гречко, 2005/5, с. 17—18]. Винятком є залишки землянкового житла № 195—14—64 Люботинського городища (рис. 15, 4). У заповненні знайдений фрагмент амфори з клеймом із двох грецьких літер EP, яку Б.М. Граков датував IV ст. до н. е., хоча це датування не є беззаперечним [Шрамко, 1998, с. 88].

Житла аналогічної конструкції ми знаходимо на Пекшевському городищі на Середньому Дні [Медведев, 1999, с. 79—80], Басівському городищі [Ллінська, 1965, с. 37], на городищах Волошине 1, біля с. Титчиха [Пузикова, 1969, с. 47], Книшівському та Східному укріпленні Більського городища [Гавриш, 2000, с. 113—117; Шрамко, 1987, с. 55—69]. Це може свідчити про близькість будівельних традицій населення Дніпро-Донського Лісостепу.

Поселення. До другого типу поселенських структур належать *відкриті селища*, які поділяються на два види. До першого відносяться *поселення великих розмірів*, які мають дуже насичений культурний шар та зольники (Островецьківка, Проходнянське 1, Липовий Гай, Шовкова, Зауд'є тощо). Вони розташовуються на схилах плато високих правих берегів річок або біля їх витоків (рис. 12—13). На сьогодні є дані про 66 поселень із зольниками кін-

ця VII — початку III ст. до н. е., хоча жодне з них не функціонувало протягом всього скіфського часу. Імовірно, це відбиває результати екстенсивного ведення сільського господарства, яке, після виснаження ґрунтів навколо поселення, примушувало до переселення на нове місце. Періодичну зміну місць перебування могли спричинити і порушення стабільності у сусідніх регіонах. Переважна більшість селищ першого виду тяжіє до вододілу, по яким у середньовіччі проходив Муравський Шлях.

До другого виду належать *поселення та стійбища невеликих розмірів* зі слабонасиченим культурним шаром (Шмарівка, Сосонівка, Червоносове II, IV, VI тощо). Вони були тимчасові (наприклад, сезонні) та розміщувалися на надзаплавних терасах або на дюнних височинах у заплавах річок, імовірно, відбиваючи специфіку їхнього господарського призначення. На сьогодні відома 101 подібна пам'ятка. Цей різновид поселень відповідає рухливому скотарству, зокрема перегону [Бондарь, 1974, с. 11, 103, 167]. На базі аналізу типів поселень можна говорити про осілий спосіб життя основної маси населення з обмеженою рухливістю його частини (імовірно, верхівки) [Бунятян, 1997, с. 37].

Нечисленні поселення *ранньоскіфського часу* розташовуються біля витоків р. Мерефа, біля м. Люботин, поблизу с. Огульці у басейні р. Черемушна, лівої притоки Мжи та на прилеглих територіях. Це поселення біля с. Барчани (рис. 12, 1), в ур. Дроб'янське (рис. 12, 2), поселення на місці Люботинського городища, Горіховий Гай II (рис. 12, 3), Черемушна, Огульці, Шлях. Чисельні знахідки ранньоскіфського часу були зафіксовані на поселеннях у басейні річок Ольховатка та Бішкін на півдні лісостепового регіону [Андриенко, 1970, с. 4; Гречко, 2003а, с. 35]. Скоріш за все, кількість селищ, які виникли в цей час, зросте у майбутньому, але не суттєво, та не вплине на загальну картину. Розкопки, під час яких були знайдені матеріали ранньоскіфського часу, проводились на поселеннях Люботинському, біля с. Черемушна, Горіховий Гай 2, в урочищі Дроб'янське [Шрамко, 1998, с. 22—25, 32—33; Либеров, 1962, с. 23—35; Гречко, 2005/5, с. 3—12; Шрамко И.Б., 2006, с. 5—11]. Окремі знахідки цього часу було виявлено під час дослідження біля с. Барчани [Шрамко И.Б., 2003, с. 107—108]. Вивчення інших поселень обмежувалось зборами характерного підйомного матеріалу [Гречко, 2003, с. 9—14]. Селища тяжіють до вододілу Сіверського Дінця та Ворскли, по якому проходив у середньовіччі Муравський Шлях. Всі поселення характеризуються наявністю зольників, кількістю до двадцяти. Під їх насипами зафіксовано рештки житлових та господарських комплексів, які після завершення функціонування були використані як звалища для попелу та різного сміття [Гречко, 2006б, с. 273—278].

Унаслідок проведених робіт на згаданих пам'ятках зафіксовані залишки 5 житлових та понад 10 господарських споруд. Житла представлені земляною, 2 повністю наземними та 2 трохи заглибленими у материк будівлями. Основна інформація була отримана при дослідженні Люботинського поселення на місці майбутнього укріплення. Під час його розкопок було зафіксовано залишки наземного житла, що згоріло. Стратиграфія та знахідки дозволили Б.А. Шрамка датувати житло першою половиною VI ст. до н. е. [Шрамко,

1998, с. 22—25]. Наземне житло площею 50 м² з вогнищем було зафіксовано під зольником № 7 на поселенні в ур. Дроб'янське (рис. 17, 2) [Шрамко И.Б., 2006, с. 8—9].

Заглиблене люботинське наземне житло № 3—2—1961 з лежанкою та глинобитною пічкою мало форму неправильного овалу з діаметрами 3,7 та 2,85 м. Очевидно, що дах був конічний, який спирався на центральний опорний стовп, а краї жердин переkritтя закріплювалися на верхній частині каркасних стін наземної частини житла (рис. 15, 2). У заповненні будівлі були знайдені фрагменти іонійських амфор першої половини VI ст. до н. е. [Шрамко, 1998, с. 32—33].

Люботинське заглиблене наземне житло № 4—4—1961 р. мало форму овалу розмірами 4,2 × 3,3 м. Біля південно-східної стіни розміщувалася пічка. У центрі житла зафіксована стовпова ямка, яка вказує на те, що дах був конічним (рис. 16, 3). На лежанці знайдено фрагмент іонійської амфори першої половини VI ст. до н. е. [Шрамко, 1998, с. 50].

У розкопі № 18 на Люботинському городищі було зафіксовано залишки землянкового житла, яке мало майже квадратну форму розмірами 2,5 × 2,28 м та глибиною 1,6 м. У східній частині житла було влаштовано глиняну пічка (рис. 15, 1). У заповненні було знайдено вістря стріли ранньоскіфського часу [Шрамко, 1998, с. 82—86].

Ми бачимо, що серед житлових споруд ранньоскіфського часу не виявлено лише землянок великих розмірів, які були знайдені при розкопках Західного укріплення Більського городища [Шрамко, 1987, с. 38—43]. Люботинська землянка відрізняється від них розмірами, влаштуванням опалювальної системи, конструкцією стін та даху. Ми вважаємо, що це свідчення їх асинхронності, а не різнокультурного походження. До речі, тенденція заміни землянок наземними будівлями була простежена при дослідженні зольника № 28 Західного укріплення Більського городища [Шрамко И.Б., 2000, с. 31].

Типи житлових споруд ранньоскіфського часу та зольники на території поселень знаходять прямі аналогії на синхронних пам'ятках ворсклинського та правобережного Лісостепу [Шрамко, 1987, с. 48, 51, 55—56; Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 15—17; 2001, 29—44].

Всі поселення, крім того, що розташоване в урочищі Дроб'янське, продовжували функціонувати до V ст. до н. е. включно. Цікаво, що на цих селищах практично відсутні матеріали IV ст. до н. е., тобто створюється враження, що населення залишило їх у пізньоскіфський час [Гречко, 2003а, с. 37; Задников, Шрамко И.Б., 2003, с. 39].

У *середньоскіфський час* виникає та функціонує більшість відомих на сьогодні поселень. Їх кількість становить понад 80, що підтверджує тезу про сіверськодонецький Лісостеп як один з найзаселеніших регіонів півдня Східної Європи у VI—V ст. до н. е. Лише у середньоскіфський період існує Червоносівська група поселень (13 пунктів) (рис. 2, 204—216).

У цей час, судячи з наявних матеріалів, проходить заселення басейнів річок Лопань і Харків [Гречко, 2001, с. 47]. Поселення та городища вперше з'являються безпосередньо на березі Сіверського Дінця. Це можна пояснити наявністю великих лісових масивів на цих територіях навіть сьогодні

[Геоботанічне районування..., 1977, с. 188]. Слід відмітити, що це освоєння нових земель відбувалося разом зі створенням системи городищ-центрів з постійним населенням, городищ-сховищ та відкритих селищ. Взагалі, ми вважаємо, що сховища є характерним типом пам'яток V—IV ст. до н. е. у Лісостепу. Спорудження укріплень було наслідком обрання захисної (дефензивної) військової стратегії, яка була спрямована на захист власних територій.

Більшість поселень майже не досліджувалися, тому їх можна датувати лише у широкому хронологічному діапазоні V—IV ст. до н. е. Для великих селищ з постійним населенням характерна наявність зольників кількістю до 37.

Поселенські житлові споруди середньоскіфського часу не відрізняються від городищенських та представлені виключно наземними будівлями. У 1948 р. І.Ф. Левицький зафіксував на поселенні Саржин Яр у м. Харків залишки 11 глинобитних наземних жител з пічками (рис. 18, 1), які були розташовані по колу [Левицький, 1948/17, с. 1—3]. При дослідженні зольника № 2 селища Шовкова у 1957 році було виявлено залишки наземного житла з каркасно-глинобитними стінами (рис. 17, 1). Воно мало округлу форму діаметром 6,5 м. Житло датується кінцем VI — початком V ст. до н. е. Під насипом зольника № 1 цього ж поселення на рівні давнього горизонту було зафіксовано вогнище, яке, імовірно, є залишками наземної будівлі [Шрамко, 1964, с. 181—183].

Дослідження проводилися на 4 поселеннях *пізньоскіфського* часу з зольниками (Острроверхівка, Проходнянське-1, Липовий Гай, Мисове 1.) [Шрамко, 1954, с. 105—112; 1972/66, с. 3—24; 1988/58, с. 17—19; Радзиевская, 1975/80, с. 2—3]. Унаслідок робіт, проведених на вищезазначених поселеннях, було розкопано 7 зольників (табл. 2) [Гречко, 2006б, с. 273—282].

Поселенські житлові споруди пізньоскіфського часу також не відрізняються від городищенських та представлені виключно наземними будівлями (табл. 3). Залишки жител були знайдені при розкопках на Острроверхівському селищі (рис. 14, 2) [Шрамко, 1954, с. 108], селищі біля с. Шмарівка (рис. 14, 4) [Шрамко, 1954, с. 113—114], Основа (рис. 18, 1) [Левицький, 1946/35, с. 5—19].

Під час дослідження поселення Липовий Гай в м. Харків були зафіксовані 2 печі для обпалу кераміки, вирізані у суглинку та оздоблені соплами (рис. 22, 1—2) [Шрамко, 1988/58, с. 17—19; Радзиевская, Шрамко И.Б., 1990, с. 82—82; Гречко, 2000, с. 112.].

Зольники та культові споруди. Для сіверьскодонецьких поселень протягом скіфської доби характерна наявність на поверхні курганоподібних підвишень, які містили велику кількість знахідок у ґрунті із значною домішкою попелу, за якими у літературі закріпилася назва «зольники». Вони з'являються на території Степу та Лісостепу Східної Європи ще за доби бронзи та є характерною рисою багатьох археологічних культур цього періоду [Мелюкова, 1961, с. 5—52; Березанская и др., 1986, с. 92—93]. Традиція спорудження зольних насипів зберігається у ранньоскіфський час та найбільше розповсюдження отримує на території Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя [Гавриш, 2000, с. 66—67; Спицын, 1918, с. 141—143 и др.].

Питання походження та призначення зольників має значну історіографію, тому ми не маємо необхідності повертатися до її чергового аналізу [Шрамко,

1957, с. 195—197; Тошев, Черняков, 1986, с. 115—117]. Здебільшого зольники визначаються як культові місця, так чи інакше пов'язані із землеробськими культами вогню та домашнього вогнища [Андриєнко, 1975, с. 24—25; Бессонова, Романюк, Скорый, 1995, с. 21—22], або як місця викидання попелу та домашніх відходів — результат господарського звичаю [Рудинский, 1949, с. 79].

На користь культового призначення зольників свідчать дані писемних джерел, наприклад, інформація Геродота [Her., IV, 59], та, особливо, Павсанія [Pausan., V, 8—11, 13]. Підтверджують ці писемні свідчення і дані археології: у зольниках зафіксовані численні жертovníки та залишки жертвоприношень, культові приміщення, знахідки культової глиняної пластики [Андриєнко, 1974, с. 89—96]. З іншого боку, скупчення побутового сміття та попелу дозволяють бачити у зольниках сміттєзвалища [Мелюкова, 1975, с. 15—16].

Можливо, не слід розрізняти ці дві функціональні характеристики зольників, а ставити питання щодо синкретичного характеру цього явища, на що вже вказували дослідники [Дараган, 1996, с. 360]. Показовим є той факт, що попіл не розкидався, а збирався в одному місці, біля жител чи господарчих споруд. Найбільш слушною є думка Б.А. Шрамка, що там де вогонь вважається священним, закономірно припускати шанобливе ставлення до попелу, як його частини [Шрамко, 1957, с. 197].

У сіверскодонецькому Лісостепу повністю розкопано 11 зольників, частково — 4, шурфувалося — 4. Крім того, різними дослідниками були зняті плани багатьох поселень з зольниками та зібраний підйомний матеріал.

До раньоскіфського часу відносяться зольник № 2 поселення Горіховий Гай 2 та курган-зольник біля с. Черемушна. У 2005 році Д.С. Гречком був повністю розкопаний вищезгаданий зольник на селищі Горіховий Гай 2 [Гречко, 2006, с. 146—148]. Його верхня частина була повністю знищена оранкою, нижче був зафіксований шар попелу та глиняний насип (рис. 20). Зольник, імовірно, є залишками якогось одноразового священодійства пов'язаного з культом родючості. Комплекс складався зі щільного шару попелу прямокутної у плані форми розмірами 6×7 м та потужністю 0,1—0,15 м. З півночі зольник оточував глиняний насип (вал?) розмірами 5×2 м. У шарі попелу були зафіксовані щільні скупчення глиняних хлібців, яких знайдено всього понад 120 цілих екземплярів. Не було знайдено господарських комплексів та великої кількості сміття, присутність яких характерна для подібних археологічних об'єктів. Зроблені під час розкопок спостереження, дозволяють реконструювати у загальних рисах події, які призвели до створення цього зольника. Спочатку був розчищений майданчик, який з північного боку оточили невеликим глиняним валом. На це місце були принесені та щільно укладені необпалені хлібці. Проведення культової церемонії супроводжувалося розведенням великого вогнища поверх хлібців. Значну частину палива складала солома та інша суха трава. Сила вогню не була однаковою на всіх ділянках, тому частина хлібців залишились недообпаленими та крихкими.

Досліджений зольник за походження, безумовно, культового характеру. Це перший подібний комплекс у східноєвропейському Лісостепу. Раніше деякі дослідники вважали малоімовірним спеціальне культове призначен-

ня зольників [Дараган, 1996, с. 361]. Час спорудження культового комплексу можна обмежити першою половиною VI ст. до н. е. Зольник відноситься до найдавніших пам'яток сіверськодонецької групи скіфської доби. Можливо, його створення пов'язане із залюдненням нових земель переселенцями з басейнів Ворскли та Дніпровського Правобережжя, де зольники з'явилися значно раніше. Таким чином вони, імовірно, сподівалися на гарні врожаї на новому місці проживання.

Зольник біля с. Черемушна (курган № 1 за П.Д. Ліберовим), розташований на території значного курганного могильника, також відноситься до ранньоскіфського часу [Ліберов, 1962, с. 80—85]. Дослідження показали, що він не мав виключно сакрального характеру. Під його насипом, який містив значну кількість побутового сміття, було зафіксовано 4 господарські ями. Даний зольник цікавий тим, що у його насип було впущене 2 поховання IV ст. до н. е. Зольник виявився єдиним у групі та синхронним найдавнішим похованням могильника, тому П.Д. Ліберов вважав його особливою пам'яткою, яка була пов'язана із здійсненням обряду поховання [Ліберов, 1962, с. 85].

Три зольники поселення Шовкова, які були повністю розкопані Б.А. Шрамком, можуть бути датовані кінцем VI — початком V ст. до н. е. Під насипом зольника № 1 було зафіксовано вогнище, яке, імовірно, було частиною легкого наземного житла. Розкопки другого зольника дозволили виявити залишки наземного житла округлої форми [Шрамко, 1957/16, с. 9—15]. Зольник № 3 перекривав залишки господарської споруди з льохом [Шрамко, 1958/31, с. 10—13]. Усі три досліджені об'єкти, скоріш за все є вже результатом лише господарського звичаю, що базувався на шанобливому ставленні до золи як частини домашнього вогнища, який отримали давні мешканці Шовкової від своїх пращурів.

До цього ж часу відноситься зольник № 1 поселення Мисове 1, який було повністю досліджено В.Є. Радзівською [Радзиевская, 1975, с. 1—3]. При його розкопках було зафіксовано два розвали глинобитних пічок. У невеликому розкопі на зольнику № 1 поселення Мисове-2 жодних комплексів не було зафіксовано. Численні знахідки, що було виявлено під час досліджень, дозволяють його також віднести до кінця VI — V ст. до н. е. [Радзиевская, 1974/67, с. 7—8].

Середньоскіфським часом можна також датувати досліджені ділянки зольників на поселеннях Барчани, Завадівка, Шлях, Черемушна-3, Горіховий Гай-2 (зольник № 3). На території останнього селища зафіксовано 34 зольні плями, які розташовані у два ряди [Шрамко І.Б., Задников, Зоря, 2004, с. 27—32]. При шурфуванні зольника № 6 поселення Завадівка було виявлено господарську яму з двома сходинками [Шрамко І.Б., 2001, с. 9—11]. На поверхні поселення Шлях розташовано 8 зольних насипів. Шурфування зольників № 2 та № 7 дозволило виявити добре насичений культурний шар та частини трохі заглиблених приміщень [Шрамко І.Б., 2001, с. 13—14]. У розкопі на зольнику № 1 у с. Барчани було виявлено господарську яму V ст. до н. е. [Шрамко І.Б., 2003, с. 102—108]. Зруйнований культурний шар середньоскіфського часу було зафіксовано при дослідженні зольника № 3 поселення Горіховий Гай 2 [Гречко, 2006в, с. 146—147].

Пізньюоскіфським часом можна датувати чотири зольники поселення біля с. Острроверхівка, які були розкопані Б.А. Шрамком. У 1951 році дослідження зольника № 12 дозволили виявити рештки наземного житла. Дослідник вже тоді помітив, що постійне очищення вогнищ житла, імовірно, і призвело до створення зольника [Шрамко, 1954/14, с. 105—112]. У 1953 році були розкопані зольники № 37—39, насипи яких склалися з чорнозему з невеликою домішкою золи. Залишків об'єктів не було виявлено [Шрамко, 1953/19, с. 4—9]. До цього ж часу відноситься також досліджена ділянка з трьома господарськими ямами зольника № 18 поселення Липовий Гай [Шрамко, 1988/58, с. 14—18]. Зольник, розкопаний у 1972 році Б.А. Шрамком на поселенні Прохіднянське 1, можна датувати IV ст. до н. е. Під зольним підвищенням було зафіксовано господарські яму та приміщення, залишки жертovníків. Серед знахідок можна відмітити фрагменти глиняних статуеток тварин та моделей зерен [Шрамко, 1972/66, с. 17—24].

Як ми бачимо, під більшістю досліджених зольників зафіксовані житлові чи господарські споруди. У результаті саме їх функціонування вони власне й утворились. Зольник біля с. Черемушна цікавий тим, що був використаний як курган. Скоріш за все, у його насип було впушено поховання вже після закінчення його функціонування з метою таким чином зменшити трудові затрати.

Слід відзначити, що серед 16 сіверськонецьких городищ, лише на території Червоносівського був зафіксований один зольник [Шрамко, 1972/61, с. 11]. Більше одного зольного пагорба у Дніпровському Лісостеповому Лівобережжі виявлено лише у басейні Ворскли на Західному укріпленні Більського городища та біля с. Полкова Микитівка [Шрамко, 1987, с. 29; Моруженко, 1988, с. 33—34]. Цей факт потребує окремого пояснення. На території укріплень існувала традиція змитати чи зсипати попіл та побутове сміття до країв майданчика, під вал [Шрамко, 1962, с. 140—141; 1998, с. 14—17].

Свідчення писемних джерел та дані археології дозволяють вважати зольники синкретичним явищем, яке є не тільки результатом сакралізованої господарської традиції, але й культу, пов'язаного з шануванням вогню та домашнього вогнища. Цікаво, що у пізньюоскіфський час відбувається деяке відживання цієї традиції, про яке свідчить зменшення розмірів зольників та, що важливо, кількості золи у культурному шарі (Острроверхівка, Прохіднянське 1).

Культові споруди репрезентовані глиняним жертovníком з городища Караван, який був розташований поруч із валом з пропеченої глини (рис. 21). Він мав тарілкоподібну форму розмірами 1,5 × 1,15 м та був пропечений до червоного кольору. До жертovníка вела доріжка з пісковикового каміння. Біля культового комплексу було знайдено значну кількість дрібної глиняної пластики, яка використовувалась при відправленні землеробських культових церемоній [Шрамко, 1957, с. 184—186]. При розкопках Люботинського городища знайдено глиняний жертovníк округлої форми діаметром 0,6 м, поверхня якого заглажена та побілена [Шрамко, 1998, с. 31].

2.3. Моги́льники

У сіверськодонецькому Лісостепу досліджувалося 27 курганних моги́льників [Бандуровский, Буйнов, 2000, с. 11]. Найчастіше вони розміщені на деякій відстані від Сіверського Дінця. Територією їхнього поширення можна вважати басейни невеликих річок Черемушна, Мжа, Уди, Харків та Лопань тощо. Усі відомі курганні моги́льники приблизно у рівному співвідношенні розташовані або уздовж високих правих берегів великих, або на лівобережних плато дрібних річок басейну Сіверського Дінця [Бандуровский, Буйнов, 2000, с. 26—27].

Найбільшими моги́льниками можна вважати Великогомольшанський (понад 700 курганів) у Зміївському та Люботинський (понад 500 курганів) у Харківському районах області. Частина невеликих (до 50 насипів) та середніх (до 100 насипів) моги́льників рядового населення виявлена у безпосередній близькості від синхронних, не укріплених селищ — Бистре, Гійовка, Соломахівка, Паньківка, Одринка, Санжари тощо. Некрополі знаті (Старий Мерчик, Пісочин, Коротич, Караванська група Люботинська моги́льника, Мала Рогозянка) майже завжди невеликі. Вони розташовані на деякій відстані від синхронних поселенських структур та тяжіють до вододілу між басейнами Дніпра та Дону, по якому у середньовіччі проходив Муравський Шлях. На відміну від багатьох інших регіонів, у сіверськодонецьких моги́льниках далеко не завжди кургани розташовувалися навколо найбільшого з них. Навпаки, найчастіше такі «кургани-лідери» знаходилися на периферії моги́льника чи його групи. Грунтових моги́льників не виявлено [Бандуровский, Буйнов, 2000, с. 3].

Типологія поховальних пам'яток. На сьогодні ми маємо інформацію про понад 1300 поховальних пам'яток скіфського часу, які було досліджено у східноєвропейському Лісостепу. Цей регіон вивчений нерівномірно. Найбільша кількість поховань розкопана у Дніпровському Правобережжі, Поворсклі, на Середньому Доні та Сіверському Дінці. Меншою кількістю представлені поховання західноподільської групи, лісостепоного Побужжя та Придніпровського терасового Лісостепу, хоча при цьому потрібно враховувати меншу заселеність даних регіонів, до того ж не протягом скіфського часу. Дана значна джерельна база відкриває широкі можливості для порівняння поховальних традицій окремих регіонів. Проведенню подібної роботи заважає відсутність уніфікованої типології, хоча роботи з її створення велися неодноразово.

Аналіз типологізації поховальних споруд населення Лісостепу скіфського часу проведено М.М. Дараган [Дараган, 2007, с. 134—140]. Дослідниця після аналізу та критики попередніх розробок виділила 6 типів поховальних споруд Жаботинського етапу та постжаботинського горизонту. Дана типологія виявилася ефективною при вивченні просторового розповсюдження поховань по хронологічним горизонтам. Подібний поділ можна було б успішно застосувати і до поховальних споруд Лісостепу скіфського часу, якщо б не значне ускладнення їх конструкції та поява нових типів VI—IV ст. до н. е., особливо у пізньоскіфський час.

Велике значення для створення ефективною типології має правильний відбір культурнозначимих ознак. Відразу скажемо, що з таких ознак ми виклю-

чаємо дерев'яне перекриття, оскільки воно є обов'язковим елементом камерних поховань, а під час дослідження могил рядового населення часто не фіксується. Додаткову складність для детальної типологізації всього масиву поховань становить неповнота даних, яка є наслідком діяльності грабіжників чи непрофесійних розкопок.

Після ознайомлення з усім масивом лісостепових поховань стала очевидною їх різноманітність. У той же час було відмічено, що елементи їх конструкцій повторюються, але у різних комбінаціях. Найбільш ефективним методом систематизації інформації, яку закладено у конструкції могил є її кодування. Після успішної реалізації даного завдання ми отримуємо дані, які зручно використовувати для статистичної обробки.

Деякі дослідники частину споруд з дерев'яними конструкціями називають «склепами». Вживання цього терміну нам видається не зовсім правомірним, оскільки не відповідає його змісту, який визначено археологами-античниками [Гайдукевич, 1981, с. 135]. Подібні сумніви вже були у дослідників [Дараган, 2007, с. 127]. А термін «камерне поховання», який використовується для опису дерев'яних гробниць вікінгів [Андрощук, 1999, с. 40] — більш точний та змістовний.

Для зручності збору інформації, сортування та аналізу поховальних споруд нами введена система кодування (рис. 24—25; табл. 8). По-перше, всі могили відносно їх розміщення у насипу розділені на три основні групи: у ґрунтовій ямі (А), на рівні давнього горизонту (В), у насипу (С). Подібний первинний поділ обумовлений тим, що схожі поховальні споруди зафіксовані на усіх трьох рівнях підкурганного простору. Деталі влаштування камерних поховань пронумеровані нами наступним чином: стовпова конструкція (1), канавка на дні могили (2), зруб чи рама (3), дромос (4), вертикальне облицювання стін (5), горизонтальне облицювання стін (6), лаги (7), заплічки (8). Сполучення вищезазначених ознак дозволяють типологізувати абсолютну більшість поховальних споруд. Подібна схема первинної систематизації даних може бути легко доповнена новими ознаками без шкоди для вже існуючих. Всього виділено 11 типів, більшість з яких поділяється на варіанти. Основний масив поховань репрезентовано першими 6 типами (ґрунтові ями та камерні поховання 10 видів — група А). Могили всіх інших типів відносяться до розряду рідкісних, які не набули значного поширення (поховання груп В і С). Поховальні споруди досить різноманітні. Їх повна типологія буде наведена при характеристиці могил пізньоскіфського часу, оскільки в цей період продовжують використовуватися всі нечисленні типи могил кінця VII — V ст. до н. е. та виникає багато нових.

Поховальні пам'ятки РСК. До ранньоскіфського часу у сіверськонецькому Лісостепу відноситься 33 поховання, які були розкопані у Люботинському могильнику, некрополі біля с. Черемушна, біля сіл Дуванка та Мала Рогозянка (табл. 5, 9).

За майже вікове дослідження Люботинського могильника, у якому нараховувалося у середині минулого століття близько 450 насипів, було вивчено 27 курганів. Матеріали цих розкопок вказують на те, що він існував лише наприкінці VII — першій половині VI ст. до н. е.

Поховальні споруди репрезентовані ґрунтовими ямами прямокутної форми та склепами стовпової конструкції. Поховання, за винятком кургану біля с. Дуванка [Шрамко, 1994/96, с. 20—24], були основними у курганах.

Для поховання *рядових* мешканців використовувалися прості ґрунтові ями прямокутної форми (тип 1) розмірами 2—4 × 0,75—2,7 м, заглиблені у материк на 0,4—0,6 м. Деякі мали дерев'яне перекриття (Люботин, к. № 3, 8—1962 р.). Більшість могил орієнтовані меридіанально (табл. 5).

Соціально виділені поховання репрезентовано 4 захороненнями. Під курганом № 10—1962 р. Люботинського некрополя було знайдено складну поховальну споруду, яка мала восьмикутну форму, дромос та залишки стовпів від шатрового перекриття по периметру (тип 6, вар-т 1) (рис. 26, 3). Цю унікальну для сіверськодонецької групи пам'яток споруду С.А. Скорий пов'язує зі степовими іранськими традиціями [Скорий, 1987, с. 46].

У 1994 р. було проведено рятувальні дослідження сімох курганів у Центральній та Караванській групі Люботинського могильника. Під курганом № 2—1994 р. було зафіксовано прямокутну, майже квадратну яму з закругленими кутами, яка була орієнтована меридіанально (рис. 26, 2). По периметру склепу з дерев'яним перекриттям, який було споруджено у ямі, проходила канавка у якій у кутах знаходились чотири стовпові ямки (тип 4). Подібні типи поховальних споруд частина дослідників пов'язувала зі скіфами [Мозолевский, 1986, с. 81; Ольховский, 1978 а, с. 90, 96].

При довивченні кургану № 1 Караванської групи могильника було знайдено прямокутну яму розмірами 7 × 6 м (тип 1), яка була орієнтована меридіанально (рис. 26, 4) [Бандуровский, Буйнов, Дегтярь, 1998, с. 144]. Потрібно відзначити, що до поховального інвентаря цього захоронення входили передньоазійські «імпорти».

У кургані № 1 некрополя Мала Рогозянка 1 було розкопане діагональне поховання з західним орієнтуванням (рис. 26, 1). Воно було здійснене у склепі стовпової конструкції у ґрунтовій ямі прямокутної форми з канавками, що йдуть по периметру стін (тип 4) [Буйнов, 1990, с. 139—140]. Комплекс було віднесено Ю.В. Буйновим до савроматських [Бандуровский, Буйнов, 2000, с. 118].

Поховання в ямі решток кремації (рис. 26, 6; 34, 9), яка була зроблена на стороні, виявлено Б.А. Шрамком у кургані № 9 Люботинського могильника [Шрамко, 1983 б, с. 59]. Чітке датування цього поховання ускладнене.

Майже усі типи поховальних споруд мають повні аналогії у Правобережному Лісостепу кінця VII — першої половини VI ст. до н. е. Так, прості ґрунтові ями у цьому регіоні складають 50 % від загальної кількості. Склепи стовпової конструкції з канавками по периметру стін також відомі на Правобережжі [Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 28—29]. Поховання № 10—1962 р. повних аналогій не має, але ями з шатроподібним перекриттям траплялись у Тясмінській групі [Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 28]. Поховання за обрядом кремації у Правобережному Лісостепу (Києво-Черкаський регіон) у ранньоскіфський час складають 36 % від загальної кількості [Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 34], тому саме з цим регіоном, очевидно, слід пов'язувати і поховання № 9—1962 р. Люботинського могильника.

Поховальні споруди Люботинського могильника у абсолютній більшості орієнтовані меридіанально, що також характерно для Пороської та складає значну частку у Тясминській групі пам'яток Правобережного Лісостепу [Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 34].

Орієнтацію похованих зафіксовано двічі: у кургані № 4 біля с. Черемушна — південно-західна та у кургані № 1 біля с. Мала Рогозянка — західна. Присутність під деякими насипами вогнищ (Люботин, кургани № 1, 2—1950 р., № 3—1962 р.) також знаходить аналогії у Правобережному Лісостепу [Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 28, 35].

Перспективною також, на наш погляд, є гіпотеза щодо проникнення вже в архаїчну епоху частини скіфів із Кавказу та Північного Причорномор'я у райони Лісостепу [Ллінська, 1970, с. 35—37; Тереножкин, 1971, с. 19; Мурзин, 1984, с. 104; Скорый, 2003, с. 79—81; 1990, с. 81—82, 91—92; Медведєв, 1999, с. 126]. Яскравим прикладом даного явища може слугувати поховання воїна з набором речей передньоазійського походження в одному з курганів біля м. Люботин [Бандуровський, Черненко, 1999, с. 27—30].

Найявні на сьогодні матеріали вказують на те, що ареал сіверськодонецької групи у ранньоскіфський час обмежувався територією біля витоків р. Мерефа, у басейнах річок Черемушна, Незвитайка, Ольховатка, Бішкин та прилеглих територіях. Подібність цих пам'яток до синхронних ворсклинських не дозволяє визначити західний кордон групи, якого, імовірно, на той час і не існувало.

Таким чином, вже при аналізі основних типів поховальних пам'яток ранньоскіфського часу з'являється можливість говорити про надзвичайну подібність цих пам'яток до ворсклинських та правобережних поселень та поховань VII — першої половини VI ст. до н. е.

Поховальні пам'ятки ССК. Відразу хотілося б відмітити факт дуже малої кількості поховань другої половини VI — V ст. до н. е. у порівнянні з великою кількістю поселень та городищ. До другої половини VI ст. до н. е. відноситься лише одне поховання у кургані № 1 біля с. Тетюшине (третья чверть VI ст. до н. е.) [Бандуровський, Буйнов, 2001, с. 75]. Першими трьома чвертями V ст. до н. е. датуються сім поховань Протопопівського могильника [Бородулін, 1976/52, с. 2—12], курган № 15 біля с. Черемушна [Буйнов, Бандуровський, Окатенко, 2005, с. 14—15], курган № 5 біля Великої Гомольші [Шрамко, 1983 б, с. 55], зруйноване поховання біля с. Санжари [Шрамко, 1955/34, с. 3], курган № 5 біля Веселого [Шрамко, 1992, с. 114], курган № 5 Пісочинського некрополя [Бабенко, 2005, с. 161] та курган біля с. Коротич [Бородулін, 1982, с. 59—72].

Типи поховальних споруд середньоскіфського часу практично не відрізняються від ранньоскіфських. Вісім основних поховань було здійснено у прямокутних ґрунтових ямах (тип 1), які були орієнтовані меридіанально (рис. 27, 2—7). У 5 курганах Протопопівського могильника та у похованні кургану № 5 біля с. Велика Гомольша було встановлено орієнтацію похованих головою на південь.

Поховання у кургані біля с. Тетюшине було зроблено в заглибленому у ґрунт склепі (рис. 26, 5). Вертикальні дошки стін було встановлено в канавку (тип 3) [Бандуровський, Буйнов, 2001, с. 75]. Два поховання (Протопопівка курган № 1—1973 р., Коротич) здійснено у поховальних спорудах стовпкової

конструкції у ґрунтовій ямі прямокутної форми з канавками (рис. 27, 7–8), що йдуть по периметру стін (тип 4). Ями склепів було орієнтовано меридіанально. Склеп кургану № 5 біля с. Веселе відрізняється від вищезгаданих відсутністю канавки і тим, що перекриття спиралося на невисокі заплічки, розташовані уздовж довгих сторін могили (тип 2) (рис. 26, 1) [Шрамко, 1992, с. 115–116]. Поховання у пісочинському кургані № 5 було здійснене у ґрунтовій ямі прямокутної форми з канавкою, що йде по периметру дна могили біля усіх стін (тип 3) [Бабенко, 2005, с. 42].

У стінках 3 поховань виявлено схованки, в яких містилася частина інвентаря. Під курганом біля с. Коротич у одній могилі з похованим було знайдено кістяк коня (рис. 27, 8).

Зафіксовано 5 випадків використання вогню у поховальному обряді Протопопівського могильника (к. № 1/1973, 2/1973, 1/1976, 5, 8) [Бабенко, 2007, с. 139].

Таким чином, збільшення кількості населення, яке фіксується з кінця VI ст. до н. е. можна здебільшого пов'язувати з успішною реалізацією внутрішніх ресурсів місцевим населенням. Безумовно, міграції мали місце, але були не такими значними, як вважає Л.І. Бабенко [Бабенко, 2005, с. 197], щоб радикально впливати на етнокультурний розвиток сіверськодонецького Лісостепу. Подібність типів поховальних споруд ранньоскіфського та середньоскіфського періодів може свідчити про стабільність основної частини сіверськодонецького населення у VI–V ст. до н. е.

Поховальні пам'ятки ПСК. До пізньоскіфського часу відноситься 147 розкопаних поховань. Майже всі могильники розташовані на території, де зафіксовані синхронні їм поселення і городища сіверськодонецької групи. Нам відомі лише два поховання пізньоскіфського часу на лівому березі Сіверського Дінця: в околицях м. Балаклія та біля с. Волоська Балаклійка [Шрамко, 1983б, с. 60; Клименко, 1997, с. 101–107].

Могильники рядового населення розташовані поруч із селищами. Компактні могильники, які складаються із курганів значних розмірів, як правило, належали привілейованим родам з похованнями високого соціального рангу (рис. 23, 2; 29, 1). Характерною рисою таких поховальних пам'яток є їхня віддаленість від найближчих городищ на 6–10 км. Помічено, що ці пізньоскіфські могильники (Старий Мерчик, Мала Рогозянка) розташовані за межами лісових масивів у ландшафтах степового типу. Поховальні звичаї аристократії та рядового населення також відмінні, про що мова піде нижче.

Переважна більшість курганів скіфського часу насипалися над одним похованням тільки з ґрунту, узятого з окремих місць. Наприклад, частину курганів Нижньогійовської групи і Старомерчанського могильника було споруджено з культурних шарів сусідніх поселень [Бандуровский, Буйнов, 2000, с. 29]. У басейні Сіверського Дінця нечасто практикувався звичай викопувати рів по периметру майбутнього насипу (курган № 11 у с. Велика Гомольша і № 1 (група 2) біля с. Мала Рогозянка, Гришківка) [Бандуровский, Буйнов, 2000, с. 30; Гречко, 2006в, с. 5]. Зрідка мало місце повторне використання раніших курганів для здійснення впускних поховань (рис. 43, 1–4). Більше того, у випадку впускних поховань підсипання або зовсім не робилися (курган № 1,

група 1, с. Мала Рогозянка), або були частковими (курган № 1, група 2, с. Мала Рогозянка, № 9 Старомерчанського могильника, № 3 Нижньогійовського могильника) [Бандуровский, Буйнов, 2000, с. 30].

Залишки тризни дослідниками були зафіксовані під насипами 46 курганів, а вогнища — під 20 курганами. Форма материкового викиду відрізняється різноманітністю, яка характерна для лісостепових курганів [Бандуровский, Буйнов, 2000, с. 30; Моруженко, 1989, с. 27]. Обов'язковим є лише розміщення викиду з західного боку могили, що, імовірно, обумовлено вимогами поховального ритуалу [Бабенко, 2005, с. 40].

Дослідниками вже були зроблені спроби типологізації лісостепових поховань скіфського часу [Шегленко, 1983, с. 110—119; Моруженко, 1989, с. 29—30; Бандуровский, Буйнов, 2000, с. 33—37], але вони виявилися не ефективними та не стали загальноприйнятими. Потрібно відмітити, що при розробці типології поховальних споруд мною був врахований масив даних всього Дніпро-Донського Лісостепу, тому у нижченаведеній класифікації присутні типи, які досі не були досліджені у сіверскодонецькому регіоні, але їх відкриття можливе.

Поховальні споруди пізньоскіфського часу *заглиблені* у материк представлені наступними типами.

Тип 1. Грунтові ями прямокутної форми часто з закругленими кутами без дерев'яного перекриття. Об'єм могильних ям становить 2—7 м³. Трапляються, як основні, так і впускні поховання (рис. 41—43). Їхня частка серед всіх інших типів поховальних споруд складає понад 70 %. Настільки ж звичайні вони і для всіх інших локальних варіантів Лісостепу (за винятком Середнього Дону).

Поки що унікальною є одна поховальна споруда під курганом № 2 біля с. Велика Гомольша. Вона представляє собою ґрунтову яму прямокутної форми з двосхилим дахом (рис. 41, 4). Дерев'яна конструкція була частково спалена. Похований був орієнтований головою на захід [Шрамко, 1962а, с. 144—145].

Тип 2. Ґрунтова яма прямокутної форми з опорними стовпами. Об'єм могильних ям становить 9—25 м³. Поділяється на три варіанти.

Варіант 1 відповідає загальній характеристиці типу (наявність стовпової конструкції). Відсутність додаткових конструктивних елементів (засобу облицювання стін, наявності зрубу тощо) часто пов'язане з пограбуванням, чи з не досить якісним дослідженням камерних поховань цього типу. Варіант репрезентований похованнями у курганах № 2, 3, 7, 18, 21, 25 Пісочинського могильника (рис. 30, 19—25) [Бабенко, 2000, с. 32], кургані № 6 біля с. Веселе (рис. 31, 6) [Шрамко, 1992, с. 116—117], курганах № 2—3 у м. Харків (рис. 31, 2, 4) [Бородулин, 1977, с. 3—6]. Відповідає типу III, за А.О. Моруженко. Цей варіант поховальних споруд характерний для населення Доно-Донецького Лісостепу [Моруженко, 1989, с. 29].

До *варіанту 2* відносяться камерні поховання зі стовповою конструкцією та горизонтальним облицюванням стін. Об'єм могильних ям становить 9—24 м³. Характерною рисою є те, що дерев'яний склеп був по розміру трохи меншим, ніж могильна яма, а простір між їхніми стінами забутовувався глиною з материкового викиду (рис. 28; 29, 3; 30, 1). Цей варіант камерних поховань представлений захороненнями третьої групи [Бандуровский, Буйнов, 2000, с. 30] та курганом № 1

четвертої групи некрополя біля с. Старий Мерчик [Бандуровский, Буйнов, 2001, с. 71—74], а також курганом № 1 в ур. Круглік [Буйнов, Бандуровский, Окатенко, 2005, с. 11—12]. Найближчі аналогії їм відомі у Пороській та Тясминській групах у Дніпровському Правобережжі та на Середньому Дону [Петренко, 1967, с. 15; Либеров, 1969, с. 12; Березуцкий, 2006, с. 141—143].

Варіант 3 відрізняється від другого тим, що відбитки горизонтально покладених дошок знаходяться із зовнішнього боку кутових стовпів та мають виступи у кутах (рис. 29, 2, 4—7). Це свідчить, що поховальна камера була зведена у зрубній техніці з використанням рубки у замок. Для зміцнення конструкції зруб підтримували кутові стовпи. Об'єм могильних ям становить 15—20 м³. Цей тип споруд домінує у четвертій групі могильника біля с. Старий Мерчик (кургани № 2, 3/1, 3/2, 4, 5). Повних аналогій нам не відомо. Схожі, але не ідентичні, зрубні склепи з кутовими стовпами зафіксовано у курганах V—IV ст. до н. е. у Більських некрополях [Супруненко, 1996, с. 108—110; Кулатова, Супруненко, 2004, с. 27—28]. Кургани четвертої групи могильника біля с. Старий Мерчик, у порівнянні з третьою групою, займають пізнішу хронологічну позицію. Імовірно, розбіжності у конструкції поховальних споруд цих частин некрополя дозволили прослідкувати зміни у техніці створення склепів вже у представників наступного покоління одного з місцевих елітних родів.

Тип 3. Поховання у ґрунтовій ямі прямокутної форми з канавкою на дні могили, що йде по периметру поховальної камери. Об'єм могильних ям становить 8—18 м³. Цей тип представлений похованням № 1 кургану № 1, групи 2 біля с. Мала Рогозянка (рис. 31, 3) [Буйнов, 1990, с. 141—142] та могилою у кургані № 16 Пісочинського могильника (рис. 230, 26—27) [Бабенко, 2000, с. 32—33]. Аналогічні поховальні споруди відомі у Посуллі, у Правобережному Лісостепу, на Ворсклі, Дону та у Степу [Ильинская, 1968, с. 81—82; Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 32—43; Моруженко, 1989, с. 29; Бойко, Берестнев, 2001, рис. 47, 14, 17; Дубовская, 1997, с. 210—215]. Аналогічні могили, які були зафіксовані у Степу, об'єднані В.С. Ольховським у шостий варіант першого типу [Ольховский, 1991, с. 22—23]. Дослідник вважає, що канавки слугували не для фіксації дерев'яного облицювання стін, а споруджувалися для підняття рівня долівки центральної частини могили, утворюючи ґрунтове ложе для похованого. Л.І. Бабенко також відмічає відсутність слідів дерева у канавках та стінках могил цього типу у Пісочинському могильнику [Бабенко, 2005, с. 42]. Тому думка В.С. Ольховського на сьогодні виглядає ближче до істини.

Тип 4. Склепи стовпової конструкції в ґрунтовій ямі прямокутної форми із канавкою, що йдуть по периметру камери. Об'єм могильних ям становить 14—29 м³. Поділяється на 2 варіанти.

Варіант 1 виділяється завдяки наявності вертикального облицювання стін могили. Чітко зафіксована подібна конструкція тільки в одному випадку — поховання № 2 кургану № 8 Пісочинського могильника [Бабенко, 2000, с. 44]. Аналогічні поховальні споруди представлені у могильниках біля сіл Тернове та Колбіно на Середньому Дні [Савченко, 2001, с. 119].

Варіант 2 характеризується горизонтальним облицюванням стін камери. Представлений лише похованням у кургані № 29 Пісочинського могильника [Бабенко, 2000, с. 44].

До цього типу відносяться також поховання у курганах № 6, 9, 18/2, 32 Пісочинського могильника, але варіант облицювання стін не був встановлений (рис. 30, 28—33) [Бабенко, 2000, с. 32—33, 44]. Подібні поховальні конструкції споруджувалися для поховань представників місцевої еліти та були широко розповсюджені у східноєвропейському Лісостепу протягом скіфської доби [Ильинская, 1968, с. 81—82; Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 32—34, 37—39, 42—43; Моруженко, 1989, с. 27—29]. Один раз трапилось поховання типу 3 в кургані № 1 групи 2 біля с. Мала Рогозянка, яке виділяється наявністю потрійного перекриття плахами, які було покладені на верхній край овальної ями, на двох уступах, залишених по периметру (рис. 30, 5) [Буйнов, 1990, с. 141—142]. Цікавим є поховання № 1 кургану № 3 третьої групи Старомерчанського некрополя, оскільки, крім стовпової конструкції та канавки, мало як горизонтальне, так і вертикальне облицювання стін. Воно, поєднуючи характеристики обох варіантів, підтверджує правомірність об'єднання їх в один тип.

Тип 5. Камерні поховання з влаштованим у могилі зрубом. У сіверськодонецькому Лісостепу подібні поховання невідомі. Досі виявлені у похованнях басейну Ворскли та Дніпровського Лісостепового Правобережжя [Шрамко, 1987, с. 146—147; Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 34]. Слід відмітити, що погана збереженість деревини та пограбування могил часто не дозволяють встановити характер з'єднання дошок чи колод стін. Тому, імовірно, зрубну конструкцію мала частина поховань, у якій дослідники відмічали наявність рами, коли дошки горизонтального облицювання слугували розпорками одна для одної. Доцільно включити поховальні споруди у вигляді рам у даний тип. Імовірно, як окремий варіант, який буде мати код А6. Це лише окремий момент, який ілюструє усю складність типологізації у значній мірі неповних вихідних археологічних даних.

Тип 6. Склепи стовпової конструкції в ґрунтовій ямі прямокутної форми з дромосами. Об'єм могильних ям становить 17—22 м³. Поділяється на 3 варіанти.

Варіант 1 характеризується горизонтальним облицюванням стін камери. Представлений похованнями у кургані № 2, група 1 с. Мала Рогозянка (рис. 37, 1) [Буйнов, 1990, с. 140—141], кургані № 11 у с. Старий Мерчик (рис. 37, 3) [Бандуровский, Буйнов, 2000, с. 36—37], кургані № 11 біля с. Велика Гомольша (рис. 37, 2) [Шрамко, 1983б, с. 55—56], Цікаво, що дромоси були розташовані в одному з довгих боків могили та мали трапецієподібну форму. Це відрізняє вказані споруди від Ворсклинських, Правобережних та Середньодонських конструкцій, у яких дромоси розташовувалися майже завжди з короткого, здебільшого південного, боку [Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 33—34; Моруженко, 1989, с. 27—29; Савченко, 2001, с. 119]. Ворсклинські дромосні споруди V—IV ст. до н. е. чітко виділяються на тлі сусідніх регіонів завдяки відсутності стовпової конструкції у могилі та частим використанням лаг [Кулатова, Луговая, Супруненко, 1993, с. 21, 35, 65, 69, 71, 77]. Імовірно, сіверськодонецькі дромосні могили є місцевим локальним варіантом споруд цього типу, у яких ховали представників вищої військової знаті.

Варіант 2 відрізняється наявністю зрубу, і представлений курганом № 13 біля с. Черемушна (рис. 37, 4) [Буйнов, Бандуровский, Окатенко, 2005, с. 10—11].

Варіант 3 характеризується камерними похованнями стовпової конструкції з канавками по периметру стін та вертикальним облицюванням стін. У сіверськодонецькому Лісостепу подібні поховання невідомі. Широко репрезентований у некрополях Середнього Дону [Савченко, 2001, с.]. Деякі дослідники вважають, що дромоси використовувалися для повторного проникнення до могили для поховання в одній поховальній споруді членів однієї родини [Смирнов, 1978, с. 62]. О.П. Медведєв відмічає, що саме з цієї причини середньодонські кургани з дромосами вміщували парні або колективні поховання [Медведєв, 1999, с. 93]. Даний варіант призначення дромосів малоймовірний для лісостепових поховань. Немає жодного випадку фіксації підпоховань за допомогою даних стратиграфії, які відмічені для поховань скіфів Північного Причорномор'я та давніх номадів Туви [Полин, Кубышев, 1997, с. 37; Грач, 1975]. Колективний характер поховань, скоріше, відображає високий соціальний статус основного небіжчика. На користь відсутності підпоховань у дромосні могили свідчить запуск парного поховання у курган № 18 біля с. Колбіно на Середньому Доні, який вже містив дромосну могилу [Савченко, 2001, с. 108—109].

Тип 7 репрезентований похованнями у ґрунтових ямах з влаштованим на лагах поховальним настилом. У сіверськодонецькому Лісостепу подібні поховання не відомі. Представлений серед ранньоскіфських поховань басейну Ворскли [Бойко, Берестнев, 2001, с. 31, 37].

Дерев'яні поховальні споруди стовпової конструкції були широко розповсюджені у VII—IV ст. до н. е. у поховальних традиціях багатьох культур Євразії, як у Степу, так і у Лісостепу [Ольховский, 1978, с. 18]. Імовірно, це явище обумовлено загальною етнокультурною традицією, яка має свої коріння у добі бронзи [Савченко, 2001, с. 126]. Виникнення цього типу поховань в Українському Лісостепу у VII—VI ст. до н. е. більшість дослідників пов'язують з появою серед місцевого населення скіфського етнічного компоненту [Ильинская, 1968, с. 144; Скорий, 1987, с. 36—47; Мурзин, 1990, с. 63]. Питання щодо напрямку проникнення поховальних споруд цього типу — із Степу у Лісостеп чи навпаки, залишається дискусійним [Мурзин, 1984, с. 64; Скорий, 1990, с. 24; Ольховский, 1991, с. 43]. У пізньоскіфський час дерев'яні поховальні споруди стовпової конструкції були широко розповсюджені у Лісостепу [Ильинская, 1968, с. 81—82; Ковпаненко, Бессонова, Скорий, 1989, с. 32—34, 37—39, 42—43; Моруженко, 1989, с. 27—29], а у Степу вони практично зникають [Ольховский, 1991, с. 43].

Тип 8. Ґрунтові ями прямокутної форми із заплічками по всьому периметру (тип 8, вар-т 1) (кургани № 1—2 у Нижньогійовській групі у м. Люботин, кургані № 1 біля с. Бистре у кургані № 1 в ур. Паньківка). Об'єм могильних ям становить 4—8 м³. Вони мали подвійне дерев'яне перекриття. Орієнтовані по лінії північ—південь (рис. 38, 1—2, 4—6) [Бандуровский, Буйнов, 2000, с. 34].

Одного разу трапилося поховання в ґрунтовій ямі з уступами — «заплічками» по довгих боках могили (тип 8, вар-т 2) (рис. 38, 3). Воно мало подвійне дерев'яне перекриття та було орієнтоване по лінії північ—південь. Ще раз трапилась яма з однією сходинкою вздовж довгої (східної) стінки (тип 8, вар-т 3) (рис. 38, 7).

Поховальні споруди восьмого типу не властиві для всіх локальних варіантів Скіфії [Бандуровський, Буйнов, 2000, с. 34]. Нечисленні аналогічні ями зі сходинкою чи заплічками були віднесені В.С. Ольховським до варіантів 3—5 першого типу поховальних споруд [Ольховський, 1991, с. 21—22]. Подібні північнопричорноморські могили V—IV ст. до н. е. мають аналогії серед савроматським пам'яток [Смирнов, 1964, с. 81; Максименко, 1983, с. 39].

Тип. 9. Поховання, які здійснені на рівні давнього горизонту. Поділяється на три варіанта.

Варіант 1. Поховання на рівні давнього горизонту. У сіверськодонецькому Лісостепу подібні поховання невідомі.

Варіант 2. Камерна дерев'яна споруда стовпової конструкції з канавками та вертикальним облицюванням стін. Представлений лише похованням у кургані № 36 Пісочинського могильника (рис. 39, 1—2) [Бабенко, 2000, с. 45].

Варіант 3. Камерна дерев'яна споруда стовпової конструкції з канавками, вертикальним облицюванням стін та дромосом. У сіверськодонецькому Лісостепу подібні захоронення ще не зафіксовані. Добре відомі у некрополях Середнього Дону [Савченко, 2001, с. 271].

Тип 10. Характеризується розташуванням поховальної ями у насипу кургану. Поділяється на два варіанти.

Варіант 1. Могила впушена у насип кургану (впускне).

Варіант 2. Камерне поховання стовпової конструкції з горизонтальним облицюванням стін впушене у насип. Представлений похованням у насипу кургану № 8 Пісочинського некрополя (рис. 30, 34) [Бабенко, 2005, с. 44—45].

Тип 11. Катакомба. Усього на даний момент на території сучасної Харківщини відомі 6 випадків фіксації подібних могил. Одна з катакомб, яка була розкопана у кургані № 4 біля с. Веселе (рис. 39, 5), є пізньосавроматською [Шрамко, 1992, с. 112—114]. Впускна катакомба з кургану № 1 біля с. Рідний Край (рис. 38, 8) відноситься до найбільш розповсюдженого в Степовій Скіфії першого типу першого варіанта (за класифікацією В.С. Ольховського), для якого характерне рівнобіжне розташування вхідної ями і поховальної камери [Ольховський, 1977, с. 109]. Катакомба з кургану біля с. Новий Мерчик має аналогічну конструкцію та парне поховання (рис. 38, 11) [Шрамко, Бойко, 1988, с. 98—108]. Датування впускної катакомби з кургану № 1 біля с. Черемушна (рис. 38, 12) ускладнене унаслідок її повного пограбування, але типологічно вона відповідає скіфському періоду [Либеров, 1962, с. 21]. Катакомба з кургану № 28 Пісочинського могильника (рис. 38, 9) відноситься до першого варіанта другого типу, у якого поховальна камера розташовувалася в одній з вузьких сторін вхідної ями і була ніби її продовженням. Похований був орієнтований головою на захід [Бабенко, 2000, с. 32—33]. У 2006 році у смт. Коротич під час рятувних досліджень була зафіксована катакомба IV ст. до н. е. з чоловічим похованням (рис. 38, 10), яка відноситься до II типу варіанту 2а, за класифікацією В.С. Ольховського. Похований з перехрещеними ногами був орієнтований головою на північний схід [Аксьонов, Бабенко, 2007, с. 135—138]. Конструктивні особливості і поховальний інвентар усіх катакомб не залишає сумнівів у їхній приналежності скіфам, що прийшли до басейну Сіверського Дінця із степів Північного Причорномор'я.

Треба відзначити, що поховання еліти пісочинського та старомерчанського некрополів мають свої досить значні локальні (родові) відмінності (табл. 9). Могильні ями у середньому однакового об'єму (17 м³). В обох групах старомерчанського некрополя абсолютно домінують варіанти 2—3 типу 2 поховальних споруд за нашою класифікацією, що вказує на значну уніфікацію поховальних звичаїв знаті. Орієнтування могильної ями представлено майже порівну по лінії південь—північ та південний захід — північний схід. У Пісочинському некрополі переважали поховання еліти, що здебільшого здійснювалися у спорудах варіанта 1 типу 2 та типу 4. Орієнтування могил переважно меридіанальне. Цікавим є той факт, що найбільші кургани Пісочинського некрополя (№ 6?, 8 та 18) вмішували по два колективні поховання заможних людей. У одному випадку поховання були одночасними, в іншому — ця можливість імовірна. Це знаходить аналогію у поховальних звичаях Гришківського могильника [Гречко, 2006в, с. 3—15]. Можливо, це вказує на те, що території вздовж берегів Сіверського Дінця та частини його правих приток контролювали представники знатного «пісочинського» роду. Локальні особливості родової групи, яка ховала своїх померлих у могильнику «Часті Кургани», серед інших середньодонських некрополів визначив В.Д. Березуцький [Березуцкий, 1990, с. 32]. Взагалі, подібні дослідження є перспективними при вивченні соціальної структури давніх суспільств.

Отже, основними типами поховальних споруд у населення сіверськодонецького Лісостепу у пізньоскіфський час були ґрунтові ями з дерев'яним перекриттям чи без нього (понад 70 %) та дерев'яні склепи стовпової конструкції (близько 23 %) (табл. 10). Всі інші (не більше 7 %) є не типовими формами могил та вказують на строкату соціальну та, імовірно, етнічну структуру місцевого населення в цей час. Об'єм могильних ям рядових поховань менше 8 м³, а елітних — більше 8 м³. Основні типи поховальних споруд пізньоскіфського часу генетично пов'язані з середньоскіфськими. В цей час збільшується кількість типів склепів стовпової конструкції, які відомі у регіоні ще з ранньоскіфського часу.

Підводячи підсумки аналізу сіверськодонецьких поховань скіфського часу з використанням нової типології, можна зробити декілька висновків (табл. 10—11). Протягом скіфського часу домінують поховання типу 1 (62—88 %). Серед поховань воїнів усіх трьох періодів представлені тільки камерні четвертого типу (5—15 %). Поховальні споруди типу 3 не чисельні та датуються тільки V—IV ст. до н. е. Найрізноманітніші та дуже численні поховальні споруди пізньоскіфського часу. У той же час у сіверськодонецькому Лісостепу серед елітних поховань помітно переважають камерні другого типу (20 %). При цьому, на всі інші поховальні споруди припадає усього 15 %, оскільки 65 % відноситься до типу 1. З них 9 % складають поховання степового походження (катакомба та ями з заплічками). Відповідно, інші 6 % поховань репрезентують типи 6, 9, 10. У регіоні не відомі поховання п'ятого та сьомого типів, третього варіанту типу 6, третього варіанту типу 9, хоча вони відомі у сусідніх лісостепових групах. Очевидно, що ці поховання після обробки всієї маси даних будуть вказувати на локальні риси обрядовості лісостепових регіонів.

Не мають місцевого коріння традиції поховання у ґрунтових ямах з заплічками, катакомбах та влаштування окремих могил для коней. Їх поява вказує на позбавлення контактів зі степовиками та інфільтрацію частини з них у місцеве етнічне середовище.

Основною позою похованих у населення сіверськодонецької групи було витягнуте тілопокладення на спині. У кургані № 1 групи 1 у с. Мала Рогозянка зафіксовано положення померлого воїна-вершника не на спині, а на животі. У похованні № 1 кургану № 9 Старомерчанського могильника кістяк озброєної жінки лежав на спині із зігнутими у колінах ногами (рис. 28, б) [Бандуровський, Буйнов, 2000, с. 39]. Соціально залежним похованим притаманні різноманітні пози: іноді ноги ромбом — «танцююча» поза (конюх у кургані № 1 у с. Мала Рогозянка, зброносець у кургані № 3 у с. Старий Мерчик), чи одна нога підігнута у коліні — «атакуюча поза», (виночерпій у кургані № 11 у с. Старий Мерчик).

Могили звичайних общинників, як правило, містили одиночні поховання (76 %), а поховання знаті були або парні (21 %), або колективні — по три небіжчики (3 %). Здебільшого, у підкурганних могилах ховали чоловіків, рідше жінок, дітей і підлітків. Переважна більшість вільних і знатних мерців було поховано уздовж могильних ям, у той час як соціально залежні поховані найчастіше покладені впоперек.

Значний інтерес викликає конструкція поховального ложа. На жаль, різний методичний рівень розкопок і сильна зруйнованість могил грабіжниками не дає нам повної інформації. Відомі випадки відсутності будь-яких додаткових пристроїв на дні могили, коли тіло померлого лежало безпосередньо на землі. У 47 випадках дно могильної ями покривалося корою, очеретом, посипалося вугіллям і попелом, білим піском, вапном і вохрою. На дні деяких могильних ям були зафіксовані дерев'яні настили, покладені на дерев'яні бруси (лаги), які були вставлені у поперечні канавки, чи покриття підлоги лубом, закріпленим такими ж брусами (Мала Рогозянка 1 курган № 2, Старий Мерчик III курган № 7, Старий Мерчик IV курган № 3). Вважається, що ці пристрої є характерною рисою поховального обряду племен ворсклинської групи скіфського часу [Бандуровський, Буйнов, 2000, с. 40].

Узагальнення усіх відомих нам матеріалів вказує на те, що з 160 поховальної споруди V—IV ст. до н. е. 55 % орієнтовані по лінії північ—південь, 20 % — північний схід — південний захід, 13 % — північний захід — південний схід, 12 % — схід—захід (табл. 6). Ще більшим розмаїттям відрізняється орієнтування похованих (табл. 7). Виходячи із 100 приблизно встановлених розташувань похованих чи їхніх частин можна зробити висновок, що панівним було положення померлих головою на південь (40 %). Друге місце (20 %) посідає південно-західне орієнтування. Покладення похованих головою на захід займає третє місце (14 %). На всі інші напрямки залишається відповідно 20 %. З урахуванням залежності положення кістяків стосовно орієнтування могильної ями, кількість поховань з південним орієнтуванням була значно більшою.

Складним є питання про походження західного орієнтування похованих у цьому регіоні. Більшість таких поховань зроблено в склепах, ґрунтових ямах і належало вільним людям (Пісочин, Мала Рогозянка, Велика Гомольша,

Санжари). Лише у кургані № 1, групи 2 у с. Мала Рогозянка та у кургані № 21 Пісочинського могильника розмішувались поховання слуг із західним орієнтуванням. У 3 випадках така орієнтація відзначена в катакомбних похованнях (Новий Мерчик, Пісочин, Рідний Край). Незначна кількість похованих мала східне орієнтування (6 %). За винятком одного основного поховання воїна з кам'яною антропоморфною стелою в кургані № 5 у с. Веселе, всі інші виявилися похованнями залежних людей у парних чи колективних похованнях Пісочинського і Старомерчанського могильників. Північне орієнтування похованих визначене лише у трьох бідних (два з них взагалі безінвентарні) могилах Пісочинського могильника. Як бачимо, крім південного, південно-західного та західного орієнтування, всі інші повинні розглядатися як відображення залежного соціального стану похованого.

Майже повне тілоспалення на місці виявлено на рівні давнього горизонту під насипом кургану № 30 Пісочинського могильника (рис. 39, 3—4) [Бабенко, 2005, с. 46]. Різного ступеня складності й інтенсивності ритуального спалення поховальної споруди відзначається майже у всіх могильниках сучасної Харківської області. У Пісочинському могильнику таких випадків було шість (кургани № 7, 9, 17, 24, 26, 35) [Бабенко, 2003а, с. 16—18], Нижньогієвському — два (кургани № 1, 3), біля с. Черемушне — два (кургани № 2, 5 групи 2), по одному біля с. Бистре та Старий Мерчик [Бандуровский, Буйнов, 2000, с. 45].

У поховання знаті, як правило, клали частини туш домашніх тварин (великої та дрібної рогатої худоби і коней) з обов'язковим додаванням до них залізного ножа з кістяним руків'ям. У склепі з воїном-вершником із кургану № 3 Старомерчанського могильника був знайдений бронзовий казан, у якому знаходився кістяк ягняти. Навколо ніжки казана лежали невеликі дерев'яні брусочки і купка попелу, що імітувало процес варіння їжі чи підготовка до нього. Дрова були зафіксовані під бронзовим казаном і у похованні кургану № 14 біля с. Черемушна [Бандуровский, Буйнов, Окатенко, 2005, с. 10—12].

Тричі було зафіксовано випадки втикання дротиків та спису у дно могили [Бабенко, 2005, с. 62; Гречко, 2006/26, с. 9]. Дротик (Гришківка, курган № 26/2) та спис (Пісочин, курган № 25) були встромлені у дно біля голови похованого. Гришківський дротик розташовувався жалом до верху. Дротик (Пісочин, курган № 18/1) був зафіксований у куті могили біля амфори. Подібний звичай добре відомий у степових похованнях [Ольховский, 1978, с. 96—97] і міг бути проявленням різних форм культу зброї [Бессонова, 1984, с. 8, 20—21].

Тричі були зафіксовані поховання коней чи їх частин в окремих могилах (рис. 36). Одного разу трапилось покладення до ніші-схованки занузданого кінського черепа [Бабенко, 2005, с. 22]. Раніше їх повна відсутність вважалася особливістю сіверськодонецького регіону.

Питання щодо походження майданів до кінця поки що не вирішено. Імовірно, вони мали різне походження [Андрієнко, 1971, с. 65—76]. При розкопках Старомерчанського могильника, що із заходу і сходу замикали два майдани, було встановлено, що один з них, як і деякі насипи, був споруджений із ґрунту, узятого з території сусіднього поселення скіфського часу. Ця обставина дозволяє вважати майдан синхронним з могильником. Подібні,

поки ще малозрозумілі споруди, виявлено на території й інших могильників — Великогомольшанського, Верхньогійовського [Бандуровский, Буйнов, 2000, с. 46].

Біля с. Одринка у другій курганній групі виявилися 2 зольника [Бандуровский, 1999, с. 51—52]. Подібна ситуація була зафіксована біля сіл Черемушна та Пісочин [Бандуровский, Буйнов, 2000, с. 46; Бабенко, 2005, с. 13].

Характерні риси поховального обряду сіверськодонецького Лісостепу скіфської доби були виділені Ю.В. Буйновим та О.В. Бандуровським [Бандуровский, Буйнов, 2000, с. 49]. Значна кількість із цих характеристик суттєво не відрізняється від аналогічних показників сусідніх лісостепових регіонів. Існують лише локальні особливості у кожному конкретному районі, що відображає домінування тих чи інших орієнтувань могил та небіжчиків, широкий спектр яких досить стабільний та представлений практично у кожному регіоні [Моруженко, 1989, с. 27, 31]. Треба тільки відмітити поки що повну відсутність підкурганних поховань рядового населення на Середньому Доні, що не знаходить аналогій у більш західних регіонах. Цілком імовірно, що при подальшому дослідженні курганів Дніпро-Донецького межиріччя статистика може ще не один раз змінитися. Яскравою ілюстрацією цієї можливості є зовсім різні характеристики сіверськодонецьких поховальних пам'яток у 1989 р. [Моруженко, 1989, с. 27—31] та у 2000 р. [Бандуровский, Буйнов, 2000, с. 49]. Всього за 10 років були зроблені відкриття у полі, які значно змінили наші уявлення з цього приводу. Наприклад, були зафіксовані ще 3 могили з дромосами, 3 випадки використання лаг, поховання зануздених коней та деталей вузди та інші. Відсутність всіх цих елементів раніше досить різко виділяла сіверськодонецький регіон на тлі сусідніх.

Дослідники відмічають значне розмаїття поховальних споруд та вважають, що це обумовлено соціальними та етнічними чинниками. Втім існували, очевидно, і родові особливості, що пояснює багато деталей при влаштуванні могил [Кызласов, 1993, с. 98—111]. Взагалі, якщо пов'язувати кожний тип поховальної споруди чи орієнтування небіжчика з конкретним етносом чи групою пам'яток, то вийде вкрай строката картина та досить заплутана ситуація. А якщо керуватися принципом, що пам'ятки споріднені, якщо відрізняються не більше двох комплексів на одному з них, то можна отримати відповіді на деякі запитання. Так, практично всі сіверськодонецькі могильники не монолітні [Бандуровский, Буйнов, 2000, с. 31, 40—42]. Переважають різні комбінації південного, західного та південно-західного орієнтування похованих, трапляються інші варіанти. Типи поховальних споруд ще більш різноманітні. Аналіз даних поховального обряду сіверськодонецького населення скіфської доби вказує на те, що він за основними критеріями не відрізняється від того, що використовувався в інших частинах Дніпро-Донецького Лісостепу. Особливостями регіонів є лише кількісне співвідношення та деякі незначні локальні особливості влаштування поховальних споруд (здебільшого у Поворсклі). Але ще В.А. Іллінська вважала, що відсутність одноманітності та присутність деяких рис, притаманних окремим могильникам у Поворсклі та суміжних територіях, обумовлені не стільки хронологічними розбіжностями,

скільки звичаями того чи іншого поселення [Ильинская, Тереножкин, 1983, с. 350]. Саме тому ми не спостерігаємо єдності і в кожному окремому регіоні.

Таким чином, правомірно вважати, що досить строката картина могильників Дніпро-Донецького Лісостепу є відображенням чималої кількості дещо особливих родових та племінних поховальних звичаїв. Говорити про іншоетнічне походження похованого більш правомірно, якщо на це вказує декілька специфічних характеристик, які не протирічать одна одній (наприклад, пізньосавроматське поховання у кургані № 4 біля с. Веселе [Шрамко, 1992, с. 112—115]). Взагалі ця проблема потребує методологічної розробки на сучасному рівні знань, оскільки вищенаведені гіпотетичні висновки — це лише припущення, які потребують фактологічного обґрунтування із залученням даних природничих наук, етнографії, соціології та інших.

Отже, аналіз поховальних звичаїв сіверськодонецького населення вказує на існування окремих родових традицій, які у сукупності утворюють локальну своєрідність регіону у порівнянні з сусідніми групами пам'яток. Характеристики основних типів археологічних пам'яток дозволяють зробити попередній висновок про те, що життя на селищах і городищах лісостепової частини басейну Сіверського Дінця розвивалося переважно на стабільній етнічній основі, яка існувала і на сусідніх територіях Лівобережного Лісостепу з ранньоскіфського часу. Однотипність поховальних споруд місцевої еліти кінця VII — IV ст. до н. е. дозволяє говорити про її генетичну спорідненість протягом скіфської доби.

МАТЕРІАЛЬНА КУЛЬТУРА

Джерела, отримані під час довготривалих археологічних досліджень пам'яток скіфського часу Сіверськодонецького Лісостепу, дають можливість розглядати питання стосовно особливостей матеріальної культури та характеристики її розвитку.

3.1. Ліпний посуд

Важлива роль при вивченні етнокультурної історії стародавнього населення східноєвропейського Лісостепу належить ліпному посуду. Це обумовлено тим, що гончарне ремесло населення скіфської доби ще тільки почало виходити за рамки домашнього промислу. Тому виробництво керамічного посуду відображало локальні особливості гончарних традицій окремих споріднених груп людей (родів, племен тощо). Сіверськодонецький ліпний посуд скіфської доби проаналізовано К.Ю. Пеляшенком та автором [Пеляшенко, Гречко, 2007, с. 22—38].

Особливу увагу при характеристиці кераміки окремих періодів було приділено чітко датованим матеріалам пам'яток, які досліджувалися широкими площами. Поховальна кераміка, враховуючи її специфічне призначення, буде проаналізована окремо.

Керамічний комплекс першої половини VI ст. до н. е. (кінець ранньоскіфського часу) ми можемо охарактеризувати на основі матеріалів, які були здобуті при дослідженні Люботинського городища зольника № 2 поселення Горіховий Гай 2, поселення в ур. Дроб'янське кургану-зольника біля с. Черемушна. Посуд, який входив до складу інвентарю поховань цього часу, представлений 4 цілими формами.

Значно більше інформації ми маємо про керамічний посуд другої половини VI — V ст. до н. е. (середньоскіфський час). Він відомий за матеріалами Люботинського, Караванського та в ур. Городище городищ, поселень Шовкова (зольники № 1—3), Барчани та Саржин Яр. Поховальна кераміка представлена 2 посудинами Протопопівського некрополя.

Керамічний комплекс кінця V — IV ст. до н. е. (пізньоскіфський час) можемо охарактеризувати на основі матеріалів, які були здобуті при дослідженні городищ біля с. Циркуни, Водяне, Мохнач, Коропові Хутори, Люботинського та в ур. Городище, зольників № 12, 37, 38, 39 біля с. Острове́рхівка. Досить численною є колекція ліпного посуду із поховань. Вона представлена матеріалами Пісочинського та Старомерчанського некрополів, курганів біля с. Черемушна та Острове́рхівка.

У роботі ми спираємося, перш за все, на методику, яка була розроблена Б.А. Шрамком [Шрамко, 1983, с. 39—51]. Дослідник, проаналізувавши основні методологічні способи первинної обробки кераміки, розробив схему систематизації та кодування для кераміки доби раннього заліза Східної Європи та запропонував єдину термінологію для опису морфологічних частин посудин. При характеристиці кераміки ми використовували низку основних положень цього дослідження. А саме — виділення груп посудин за функціональним призначенням (горщики, миски, сковорідки, корчаги, глечики, кухлі), які в свою чергу поділяються на типи та їх варіанти. Був також застосований скорочений код орнаментациї.

Посудини і більшість інших видів кераміки виготовлялися з жирної пластичної гончарної глини. Із домішок використовувався у переважній більшості випадків пісок та дрібний чи середній шамот, у меншій кількості — жорства та рослинні домішки. Глина, з якої виготовлені горщики, відрізняється поганою розмішаністю та домішками великого шамоту від добре відмученого глиняного тіста столового посуду з невеликими домішками.

Поверхня горщиків кострубата, часто зі слідами загладжування травою чи пальцями. Для мисок і корчаг VI—V ст. до н. е. характерна заліскована поверхня. У пізньоскіфський час лискування трапляється рідко та поганої якості. Орнамент наносився пальцями чи круглою у перетині паличкою.

Горщики. Посудини цієї групи домінують у колекціях кераміки з поселень та городищ (табл. 12—14). Усього використано понад 1200 фрагментів та 12 цілих форм. При класифікації нами виділено 2 відділи горщиків: банкоподібні (без виділеної шийки) та профільовані (з відігнутим назовні вінцем). У відділі **банкоподібних посудин** за ступенем профілювання тулуба виділено 2 типи.

Тип 1 — горщики з циліндричною формою тулуба і з трохи опуклими у середній частині стінками (рис. 44, 1—5). Деякі фрагменти мають ледь намічену шийку. Невелика частина «банок» прикрашена наліпними валіками з пальцевими вдавленнями. Посудини цього типу не є характерною формою для місцевих наборів кераміки. Вони представлені 39 фрагментами, що складає 6 % від загальної кількості використаних матеріалів VI—V ст. до н. е.

Тип 2 — посудини з бочкоподібною формою тулуба та загнутою усередину верхньою частиною (рис. 44, 6). Цей тип представлений кількома неорнаментованими фрагментами горщиків. Відомий по знахідкам (3 фрагменти) серед архаїчних матеріалів Люботинського городища. Аналогічні «банки» були досить поширені в архаїчних комплексах посуду Правобережного Лісостепу [Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 50]. У Дніпро-Донському межиріччі відсоток подібних горщиків незначний. Зокрема, на Східному укріпленні Більського городища відділ банкоподібних горщиків складає 1,1 % і, як і у сі-

верськодонецькому регіоні вони існують до середини V ст. до н. е. [Шрамко, 1983а, с. 76].

Різноманітністю форм відрізняється відділ **профільованих горщиків**. Для детальної класифікації посудин цього відділу була застосована скорочена програма обробки кераміки, яку запропонував В.Ф. Генінг [Генінг, 1973]. Для цього були відібрані усі профільовані верхні частини горщиків, які збереглися до найбільшого розширення тулуба та дають уявлення щодо діаметра. При отриманні абсолютних величин враховувалися усі п'ять можливих параметрів: Р 1 — діаметр вінець (см), Р 2 — діаметр основи шийки (см), Р 3 — найбільший діаметр тулуба (см), Р 6 — висота шийки (мм), Р 7 — висота плечика (см). Далі визначалися необхідні для класифікації відносні величини — показники форми. Всього враховано чотири можливі показники: ФБ — висотно-горловинний показник, ФВ — широтно-горловинний показник, ФГ — показник профілювання шийки, ФЖ — показник опуклості плечика. Це дозволило визначити інтервали показників для групування фрагментів по типам та варіантам (табл. 13).

Основним критерієм форми при розподілі на типи був взятий показник опуклості плечика (ФЖ), який вказує на ступінь профілювання посудини. Всього виділено чотири типи, які характеризуються різним профілюванням тулуба.

Тип 1 — горщики зі слабоопуклими плечиками. На основі виділених інтервалів по показнику профілювання шийки (ФГ) розділяється на 4 варіанти.

Варіант 1 — низькогорлі та середньогорлі посудини (ФБ — 1,3—1,9) з широким горлом (ФВ — 0,83—0,9), середньопрофільованою шийкою (ФГ — 0,28—0,33) та слабоопуклими плечиками (дуже слабоопуклими плечиками, за В.Ф. Генінгом) (ФЖ — 0,19—0,23). Характерною варіативною ознакою є середньопрофільована шийка (рис. 44, 7—11). Це одна з найпоширеніших форм ліпного посуду у сіверськодонецькому Лісостепу VI—V ст. до н. е. Варіант представлений 109 фрагментами, що складає 18 % від загальної кількості використаних матеріалів VI—V ст. до н. е. У пізньоскіфський час процент зменшується до 7 % (29 фрагментів).

Варіант 2 — низькогорлі посудини (ФБ — 1,12—1,33) з широким горлом (ФВ 0,86—0,94), слабопрофільованою шийкою (ФГ — 0,18—0,2) та слабоопуклими плечиками (дуже слабоопуклими плечиками, за В.Ф. Генінгом) (ФЖ — 0,1—0,14). Характерною варіативною ознакою є слабопрофільована коротка шийка (рис. 44, 12—16). Це найпоширеніша форма горщиків для ранньоскіфського (47 фрагментів, 35 %) та середньоскіфського (203 фрагменти, 43 %) періодів, яка продовжує використовуватись у більш пізній час (79 фрагментів, 20 %).

Варіант 3 — низькогорлі посудини (ФБ — 0,6—0,85) з широким горлом (ФВ 0,74—0,94), середньо- чи сильнопрофільованою шийкою (ФГ — 0,37—0,76) та слабоопуклими плечиками (з дуже слабоопуклими та слабоопуклими плечиками, за В.Ф. Генінгом) (ФЖ — 0,18—0,28). Характерною варіативною ознакою є сильнопрофільована шийка та низькогорлість (рис. 44, 17—20). Ця форма не здобула широкого розповсюдження у наборах ліпного посуду регіону, але присутня практично на всіх пам'ятках протягом скіфського часу.

Варіант представлений 30 фрагментами, що складає 5 % від загальної кількості використаних матеріалів VI—V ст. до н. е. У пізньоскіфський час процент зменшується до 1 % (4 фрагменти).

Варіант 4 — низькогорлі та середньогорлі посудини (ФБ — 1,18—1,57) з широким та дуже широким горлом (ФВ 1 — 1,02), середньопрофільованою шийкою (ФГ — 0,46—0,58) та слабоопуклими плечиками (з дуже слабоопуклими плечиками, за В.Ф. Генінгом) (ФЖ — 0,1—0,11). Характерною варіативною ознакою є широкогорлість (більше діаметра тулуба) (рис. 44, 21—23). Цей варіант представлений 7 фрагментами (5 %), які були знайдені у комплексах ранньоскіфського часу.

Слабопрофільовані горщики були найпоширенішим типом кераміки VI—V ст. до н. е. та продовжували траплятися у пізньоскіфський час. Аналогії цього типу посудин ми знаходимо у комплексі архаїчної кераміки Східного укріплення Більського городища, де вони складають 85 % від загальної кількості [Шрамко, 1983, с. 76—81]. Найпоширенішою формою подібні горщики були і на Басівському городищі [Іллінська, 1965, с. 61]. Горщики третього варіанту знаходять аналогії у керамічному комплексі скіфоподібних пам'яток Сейму та Середнього Дону [Іллінська, 1953, с. 116, рис. 2, 2, 4; Пузикова, 1996, с. 204, рис. 4, 2, 4, 6; Медведев, 1999, с. 68, рис. 28, с. 69, рис. 29].

Тип 2 — горщики з середньопрофільованим тулубом та покатими плечиками. Це низькогорлі посудини (ФБ — 1,2—1,28) з широким горлом (ФВ 0,77—0,87), слабо- та середньопрофільованою шийкою (ФГ — 0,16—0,4) і середньоопуклими плечиками (зі слабоопуклими плечиками, за В.Ф. Генінгом) (ФЖ — 0,33—0,36) (рис. 45, 1—6). У комплексах ліпного посуду VI—V ст. до н. е. горщики цього типу складають 22 % (135 фрагментів) від загальної кількості, а у пізньоскіфський час стають домінуючими (135 фрагментів, 34 %).

Ця форма посуду є характерною для пам'яток Дніпро-Донського Лісостепу скіфської доби [Шрамко, 1983а, рис. 7, 4, 6; 8, 3—4; Іллінська, 1965, с. 66, рис. 16 тощо].

Тип 3 — посудини із сильнопрофільованим тулубом (рис. 45, 7—18). На базі виділених інтервалів за показником висоти горла (ФБ) розділяється на 2 варіанти.

Варіант 1 — низько- та широкогорлі посудини (ФБ — 1,17—1,48) з середньою шириною горловини та широким горлом (ФВ 0,56—0,79), слабо- та середньопрофільованою шийкою (ФГ — 0,12—0,39) та сильноопуклими плечиками (зі слабоопуклими плечиками, за В.Ф. Генінгом) (ФЖ — 0,38—0,45) (рис. 40, 7—10). Варіант представлений 23 фрагментами, що складає 5 % від загальної кількості використаних матеріалів середньоскіфського часу. У пізньоскіфський час процент збільшується до 29 % (115 фрагментів).

Варіант 2 — низькогорлі (з коротким слабо відігнутих вінцем) посудини (ФБ — 0,6—0,92) із середньою шириною горловини та широким горлом (ФВ 0,66—0,79), слабопрофільованою шийкою (ФГ — 0,14—0,25) та сильноопуклими плечиками (зі слабоопуклими плечиками, за В.Ф. Генінгом) (ФЖ — 0,34—0,41) (рис. 45, 11—18). Варіант представлений 15 фрагментами, що складає 3 % від загальної кількості використаних матеріалів середньоскіфського часу. У пізньоскіфський час процент збільшується до 13 % (53 фрагменти).

Горщики з розвиненим профілюванням з'являються у другій половині VI — V ст. до н. е., але найбільше їх поширення припадає на кінець V — IV ст. до н. е. Аналогії цій формі ми знаходимо серед матеріалів пам'яток Дніпро-Донського Лісостепу [Шрамко, 1983а, рис. 7, 5, 9, 13; Гавриш, 2000, рис. 17, 3; 22 тощо]. Тенденція до розповсюдження у пізньоскіфський час горщиків з розвиненим профілем відмічається і дослідниками Дніпровського Правобережного Лісостепу [Петренко, 1961, с. 60, 84, рис. 10, 1—3; Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 101].

Тип 4 — посудини із сильнопрофільованим тулубом та прямим, встановленим під кутом, горлом (найбільший показник висоти горла). Це середньогорлі горщики (ФБ — 1,75—2,35) з середньою шириною горловини та широким горлом (ФВ 0,59—0,73), слабопрофільованою шийкою (ФГ — 0,21—0,26) та дуже сильноопуклими плечиками (зі слабоопуклими плечиками, за В.Ф. Генінгом) (ФЖ — 0,44—0,54). (рис. 45, 19—25). Ця форма горщиків трапилась серед матеріалів кінця V — IV ст. до н. е. тільки на 3 пам'ятках. Серед знахідок немає жодної цілої форми. Найкраще тип представлений серед матеріалів городища в ур. Городище (29 фрагментів, 22 %) та незначною кількістю фрагментів на Острроверхівському поселенні та Люботинському городищі (21 фрагмент).

Подібна форма кухонного посуду за низкою ознак схожа з горщиками, що мають горло у вигляді розтруба (тип 2, за Н.О. Гаврилюк), які характерні для степових пам'яток Північного Причорномор'я, починаючи з другої половини VI ст. до н. е. [Гаврилюк, 1989, с. 247]. Особливо схожі на степові екземпляри посудини з оформленням вінця у вигляді плоско зрізаного краю та характерним для степового регіону орнаментом пальцевими відбитками по шийці. Знахідки аналогічних посудин на пам'ятках Дніпровського Правобережного Лісостепу дослідники пов'язують із впливом степових традицій скіфського населення [Петренко, 1967, с. 23; Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 105].

Відсутність цілих форм не дозволяє поки що дати однозначну відповідь про походження подібних горщиків. Аналогічні форми посудин з різко відігнутим назовні та поставленим під тупим кутом по відношенню до тулуба вінцем відомі серед матеріалів Сейму (тип 2, за А.І. Пузіковою), де вони використовувалися у ранньоскіфський час [Пузікова, 1997, с. 39, рис. 10—11]. Відомі вони і серед матеріалів архаїчного часу Східного укріплення Більського городища [Шрамко, 1983а, рис. 7, 1, 3].

Окремо слід виділити рідкісні форми горщиків, які представлені одиничними знахідками та трапляються не на усіх пам'ятках. До них відносяться посудини з вертикально поставленими вінцями (комірцями), фрагменти яких знайдені на Люботинському городищі, поселенні Шовкова, городищі в ур. Городище, та ціла форма з поселення Хворостове-1 (рис. 48, 7—9). До рідкісних посудин можна віднести горщики з носиком для зливу у вигляді жолобка. Більшість з них має банкоподібну форму (рис. 48, 1—6). Аналогії подібним виробам ми знаходимо серед матеріалів пам'яток Дніпро-Донського Лісостепу [Шрамко, 1983, рис. 7, 8; Іллінська, 1965, рис. 12, 5; Гавриш, 2000, рис. 19, 8].

Характеристика видів орнаменталії проводилася на основі системи кодування орнаментів Б.А. Шрамка [Шрамко, 1983, табл. 55]. Способи нанесен-

ня орнаменту не відрізняються різноманітністю (табл. 17). Це пальцеві вдавлення, палички, наліпний чи відтягнутий валик, як правило, прикрашений пальцевими вдавленнями. За способами сполучення варіантів орнаменталії виділяється дванадцять типів. Особливої закономірності у їх розповсюдженні серед типів кухонного посуду не простежується, тому відсоткові та кількісні показники будуть наведені окремо по пам'ятках та хронологічних періодах. Дані у таблиці показують, що домінуючим видом орнаменту протягом всього скіфського часу були пальцеві вдавлення у сполученні з наскрізними проколами. Необхідно відзначити, що у керамічних комплексах пізньоскіфського часу (Острроверхівка, городище в ур. Городище) на деяких горщиках пальцеві вдавлення нанесені не збоку зовнішньої частини вінця, а зверху.

Серед наборів посуду VI—V ст. до н. е. трапляється орнаменталія наліпним валиком з пальцевими вдавленнями. Один раз при розкопках городища в ур. Городище було знайдено горизонтальний валик на слабопрофільованому горщику середньоскіфського часу (рис. 48, 38). Для комплексів ліпного посуду кінця V — початку III ст. до н. е. характерна відсутність наліпних валиків. У невеликій кількості присутні відтягнуті валики вздовж краю вінця. Дещо зростає кількість посудин, прикрашених косими насічками, пальцевими вдавленнями без протинів та неорнаментованих горщиків.

Миски. Другою за чисельністю групою кераміки є миски (табл. 15—16). Мисок значно менше ніж горщиків. Всього для роботи використано 281 найбільш виразний фрагмент та 6 цілих форм. При аналізі вибірки було виділено 4 основні типи.

Тип 1 — миски з виділеним ребром у верхній частині тулуба із загнутим краєм, нижня частина яких звужується до дна (рис. 46, 1—6). У більшості випадків це посудини великих та середніх розмірів з діаметром верхньої частини 24—40 см. Переважають миски з прямокутним чи овальним перетином бортика. Цей тип був розповсюджений у VI—V ст. до н. е. (60 фрагментів, 33 %), а у комплексах пізньоскіфського часу відсутні чи одиничні (3 фрагменти, 3 %). Аналогічні миски відомі у лівобережному Лісостепу з ранньоскіфського часу [Андриєнко, 1992, рис. 6, 1]. Вони не були розповсюджені на пам'ятках Дніпровського Правобережжя, але характерні для західноподільської групи [Смирнова, 1981, рис. 13].

Тип 2 — напівсферичні миски із загнутим усередину краєм (рис. 46, 7—10). Здебільшого, це глибокі посудини з опукло-ввігнутих тулубом великих та середніх розмірів. У більшості випадків миски цього типу мають овальне оформлення краю бортика, менше знайдено посудин с прямокутним перетином. Ця форма з'являється у ранньоскіфський час, домінує у другій половині VI — V ст. до н. е. серед матеріалів сіверськодонецьких пам'яток (74 фрагменти, 40 %). У комплексах кераміки пізньоскіфського часу їх кількість різко скорочується (3 фрагменти, 3 %). Даний тип мисок знаходить широкі аналогії на пам'ятках скіфської доби українського Лісостепу, здебільшого, VI—V ст. до н. е. [Іллінська, 1966, с. 62; Либеров, 1962, с. 54; Петренко, 1967, табл. 9, 12; Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, рис. 9, 17, 21].

Тип 3 — неглибокі миски середніх розмірів з прямо поставленим бортиком (рис. 46, 11—16). Ця форма з'являється у ранньоскіфський час (10 фрагментів,

24 %), наприкінці VI — IV ст. до н. е. стає досить розповсюдженою (40 фрагментів, 28 %) а у комплексах пізньоскіфського часу їх частка складає 19 % (18 фрагментів). Для мисок характерне прямокутне оформлення краю бортика чи невелика закраїна, що виступає назовні. Аналогії мискам цього типу у невеликій кількості ми знаходимо на пам'ятках Дніпро-Донського Лісостепу [Шрамко, 1983а, рис. 10, 10; Гавриш, 2000, рис. 20, 3; Синюк, Березуцкий, 2001, рис. 93, 1—4].

Тип 4 — миски з плоско зрізаним краєм та закраїною, що виступає (рис. 41, 17—20). Виділяється 2 варіанти.

Варіант 1 — край посудини трохи розплющений та має закраїни назовні та усередину (рис. 46, 19). Такі миски великих розмірів поки що знайдені тільки на поселенні Островерхівка (4 фрагменти).

Варіант 2 — миски середніх розмірів із закраїною, що виступає усередину (рис. 46, 18—20). Подібні посудини були зустрінуті лише у керамічних комплексах пізньоскіфського часу (селище Островерхівка, городище біля с. Циркуни, в ур. Городище, Велика Гомольша, Коропові Хутори). Частка цього варіанту серед мисок пізньоскіфського часу складає 71 % (69 фрагментів). Цікаво, що цей тип мисок не представлений серед матеріалів Люботинського городища. Подібні посудини знаходять широкі аналогії на пам'ятках Середнього Дону, де вони домінують [Синюк, Березуцкий, 2001, рис. 94—96 тощо]. Схожі форми мисок присутні у керамічному комплексі середньоскіфського та пізньоскіфського часу Дніпровського Лісостепового Правобережжя [Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 81, рис. 17, 23, 25; 22, 8]. На пам'ятках Дніпровського Лівобережжя подібна форма посуду відома у невеликій кількості ще з середньоскіфського часу [Шрамко, 1983, рис. 10, 6, 8; Іллінська, 1965, рис. 11, 4]. Цікаво, що миски із закраїною характерні для керамічного комплексу Марицького городища VI — середини V ст. до н. е. у Посейм'ї [Пузикова, 1981, с. 56, рис. 31, 1—5].

Основна маса мисок мала плоске дно. Деякі посудини мали низькі кільцеві піддони (рис. 46, 21). У наборах ліпного посуду VI—V ст. до н. е. (Люботинське городище, біля с. Караван та поселення Шовкова) відомі знахідки конічних ніжок та високих піддонів, але неможливо пов'язувати їх з конкретними формами мисок (рис. 46, 22—25).

Корчаги, глечики, кухлі. Корчаги і корчагоподібні посудини на поселеннях трапляються у невеликій кількості. Це товстостінні посудини з лискованою чи підлислованою поверхнею, доволі вузьким горлом та конічними плечиками. На поселенні Шовкова знайдений фрагмент лискованої корчаги чорного кольору з вертикальним горлом та трохи відігнутих вінцем (рис. 47, 4). Основна маса тарного посуду VI—V ст. до н. е. представлена корчагоподібними посудинами, які відрізняються від класичних корчаг з різко відігнутих краєм та біконічним тулубом, та формою більше нагадують горщики (рис. 47, 2, 8—9). У більшості випадків вони мають заглажену поверхню червоного, жовтого чи сірого кольору. Форма практично одна — слабовідігнуті вінця діаметром 20—30 см, трохи звужена шийка, покате плече, що переходить у роздутий тулуб. Наприкінці V — IV ст. до н. е. на сіверськодонецьких поселеннях з'являється інша форма тарного посуду — посудини з прямим чи трохи дугоподібним горлом та вінцем, який має закраїну назовні (рис. 47, 14—16, 21—23).

Подібну хронологічну тенденцію змін тарного посуду протягом скіфської доби дослідники відмічають і для Дніпровського Лісостепового Правобережжя [Петренко, 1967, с. 23; Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 85, 101].

Невеликою кількістю фрагментів представлені **гличики**, які виконували тарну та столову функцію для рідких продуктів. Серед матеріалів VI—V ст. до н. е. подібні посудини нечисленні (рис. 47, 3). Вони були віднесені Б.А. Шрамком до найранішого відділу архаїчних гличиків [Шрамко, 1983а, с. 84—85]. У пізньоскіфський час гличики стають більш поширеними. Домінують вузькогорлі посудини з прямим вертикальним чи трохи дугоподібним горлом, що переходить у роздутий тулуб. Край вінець зрізаний горизонтально та має закраїну назовні (рис. 47, 12, 17—20, 24). Археологічно ціла форма походить з кургану біля с. Островерхівка (рис. 44, 18) [Шрамко, 1956/19, табл. 3, 8].

Відомі гличики великих розмірів з високим дугоподібним горлом, яке переходить у яйцеподібний тулуб (рис. 47, 10). Посудини мали одну ручку на рівні плечиків, яка була прикрашена кількома вертикальними канелюрами (рис. 47, 11). Особливої уваги заслуговують гличики прикрашені вертикальними наліпними валиками. Вони були знайдені тільки на Циркунівському городищі (рис. 47, 27, 29—31) та в ур. Городище (рис. 47, 13). Цілі циркунівські посудини мали невелику ручку, прикрашену канелюрами на округлому плечі, вузьке горло та роздутий тулуб. Повних аналогій цим гличикам немає. Їх форма знаходить близькі аналогії серед лісостепових виробів [Шрамко, 1987, с. 111, рис. 50, 8], але орнаментация та склад глиняного тіста аналогічні на Середньому, Нижньому Дону та у Прикубанні [Марченко, 1972, с. 126, 133; Пряхин, Разуваев, 1995, с. 53, рис. 7, 8—9; Смирнов, 1951, с. 152—153].

До групи **кухлів** відносяться невеликі посудини, які використовувалися для пиття та переливання рідини. Вони відомі практично на всіх пам'ятках. Частина мала ручки, але цілих форм поки що не знайдено (рис. 48, 31).

Імовірно, для зберігання продуктів могли використовуватися невеликі посудини, які повторювали форму кухонних горщиків (рис. 48, 10—13, 18—21). До складу керамічних колекцій входили миски-плошки, чашки та невеликі посудини, які повторювали форму мисок різної форми (рис. 48, 14—17, 22—30). Одиначними екземплярами представлені сковорідки з потовщеним дном та прямим бортиком (рис. 48, 32—33).

Крім того, виділяються **не характерні** для місцевого керамічного комплексу **форми** для пам'яток басейну Сіверського Дінця. До них належать ручка чорнолискованого черпака та фрагмент стінки кубка чи невеликої корчаги з геометричним орнаментом, знайдені на Люботинському городищі (рис. 48, 35—36). Ручка глибокого округлобіконічного черпака походить з ями № 4 городища в ур. Городище (рис. 48, 34). На поселенні Шовкова знайдена стінка середньої частини грушоподібного черпака з орнаментом у вигляді косих насічок на ребрі (рис. 48, 37). Черпаки грушоподібної форми були розповсюджені серед матеріалів пам'яток VI ст. до н. е. Дніпровського Лісостепового Правобережжя та басейну Ворскли [Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 77; Ковпаненко 1967, с. 119]. Для пам'яток басейнів річок Сула, Псел та Сіверський Донець вони не характерні та репрезентовані одиначними фрагментами.

Треба відзначити поодинокі знахідки на городищі Коропові Хутори фрагментів ліпних банкоподібних посудин з рогожною орнаментациєю, яка характерна для городецької культури [Колода, 2004, с. 168].

Ліпний посуд присутній серед **поховального інвентарю** могил протягом усієї скіфської доби. Знахідки місцевої кераміки у курганах нечисленні, що є особливістю поховального обряду сіверськодонецького населення. На відміну від матеріалів поселень, домінуючими групами посуду у курганах є столовий і тарний (корчаги, корчагоподібні посудини, глечики), дуже рідко у поховання клали кухонні горщики, зовсім невідомі миски. Архаїчна ліпна кераміка представлена уламками високогорлої корчаги з роздутим біконічним тулубом із кургану біля с. Дуванка, яка була орнаментована поясами зооморфних і геометричних фігур (рис. 49, 1). На думку автора розкопок, ця корчага знаходить аналогії серед посудин VII ст. до н. е. з Північного Кавказу та Закавказзя [Шрамко 1995, с. 172]. Ранньоскіфським часом можна датувати корчагу з відігнутих назовні вінцем, струнким яйцеподібним тулубом зі слабким лискуванням з кургану № 10 Люботинського могильника (рис. 49, 2) [Шрамко 1962/36, с. 27]. Подібні посудини поки не відомі за матеріалами поселень басейну Сіверського Дінця і не знаходять прямих аналогій у пам'ятках східноєвропейського Лісостепу. Хоча лискована зовнішня поверхня нагадує кераміку Дніпровського Правобережжя та басейну Ворскли. У цій же могилі був знайдений і фрагмент лискованої посудини з різьбленим геометричним орнаментом. Ще одна ліпна посудина ранньоскіфського часу, яка має високу циліндричну шийку з коротким відігнутих вінцем і шароподібний тулуб, була виявлена у кургані № 1 першої групи біля с. Мала Рогозянка (рис. 49, 3) [Буйнов 1990, с. 141]. Поверхня вкрита бурим лискуванням поганої якості. Близька за формою посудина знайдена у похованні № 4 кургану № 20 некрополя біля с. Куп'єваха [Бойко, Берестнев 2001, с. 42, рис. 44, 3], а також на Східному укріпленні Більського городища [Шрамко 1987, с. 111, рис. 50, 13]. Горщик з поховання № 2 кургану № 1 біля с. Мала Рогозянка характеризуються витягнутими пропорціями, яйцеподібною формою тулуба та розтрубоподібним краєм (рис. 49, 4). Посудина, прикрашена пальцевими вдавленнями та наскрізними протинами, була знайдена у кургані № 4 біля с. Черемушна (рис. 49, 5). Подібна посудина походить з кургану біля с. Лука [Ильинская 1968, табл. 48, 47]. Горщик невеликих розмірів зі слабкопрофільованим тулубом походить з кургану № 2 (1938 р.) Люботинського некрополя [Бречка 1939, с. 226, рис. 6].

Середньоскіфським часом датується глечик з округлим тулубом та циліндричним горлом, який було знайдено у кургані № 1 біля с. Протопопівка (рис. 49, 7) [Бородулин 1976/52, с. 3]. Подібна посудина походить з кургану № 27 Пісочинського некрополя (рис. 49, 12) [Бабенко 2005, с. 113—114]. Серед поховального інвентарю кургану № 3 Протопопівського могильника була знайдена ліпна дворучна імітація античної амфори (рис. 49, 6) [Бородулин 1976/52, с. 5]. Приземкувата посудина формою нагадувала архаїчні лесбоські амфори. Подібна імітація походить з кургану № 383 біля с. Грушівка [Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, рис. 22, 7].

До столового посуду пізньоскіфського часу відноситься одноручний горщик з поховання № 1 кургану № 8 Пісочинського некрополя (рис. 49, 15).

Посудина видовжених пропорцій, з округлим тулубом та відігнутих вінцем була знайдена у кургані № 6 біля с. Пісочин (рис. 49, 11). Горщики із сильно роздутим, округлим тулубом та розтрубоподібним горлом представлені кількома екземплярами (рис. 49, 10, 14) (курган № 2 біля с. Старий Мерчик, курган № 16 біля с. Пісочин). Один з них, з асиметричним тулубом, був прикрашений нігтьовими вдавленнями по шийці (рис. 49, 10). Подібні горщики характерні для степових скіфських пам'яток [Гаврилюк, 1984, с. 8—11]. Одноручний лискований глечик з однією ручкою, яка прикрашена трьома канелюрами, був знайдений у кургані № 14 біля с. Черемушна (рис. 49, 17) [Буйнов, Бандуровский, Окатенко 2005, с. 11, рис. 3, 1]. Глечики з однією ручкою чи без неї походять з поховань пісочинського та старомерчанського некрополів (рис. 49, 12, 13) [Бандуровский, Буйнов, 2000, рис. 51, 2, 3; Бабенко, 2005, с. 113—114]. Відзначимо знахідки двох дворучних плоскодонних посудин з кургану № 10 біля с. Пісочин, що є наслідуванням античним амфорам (рис. 49, 8, 9) [Бабенко, 2005, с. 114—115].

Як і для поселень, характерна хронологічна зміна форм тарного посуду — це присутність на ранньому етапі корчаг та переважання у пізньоскіфських похованнях глечиків, а також поява горщиків із горлом у вигляді розтрубу. Відмінності від керамічного комплексу поселень свідчать про ритуально обумовлений склад посуду, який використовувався у поховальному обряді населення сіверськодонецького регіону.

Аналіз керамічного комплексу дає можливість зробити висновки стосовно розвитку гончарних традицій населення, яке мешкало на цій території протягом VI — початку III ст. до н. е.

По-перше, слід відзначити схожість основної маси розглянутого нами набору ліпного посуду з керамічними комплексами синхронних пам'яток басейнів річок Сула, Псел та Ворскла (типу Східного Більська), які разом із сіверськодонецьким регіоном були виділені В.А. Іллінською у посульсько-донецьку групу [Іллінська 1966, с. 58—91].

Результати дослідження найбільш виразних колекцій ліпного посуду на основі статистичного аналізу та розділення матеріалу за хронологічними періодами дозволяють на сьогодні не погодитись з думкою В.А. Іллінської про «...стійкий та незмінний склад посуду посульсько-донецької групи, який зберігає одні і ті самі риси від середини VI до кінця IV ст. до н. е.» [Іллінська 1966, с. 83].

Генетично сіверськодонецький керамічний комплекс пов'язаний з гончарними традиціями населення правобережно-ворсклинського регіону ранньоскіфського часу. Це питання має значну історіографію, тому ми зупинимось на основних моментах. Б.А. Шрамко визнавав кераміку посульсько-донецького типу автохтонною, але відмічав, що один з характерних та основних елементів орнаменталістики кераміки Лівобережного Лісостепу у ранньому залізному віці — пальцеві вдавлення та протини, безсумнівно, мають західне походження [Шрамко 1972, с. 161]. У світлі нових досліджень можна стверджувати, що Західне укріплення Більського городища почало функціонувати значно раніше аніж Східне [Шрамко І.Б., 2004, с. 106]. Тому ми маємо можливість припустити, що знахідки нетипових форм посуду (уламки черпаків,

чорнолисковані фрагменти з врізаним геометричним орнаментом), які знайдені серед архаїчних матеріалів на пам'ятках типу Східного Більська у Дніпро-Донецькому регіоні, свідчать не про обмін між двома різноетнічними групами, а про спорідненість цього правобережного за походженням населення, яке *поступово* залюднило цю територію.

Зміни у виготовленні кераміки протягом скіфського часу відбувались здебільшого у межах місцевої традиції, яка генетично пов'язана з Правобережним Лісостепом. Для кухонного посуду характерна зміна у співвідношенні між типами горщиків (табл. 14): присутність у наборі банкподібних посудин та чисельне переважання слабопрофільованих форм у VI—V ст. до н. е., і тенденція до розповсюдження горщиків з розвинутим профілюванням тулуба у більш пізній час. Крім того, наприкінці V — початку III ст. до н. е. з'являються інновації — горщики з прямим, різко відігнутих вінцем, які знаходять найбільш точні аналогії серед пам'яток степової частини Північного Причорномор'я. Деякі хронологічні зміни відбуваються і в орнаментативній кухонного посуду: наявність серед наборів посуду VI—V ст. до н. е. орнаментативної наліпним валиком з пальцевими вдавленнями, яка відсутня у комплексах кінця V — початку III ст. до н. е., та зростання у цей час кількості посудин, прикрашених косими насічками, вдавленнями пальців без протинів та неорнаментованих горщиків.

На межі середньоскіфського та пізньоскіфського часів відбуваються зміни у традиції виготовлення столового посуду (табл. 16). Якщо у VI—V ст. до н. е. найбільш розповсюдженими були миски напівсферичної форми та з виділеним ребром, то на пам'ятках кінця V — початку III ст. до н. е. переважають форми з відкритою верхньою частиною та закраїною всередину.

На зміну корчагам та корчагоподібним посудинам із дугоподібною шийкою та профільованим тулубом, які були основною формою тарного та столового посуду у середньоскіфський час, приходять посудини з прямим чи трохи відігнутих вінцем, яке має закраїну назовні. Наприкінці V — початку III ст. до н. е. значне поширення отримують глечики. Серед останніх виділяються посудини, прикрашені вертикальними наліпними валиками, які знайдені у комплексах фінального періоду існування Циркунівського городища та на городищі в ур. Городище. Ця інновація, скоріш за все, вказує на контакт з населенням Нижнього Дону та Кубані наприкінці скіфської доби [Гречко, 2006а, с. 222—226].

Порівняльно-статистичний аналіз основних типів кераміки різних періодів свідчить про її еволюційний розвиток протягом скіфської доби (табл. 14, 16). У середньоскіфський час у порівнянні з попереднім часом продовжує використовуватися 67 % типів ліпного посуду, зникає чи з'являється — 33 %. Це свідчить про якісно новий хронологічний зріз при стабільності основного набору ліпного посуду. Керамічний комплекс пізньоскіфського часу оновлюється на 18 %, залишаючись стійким на 82 %. Звичайно, динаміка змін більш суттєва, якщо враховувати відсоткові співвідношення, наведені у таблицях та графіках (табл. 12—16). Аналіз ліпного посуду вказує на стабільність основної маси сіверськодонецького землеробського населення протягом скіфської доби.

Отже, вищезазначені тенденції розвитку гончарних традицій, на наш погляд, відбивають відносну спорідненість груп населення лісостепової частини

Східної Європи скіфського часу та вказують на деякі етнокультурні процеси, які відбувались у сіверськодонецькому регіоні, особливо, у пізньоскіфський час.

3.2. Інші керамічні вироби

«Технічна» кераміка. До цієї групи, перш за все, відносяться численні пряслиця, деякі з них орнаментовані. Найбільше поширення отримали конічні та біконічні вироби, верхівки яких часто зрізані. А.Л. Щербань відмітив, що пряслиця входили до інвентарю всього двох сіверськодонецьких поховань. Ця риса відрізняє даний регіон від Посулля та басейну Ворскли [Щербань, 2004, с. 32]. Із ткацьким промислом, імовірно, пов'язані глиняні «гудзики», які були знайдені переважно при дослідженні пам'яток середньоскіфського часу (рис. 51, 5–7). Призначення катушкоподібних виробів досі залишається не з'ясованим (рис. 51, 10–11). Вірогідним є використання їх як намоток для ниток. На думку А. Щербаня, «гудзики», катушкоподібні вироби є деталями горизонтального ткацького верстата [Щербань, 2002, с. 113–115, рис. 2]. Зрідка трапляються світильники (рис. 51, 14). Двома виробами представлені брязкальця (рис. 51, 9). Подібні вироби було знайдено на юхнівських городищах Десни [Левенко, 1957, с. 51].

Часто трапляються конуси з наскрізними отворами чи без них (рис. 50, 13, 15–16). Іноді поверхня конусів орнаментована круглими відбитками. Дослідники вважають ці вироби поліфункціональними [Шрамко, 1998, с. 117].

Із бронзолivarним ремеслом пов'язані знахідки тиглів та лячок характерної форми (рис. 50, 3–4). Тиглі невеликих розмірів з плоским чи заокругленим дном іноді мали виїмку у верхній частині для полегшення виливання металу (рис. 50, 9–12). Конструктивними деталями печей ремісників були глиняні сопла (рис. 50, 2). Частина ливарних форм для багаторазового використання та для лиття за восковими моделями виготовлялась із глини (рис. 50, 6–8).

Дрібна культова пластика. Умовно дрібну пластику можна поділити на мініатюрні посудинки, антропоморфні та зооморфні статуетки, «хлібці», моделі зерен, колесоподібні вироби.

Мініатюрні посудинки були широко розповсюджені у середовищі місцевого землеробського населення скіфської доби. Найчастіше вони мають конічну форму, іноді з піддоном (рис. 51, 22–32). Найімовірніше їх використовували як атрибути культу чи дитячі іграшки. Аналогічні призначення могли мати колесоподібні вироби, знайдені при розкопках Люботинського городища (рис. 47, 36, 38, 40).

Єдина антропоморфна статуетка була знайдена при розкопках поселення Шовкова (рис. 51, 13) [Шрамко, 1957, с. 188]. Досить широко представлені зооморфні статуетки (рис. 51, 1–3, 18–21). Найчастіше не вдається розпізнати у фрагментованих виробах конкретну тварину. Але деякі з них нагадують зображення коней, свиней, овець, великої рогатої худоби та собак. Дослідники вже відмічали, що статуетки зображують тварин, які найчастіше приносилися в жертву у ранньоскіфський час [Шрамко, Задников, Зоря, 2004, с. 31].

При розкопках культового місця на городищі Караван було знайдено численні моделі зерен злакових та бобових сільськогосподарських культур [Шрамко, 1957, с. 189—194].

У культурних шарах поселень та городищ ранньоскіфського та середньоскіфського часу (Люботинське та Караванське городища, селища Шовкова, Червоносове 3) були виявлені глиняні «хлібці» (рис. 51, 35, 37, 39, 42—45). Понад сто таких виробів було знайдено при розкопках культового комплексу першої половини VI ст. до н. е. на поселенні Горіховий Гай 2 [Гречко, 2005/5, с. 5—12]. Семіотичне навантаження цих культових виробів неодноразово проаналізовано дослідниками [Березанская, 1982, с. 178—180; Шрамко, 1996, с. 78—80].

3.3. Імпортна гончарна кераміка

Ця група кераміки представлена здебільшого амфорами та кількома чорнолаковими, сіроглиняними та червонофігурними посудинами.

При розкопках поселень та городищ було знайдено численні фрагменти імпоротної кружальної кераміки (табл. 18—20). Тільки при дослідженні Люботинського городища було виявлено фрагменти іонійських амфор першої половини VI ст. до н. е. (рис. 54, 1). Амфори Хіосу та Лесбосу абсолютно переважають у шарах кінця VI — першої половини V ст. до н. е. (рис. 54; 55, 24—31). Меншою кількістю представлені фрагменти самоських та «протофасоських» амфор. У культурних шарах другої половини V — першої половини IV ст. до н. е. виявляють нечисленні фрагменти амфор Менди та Фасосу. Серед матеріалів поселень та городищ IV ст. до н. е. добре представлені фрагменти амфор типу Солохи 1 (Кнід, за С.Ю. Монаховим), Пепарету та Гераклії (рис. 55). У другій половині IV ст. до н. е. з'являється амфорна тара Коса, Синопи та Херсонеса (?) (рис. 55, 4, 22). Таким чином, набори амфорної тари некрополів та поселень, за винятком малочисленних фрагментів коських амфор, повністю збігаються. Тому висновок О.В. Бандуровського, що мешканці поселень пили більш дешево вино не підтверджується [Бандуровский, 2001, с. 76]. Найпізнішою чітко датованою знахідкою на археологічних пам'ятках пізньоскіфського часу басейну Сіверського Дінця є ручка херсонеської амфори з клеймом астінома Атанея (рис. 56, 11), яка датується першою чвертю III ст. до н. е. [Кац, 1994, с. 33, 51, 76; Гречко, 2004 а, 32]. Проте, враховуючи суттєву критику типології В.І. Каца С.В. Поліним, ми не виключаємо і подавлення дати [Мозолевский, Полин, 2005, с. 381—390]. Знахідки чорнолакової кераміки виробництва Аттики одиничні. Це невеликі фрагменти різних посудин, зокрема канфарів.

Імпортний керамічний посуд з поховань ранньоскіфського часу представлений мілетською амфорою з розграбованого кургану № 15 Верхньогійовського могильника (рис. 52, 1) [Бандуровский, Буйнов, Дегтярь, 1998, с. 166—167, рис. 13, 1]. С.Ю. Монахов визнав аналогічні амфори продукцією Мілета і датував її першою половиною VI ст. до н. е. [Монахов, 1999, с. 47]. Подібну амфору з впускного

поховання Реп'яхуватої Могили С.В. Полін датував не пізніше початку VI ст. до н. е. [Полін, 1987, с. 17—32]. Наявність у Реп'яхуватій Могилі розписного глечика межі VII—VI ст. до н. е., дає підстави для визначення часу використання цих амфор не пізніше початку VI ст. до н. е. [Бандуровский, 2001, с. 68—69].

Ціла «протофасоська» амфора була виявлена у кургані № 1 біля с. Тетюшине (рис. 52, 3). Усі відомі аналогії амфорі датуються третьою чвертю VI ст. до н. е. Така дата підтверджується знахідкою у цьому ж кургані фрагментованої клазоменської амфори, прикрашеної горизонтальними смугами червоного лаку (рис. 52, 2), яка аналогічна посудині з Ольвійської землянки 1975 р. [Монахов, 1999, табл. 3, 2].

Чотири амфори Хіуса 80—70-х років V ст. до н. е. походять з курганів № 1 (1973 р.) біля с. Протопопівка і № 2 біля с. Коротич Харківської області та кургану № 15 біля с. Черемушна (рис. 52, 4—7). Усі вони відносяться до посудин «розвиненого» варіанта IV—V пухлогорлого типу, за В.В. Рубаном [Рубан, 1982, с. 106—107] чи пізнього варіанта раннього типу, за І.Б. Брашинським [Брашинский, 1980, с. 15, 16]. На горловинах двох амфор з Коротича бурим лаком нанесено вертикальну смугу та хрест. На ручці амфори з Протопопівки прокреслені три горизонтальні лінії.

До першої половини V ст. до н. е. О.В. Бандуровський відніс амфору фасоського виробництва типу «ворота Силена № 2, 16», яка була виявлена в одному із курганів біля с. Протопопівка. Дослідник датував її першою чвертю V ст. до н. е. (рис. 52, 8) [Бандуровський, 2001, с. 72]. Але С.Ю. Монахов не впевнений у фасоському виробництві подібних амфор [Монахов, 1999, с. 65, табл. 11, 425—427].

До середини — третьої чверті V ст. до н. е. не відноситься жодного поховального та поселенського комплексу, який містив амфору тару. Останньою чвертю V ст. до н. е. датується лише одна амфора виробництва Менди (рис. 52, 9). Вона представляє ранній варіант другого типу посудин на рюмкоподібній ніжці. Амфора відноситься до перехідних форм та ще має риси амфор піфойдного типу. За найближчою аналогією з кургану № 28 Єлизаветинського некрополя малорогозянська амфора може бути датована останньою чвертю V ст. до н. е. [Монахов, 2003, с. 91; табл. 61, 6].

До першої половини IV ст. до н. е. відноситься фасоська амфора конічно-біконічного типу, конічного варіанта (II—C-2) (рис. 53, 3) [Монахов, 2003, с. 72; табл. 48, 3—5]. Першими трьома чвертями IV ст. до н. е. датується пепаретська амфора першого типу (рис. 53, 8). Прорисованій амфорі не вдалося знайти аналогій [Бандуровський, 2001, с. 73, рис. 2, 9].

Повні аналогії амфорі типу Солоха 1 нам невідомі (рис. 53, 6). Форма вінця першої амфори відмінна від власне солохінського зразка. С.Ю. Монахов подібні амфори з нависаючим вінцем датує серединою — третьою чвертю IV ст. до н. е. [Монахов, 1999, с. 243] та відносить їх до виробництва Кніду [Монахов, 2003, с. 102—103]. Ще одна амфора з високим горлом та грибоподібним вінцем може бути віднесена до херсонеського варіанта (I—C) кнідських виробів третьої чверті IV ст. до н. е. (рис. 53, 7) [Монахов, 2003, с. 103; табл. 72, 3].

До ранніх амфор «мелітопольського типу» виробництва Менди належить посудина, яка за аналогією з кургану № 1 Кам'янки-Дніпровської може

бути датована другою чвертю IV ст. до н. е. (рис. 53, 1) [Монахов, 2003, с. 93; табл. 65, 1]. Ще одна амфора цього ж типу з клеймом у вигляді літер ЛЕ аналогічна посудині з Жовтокам'янки і датується третьою чвертю IV ст. до н. е. (рис. 53, 2) [Монахов, 2003, с. 93; табл. 64, 1]. До цього ж часу відноситься гераклейська амфора конічного типу з листоподібним клеймом, варіанта П—1 (рис. 53, 4) [Монахов, 2003, с. 135; табл. 93, 6].

До біконічних амфор Фасоса О.В. Бандуровський відніс посудину з поховання № 1 кургану № 8 Пісочинського некрополя. Аналогій амфорі не наведено (рис. 53, 10) [Бандуровський, 2001, с. 75]. Датування визначено на підставі дат іншого поховального інвентарю третьою чвертю IV ст. до н. е. Схожі фасоські амфори ранньобіконічної серії датуються останньою чвертю V — першою чвертю IV ст. до н. е. [Монахов, 2003, с. 67; табл. 43, 1—4]. Але пісочинська амфора надійно датується канфароподібним кіліком та ювелірними прикрасами третьою — початком четвертої чвертей IV ст. до н. е. [Бабенко, 2005, с. 162—163]. Треба відмітити, що повних аналогій амфорі немає і форма її досить специфічна, тому питання щодо центру її виробництва доречно залишити відкритим.

До кінця IV ст. до н. е. відносяться фасоська амфора конічно-біконічного типу, конічного варіанта, пізньоконічної серії (П—С-3) (рис. 53, 9) [Монахов, 2003, с. 72; табл. 49, 1, 5]. Синхронна гераклейська амфора відноситься до типу П—А-2 та має клеймо фабриканта Етюма (Етима) (рис. 53, 5) [Монахов, 2003, с. 138; табл. 96, 5]. Цікаво, що обидві найпізніші амфори знайдені у курганах четвертої групи некрополя біля с. Старий Мерчик [Бандуровський, Буйнов, 2001, с. 72—74].

З курганів № 1 і 3 четвертої групи Старомерчанського могильника походять уламки двох *херсонських* амфор. Їх вінця мають валикоподібні потовщення з підрізкою [Бандуровський, Буйнов, 2001, с. 73]. Морфологічні ознаки вінець вказують на можливе датування цих амфор кінцем IV ст. до н. е. [Монахов, 1999, с. 47—52, 146—147].

Знахідки чорнолакового і червонофігурного античного посуду у курганах пізньоскіфського часу нечисленні. У похованнях другої — третьої чвертей IV ст. до н. е. найчастіше знаходять канфари. З кургану № 9 біля с. Старий Мерчик походить чорнолаковий канфар з канельованими стінками (рис. 56, 3). Ідентичні посудини аттичного виробництва виявлені у курганах № 32 та 63 біля с. Бобриця, № 4 біля с. Рижанівка, № 20 біля с. Новосілки [Онайко, 1970, с. 141, табл. VII, 680]. За матеріалами Афіньської Агори канфари з канельованим корпусом датуються здебільшого третьою чвертю IV ст. до н. е. [Sparkes, Talcott, 1970, р. 287, pl. 29, № 704, 711].

Ще один цілий канфар знайдений у кургані № 18 біля с. Пісочин (третя чверть IV ст. до н. е.). Більшість подібних посудин походить з комплексів другої половини IV ст. до н. е. (рис. 56, 1) [Мелюкова, 1975, с. 160] і мають аналогії у матеріалах Афіньської Агори цього часу [Sparkes, Talcott, 1970, р. 286, № 700—701]. Чорнолаковий канфар з обламаними ручками та штампованим орнаментом у вигляді пальметок був знайдений у кургані № 4 біля с. Веселе (рис. 56, 4). За матеріалами Афіньської Агори аттичні чорнолакові посудини з аналогічним штампованим орнаментом датуються другою — третьою чвертями IV ст. до н. е. [Sparkes, Talcott, 1970, р. 283, № 659, 696].

Частково розбитий канфароподібний кілік був знайдений у похованні № 1 кургану № 8 у с. Пісочин (середина — третя чверть IV ст. до н. е.). На зовнішньому боці ніжки прокреслено графіті «POL» (рис. 56, 2). Подібні посудини достатньо добре репрезентовані серед матеріалів як степових, так і лісостепових пам'яток [Мелюкова, 1975, с. 38, 159; Онайко, 1970, с. 58—59], де вони датуються другою — третьою чвертями IV ст. до н. е.

Чорнолакова лекана представлена єдиним екземпляром, знайденим у кургані № 10 біля с. Старий Мерчик (третя чверть IV ст. до н. е.) (рис. 56, 10). Подібні вироби знайдені у кургані № 66 біля с. Бобриця, який датується початком IV ст. до н. е. [Онайко, 1966, с. 62; Петренко, 1967, с. 94, с. 133, табл. 12, 5] та у культурному шарі поселення Чортувате VII [Крыжицкий, Буйских, Бураков, Отрешко, 1989, с. 130, рис. 49, 5].

Чорнолакова миска з напівсферичним корпусом на кільцевому піддоні і закраїною по краю вінця для кришки була виявлена в кургані № 11 біля с. Старий Мерчик (рис. 56, 7). У середині миски було знайдено скляне намисто. Інвентар поховання чітко датується третьою чвертю IV ст. до н. е. [Бандуровский, Буйнов, 2000, с. 61].

До аттичної червонофігурної кераміки відноситься тільки лекіф із зображеннями пальметки з кургану № 22 у с. Пісочин (рис. 56, 6) [Бабенко, 2005, с. 110—111]. За найближчими аналогіями з ольвійського некрополя та кількох пам'яток Таманського півострова лекіф може бути датований другою чвертю IV ст. до н. е. [Козуб, 1962, табл. IV; 1974, с. 99, рис. 47; Морган, 1999, рис. 17, 19—20, 22—26].

Сіроглиняний посуд представлений лекіфом на кільцевому піддоні з кургану № 11 у с. Старий Мерчик (третя чверть IV ст. до н. е.) (рис. 56, 8) та глечиком з ручкою з кургану № 22 у с. Пісочин (друга чверть IV ст. до н. е.) (рис. 56, 9) [Бандуровский, Буйнов, 2000, с. 61—62]. Треба відзначити, що більшість схожих сіроглиняних лекіфів датується більш давнім часом, а саме V — першою половиною IV ст. до н. е. [Кубышев, Николова, Полин, 1982, с. 147; Козуб, 1962, с. 31]. Найближча аналогія глечику походить з кургану № 429 біля с. Журівка [Петренко, 1967, табл. 21, 17], який сьогодні датується кінцем V — IV ст. до н. е. [Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 110; Бандуровский, Буйнов, 2000, с. 62]. Імовірним місцем виготовлення даної сіроглиняної кераміки може бути Ольвія [Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 110]. Проте, слід відмітити, широке розповсюдження подібних глечиків боспорського виробництва у другій половині IV ст. до н. е. [Капошина, 1959, с. 139—140, рис. 42—46; Брашинский, 1980, табл. XVIII, 235; XL, 5—6]. Враховуючи переорієнтацію торговельних шляхів у пізньоскіфський час саме на продукцію Боспору, друга версія видається нам більш імовірною.

Потрібно відмітити нечисленні знахідки фракійського сіроглиняного лискованого посуду у шарах середньоскіфського часу Люботинського, Караванського городищ та поселення Червоносове 3 [Шрамко, 1958, с. 17; 1998, с. 125; Шрамко И.Б., Задников, Зоря, 2004, с. 28].

3.4. Металевий посуд

Дана категорія імпортного поховального інвентарю також нечисленна, але має досить високу інформативність. Металевий посуд знайдено здебільшого серед матеріалів поховань. Серед матеріалів поселень та городищ виявлено лише фрагменти бронзових казанів, які використовувалися там ремісниками як вторинна сировина [Шрамко, 1998, с. 118]

Фрагмент ритона був знайдений у одному із зруйнованих грабіжниками курганів Караванської групи Люботинського могильника (рис. 58, 1) [Бандуровский, Буйнов, Дегтярь, 1998, с. 148, 149, рис. 4, 1; Бандуровский, Черненко, 1999, с. 27—30]. На наш погляд, є всі підстави погодитися з думкою Є.В. Черненка, що ці вироби походять з якоїсь малоазійської сатрапії династії Ахеменидів VII—VI ст. до н. е. Бронзове блюдо походить з того ж кургану (рис. 58, 2), що і ритон. Аналогії цьому виробу поки невідомі. Однак, як помітив Є.В. Черненко, у його орнаментативності виявляється подібність до блюда із Зівіє [Бандуровский, Черненко, 1999, с. 30]. У свій час дослідники звертали увагу на те, що багатопелюсткова розетка прикрашає внутрішню середину золоті чаші з Келермеса [Бандуровский, Буйнов, Дегтярь, 1998, с. 150]. Як і ритон, бронзове блюдо з Люботина може вважатися за походженням ахеменидським. На думку А.Ю. Алексеєва, воно декоровано в асирійському стилі і може бути датовано другою половиною VII ст. до н. е. [Алексеев, 2003, с. 111—112].

Металевий посуд чи його деталі середньоскіфського часу поки що не знайдено.

У похованнях пізньоскіфського часу ця група посуду представлена срібним кубком та ручкою від срібної посудини з кургану № 11 біля с. Старий Мерчик (рис. 58, 3, 5), бронзовим окуттям від дерев'яної чаші з кургану № 11 біля с. Велика Гомольша [Шрамко, 1983б, с. 58], а також чотирма бронзовими казанами. Кубок та ручка посудини датуються 340—325 р. до н. е. та, імовірно, є виробами боспорських торевтів [Бандуровский, Буйнов, 2000, с. 66—69].

Бронзові казани були знайдені у кургані № 3 біля с. Старий Мерчик, біля городища Велика Гомольша, у кургані № 14 біля с. Черемушна, у похованні № 1 кургану № 18 біля с. Пісочин (рис. 57). У перших двох ручки були прикрашені трьома виступами (рис. 52, 2, 3), а двох останніх — одним (рис. 52, 1, 4). Перший варіант оздоблення ручок притаманний степовим, середньодонським та подніпровським казанам [Боковенко, 1990, с. 171]. Середньодонські екземпляри часто прикрашені рельєфними вусами чи валютами [Медведев, 2002, с. 11]. Казани, ручки яких прикрашав один виступ, були характерні нижньодонським знахідкам [Максименко, 1983, рис. 12, 20; 15, 20]. До того ж, сівверськодонецькі вироби з одним виступом на ручці мають ще одну специфічну ознаку — рельєфний валик прямокутної чи дугоподібної форми під ручкою (рис. 57, 1, 4). Казан з Черемушної був також прикрашений хвилястою пружкою нижче вінець. Ця деталь та характер оформлення ручки зближує його з нижньодонськими екземплярами. Подібні знахідки, на думку О.П. Медведева, свідчать про зв'язки між знаттю різних регіонів Дніпро-Донського межиріччя у пізньоскіфський час [Медведев, 2002, с. 11].

Казан з Черемушної датується IV ст. до н. е. Пісочинський та старомерчанський екземпляри можуть бути датовані більш вузько серединою — третьою чвертю IV ст. до н. е. [Бабенко, 2005, с. 165]. Из зруйнованого поховання одного з курганів другої групи біля с. Старий Мерчик походить бронзове сито (рис. 53. 4).

3.5. Озброєння

Лук зі стрілами у населення сіверськодонецького Лісостепу скіфського часу був основним видом наступального озброєння. Вони добре відомі, перш за все, за матеріалами поховань, але трапляються і серед знахідок на поселеннях та городищах. Вістря стріл виявлено у 64 з 71 поховання зі зброєю (90 %). Сагайдаки виготовлялися з берести, шкіри чи з дерева, обтягнутого шкірою. Стріли довжиною 0,45—0,47 м були виявлені в курганах № 3 і 11 Старомерчанського могильника, які датуються IV ст. до н. е. Ширина сагайдаків у пізньоскіфський час коливається від 0,12 до 0,17 м. У жодному похованні поки що не були виявлені будь-які кістяні або металеві застібки клапанів сагайдаків. У той же час у кургані № 6 біля с. Старий Мерчик і № 32 біля с. Пісочин знайдено золоті дугоподібно вигнуті пластини. О.В. Бандуровський вважає, що це були деталі кришок витягнутої овальної форми, якими закривалося устя сагайдаків [Бандуровский, Буйнов, 2000, с. 82]. Іншої точки зору дотримується Л.І. Бабенко, який припускає, що ці золоті бляшки використовувалися як звичайні пластинчасті аплікації [Бабенко, 2005, с. 83]. Деякі сагайдаки мали перегородки, які розділяли простір для стріл на два чи три відділи [Бабенко, 2005, с. 84].

Переважна більшість вістрь стріл з місцевих курганів зроблена з бронзи. У значно меншій кількості трапляються залізні та кістяні вироби. Вістря стріл сіверськодонецьких курганів кінця VII — IV ст. до н. е. повністю збігаються з хронологічними групами, які були виділені А.І. Мелюковою: кінець VII — перша половина VI ст. до н. е. (перша група, за А.І. Мелюковою), друга половина VI — початок V ст. до н. е. (друга група, за А.І. Мелюковою), початок — третя чверть V ст. до н. е. (третій період, який виділяється нами за результатами аналізу змін матеріальної культури в інвентарі датованих сіверськодонецьких поховань), друга половина V — початок IV ст. до н. е. (третья група, за А.І. Мелюковою), середина IV — початок III ст. до н. е. (четверта група, за А.І. Мелюковою) [Мелюкова, 1964, с. 20—25].

Ми зробили спробу провести кореляційне дослідження сагайдачних наборів за «методом Рейнеке—Хахмана» [Бажан, Еременко, 1992]. Для цього було відібрано 33 поховання, які датовані за допомогою античного імпорту чи інших хронологічних індикаторів. Зміни набору типів нами були інтерпретовані у хронологічному аспекті. Ступінь змін оцінювалася балансом наскрізних типів та оновлених. Відсоток оновлених типів складається з суми типів, що з'явилися і тих, що зникли. Масова поява нових типів та зникнення значної частини старих свідчить про належність сагайдачних наборів до нової хронологічної групи (рис. 60). Позитивний результат такого дослідження прямо

залежить від якісної типології [Еременко, 1997, с. 45]. Типологія стріл розроблена А.І. Мелюковою і досі залишається єдиною [Мелюкова, 1964]. Вона занадто дрібна, щоб її було зручно використовувати при кореляційних дослідженнях. До того ж, дослідники справедливо відмічали, що багато варіантів стріл характерні для кількох хронологічних груп поховань, а кореляція комплексів, зібраних А.І. Мелюковою, дозволяє виділити не чотири, а більше десяти хронологічних груп стріл [Еременко, 1997, с. 46]. Тому, для зручності при кореляції комплексів була розроблена власна типологія стріл, яка нараховує 34 типи без поділу на варіанти (рис. 59; табл. 21). Вона, скоріш за все, не може бути загальноприйнятною, але для подібних досліджень вона досить зручна. Хоча, ми розуміємо її умовність і можливість додавання кількох типів чи їх розподілу на дрібніші. При її створенні ми намагалися об'єднати в один тип усі близькі стріли, які характеризуються однією чи кількома хронологічно важливими ознаками (кількість лопатей, форма, наявність довгої втулки тощо). До речі, кількість типів у А.І. Мелюкової (28) можна зіставити з нашою типологією, але вони відрізняються значною кількістю варіантів (169) [Мелюкова, 1964, с. , рис. 1].

Вістря стріл першої хронологічної групи знайдено у 5 похованнях кінця VII — першої половини VI ст. до н. е. (рис. 59, 1—10, 13). Переважають дволопатеві вістря з шипом чи без нього. Вони трапляються у всіх похованнях цього часу. Поширеними в цей час є трилопатеві з виступаючою втулкою з шипом чи без та тригранні з виділеною втулкою. В одному похованні були знайдені кулеподібні вістря, які зроблені з кістки, та залізний дволопатовий наконечник з довгою втулкою.

До другої хронологічної групи у сіверськодонецькому Лісостепу відносять тільки поховання біля с. Тетюшине (рис. 59, 14—15). Тому для більш повної характеристики матеріальної культури цього часу ми будемо використовувати дані, отримані при дослідженні Куп'євахинського некрополя. Територіально цей могильник відноситься до басейну р. Ворскла, але це найближчий до сіверськодонецького регіону пункт, де були знайдені датовані античним імпортом поховання другої половини VI — початку V ст. до н. е. Ми вважаємо доречним використати ці матеріали, щоб уникнути лакун при визначенні динаміки змін типів вістрь стріл у сагайдачних наборах сіверськодонецького населення скіфського часу.

Типи вістрь стріл цієї хронологічної групи суттєво відрізняються від наборів кінця VII — першої половини VI ст. до н. е. У цей час практично повністю зникають стріли з довгою втулкою (рис. 59, 14—20). Шипи мають лише трилопатеві вістря одного типу з короткою виступаючою втулкою, які відрізняються від раніших. У наборах домінують базисні вістря зі схованою чи короткою втулкою. У порівнянні з попереднім періодом відбуваються наступні зміни: 6 типів зникає, а з'являється — 7.

Вістря стріл перших трьох чвертей V ст. до н. е. були знайдені у 7 похованнях. У сагайдачних наборах цього часу, як і у попередній період, добре представлені базисні вістря зі схованою втулкою (рис. 59, 21—33). На початок нової фази розвитку цієї категорії поховального інвентарю вказує масова поява кількох типів трилопатових вістрь струнких пропорцій зі схованою чи

короткою виступаючою втулкою. Потрібно відзначити появу незначної кількості тригранних наконечників, які масово поширюються у наступні періоди. Одиничними екземплярами представлені трилопатеві вістря з баштоподібною голівкою та виступаючою втулкою, дволопатеve бронзове з шипом на втулці та залізні з виступаючою втулкою, які було знайдено у дуже нечисленних похованнях другого періоду. У порівнянні з попереднім періодом відбуваються наступні зміни: продовжують використовуватися 4 типи, зникає — 2, з'являється — 13.

До останньої чверті V — першої чверті IV ст. до н. е. відноситься всього 4 поховання, в яких було знайдено вістря стріл. Досить поширеними залишаються трилопатеві вістря струнких пропорцій, але у цей час починають домінувати тригранні бронзові наконечники. У порівнянні з попереднім періодом відбуваються наступні зміни: продовжують використовуватися 4 типи, зникає — 13, з'являється — 5.

Найбільша кількість поховань (15 комплексів), у яких були сагайдачні набори чи їх залишки, відносяться до середини — другої половини IV ст. до н. е. У наборах стріл цього часу значно зменшується кількість трилопатевих вістер струнких пропорцій (рис. 59, 34—52). Натомість з'являються довгі масивні трилопатеві наконечники з виступаючою втулкою, які добре представлені у степових елітних похованнях цього часу [Мозолевский, Полин, 2005, с. 347]. Продовжують домінувати тригранні вістря. Збільшується їх типологічна різноманітність. Тільки у похованнях другої половини IV ст. до н. е. трапляються нечисленні залізні трилопатеві наконечники.

Аналіз наборів сагайдаків дозволяє говорити про те, що типологічні ряди вістер стріл можуть бути хронологічними показниками лише для поховань кінця VII — третьої чверті V ст. до н. е. (табл. 21). Стосовно використання для датування комплексів наборів наконечників останньої чверті V — IV ст. до н. е. можна погодитись з С.В. Поліним, що в цей час набори сагайдаків комплектувались досить випадково, звичайно, у межах типологічного поля вістер, характерного для цього часу. Тому хронологічні побудови на основі лише вістер стріл останньої чверті V — IV ст. до н. е. не можна визнати надійними [Мозолевский, Полин, 2005, с. 347]. Це підтверджує і строката картина типів наконечників цього часу (рис. 59, 21—52). Так, при аналізі сагайдачних наборів 4 та 5 періодів виявилось, що 7 типів співпадають, зникають — 2, а з'являється — 9.

Результати спектрального аналізу вказують на те, що вістря стріл кінця VI — IV ст. до н. е. зроблені з олово-свинцевих сплавів. Наприкінці V — початку IV ст. до н. е. з'являються перші вироби, відлиті зі свинцево-олов'яних сплавів. Більшість вістер стріл другої половини IV ст. до н. е. було зроблено з свинцево-олов'янистої бронзи та лише інколи при їх виготовленні використовувався сплав з переважанням олова над свинцем [Бандуровский, Буйнов, 2000, с. 86—87]. Засвідчена результатами спектрального аналізу зміна характеристики сплаву та відповідно і ваги вістер стріл, свідчить про зміни у будові лука протягом всього скіфського періоду.

Списи, дротики, підтоки. Списи, дротики чи підтоки від них було знайдено у 35 похованнях зі зброєю (49 %). Списи та дротики найчастіше траплялися

у похованнях місцевої знаті та лише у двох випадках у курганах пересічних представників сіверськодонецького суспільства цього періоду.

У похованнях кінця VII — першої половини VI ст. до н. е. було знайдено лише одне вістря списа (розграбований курган Люботинського могильника). Воно має перо лавролистної форми із широким ребром посередині, що плавно переходить у втулку (рис. 61, 1). Подібні наконечники характерні для скіфської архаїки і добре відомі фахівцям [Ильинская, Мозолевский, Тереножкин, 1980, рис. 4, 11; 11, 4; Мелюкова, 1964, табл. 12, 7; Черненко, 1984, рис. 23, 1—4].

Вістря списів, датовані другою половиною VI — початку V ст. до н. е., знайдені у 5 похованнях Куп'євахинського некрополя та представлені 6 екземплярами [Бойко, Берестнев, 2001, рис. 51, 11, 12; Берестнев, Бойко, 2005, с. 13—15]. Всі вістря списів мають видовжену лавролисту форму пера (I відділ, за А.І. Мелюковою) (рис. 63, 2—7). Два вироби мали ребро жорсткості (рис. 63, 2, 3). Останні вістря списів генетично пов'язані з ранньоскіфськими, але відрізняються стрункістю пропорцій та менш масивною нервюрою. Аналогічне вістря списа з нервюрою було знайдено у кургані № 400 біля с. Журівка. Списи без ребра аналогічні знайденим у похованні кінця VI — початку V ст. до н. е. біля с. Олександрівка [Ковалева, Мухопад, 1982, с. 95—96, рис. 4, 1].

Три списи першої половини V ст. до н. е., які були знайдені у кургані № 1 (1973 р.) та № 3 (2 екземпляри) Протопопівського могильника, відносяться до I відділу 3 типу 3 варіанта, за А.І. Мелюковою (рис. 61, 2—4). У похованні вершника у кургані № 3 цього некрополя довжина обох списів від вістря до краю підтоку складала 2,15 м [Бородулин, 1976/52, с. 5]. Два вістря списів цього ж часу були знайдені у похованні біля с. Коротич (рис. 61, 5, 6). Вони мали аналогічну форму, але відрізнялися наявністю нервюри. Як ми бачимо, у другій половині VI — першій половині V ст. до н. е. використовувалися однакові типи списів.

У похованнях кінця V — першої половини IV ст. до н. е. вістря списів були знайдені у 4 випадках. Вони репрезентовані 10 екземплярами. Найпоширенішими виявилися наконечники з пером гостролистої форми та вузьким ребром (4 екземпляри) (рис. 61, 7, 10, 18, 19). Аналогічні вістря списів були знайдені у похованні № 1 кургану 1 та у кургані № 2 біля с. Первомайівка, які датуються кінцем V — першою половиною IV ст. до н. е. [Евдокимов, Фридман, 1987, с. 91, 97]. Два вістря відрізнялися від вищеописаних короткою втулкою та довгим гостролистим пером з ребром, яке має значне розширення біля основи (рис. 61, 11). Подібне вістря було знайдено у похованні кургану № 2 першої половини IV ст. до н. е. біля с. Червоний Поділ на Херсонщині [Полин, 1984, с. 112—118]. П'ять вістер списів відносяться до найпоширенішого в цей час типу з гостролистим пером без ребра (рис. 61, 8, 9) [Мелюкова, 1964, с. 40—42]. Аналогічний наконечник знайдений у кургані № 15 біля с. Олешівщина, поховання якого датується амforoю кінцем V — першою половиною IV ст. до н. е. [Кулатова, Луговая, Супруненко, 1993, с. 40, рис. 15, 1]. Вищенаведені дані вказують на повну зміну типів списів у порівнянні з попереднім періодом.

У 7 похованнях середини — другої половини IV ст. до н. е. були знайдені 8 наконечників списів. Три вістря мали гостролисте перо без ребра та коротку

втулку (рис. 61, 15—17). Інші три екземпляри без ребра з порівняно коротким пером та довгою втулкою можна віднести до II відділу, 2 типу, 1 варіанта, за А.І. Мелюковою (рис. 61, 12—14). Подібні списи характерні для середньодонського Лісостепу [Ворошилов, 2004, с. 205]. До рідкісних типів відносяться екземпляри з кургану № 1 біля с. Санжари та № 19 в ур. Соломахівка, які належать до III відділу, за А.І. Мелюковою. Вони мають прямі грані пера, які різко переходять у втулку під тупим кутом (рис. 61, 20—21). Датуються подібні екземпляри IV ст. до н. е. [Мелюкова, 1964, табл. 13, рис. 7—9]. У кургані № 19 в ур. Соломахівка вдалося встановити довжину списа, яка складає 1,55 м [Бандуровський, Буйнов, Дегтярь, 1998, с. 162].

Більшість вістер списів мають довжину 0,4—0,48 м (тринадцять екземплярів), два вироби більші за розміром — 0,52 та 0,68 м. Три вістря списів мали розміри 0,22—0,33 м, два з яких знайдені у похованнях пересічних представників місцевого суспільства того часу.

Дротики (15 екземплярів) виявлено серед поховального інвентарю 8 разів (рис. 61, 30—43). Ще 1 дротик був знайдений на поверхні біля кургану № 16 Пісочинського могильника (рис. 61, 44). 13 екземплярів мали жалоподібне вістря (рис. 61, 30—42), а інші 2 дротики — листоподібне (рис. 55, 43, 44). У кургані № 6 Пісочинського могильника вдалося встановити довжину двох дротиків, яка складала 1,92 м [Бабенко, 2005, с. 87]. У 5 випадках з 7, дротики були знайдені разом із списками. До того ж у 5 похованнях IV ст. до н. е. були знайдені залізні гаки для носіння списів і дротиків та для підвішування їх у могилі. Лише 1 дротик був знайдений у похованні кінця V — першої половини IV ст. до н. е. (Пісочин, курган № 9). Всі інші екземпляри датуються серединою — другою половиною IV ст. до н. е.

Підтоки представлені 44 залізними екземплярами (рис. 61, 22—29). Циліндричні вироби трапилися 29 разів (65 %) (рис. 61, 26—28), рюмкоподібні — 8 (18 %) (рис. 55, 24—25), конічні — 4 (10 %) (рис. 61, 29), у вигляді довгої циліндричної трубки — 3 (7 %) (рис. 61, 22—23).

У похованнях другої половини VI ст. до н. е. знайдено 1 підток циліндричної форми. Серед поховального інвентарю лише однієї могили початку — третьої чверті V ст. до н. е. було зафіксовано два підтоки циліндричної форми. Решта підтоків походить з поховань кінця V — IV ст. до н. е. Рюмкоподібні екземпляри було знайдено лише у похованнях середини — другої половини IV ст. до н. е. Наприкінці V — IV ст. до н. е. найпоширенішими були підтоки циліндричної форми.

Мечі та кинджали. У сіверськодонецькому Лісостепу на сьогодні відомо 14 мечів та кинджалів, які входили до поховального інвентарю чи були випадково знайдені.

До числа найбільш ранніх зразків зброї, яка була частиною поховального інвентарю, відноситься кинджал з Люботинського могильника [Бандуровський, Буйнов, 2000, с. 76]. Аналогічні кинджали походять з поховання № 2 кургану № 15 та поховання № 1 кургану № 18 Куп'євахинського некрополя [Бойко, Берестнев, 2001, с. 139, рис. 51, 1, 3]. Випадкові знахідки кинджалів з брускоподібним навершям, ниркоподібними та метеликоподібним перехрестями походять з Верхнього Салтова, Руського Бішкина (рис. 62, 1, 2). Два ек-

земпляри походять з Верхнього Бішкина (рис. 62, 3, 4) [Андриєнко, 1970/77, с. 4]. На сьогодні репрезентативну підбірку (23 екземпляри) подібних мечів та кинджалів (I відділ, за А.І. Мелюковою) зібрали О.Є. Фіалко та Ю.В. Болтрик [Фіалко, Болтрик, 2003, с. 44–49].

У сіверськодонецьких похованнях кінця VI — IV ст. до н. е. було знайдено 9 мечів та кинджалів. Ще у двох курганах були знайдені фрагменти лез.

У похованнях першої половини V ст. до н. е. виявлено 2 кинджали. Один з брускоподібним навершям та метеликоподібним перехрестям (Санжари) (рис. 62, 5), інший — аналогічний, але з антеноподібним навершям (Велика Гомольша, к. 5) (рис. 62, 6). Кинджал з ниркоподібним перехрестям та антеноподібним навершям був знайдений у кургані № 21 Куп'євахинського некрополя, який відноситься до кінця VI — початку V ст. до н. е. (рис. 64, 7) [Бойко, Берестнев, 2005, с. 7, рис. 4, 1].

Другою половиною V — початком IV ст. до н. е. датуються два меча. Один з метеликоподібним перехрестям та антеноподібним навершям відноситься до середини — другої половини V ст. до н. е. (Пісочин, к. 5) (рис. 62, 7) [Бабенко, 2005, с. 160]. Інший мав антенне пазуроподібне навершя та псевдотрикутне перехрестя (Волоська Балаклійка) (рис. 62, 8). За близькими аналогіями з впускного поховання Солохи та кургану № 3 Перещепинського могильника може бути датований кінцем V — початком IV ст. до н. е. [Манцевич, 1987, с. 118, рис. 4; Шрамко, 1994, с. 126, рис. 8]. До першої третини IV ст. до н. е. відноситься лише меч з брускоподібним навершям та псевдотрикутним перехрестям (Циркуни) (рис. 62, 9).

У похованнях середини — другої половини IV ст. до н. е. знайдено 2 мечі з брускоподібним навершям та псевдотрикутним перехрестям, меч із навершям у формі сплющеного овалу та аналогічним перехрестям (рис. 62, 10, 11, 13). Одним екземпляром представлений кинджал синдо-меотського типу (?) (0,45 м) (рис. 56, 12). Руків'я меча зі старомерчанського кургану № 3 була обтягнута золотим листом з відбитками від 4 прорізних прямокутників (рис. 62, 10). Аналогічний меч був знайдений біля с. Ковалі на Київщині [Мелюкова, 1964, с. 51, табл. 18, рис. 11]. Руків'я меча з кургану № 11 Старомерчанського некрополя було також окуте золотим листом. На перехресті зображено грифонів, на дещо овальному стрижні — лежачого оленя з рогами та хижака позаду нього. На наверші викарбувано зображення тварини з повернутою назад головою (рис. 62, 11). Майже повними аналогіями цьому мечу є кілька виробів. Це один з парадних мечів Чортомлика [Алексеев, Мурзин, Ролле, 1991, кат. 184–187], мечі з кургану № 3 Частих курганів [Либеров, 1965, табл. 17, 1, 2], поховання № 1 кургану № 7 могильника Колбінський I [Гуляев, Савченко, 1999, с. 155, 160, рис. 3, 8], з кургану № 8 біля ст. Єлизаветинської та зібрання Б.І. та В.Н. Ханенків [Мелюкова, 1964, с. 51]. Більшість вищенаведених аналогій можуть бути датовані третьою чвертю IV ст. до н. е. [Алексеев, 1992, с. 157].

Шість мечів мали довжину 0,55–0,57 м, 3 кинджали — 0,4–0,47 м. Мечі таких розмірів не пристосовані до кінного бою, але двічі були виявлені у похованнях вершників (Старий Мерчик, к. № 3 та Пісочин, к. № 5). Очевидно, ці мечі були символами влади та використовувалися в бою як виняток.

Залізний бойовий ніж із зооморфним завершенням руків'я був знайдений у похованні ранньоскіфського часу у кургані № 1 Караванської групи Люботинського могильника (рис. 89, 2). Подібні ножі виявлено у могилах кінця VII — першої половини VI ст. до н. е. біля с. Бобриця та Берестняги [Ковпаненко, 1981, рис. 58, 6, 7]. Єдиний екземпляр залізної бойової сокири був знайдений у одному із зруйнованих грабіжниками курганів Люботинського некрополя (рис. 62, 16). За класифікацією А.І. Мелюкової, відноситься до сокир-молотів з довгим вузьким обухом, прямою спинкою та розширенням клинка ближче до леза і датується першою половиною VI ст. до н. е. [Мелюкова, 1964, с. 66].

Обладунок та деталі військового спорядження. Захисне спорядження у сіверськодонецьких похованнях кінця VI — IV ст. до н. е. було знайдено у 8 похованнях місцевої верхівки. У 5 випадках предмети обладунку були знайдені у похованнях піхотинців, тричі — вершників. Характер знахідок дозволяє лише припустити, що це були панцирі з опліччями чи панцирі-нагрудники.

Кнеміди були знайдені у 4 похованнях IV ст. до н. е. (рис. 62, 14, 15). Лише один раз вони доповнювали панцир (Велика Гомольша, к. № 11), двічі супроводжували поховання легких піхотинців, один раз — вершника із списом з довгим вістрям (0,68 м).

Серед різноманітного інвентарю сіверськодонецьких поховань кінця V — IV ст. до н. е. представлений ще один різновид військового спорядження — пряжки. Вони, імовірно, використовувалися як застібки портупейних пасків. По оформленню незамкнених кінців поділяються на 2 типи.

Тип 1 представлений 4 екземплярами, які виготовлені з округлого в розрізі дроту (рис. 65, 1—4). Рамка пряжок кругла, кінці незамкнені. Накидний язичок прямий. Дві бронзові пряжки відносяться до кінця V — першої половини IV ст. до н. е., дві інші — середини — другої половини IV ст. до н. е. Стосовно бронзових виробів слід зауважити, що не виключено їх використання як деталей кінського спорядження [Бабенко, 2005, с. 107].

Тип 2 репрезентують 3 пряжки-сюльгами (рис. 65, 5—7). Дві знайдено у похованнях другої половини V — IV ст. до н. е., а одна — при дослідженні городища в ур. Городище. Пряжки, які походять з поховань, виготовлені з перекрученого дроту, рамка не замкнена, кінці, які загнуті назовні, утворюють два кільця. Найбільшу кількість аналогій пряжкам обох типів ми знаходимо серед матеріалів поховань V—IV ст. до н. е. Середнього Дону [Савченко, 2004, с. 241—243].

Інший тип застібок (?) військового обладунку був знайдений при розкопках курганів № 3 та 6 третьої групи некрополя біля с. Старий Мерчик, які датуються серединою — третьою чвертю IV ст. до н. е. Це два залізні вироби схожі на «смічкові» фібули, які входили до поховального інвентарю важкоозброєних воїнів (рис. 65, 8, 9). Призначення цих предметів не зрозуміло.

У кургані № 1 Нижньогійовської групи було знайдено 2 бронзові вісімкоподібні бляшки з петлею на зворотному боці [Бандуровский, Буйнов, Дегтярь, 1998, с. 171, рис. 15, 3]. Поясні набори з подібних бляшок, на думку Є.В. Черненка, характерні для середньодонських курганів IV ст. до н. е. [Черненко, 1968, с. 68].

Донедавна знахідки металевих поясних гачків, прикрашених у звіриному стилі, на території сіверськодонецького Лісостепу були невідомі. На сьогодні відомо 2 екземпляри гачків, які були знайдені випадково біля сусідніх сіл Шестакове [Григорьянц, Бейдин, 2001, с. 48] та Старий Салтів. Перший прикрашений зображенням коня (рис. 59, 11), інший — імітує форму хижого птаха із загнутим дзьобом, крила якого зроблені у вигляді двох оленят у геральдичній позі (рис. 65, 10). Повних аналогій цим гачкам знайти не вдалося. Близькі деталі одягу були масово поширені на Середньому Доні [Савченко, 2004, с. 229—239]. Меншою кількістю вони представлені на Нижньому Доні [Максименко, 1983, с. 31; Максименко, Смирнов, Косяненко, 1984, с. 152]. У степовому Північному Причорномор'ї був знайдений лише 1 гачок (Олександропіль) [ДГС, 1872, табл. 1, 4]. Залізний гачок для підвішування сагайдака до поясу був знайдений у пізньосавроматському похованні біля с. Веселе (рис. 65, 12) [Шрамко, 1992, с. 115].

До ранньоскіфського часу відноситься бронзова застібка сагайдака, яка була знайдена при розкопках Люботинського городища (рис. 59, 54). Аналогічні вироби знайдені у серії поховальних пам'яток другої половини VII — першої половини VI ст. до н. е. [Черненко, 1981, с. 37—38, рис. 22, 4]. Подібний виріб, але зроблений з кістки, походить з поселення Шлях (рис. 59, 53) [Гречко, 2001, с. 96—97, рис. 2, 1]. Екземпляр відноситься до другого типу сагайдачних застібок степової зони, за О.Р. Дубовською. Прототипом усіх подібних виробів цього часу вона вважає трижолобкові застібки з чорногорівських поховань [Дубовская, 1997, с. 208—209]. На типологічну схожість останніх із застібками краснознаменських курганів ранньоскіфського часу вказував Є.В. Черненко [Черненко, 1981, с. 35—38].

Таким чином, знайдені у сіверськодонецьких курганах предмети озброєння практично повністю аналогічні знахідкам у синхронних лісостепових пам'ятках, що підтверджує тезу про високий ступінь уніфікації матеріальної культури місцевого населення V—IV ст. до н. е. Це не дозволяє зараз виділити локальні особливості предметів озброєння сіверськодонецьких воїнів цього часу. Зміни типів озброєння у сіверськодонецькому Лісостепу протягом скіфської доби відображають єдині для Північного Причорномор'я тенденції (рис. 57; 58; табл. 19).

3.6. Предмети кінського спорядження

Довгий час вважалося, що сіверськодонецьким похованням ранньоскіфського часу не були притаманні деталі кінської вузди. Але новітні дослідження дають змогу по-новому підійти до цього питання. Так, поховання Караванської групи Люботинського могильника належать воїнам, які брали участь у походах до Передньої Азії, на що вказують трофеї [Бандуровский, Буйнов, 2000, с. 118; Скорый, 2003, с. 77 та інші]. Навряд чи вони були піхотинцями. Тобто, ми цілком правомірно можемо вважати, що у цих пограбованих могилах воїнів-вершників все ж таки були присутні предмети

кінського спорядження. До того ж, деякі дослідники припускали, що виріб з кістки із зображенням голови грифона, який було знайдено у кургані № 1 Караванської групи — це руків'я батога (рис. 86, 9) [Дубовская, 1997, с. 25—26]. Прикраса кінської вуздечки з ведмежого пазура була знайдена у кургані № 2 Люботинського могильника (рис. 67, 1) [Бандуровский, Буйнов, Дегтярь, 1998, с. 151—153, рис. 5, 5]. Іншим похованим цього часу подібний інвентар не належав за статусом.

Вудила та псалії. У похованнях V—IV ст. до н. е. знайдено цілими і у фрагментах 9 залізних вудил. Всі вони однотипні з петлеподібними кінцями (рис. 66, 1—6).

Предмети кінського спорядження ранньоскіфського часу нечисельні. Фрагмент рогового псалія із закінченням у вигляді копита був знайдений на поселенні Шлях (рис. 66, 7). Велика кількість аналогічних виробів відкрита у похованнях середини VII — першої половини VI ст. до н. е. у Посульських курганах [Ильинская, 1968, с. 68—69]. Це поки що єдина знахідка серед усіх ранньоскіфських пам'яток сіверськодонецького Лісостепу. Захоронення другої половини VI ст. до н. е., до складу інвентарю яких входили б предмети кінського спорядження, у сіверськодонецькому Лісостепу досі не зафіксовані. Але треба зауважити, що цим часом датується лише одна могила.

Масово деталі кінської вузди з'являються тільки в похованнях першої половини V ст. до н. е. До таких відносяться комплекси з курганів № 3 і 5 біля с. Протопопівка та біля с. Коротич. Двома екземплярами представлені бронзові Г-подібні псалії (рис. 66, 9). Фрагмент схожого залізного виробу був знайдений у похованні біля с. Коротич (рис. 66, 8). Аналогічні псалії добре представлені серед матеріалів поховань першої половини — середини V ст. до н. е. Перещепинського некрополя, курганів № 400, 401, «Г» біля с. Журівка [Петренко, 1967, табл. 26, 18, 20; Махортих, 2006, с. 57—63].

У похованнях кінця V — першої половини IV ст. до н. е. псалії трапляються тричі та представлені 5 комплектами. Всі вироби мали S-подібний чи близькій до нього профіль з вісімкоподібним потовщенням біля отворів (рис. 60, 3, 10—12). П'ять псаліїв були залізними та не мали додаткових прикрас (к. 2 Пісочин, к. 2 Мала Рогозянка 1). Ще одна аналогічна пара була зроблена з бронзи (к. 2 Мала Рогозянка 1). Серед численних аналогій S-подібним деталям вузди відзначимо псалії із Солохи [Манцевич, 1987, с. 45, кат. 24]. Кінці одного бронзового виробу, який походить з другого Пісочинського кургану, були прикрашені голівками грифона (рис. 66, 11), двох інших з кургану № 9 цього ж некрополя — голівками змії та кулеподібними потовщеннями (рис. 66, 10). Ідентичні псалії нам невідомі. Два залізні вироби кінця V ст. до н. е. (к. 2 Мала Рогозянка 1) з прямим стрижнем, які мають різко відігнуті кінці, мають аналогії у комплексах кінця VI — початку V ст. до н. е. [Смирнов, Петренко, 1963, с. 13, 15—12, табл. 16, 16, 21, 22; Либеров, 1965, с. 178—186, рис. 2, 192; Тошев, 1988, с. 14—15]. Взагалі, S-подібні псалії з'являються у другій половині VI ст. до н. е. та продовжують використовуватися до кінця скіфської доби [Могилов, 2008, с. 34—37].

При дослідженні 2 курганів середини — другої половини IV ст. до н. е., були знайдені залізні псалії, представлені 5 знахідками. Три з них (Старий

Мерчик 3, к. 3, Веселе, к. 4) мали S-подібний профіль з вісімкоподібним потовщенням біля отворів (рис. 66, 4, 13). Псалії цього типу добре відомі у лісостепових пам'ятках Лівобережжя [Ильинская, 1968, с. 117—118; Кулатова, Луговая, Супруненко, 1993, с. 42]. Два стрижнеподібні псалії з вісімкоподібним потовщенням біля отворів та грибоподібними кінцями належать (Старий Мерчик 3, к. 3) до виробів так званого «чортотлицького» типу (рис. 66, 5). Ще один аналогічний виріб є серед підйомного матеріалу з селища Острроверхівка [Шрамко, 1954, с. 110]. Прямі псалії використовувалися переважно у другій половині VI — IV ст. до н. е. [Могилов, 2008, с. 39].

Інші деталі кінського спорядження. У похованнях першої половини — середини V ст. до н. е. (Протопопівка, к. 3 — Коротич, 1982 р.) знайдені 3 бронзові налобники ромбоподібної форми з горизонтальною петелькою на зворотному боці у місці найбільшого розширення (рис. 67, 2—4). Ще один аналогічний виріб походить з городища в ур. Городище у Харківській області (рис. 61, 11) [Либеров, 1962, с. 39, рис. 8, 7]. Налобники ромбоподібної форми характерні для четвертої чверті VI — першої половини V ст. до н. е. [Могилов, 2008, с. 59—60]. У похованнях інших хронологічних періодів налобники виявлено не були. Цим часом датується і поки що єдина знахідка бронзової місяцеподібної підвіски (Протопопівка, к. 5) — нагрудної прикраси коня (рис. 67, 25) [Бородулин, 1976/52, с. 8]. Схожа срібна прикраса була знайдена при розкопках Караванського городища [Шрамко, 1957, с. 187].

Бронзові нахрапники були вперше знайдені у 2 похованнях кінця V — початку IV ст. до н. е. Один був прикрашений скульптурним зображенням істоти з довгими вухами, що стирчать назад (Пісочин, к. 9) (рис. 67, 20), а інший — дзьоба птаха (Мала Рогозянка 1, к. 2) (рис. 67, 21). Три бронзових нахрапника було знайдено у похованнях середини — другої половини IV ст. до н. е. (Пересічна, Пісочин, к. 7, Старий Мерчик-3, к. 3). Всі вони оздоблені скульптурними зображеннями хижих птахів із загнутим дзьобом (рис. 67, 22—24). При розкопках городища пізньоскіфського часу біля с. Коропові Хутори виявлено залізний нахрапник, який мав форму стилізованого птаха з зігнутим дзьобом (рис. 69, 14) [Колода, 2004, с. 168, рис. 2, 1]. Аналогічний виріб було знайдено у кургані Хомина Могила [Мозолевский, 1977, с. 229, 234]. Потрібно відмітити, що значна частина нахрапників є оригінальними виробами. Це, ймовірно, свідчить, що їх виробництво не носило серійного характеру.

Два нашічники вперше було знайдено у похованні першої половини V ст. до н. е. у кургані № 3 біля с. Протопопівка. Вони виготовлені з бронзи та мають форму кисті людської руки (рис. 67, 6). Аналогічні бляшки відомі серед інвентарю поховань останньої чверті VI — V ст. до н. е. [Ильинская, 1968, табл. V, 19]. Два бронзових нашочники було знайдено у похованнях середини — другої половини IV ст. до н. е. На одному з них зображено гіпокампа (Пісочин, к. 7) (рис. 67, 16), на іншому — унікальну фігуру птаха, яка була утворена з голови орла, крил у вигляді схожих голів та крила з поперечними борознами (Старий Мерчик 3, к. 3) (рис. 67, 13). Серед добре датованих аналогій першому нашічнику потрібно згадати знахідки з Чортотлика та Краснокутського кургану [Алексеев, Мурзин, Ролле, 1991, рис. 59; Мелюкова, 1981, рис. 17, 1, 2].

Дві бронзові бляхи у вигляді згорнутого у кільце хижака були знайдені у похованні першої половини V ст. до н. е. у кургані № 5 Протопопівського некрополя (рис. 67, 5) [Бородулин, 1976/52, с. 5—6]. Бляшка з зображенням лося з повернутою назад головою була знайдена при розкопках городища в ур. Городище (рис. 69, 7) [Буйнов, Окатенко, 2004, с. 12, рис. 10, 7]. Вона має пряму аналогію у Посуллі [Ильинская, 1968, с. 126]. Одного разу було виявлено бляшку зі щитком у формі ромба (Протопопівка, к. 3) (рис. 67, 12) [Бородулин, 1976, с. 6]. Трьома екземплярами представлені розеткоподібні бляхи (Протопопівка, к. 3, Коротич) (рис. 67, 10, 11) [Бородулин, 1976/52, с. 5—6]. Взагалі цей набір блях характерний комплексам другої половини VI — V ст. до н. е. [Могилов, 2008, с. 120].

У кургані № 5 біля с. Протопопівка, який належить до середньоскіфського часу, було знайдено 24 бляхи, які мали круглий щиток без орнаменту (рис. 67, 32) [Бородулин, 1976/52, с. 6]. Одна аналогічна знахідка походить з поховання кінця V — першої половини IV ст. до н. е. (к. 10 Черемушна) (рис. 67, 33) [Бандуровский, Буйнов, Окатенко, 2005, с. 9—13]. У комплексах IV ст. до н. е. трапляються схожі вироби, але збільшується розмір щитка та довжина петлі стає меншою за діаметр бляхи (Пересічна) (рис. 67, 34) [Бандуровский, Буйнов, Дегтярь, 1998, с. 179].

До інвентарю поховань кінця V — першої половини IV ст. до н. е. входили бляхи прикрашені зображенням фантастичної істоти та стилізованої голови тварини з вухами (Мала Рогозянка 1, к. 2) (рис. 67, 9) [Буйнов, 1990, с. 140]. Аналогії бляшкам у Лісостепу невідомі. Ідентичні вироби знайдені у похованні № 2 кургану № 4 біля с. Первомаївка на Херсонщині, яке датується кінцем V — першою чвертю IV ст. до н. е. [Евдокимов, Фридман, 1987, с. 104, рис. 16, 2].

Інтерес викликають бляхи у вигляді стилізованого стегна тварини. Серед інвентарю поховання кінця V ст. до н. е. було знайдено два екземпляри такого типу (Мала Рогозянка-1, к. 2). Нижні частини двох «лап» у вигляді завитків (рис. 67, 8) [Буйнов, 1990, с. 140]. Відомо кілька аналогій цим бляхам — аналогічні вироби з кургану № 14 біля с. Руська Тростянка та у кургані № 2 біля с. Петрівка, які датуються початком IV ст. до н. е. [Пузикова, 1964, с. 24—33; Братченко, Швецов, Дубовская, 1989, с. 173]. До V ст. до н. е. відносяться більш реалістичні бляхи у вигляді двох задніх лап тварини [Ковалева, Мухопад, 1979, рис. 1, 4; Яковенко, 1970, рис. 22, 2; Scythian Art, 1999, pl. 278]. Іноді на бляхах ці фрагменти зображень оформлені інакше та мають вигляд вже однієї кінцівки без завитків (Старий Мерчик-3, к. 3, Пересічна) (рис. 67, 14, 15). Такі деталі кінської збруї відомі серед наборів впускного поховання Солохи та Чортomla [Манцевич, 1987, кат. 91, 109; Алексеев, Мурзин, Ролле, 1991, рис. 54, 6]. Отже, вони використовувалися щонайменше протягом IV ст. до н. е. Можливо ці бляхи є представниками однієї генетичної лінії розвитку подібних деталей збруї.

Бронзові пронизки, так звані «висячі замочки», знайдені у 2 похованнях (Пісочин, к. 5, Протопопівка, к. 3) (рис. 67, 17, 18) [Бородулин, 1976, с. 22; Бабенко, 2005, с. 105]. Аналогічні пронизки характерні для комплексів першої половини — третьої чверті V ст. до н. е. [Алексеев, 1992, с. 146].

Підпружні пряжки у похованнях першої половини — середини V ст. до н. е. були знайдені двічі [Бородулин, 1976/52, с. 9]. Одна бронзова пряжка прямокутної форми з гачком (Коротич) (рис. 67, 28), інша — залізна круглої форми також із гачком (Протопопівка, к. 5) (рис. 67, 27). Кінцем V — першою половиною IV ст. до н. е. датовано 2 бронзові пряжки прямокутної форми з гачком та одну залізну підовальної форми з бічним виступом та фіксатором (Черемушна, к. 10, Мала Рогозянка 1, к. 2, Золочівське) (рис. 67, 26, 29; 108, б) [Буйнов, 1990, с. 140; Бандуровский, Буйнов, Окатенко, 2005, с. 9—13; Бандуровский, 2001/86, с. 2—3]. До середини — другої половини IV ст. до н. е. відноситься залізна пряжка з кнопкою (рис. 67, 30) [Бандуровский, Буйнов, 2000, рис. 9, 10]. При дослідженнях головного двору Циркунівського городища була знайдена бронзова підпружна пряжка (рис. 69, 15). Вона мала форму кільця з грибоподібною шляпкою на короткому перпендикулярному виступі. На бічних сторонах кільця пряжка декорована виступами у вигляді грон з трьох кульок. Датовані аналогічні вироби з кінської могили № 1 кургану № 6 біля с. Дніпрорудний відносяться до першої половини IV ст. до н. е. [Кузнецова, Кузнецов, 2005, с. 325—328]. Аналогії пряжкам добре відомі у Лісостепу Східної Європи [Могилов, 2008, с. 62—66, рис. 121—124].

У похованнях V—IV ст. до н. е. відомо кілька бронзових та залізних збрійних кілець. При розкопках Люботинського городища були знайдені бронзова та кістяна пронизки для вуздечних ременів, які перехрещуються, можуть бути датованими ранньоскіфським часом (рис. 69, 2, 3) [Шрамко, 1998, с. 123, рис. 13, 21; 14, 33].

Ворварки входили до інвентарю 30 поховань та представлені виробами з заліза, бронзи, свинцю та кістки (всього 54 екземпляри) (рис. 67, 35—46). Дев'ять разів виключно бронзові ворварки входили до складу кінського спорядження, два рази були деталями захисного обладнання. У інших дев'ятнадцяти випадках ворварки, ймовірно, були частиною одягу. Все це підтверджує тезу про поліфункціональність цих виробів [Ильинская, 1968, с. 135; Бабенко, 2005, с. 104]. Цікавим є той факт, що ворварки жодного разу не були знайдені у виключно жіночому похованні, можливо, це вказує на те, що вони були деталями амуніції воїнів та їх коней.

У комплексах кінця VII — першої половини VI ст. до н. е. ворварки не знайдені. Найдавніші з них відомі у похованнях другої половини VI — початку V ст. до н. е. у Куп'євахинському некрополі [Бойко, Берестнев, 2001, с. 40—41, рис. 51, 6]. Це залізні та бронзові екземпляри конічної форми. Аналогічні вироби переважають у комплексах кінця V — IV ст. до н. е. Можна відзначити деякі особливі форми, які характерні для окремих періодів. У похованнях першої половини V ст. до н. е. домінують високі ворварки циліндроконічної форми, деякі мають грані. Виріб з гранями був знайдений і у комплексі кінця V — початку IV ст. до н. е., але мав значно меншу висоту. Досить різноманітними є ворварки середини — другої половини IV ст. до н. е. Тільки цим часом датуються вироби біконічної форми і ті, що мають квадратну основу.

До оленячої вузди, імовірно, відноситься залізний дугоподібний предмет з шістьма виступами та петлями на кінцях, який було знайдено при дослідженнях городища в ур. Городище (рис. 69, 21) [Окатенко, Буйнов, 2005, с. 127].

Хоча існує думка щодо приналежності цих виробів до деталей кінської вузди [Гуляев, Савченко, 2004, с. 43; Вальчак, 2005, с. 324—325; Могилов, 2008, с. 39], чи інструментів бортників [Шрамко, 2005, с. 154].

Зміни типів деталей кінського спорядження у сіверськодонецькому Лісостепу протягом скіфської доби відображають єдині для Північного Причорномор'я тенденції.

3.7. Прикраси

Прикраси були знайдені у 35 сіверськодонецьких похованнях скіфського часу, що складає 19 % від загальної їх кількості. По хронологічних періодах кількість комплексів розподілена нерівномірно. Так, до кінця VII — першої половини VI ст. до н. е. відноситься 6 комплексів, до другої половини VI ст. до н. е. — 1, до кінця V — IV ст. до н. е. — 28. Поховань першої половини V ст. до н. е., до інвентарю яких входили прикраси, не виявлено.

Золота пластинчаста аплікація. Золоті платівки походять з 19 поховань IV ст. до н. е., що складає 10 % від загальної кількості. Десять пісочинських комплексів становлять 20 % від загальної кількості досліджених могил, а 8 старомерчанських — 44 %. Це пояснюється тим, що під курганами третьої та четвертої групи останнього некрополя, на відміну від Пісочинського могильника, ховали лише представників еліти. Натомість, поховання із золотими прикрасами першої чверті IV ст. до н. е. досліджені лише під насипами пісочинських курганів. Але висновки про часткову асинхронність цих некрополів стосуються лише третьої та четвертої груп старомерчанського некрополя.

Платівки можна поділити на *формуотворювальні* та *неформуотворювальні*. *Формуотворювальні* (довгі золоті пластини різної форми, стеленгіди, метопіди, ободки, підвіски-бутони) елементи знайдені у двох похованнях (Пісочин, к. 8/1, Старий Мерчик 3, к. 8) (рис. 70). Ця категорія прикрас пов'язана з головними уборами, які були показником високого соціального статусу похованих. Один із імовірних варіантів реконструкції пісочинського головного убору у якості тіари запропонував Л.І. Бабенко (рис. 70, 1—10) [Бабенко, 2002, с. 63]. Автори розкопок мерчанського кургану реконструюють убір як конусоподібний клубок, зображений, зокрема, на пластині із кургану Карагодеуаш [Бандуровский, Буйнов, 2000, с. 97].

Основну масу золотих прикрас складають *платівки, які не несуть ознак форми деталей одягу*. Всі ювелірні вироби були знайдені у похованнях IV ст. до н. е. Тематично всі нашивні платівки можна розділити на 4 групи: зооморфні, антропоморфні, з рослинними сюжетами та з геометричними мотивами.

Виділяється 2 хронологічні групи цих ювелірних прикрас, які розрізняються асортиментом виробів. До першої групи (перша чверть IV ст. до н. е., або час близький до здійснення впускного поховання Солохи) відноситься 4 комплекси Пісочинського некрополя (рис. 71, 1—3, 6—10, 13, 14, 18—21). У похованнях знайдено зооморфні платівки із зображенням лежачого оленя, зайця, грифона, антропоморфні — із зображенням жіночого обличчя. Вироби з рослинними сюжетами представлені підвісками-бутонами, а геометричні

бляшки — напівсферичними прикрасами з петелькою на звороті. Практично всі типи платівок мають аналогії серед інвентарю впускної могили Солохи [Манцевич, 1987, с. 62—63, 68].

У середині — другій половині IV ст. до н. е. збільшується асортимент золотих прикрас. Зникають практично всі типи платівок попереднього періоду. Продовжують використовуватися лише напівсферичні прикраси з петелькою на звороті (рис. 72, 7, 13). Зооморфні зображення на платівках представлені наступними сюжетами: лежачий олень у профіль вліво, олень, що йде праворуч, грифон (рис. 71, 15, 28, 30; 72, 12). Прикраси із зображенням чоловічого, жіночого обличчя та Володарки звірів репрезентують антропоморфні мотиви (рис. 71, 17; 72, 14). Підвіски-бутони замінюються виробами у вигляді жолудя чи гладкими (рис. 71, 11; 72, 6). Рослинні сюжети представлені платівками із зображенням квітки, пальметки, лотоса, дугоподібної та хрестоподібної форм, які складаються із декількох розеток чи листів аканфу (рис. 71, 24—26, 31, 37; 72, 16). У 3 похованнях були знайдені бляшки трикутної форми (рис. 71, 4, 32; 72, 5). Значне поширення у цей час набувають напівсферичні прикраси з двома отворами для кріплення до одягу (рис. 71, 12, 16; 72, 8, 11, 17). Одна пластина круглої форми має зображення мальтійського хреста (рис. 72, 1). Трьома різновидами представлені прикраси у формі «бантика» (рис. 71, 34; 72, 2, 4). Перелічені типи золотих прикрас були широко розповсюджені у цей час. На це вказують численні аналогії серед інвентарю Чортомлика [Алексеев, Мурзин, Ролле, 1991, с. 105, 113, 127, 174, 206—207, 248, 250], Мелітопольського кургану [Тереножкин, Мозолевский, 1988, с. 94—95], Жовтокам'янки [Мозолевский, 1982, с. 179—222], Товстої Могили [Мозолевский, 1979, с. 113], Огузу [Фиалко, 2003, с. 131], кургану № 8 групи П'яти Братів Єлизаветинського некрополя [Шилов, 1962, с. 52—69].

Треба зауважити, що більшість поховань, до інвентарю яких входили золоті прикраси, були пограбовані. Тому є всі підстави вважати, що асортимент ювелірних прикрас, які використовувалися сіверськодонецьким населенням у IV ст. до н. е., був значно різноманітнішим.

Сережки та скроневі кільця. Ця група прикрас виявлена серед інвентарю 11 поховань та представлена 20 екземплярами. У цій групі об'єднані як власне сережки, так і скроневі кільця, оскільки у більшості випадків спосіб їх носіння залишається невідомим.

До ранньоскіфського часу відносяться бронзові прикраси з грибоподібною шляпкою (тип 1, за В.Г. Петренко). Вони зафіксовані у 3 похованнях та представлені 5 виробами (рис. 73, 6—10). Ще 8 подібних прикрас було знайдено при дослідженні поселень та городищ (рис. 73, 1—5, 12). Подібний тип прикрас був широко розповсюджений у другій половині VII — VI ст. до н. е. у Правобережному Лісостепу [Петренко, 1978, с. 27].

У комплексах другої половини VI — початку IV ст. до н. е. ця група прикрас невідома. До цього часу можна попередньо віднести 3 бронзові сережки з спіралеподібним завершенням (тип 8 варіант 1, за В.Г. Петренко), які були знайдені на поверхні поселення Червоносове 3 та Шевченкове 2 (рис. 73, 13—15) [Шрамко И.Б., Задников, Зоря, 2004, с. 31]. Аналогічна сережка знайдена у похованні кургану № 15 біля с. Олефірщина, яке датується кінцем V — по-

чатком IV ст. до н. е. [Кулатова, Луговая, Супруненко, 1993, с. 39—45, рис. 14, 19].

П'ятнадцять сережок було знайдено у 8 похованнях середини другої половини IV ст. до н. е. Вони поділяються на *прості* та *складені*. Прості сережки (тип 27 варіант 1, за В.Г. Петренко) виготовлені з бронзи, срібла та золота (десять екземплярів) (рис. 74, 1—5). Складені прикраси цієї групи представлені 5 виробами. Дві бронзові сережки виготовлені з перекрученого дроту, на одну з яких вдягнуто скляну намистину (тип 27 варіанти 5 та 7, за В.Г. Петренко) (рис. 74, 6) [Бандуровский, Буйнов, 2000, рис. 15, 5]. Цікавими є 4 золоті сережки, які були знайдені у не пограбованому похованні № 1 кургану № 8 Пісочинського некрополя [Бабенко, 2005, с. 117—119]. Перша пара прикрас мала підвіски у формі стилізованої тварини з «єгипетського фаянсу» (рис. 74, 7, 8), інша — золоті порожні підвіски у вигляді жіночого обличчя (рис. 74, 9). Підвіски першої пари сережок оригінальні. Аналогії другій парі прикрас добре відомі [Клочко, Гребенников, 1982, рис. 8; Фридман, 1987, с. 164, рис. 3, 2].

Середньоскіфським часом датується 3 бронзові скроневі кільця (дротяні персні?) виготовлені з дроту, перекрученого у півтора оберти, які були знайдені при дослідженні поселень Шовкова, Барчани та Люботинського городища (рис. 79, 1, 2) [Шрамко, 1964, рис. 1, 2; Шрамко И.Б., 2003, рис. 4, 25; Шрамко, 1998, рис. 14, с. 34]. Аналогічні вироби датуються VI—V ст. до н. е. [Петренко, 1978, с. 59].

Шпильки репрезентовані головним чином за матеріалами досліджень поселень та городищ і меншою мірою — могильників. Головною ознакою для виділення типів є розріз по максимальному діаметру голівки [Петренко, 1978, с. 7—8]. Їх колекція налічує 54 бронзових та залізних вироби, які мною умовно поділяються на 8 типів.

Тип 1 — бронзові цвяхоподібні шпильки з грибоподібною голівкою та нарізками на стрижні (рис. 76, 9). Відповідає типу 11 варіанту 1, за В.Г. Петренко.

Тип 2 — бронзові цвяхоподібні вироби з біконічною голівкою та нарізками на стрижні (рис. 76, 10, 17). Відповідає типу 15 варіанту 1, за В.Г. Петренко.

Тип 3 — залізні та бронзова шпильки з петельчастими голівками. Поділяються на 2 варіанти.

Варіант 1 — залізні та бронзова шпильки з петельчастими голівками (рис. 76, 1—3; 77, 1—5). Відповідає типу 21 варіанту 2, за В.Г. Петренко.

Варіант 2 — залізна шпилька з петельчастою голівкою та розклепанам у верхній частині стрижнем (рис. 76, 14). Відповідає типу 21, варіанту 4, за В.Г. Петренко.

Тип 4 — залізна шпилька з невеликою цвяхоподібною голівкою (рис. 75, 17). Відповідає типу 5, варіанту 1, за В.Г. Петренко.

Тип 5 — залізні та у меншій кількості бронзові шпильки з конічно-біконічною голівкою. Поділяється на 4 варіанти.

Варіант 1 — залізні та бронзові вироби з біконічною голівкою (рис. 75, 4, 6—15; 76, 4—5, 13, 16, 18—22, 24—26). Відповідає типу 16 варіанту 2, за В.Г. Петренко.

Варіант 2 — залізні шпильки з конічною голівкою (рис. 75, 1, 2, 5, 15, 22, 23; 76, 6, 7). Відповідає типу 18 (бронзові), за В.Г. Петренко.

Варіант 3 — залізні шпильки з кулеподібною голівкою (рис. 76, 8, 20). Відповідає типу 13, за В.Г. Петренко.

Варіант 4 — біметалеві шпильки з біконічними голівками прикрашеними порожніми золотими кульками, а срібний стрижень оздоблений кількома парними валиками (рис. 77, 8, 9). Аналогій ці вироби не мають.

Тип 6 — бронзова шпилька з великою цвяхоподібною голівкою (рис. 77, б). Відповідає типу 5 варіанту 4, за В.Г. Петренко.

Тип 7 — бронзові шпильки з кільцеподібною чи розклепаною голівкою та перекрученим у середній частині стрижнем. Поділяється на 2 варіанти.

Варіант 1 — бронзові шпильки з кільцеподібною голівкою та аналогічним перехватом у середній частині, перевитого до перехвату стрижня (рис. 75, 18—20). За межами сіверськодонецького Лісостепу вони мають аналогії серед прикрас городища Маріца [Пузикова, 1981, рис. 39, 27, 28].

Варіант 2 — залізна шпилька з розклепаною голівкою та перекрученим стрижнем (рис. 75, 21).

Тип 8 — бронзова шпилька з біконічною голівкою та аналогічним потовщенням у верхній частині стрижня (рис. 76, 15).

Шпильки було виявлено серед інвентарю 4 поховань та представлено 5 виробами. До ранньоскіфського часу відносяться шпильки типу 5, варіанту 4 (рис. 77, 8, 9) [Черненко, Бандуровский, 1998, с. 155]. До цього ж часу належить бронзова шпилька типу 2 (рис. 76, 17) [Бандуровский, Буйнов, 2000, рис. 60, 1] та кістяна заколка, один кінець якої зроблений у вигляді голівки орла (рис. 86, 9) [Бандуровский, Буйнов, Дегтярь, 1998, с. 147]. Серединою — другою половиною IV ст. до н. е. датується єдина залізна шпилька типу 4 (рис. 77, 7) [Бандуровский, Буйнов, 2000, рис. 10, 13]. Очевидно, що шпильки не входили до складу матеріальної субкультури місцевої еліти V—IV ст. до н. е.

Шпильки добре представлені серед матеріалів поселень та городищ. У ранньоскіфський час були розповсюджені прикраси типів 1, 2 та 7. У середньоскіфський час змінюється асортимент шпильок. Абсолютно домінують вироби типу 5. Вісьмома шпильками представлений тип 3. Одиначними екземплярами репрезентовані вироби типів 6 та 8. На даний момент я не маю надійних підстав чітко датувати пізньоскіфським періодом жодну шпильку.

Аналіз значно оновленої джерельної бази підтвердив думку В.Г. Петренко, що шпильки п'ятого типу характерні для сіверськодонецької групи пам'яток скіфського часу [Петренко, 1978, с. 14—15].

Отже, у середовищі пересічного землеробського населення шпильки були популярні. Це ще раз підкреслює відмінності від матеріальної культури еліти.

Браслети. Ручні браслети були знайдені у 8 похованнях та представлені 10 екземплярами. Ранньоскіфським часом датується бронзовий браслет з краплеподібними кінцями (Люботин-1994, к. 2) (рис. 78, 4). У комплексах другої половини VI — першої половини V ст. до н. е. ця група прикрас не представлена.

Браслети кінця V — першої половини IV ст. до н. е. походять з 4 поховань та представлені 5 екземплярами. Дві прикраси цього часу виготовлені із заліза (Пісочин, к. 2). Кінці однієї з них були розклепані, іншої — не збереглися (рис. 78, 2). Два бронзові браслети виготовлені з овального у перетині дроту (рис. 78, 5, 6). У фрагментах зберігся залізний браслет обтягнутий орнаменто-

ваним золотим листом (Пісочин, к. 25) (рис. 78, 1) [Бабенко, 2005, с. 119—120; Бандуровский, Буйнов, Дегтярь, 1998, с. 173].

Прикраси групи, які можуть бути датованими серединою — другою половиною IV ст. до н. е., представлені бронзовим браслетом, виготовленим із круглого у перетині дроту, закрученого у три оберти (тип 10, за В.Г. Петренко). Його кінцівки прикрашені зображеннями вовчих голів (Ст. Мерчик 3, к. 6) (рис. 78, 3) [Бандуровский, Буйнов, 2000, с. 103]. Спіралеподібні браслети із золота та срібла добре відомі у степових похованнях середини — третьої чверті IV ст. до н. е. [Мозолевский, Полин, 2005, табл. 14, 5; Тереножкин та інші, 1973, с. 157—165]. До цього ж часу відноситься 2 наборні браслети, які склалися з намистин різної форми, двох спарених бронзових кілець (Ст. Мерчик 3, к. 3, к. 9/2) (рис. 78, 8—16) [Бандуровский, Буйнов, 2000, с. 103]. Можливо, подібні наборні браслети входили до складу інвентарю 3 поховань пісочинського некрополя (рис. 78, 7) [Бабенко, 2005, с. 120]. Подібні прикраси були дуже популярні у IV ст. до н. е. серед жіночої частини степового населення [Евдокимов, Фридман, 1991, с. 91; Тереножкин та інші, 1973, с. 120—126; Мозолевский, Полин, 2005, рис. 116, 2 та інші]. До пізньоскіфського часу відносяться браслети з бронзового та залізного дроту, які були знайдені у похованні № 2 кургану № 47 Гришківського некрополя [Гречко, 2006в, с. 14].

Отже, серед бронзових та залізних браслетів, які були виявлені при розкопках поселень та городищ, середньоскіфського часу, переважають вироби з біконічними закінченнями (відділ 1 тип 1, за В.Г. Петренко) (рис. 79, 3—8, 14, 15) [Шрамко, 1998, рис. 11; 12; 14; 23, 29]. Цікаво, що ця деталь повторює форму верхівок шпильок, які були популярні в цей же час. Меншою кількістю представлені бронзові браслети з розклепаними кінцями та бронзові з насічками (відділ 1 тип 2 та 5 відповідно, за В.Г. Петренко) (рис. 79, 9—13) [Шрамко, 1998, рис. 14, 30]. Ножні браслети не були знайдені у сіверськодонецьких комплексах скіфської доби.

Перстні. Перстні трапляються нечасто у Лісостепу і, навпаки, добре відомі у степових пам'ятках IV ст. до н. е. [Петренко, 1978, с. 60, табл. VI]. Золоті та срібні персні відомі у 7 похованнях середини — другої половини IV ст. до н. е. та представлені 17 виробами. Типологічно всі персні одноманітні — безрозмірні з плоским щитком округлої у плані форми та дужкою із кінцями, які заходять один за одного (рис. 74, 10).

У пісочинському кургані № 6 на середні пальці обох рук воїна були вдягнені срібні персні. У похованні № 1 кургану № 8 цього ж некрополю по чотири аналогічні, але золоті, прикраси були знайдені на пальцях похованої [Бабенко, 2005, с. 20]. Золотий перстень було знайдено на безіменному пальці правої руки небіжчиці у кургані № 8 Старомерчанського некрополя. Аналогічне місце носіння мав срібний виріб з поховання № 2 кургану № 9 цього ж могильника. Імовірно, на праву руку було вдягнуто золотий перстень з кургану № 10 [Бандуровский, 1999, с. 4—21]. Але унаслідок пограбування цього, а також всіх інших поховань, до інвентарю яких входили прикраси цієї групи, спосіб їх носіння залишається невстановленим.

Намисто та підвіски. Намисто супроводжувало 29 поховань, що становить 16 % від загальної кількості (табл. 22—24). По одному похованню відноситься

до ранньоскіфського часу та другої половини VI ст. до н. е. Всі інші поховання датуються кінцем V — IV ст. до н. е. За матеріалом, з якого виготовлені прикраси, вони поділяються на скляні, металеві, кам'яні, глиняні та кістяні.

До ранньоскіфського часу відноситься лише золота намистина та пронизка [Бандуровский, Буйнов, Дегтярь, 1998, с. 153]. Третьою чвертю VI ст. до н. е. датується 2 сердолікові намистини [Бандуровский, Буйнов, 2000, с. 75].

У комплексах кінця VI — середини V ст. до н. е. ця група прикрас не представлена. Різноманітністю відрізняються набори намиста пізньоскіфського часу. Протягом цього часу популярними були прикраси з однотонного скла різної форми, бісер, вічкоподібні намистини, золоті та срібні різних форм (рис. 81).

Ця група прикрас добре відома серед матеріалів поселень та городищ. Вічкоподібні, рубчасті та однотонні скляні намистини, вироби з кістки, ага-ту, підвіски з мушель каурі були знайдені на Люботинському та в ур. Городище городищах, кургані-зольнику № 1 біля с. Черемушна, поселенні Шовкова (рис. 80, 15—19). Особливо поширеними знахідками на цих пам'ятках є глиняні намистини різних форм (рис. 80, 20—22) [Шрамко, 1964, рис. 1, 9—12, 18, 26—27; Шрамко, 1998, рис. 12; Либеров, 1962, рис. 11, 1—12].

Здебільшого до середньоскіфського часу відносяться бронзові підвіски витягнутої біконічної форми з вушком (рис. 80, 1—3), кам'яні підвіски трикутної та овальної форми з отвором (рис. 80, 4—7), підвіски з іклів та зубів тварин (рис. 72, 9—12).

3.8. Предмети туалету та культу

Кам'яні блюда виявлені в курганах № 1 (1945 р.) Центральної групи і № 1 Караванської групи Люботинського могильника. Перше з них виготовлено із зеленувато-сірого пісковика і має човноподібну форму (рис. 82, 3). На дні блюда і на бортиках збереглися сліди мінеральної червоної фарби [Бандуровский, Буйнов, 2000, с. 109]. Інше блюдо — овальної у плані форми та великих розмірів (рис. 82, 1) [Бандуровский, Буйнов, Дегтярь, 1998, рис. 3, 5]. На думку ряду дослідників, подібні блюда є культовими предметами, переносними вівтарями [Граков, 1947, с. 109; Смирнов, 1964, с. 166—167; Шрамко, 1987, с. 102], хоча деякі вчені припускали їх утилітарне призначення («туалетні столики» для розтирання фарби) [Ильинская, 1968, с. 150—151]. Фрагменти кам'яних блюд були знайдені при дослідженнях Люботинського городища, поселень в урочищі Дроб'яньське, Верхній Бішкін та Завадівка (рис. 82, 2, 4, 5, 7) [Шрамко, 1998, рис. 24, 11; Задников, Шрамко И.Б., 2003, рис. 1, 19].

Кінцем VI — початком V ст. до н. е. датується кістяна ложечка з зооморфним завершенням ручки з поселення Шовкова (рис. 79, 16) [Шрамко, 1964, рис. 1, 21]. Фрагмент аналогічного виробу, але без орнаменту, був знайдений при розкопках городища в ур. Городище у культурному шарі V—IV ст. до н. е. (рис. 79, 18) [Буйнов, Окатенко, 2004, с. 11, рис. 9, 9]. Кістяні ложечки добре представлені серед матеріалів другої половини VII — V ст. до н. е. Ворскли,

Правобережного Лісостепу [Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, рис. 16, 14; Шрамко И.Б., 2004, с. 105].

До деталей одягу, імовірно, відноситься застібка, яка виготовлена з кінцевої частини рогу та прикрашена геометричним орнаментом (Городище) (рис. 69, 16) [Окатенко, Буйнов, 2005, с. 127]. Аналогічні вироби відомі по матеріалам могильника Аймирлир V—IV ст. до н. е. у Туві [Мандельштам, 1992, табл. 77, 52].

До культових предметів відноситься бронзове навершя, яке було знайдено біля м. Дергачі (рис. 85, 4) [Бабенко, 1998, с. 25—27]. Воно знаходить аналогії у Гаймановій [Бідзіля, 1971, с. 55] та Товстій Могилах [Мозолевський, 1979, с. 118]. На думку Л.І. Бабенка, ця знахідка підтверджує проникнення у цей регіон скіфського степового етнічного елемента [Бабенко, 1998, с. 27].

Ще одним свідчення тісних зв'язків зі Степом є знахідки кам'яних антропоморфних скульптур. Одна була знайдена на перекритті склепу у кургані № 5 біля с. Веселе (рис. 85, 1) [Шрамко, 1992, с. 115], інша — була виорана з кургану біля с. Черемушна Валківського району (рис. 85, 2) [Бандуровский, Буйнов, 2000, с. 112; Радзиевская, 1984, с. 12]. Фрагмент плити із пісковика із зображенням чоловічого обличчя з бородою було знайдено на поселенні біля с. Завадівка (рис. 85, 3) [Гречко, 2003а, с. 36].

Дзеркала входили до складу інвентарю одинадцяти поховань і жодного разу не дублювались. Ранньоскіфським часом датується 2 дзеркала з бронзи та срібла з центральною ручкою (Люботинський могильник, курган № 1, 1945 р., Караванська група, курган № 1 відповідно) (рис. 83, 2) [Бандуровский, Буйнов, Дегтярь, 1998, с. 147, 153]. Бортик загнутий. Ручка срібного люстерка має вигляд вушка прямокутної форми, бронзового — у вигляді стовпчиків, які прикрито бляхою із зображенням восьмипелюсткової розетки (рис. 83, 1). Обидва дзеркала відносяться до так званого «сibirського» типу та датуються другою половиною VII — першою половиною VI ст. до н. е. [Алексеев, 2004, с. 46—47, рис. 27]. Близькі аналогії срібному дзеркалу ми знаходимо у кургані № 6 біля с. Попівка, № 2 біля с. Герасимівка у Посуллі [Ильинская, 1968, табл. XLVI, 1]. Бронзове люстерко із стовпчиковою ручкою було знайдено у похованні № 1 Реп'яхуваті Могили [Ильинская, Мозолевский, Тереножкин, 1980, рис. 4, 10].

Два бронзові дзеркала з боковими ручками та розширеннями на їх кінцях відкриті у пісочинських похованнях кінця V — першої половини IV ст. до н. е. (рис. 84, 1, 3) [Бабенко, 2005, с. 150]. Вироби цього типу широко розповсюджені серед інвентарю поховань Степу та Лісостепу [Кузнецова, 2002, с. 120].

Комплекси, у яких було знайдено інші 7 люстерок, відносяться до середини — другої половини IV ст. до н. е. У цей час продовжують використовуватися бронзові дзеркала з боковими ручками. Одне з них має валик, діаметр якого менше діаметра диска (рис. 84, 2). Аналоги цьому виробу відомі у Посульських курганах, у пам'ятках савроматської культури [Кузнецова, 2002, с. 125, табл. 64, 126]. П'ять біметалевих дзеркал мали бокові ручки із заліза (рис. 83, 4, 5, 7, 8). Одне з них мало виту ручку з петлею на кінці (рис. 83, 8), інше — у вигляді «риб'ячого хвоста» (рис. 84, 4). Біметалеві дзеркала були знайдені лише у сіверськодонецьких похованнях середини — другої половини IV ст. до н. е.

Хоча біметалеві дзеркала виникають значно раніше. Відмічу лише знахідки у похованні № 2 Реп'яхуватої Могили [Ильинская, Мозолевский, Тереножкин, 1980, рис. 20, 3, 4].

Бронзовий диск люстерка був знайдений при розкопках Острозького поселення (рис. 83, 3) [Шрамко, 1953/19, с. 8]. Воно, імовірно, також мало залізну ручку.

3.9. Атрибути влади та інші престижні речі

До ранньоскіфського часу відноситься бронзовий жезл з кістяною ручкою, який був знайдений у зруйнованому кургані № 1 Караванської групи Люботинського некрополя (рис. 86, 5). Близькими аналогіями жезлу є бронзові булави із могильників західного Луристану, де вони датуються 750—600 рр. до н. е. [Алексеев, 2003, с. 112].

До престижних речей відносяться 2 батоги-нагайки з ручкою, прикрашеною золотом спіральною стрічкою, виявлені у кургані № 11 Старомерчанського могильника (рис. 86, 1) [Бандуровский, Буйнов, 2000, с. 89—90] та у похованні № 1 кургану № 3 некрополя Старий Мерчик 4 (рис. 86, 2) [Бандуровский, Буйнов, 2001, с. 74]. Комплекс речей поховань датується другою половиною IV ст. до н. е. На думку Ю.М. Бойка, батоги навряд чи використовувалися для керування конями, а були символами влади частини індоіранської аристократії та вживались як предмети, пов'язані з культом родючості, включаючи весільно-поминальну обрядовість [Бойко, Берестнев, 2001, с. 59—62].

До даної категорії знахідок відноситься золота гривна, яка була виготовлена з круглого, гладкого дроту (рис. 86, 3) [Бабенко, 2005, с. 116]. Аналогічні гривни походять з кургану № 33/35 біля с. Мастюгіно та Товстої Могили [Петренко, 1978, с. 47, табл. 37, 7—10]. Дві бронзові гривни з завернутими у кільця кінцями були знайдені при дослідженні поселень (рис. 79, 20, 21). Одна з них виготовлена з перекрученого дроту (відділ 2 тип 1, за В.Г. Петренко). Подібні бронзові гривни кінця VII — VI ст. до н. е. відомі на городищі Переверзево I у Посейм'ї [Пузикова, 1997, с. 69, рис. 24, 36] та у кургані № 346 біля с. Орловець (Текліно) у Дніпровському Правобережжі [Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 70—71, рис. 15, 11].

До високопрестижних речей відноситься золота оправа точильного каменя (рис. 86, 4), яка походить з поховання кургану № 11 Старомерчанського могильника 3 [Бандуровский, Буйнов, 2000, рис. 19, 2]. Схожі оправки були знайдені у Чортотлику. Цікаво, що кілька оправ також не мали власне точильного каменя. Це дозволило дослідникам говорити про використання культових оселків з дерева [Алексеев, Мурзин, Ролле, 1991, с. 107—108].

3.10. Знаряддя праці та предмети побуту

Друге місце по кількості знахідок на поселеннях після кераміки займають знаряддя праці. Досить поширені вони стають також у похованнях пізньоскіфського часу.

Ножі. Один залізний ніж з колодкою походить з кургану № 10 Люботинського могильника, який датується ранньоскіфським часом (рис. 89, 1) [Шрамко, 1962/36, с. 27].

При дослідженні культурних шарів середньоскіфського часу знайдено велику кількість залізних ножів різних типів. Найпоширенішим типом ножів були колодкові вироби з одним уступом знизу, прямою чи дугоподібною спинкою (рис. 87, 1, 4—10, 25—46, 48—51). Всього при дослідженні сіверсько-донецьких пам'яток середньоскіфського часу було знайдено 42 ножі цього типу (I група, за Б.А. Шрамком) [Шрамко, 1957, с. 183; Шрамко, 1998, с. 26, 39, 53, 57]. Найбільша кількість зафіксована при розкопках Люботинського городища — 32 екземпляри, хоча, очевидно, що частина виробів відноситься до більш раннього або пізнього періодів існування пам'ятки. Але, враховуючи загальну нечисельність матеріалів цих періодів [Ильинская, Тереножкин, 1983, с. 341], це буде, скоріш за все, кілька екземплярів.

Цікаво, що при розкопках Люботинського городища було знайдено всього 1 заклепковий ніж з дерев'яною ручкою (група II тип А, за Б.А. Шрамком) (рис. 87, 47) [Шрамко, 1998, рис. 36, 9]. Це вказує на невідповідність періоду масового використання цих виробів з розквітом життя на пам'ятці.

У середньоскіфський час нечасто трапляються заклепкові ножі з ручкою з кістки (група II, Б, за Б.А. Шрамком). Два з них мали дві накладки, прикрашені циркульним орнаментом, які були скріплені бронзовими чи залізними заклепками (рис. 87, 61, 62) [Шрамко, 1998, рис. 18, 3, 4]. Подібний ніж, але з неорнаментованою ручкою, був знайдений у кургані № 1 Протопопівського некрополя [Бородулин, 1976/52, с. 3]. Один екземпляр мав цільну кістяну ручку, прикрашену циркульним орнаментом з пропілом посередині [Задников, Шрамко, 2003, с. 39]. Цільнозалізна ручка була у 7 ножів (група III, за Б.А. Шрамком) (рис. 87, 52, 59, 60, 63, 64; 88, 4, 19, 24, 25) [Шрамко, 1957, рис. 4, 7; Буйнов, Гречко, 2005, с. 14].

Серед ножів пізньоскіфського часу переважають однолезові екземпляри із заклепками для кріплення дерев'яної ручки (тип А, за Б.А. Шрамком) (рис. 88, 1—3, 8—9, 15—18, 20, 22). Подібні ножі добре представлені у колекції знахідок, отриманої при дослідженні городища в ур. Городище (тринадцять виробів) [Буйнов, Окатенко, 2004, с. 10—12], аналогічний ніж був знайдений при розкопках городища біля с. Коропові Хутори [Колода 2004, с. 169]. Другий за численністю тип ножів — однолезові колодкові. Вони знайдені при дослідженні городища в ур. Городище (чотири вироби) [Буйнов, Окатенко, 2004, с. 12].

Поки що єдиним екземпляром серед поселенських матеріалів представлений залізний ніж, що має лезо з горбатою спинкою і пластинчастий черешок, з кістяною ручкою (рис. 88, 6) [Буйнов, Окатенко, 2004, рис. 6]. Ніж знахо-

дить численні аналогії серед поховального інвентарю курганів Дніпровського Лісостепового Лівобережжя пізньоскіфського часу.

Серед знарядь праці, які використовувалися як поховальний інвентар, слід зазначити залізні ножі, що мають лезо з прямою чи горбатою спинкою і пластинчасту колодку з кістяною ручкою, яка складається з двох накладок, або з цільного фрагменту кістки (рис. 89, 3—9). Ножі були знайдені у 40 похованнях кінця V — IV ст. до н. е. В цей період ножі типологічно однотипні і визначити еволюцію форми не вдається. Всього відомо 16 знарядь праці з кістяною ручкою, що складається з двох накладок та 17 — з цільною ручкою.

Серпи. У шарах ранньоскіфського часу поселення Горіховий Гай II та кургані-зольнику біля с. Черемушна відкриті фрагменти серпів з петлеподібною ручкою (рис. 90, 1, 4—6). За межами сіверськодонецького регіону ніж та серп з аналогічною ручкою були знайдені на городищах кінця VII — VI ст. до н. е. Переверзево I та Мариця у Посейм'ї [Пузикова, 1981, с. 69; Пузикова, 1997, с. 60, рис. 22, 22].

У середньоскіфський час продовжують використовуватися серпи з петлеподібною ручкою та з'являються стовпчикові (рис. 90, 3, 7—10) [Шрамко, 1964, с. 182, рис. 1, 19, 20; Гречко, 2003а, с. 36].

Цілих залізних серпів пізньоскіфського часу невідомо. Уламки їх лез були знайдені при розкопках Острове́рхівського і Проходнянського I селищ [Шрамко, 1954, с. 110; Шрамко, 1972/66, с. 21].

Різні знаряддя праці. Серед інших залізних знарядь праці слід відмітити багаточисленні залізні шила (рис. 87, 13—24). Вони входили до поховального інвентарю восьми поховань кінця V — IV ст. до н. е. некрополів біля с. Пісочин та Старий Мерчик [Бабенко, 2005, с. 153—154; Бандуровский, Буйнов, 2000, с. 113].

Лише при розкопках Люботинського городища були знайдені 3 долота — стамески, 2 лучкові свердла, 2 різці, фрагмент пилки-ножівки, чисельні голки, скальпель, сокира-молот, бурав, зубило, залізна імпортна бритва (рис. 91) [Шрамко, 1998, с. 26, 48]. Наконечники мотик [Шрамко, 1998, с. 99] репрезентовані 2 залізними сокирами-теслами (Люботинське городище, Першотравневе селище) (рис. 91, 4) та 2 втульчастими екземплярами (городище в ур. Городище) (рис. 91, 1, 2).

Інтерес викликає знахідка на селищі Острове́рхівка залізного металургійного зубила з плоским масивним обухом і невеликим лезом, що злегка розширюється донизу (рис. 91, 7) [Шрамко, 1954а, с. 110].

Крім того, були знайдені залізні щипці (рис. 86, 8) і дві залізні «виделки», які використовувалися для витягування м'яса з казанів (рис. 86, 6, 7) [Бандуровский, Буйнов, 2000, с. 111—112]. Подібні щипці були знайдені у кількох похованнях пізньоскіфського часу [Ильинская, 1968, с. 162; Петренко, 1967, табл. 32, 43; Болтрик, Фіалко, 1999, с. 28—33]. Єдиної думки щодо їх призначення на сьогодні не існує [Болтрик, Фіалко, 1999, с. 28—33]. Характер пісочинського комплексу, у якому були знайдені щипці, дозволив припустити Л.І. Бабенку обрядовий характер їх використання [Бабенко, 2005, с. 152]. «Виделки» практично завжди трапляються разом з бронзовими казанами з м'ясною їжею [Бойко, Берестнев, 2001, рис. 10, 1; Бабенко, 2005, с. 153].

Кістяні знаряддя шкіряного виробництва репрезентовані проколками, стругами з ребер тварин, тупіками із щелеп (рис. 93) [Шрамко, 1998, с. 103; Шрамко И.Б., 2003, с. 106—107]. Наконечники мотик представлені 2 виробами з кістки та рогу (Люботинське городище, селище Шовкова) (рис. 87, 20, 21). Одного разу було знайдено знаряддя для розпушування ґрунту з рогу (рис. 87, 1).

Кам'яні вироби репрезентовані численними зернотерками та розтирачами, точильними каменями з отворами та без, наковальнями, фрагментом тигля та ливарної форми, кремінними кресалами (рис. 92) [Шрамко, 1998, с. 54].

3.11. Періодизація розвитку матеріальної культури

На сучасному етапі розвитку археології дослідники намагаються при розробці хронології відобразити еволюцію розвитку матеріальної культури за допомогою точних цифрових показників (кореляційні дослідження набору типів речей за «методом Рейнеке—Хахмана» [Бажан, Еременко, 1992]). Але подібні дослідження проводяться тільки після виділення хронологічних груп поховань, яке спочатку має інтуїтивно-візуальний характер. Від суб'єктивного розміщення поховання дослідником у таблиці залежить те, який вигляд вона матиме (наприклад, корегування розташування стовпчиків та рядків В.Є. Єрьоменком у підсумковій кореляції Й. Буйни [Еременко, 1999, с. 140]). До того ж, дослідники вже відмічали, що унаслідок пограбованості більшості поховальних пам'яток оцінювати ступінь близькості комплексів по кількості збігів важко [Мозолевский, Полин, 2005, с. 367]. Крім того, для проведення повноцінного кореляційного дослідження також необхідна наявність загальноприйнятих типологій для всіх категорій матеріальної культури, що порівнюються. Їх відсутність може замінюватись авторськими розробками, які ще не пройшли перевірку часом та не почали активно використовуватися широким науковим загалом. Це може призводити до плутанини та збільшення суб'єктивного фактору. Неоднозначним часто можуть бути визначення пост-типів, генетично пов'язаних з більш ранніми знахідками, оскільки обґрунтованих і загальноприйнятих ознак поки що не визначено. На жаль, сучасних типологічних розробок більшості категорій матеріальної культури скіфської доби, які б широко використовувалися, на сьогодні не існує [Алексеев, 2003, с. 17]. Створення власних типологій виходить за межі даного дослідження. Ми лише спробували типологізувати вістря стріл для зручності аналізу. Ця спроба показала необхідність проведення окремої роботи з цього приводу. Тому ми вважаємо доречним обмежитися лише виділенням основних хронологічних груп поховань. Речовий комплекс цих груп представляє відповідну кількість періодів еволюції матеріальної культури.

Перша група поховань (кінець VII — перша половина VI ст. до н. е.) відповідає ранньоскіфському часу та репрезентує матеріальну культуру періоду I (рис. 94). Час існування першої хронологічної групи визначається завдяки синхронізації з впускним похованням Реп'яховатої Могили (РСК-3, пізньо-

келермеський) [Монахов, 2003, с. 32; Полин 1996, с. 121—122] та датуванню передньоазійських «імпортів» [Алексеев, 2003, с. 111—112].

У цей період комплекс прикрас, кераміки та знарядь праці практично тождий ворсклинському та правобережному, що пояснюється походженням частини місцевого населення саме з цих регіонів. Появу нових для регіону типів озброєння, деталей кінської вузди, дзеркал, кам'яних блюд, передньоазійських виробів, безумовно, можна пов'язувати з проникненням у Лісостеп іраномовних номадів.

Друга група (друга половина VI — початок V ст. до н. е.) крім зміни набору типів виділяється своєю нечисленністю. Період II умовно можна назвати першою фазою середньоскіфського часу, оскільки саме тоді зникають практично всі елементи ранньоскіфської матеріальної культури та з'являються основні типи та прототипи речей, які будуть поширені у наступний період. Основні типи озброєння та прикрас практично повністю змінюються (рис. 95, 1—13). Зважаючи на одиничність комплексів цього часу, можливо, відсоток і зменшиться, але навряд чи суттєво. Це може підтверджувати думку А.Ю. Алексеева про існування двох культурно-хронологічних масивів у межах скіфської культури [Алексеев, 2003, с. 197]. Недостатність матеріалів не дозволяє пояснити суттєве оновлення типів озброєння та прикрас у цей час.

Третя група (перші три чверті V ст. до н. е.) представлена 7 похованнями, які супроводжувалися численним та характерним інвентарем (рис. 95, 14—43). Період III умовно можна назвати другою фазою середньоскіфського часу. Зміну типів озброєння та деталей кінської зброї у цей період можна пов'язувати з появою нових «дружинних» некрополів (Протопопівка, Коротич, Пісочин, Велика Гомольша).

Четверта група (остання чверть V — перша половина IV ст. до н. е.) поховань репрезентує у порівнянні з періодом III значно оновлений комплекс речей. Період IV умовно можна назвати першою фазою пізньоскіфського часу (рис. 96, 1—36). Починаючи з цього часу, провідну роль в оновленні комплексу матеріальної культури відігравали різноманітні контакти зі скіфами Північного Причорномор'я.

П'ята група (середина IV — початок III ст. до н. е.) комплексів найчисленніша. Період V умовно можна назвати другою фазою пізньоскіфського часу (рис. 96, 37—110). В цей період скіфський вплив стає максимальним. Практично всі нові типи матеріальної культури мають степове походження. Це може пояснюватися спільними військовими діями зі скіфами та інфільтрацією степовиків у Лісостеп.

Разом із закінченням цього періоду наприкінці IV — початку III ст. до н. е. перестають використовуватися практично всі характерні типи речового комплексу.

Цікаво, що тривалість виділених періодів (хронологічних груп поховань) становить близько 60 років. Саме цей термін В.Є. Єрмоєнко вважає за оптимальний для окремих фаз історії Європейської Скіфії. Цей 60-річний інтервал тривалості періодів дозволяє припустити можливість їх поділу навпіл. У такому разі середня тривалість буде складати біля 30 років та співпаде з періодом активної життєдіяльності одного покоління [Ермоєнко, 1997, с. 54]. Звичайно,

ми розуміємо, «что временные границы периодизации, сознательно созданной на основе археологических реалий, изначально условны и несколько размыты» [Виноградов, Марченко, 1991, с. 147].

Еволюцію деяких категорій матеріальної культури, які здебільшого представлені за матеріалами поселень та городищ, не вдається уявити досить дрібно, а лише у межах 3 основних періодів скіфської доби [Ильинская, 1975, с. 10; Ильинская, Тереножкин, 1983, с. 16]. Так, дослідження зміни типів знарядь праці (ножів та серпів), шпильок та деяких прикрас, які були проведені у відповідних частинах даного розділу, показує їх еволюцію протягом скіфської доби. Виявлена динаміка підтверджує на сіверськодонецьких матеріалах правомірність виділення 3 **основних** періодів у межах скіфської доби.

* * *

Порівняння матеріалів поселень та городищ із знахідками у некрополях вказує на значні розбіжності, що частково обумовлені звичаями поховальної обрядності. Вище вже була відмічена нечисленність «поховальної» кераміки та її спеціальний набір. До характерного супровідного інвентарю V—IV ст. до н. е. відносяться залізні ножі з кістяними руків'ями. З іншого боку, для поховань не характерна наявність шпильок (для комплексів V—IV ст. до н. е.), знарядь праці (крім шил) та «технічної» кераміки.

Вістря стріл, предмети кінського спорядження, люстерка, браслети, сережки, кам'яні блюда, бронзові казани, намисто, амфорна тара були виявлені при дослідженні як поселенських структур, так і могильників. Це свідчить про значний економічний розвиток місцевого землеробського населення та про різноманітність його контактів з керівною верхівкою.

Престижна субкультура місцевої еліти представлена виключно матеріалами поховань у аристократичних некрополях. Вона характеризується наявністю комплексів воїнського спорядження (мечі, списи, дротики, металевий обладунок та інше), золотих деталей одягу, атрибутів влади та культу.

Аналіз матеріальної культури вказує на різноманітність її складових, які за основними показниками не поступаються сусіднім регіонам. Зміни типів озброєння, деталей кінського спорядження, значної частини прикрас у сіверськодонецькому Лісостепу протягом скіфської доби відображають єдині для Північного Причорномор'я тенденції.

ЕТНОКУЛЬТУРНА ІСТОРІЯ ТА СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА

4.1. Проблема визначення етноплемінної приналежності за даними археології

Важливе місце в історико-археологічних реконструкціях займає характеристика соціальних структур давнього населення. Найбільші заслуги у вивченні сіверськдонецької групи пам'яток скіфського часу басейну Сіверського Дінця належать Б.А. Шрамку. Видатний науковець вважав, що відсутність кремацій, кінських поховань, орієнтування похованих, особливості керамічного комплексу, не дозволяє об'єднувати сіверськодонецьку групу з Посульською та Ворсклинською. Хоча і не виключав можливості, що ці пам'ятки належать спорідненим родоплемінним угрупованням. Надзвичайна близькість матеріальної культури населення Лісостепу Східної Європи скіфської доби за часів первісного суспільства, на думку Б.А. Шрамка, дозволяє вважати у цій етнокультурній спільності союз *споріднених* племен [Шрамко, 1953, с. 8]. Походження цього населення дослідник тоді пов'язував з Правобережним ареалом лісостепових пам'яток ранньоскіфського часу [Шрамко, 1962, с. 129]. Б.А. Шрамко визначив і географічні межі групи, які майже співпали з давніми кордонами Лісостепу. Не були окреслені межі ареалу лише на заході та північному сході [Шрамко, 1962а, с. 135—155].

Велику увагу питанню походження населення Дніпро-Донецького Лісостепу скіфської доби приділяла В.А. Іллінська. Спочатку дослідниця стверджувала, що основу виділеної нею посульсько-донецької культури VI—V ст. до н. е. склала культура пізньозрубних племен з південної частини басейну Сіверського Дінця та Причорномор'я, яка у свою чергу була основою формування власне скіфської культури [Іллінська, 1954, с. 182—185; Ильинская, 1957а, с. 14—27]. У статті, присвяченій пам'яткам басейну Псла, В.А. Іллінська застосувала ще один

синонімічний термін для позначення посульсько-донецької культури — «лівобережна культура» [Ильинская, 1957, с. 249]. Важливим є висновок вченої, що «населення Сули та Псла з одного боку, та Сіверського Дінця — з другого, являє собою ніби два великих племінних угруповання з різними територіями проживання і деякими незначними відмінностями в культурі» [Іллінська, 1965, с. 75]. Пізніше В.А. Іллінська стверджувала, що «скифская культура посульсько-донецького типа», носіями якої були іраномовні скіфи-землероби, з'явилась у Лісостепу у готовому вигляді на початку VI ст. до н. е. [Ильинская, Тереножкин, 1983, с. 308, 366].

А.О. Моруженко пояснювала надзвичайну близькість пам'яток та матеріальної культури населення Лісостепу Східної Європи скіфської доби не етнічною спорідненістю населення, а існуванням на цій території історико-культурної спільності [Моруженко, 1989, с. 38]. Дослідниця дійшла висновків, що етнічні групи Дніпро-Донського Лісостепу були автохтонні, а їх основу складали нащадки носіїв бондарихинської культури, які зазнали скіфського впливу. Також чітко були підмічені правобережні елементи, особливо на Ворсклі. Важливо відмітити, що А.О. Моруженко вважала, що з середини VI ст. до н. е. пам'ятки межиріччя Дніпра та Дону вже не мають відмінностей [Моруженко, 1989, с. 36]. І на сьогодні дуже важко об'єктивно визначити кордони розповсюдження окремих груп пам'яток, оскільки немає суттєвих розбіжностей у археологічних характеристиках населення Дніпро-Донського Лісостепу цього періоду.

Зазначене суттєво ускладнює вирішення питання визначення характеру соціальної одиниці, яку становить сіверськодонецьке населення скіфської доби. Тому важливим є пошук надійних етноплемінних індикаторів серед категорій матеріальної культури. Досить міцна родова структура місцевих землеробів дає підстави виділяти ці речі серед виробів, створених для місцевого вжитку у поселенських майстернях. Ці індикатори правомірно бачити у жіночих прикрасах, завдяки їх консервативності в умовах первісного ладу. Даний підхід був вперше застосований ще у 1899 році О.А. Спициним, який на базі картографування ареалів окремих типів скроневих кілець окреслив території літописних східнослов'янських племен [Спицын, 1899, с. 301—340]. Результати дослідження та позитивні оцінки дослідників підтвердили об'єктивність даної методики [Арциховский, 1937, с. 53—61; Седов, 1982, с. 6—7]. Вибір шпильок як предмету дослідження обумовлений їх масовим застосуванням. Загальні статистичні дані наведені у таблицях 25—27.

Спираючись на вищенаведені дані, можна зробити деякі висновки. Основні типи шпильок ранньоскіфського часу вказують якщо не на спорідненість, то на деяку спільність даної групи прикрас населення, яке в цей час залюднило простори Дніпро-Донського Лісостепу. Вихідними районами розповсюдження цієї «моди» з впевненістю можна назвати Лісостепове Правобережжя та, можливо, більш західні регіони [Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 73; Бессонова, Скорый, 2001, с. 101—102]. У ранньоскіфський час прототипи всіх шпильок, які у наступному періоді будуть відрізняти окремі регіони, знайдені лише у басейні Ворскли. Саме тут розміщувались найбільш ранні поселення з культурою «правобережного» типу («зольнична культура» за І.І. Ляпушкиним)

(табл. 26) [Андриєнко, 2000, с. 100—101; Шрамко І.Б., 2004, с. 103—106]. Даний факт дозволяє висловити думку про басейн Ворскли як базову територію, звідки проходило розселення спорідненого населення у басейни Сули, Псла та Сіверського Дінця.

Унаслідок розселення та географічного відокремлення у середньоскіфський період оформились локальні етнографічні риси трьох споріднених племен (табл. 27; рис. 111). Серед жіночої частини землеробського населення сіверськодонецького племінного угруповання були популярні шпильки типу 5 (з бі- чи конічною голівкою), ворсклинської — типу 3 (з петлеподібною голівкою), у басейні Сули та Псла — типу 6 (з великими цвяхоподібними голівками) (рис. 111—116). Дослідження значно оновленої джерельної бази цієї групи прикрас підтвердили висновки В.Г. Петренка стосовно типів шпильок, характерних для басейну Сіверського Дінця та Сули [Петренко, 1978, с. 12—15].

Окремі знахідки шпильок, характерних для сусідніх племен, ми схильні пов'язувати з міжплемінними патрилокальними шлюбами. Це підтверджується розповсюдженням цього явища особливо чітко між безпосередніми сусідами (табл. 27).

Пізньоскіфським часом чітко датується лише дві залізні цвяхоподібні шпильки, які були знайдені у похованнях еліти [Бойко, Берестнев, 2005, с. 9; Бандуровський, Буйнов, 2000, с. 104—105]. Це свідчить про те, що шпильки не були притаманні набору жіночих прикрас цього часу. Опосередковано це підтверджує майже повна відсутність даних виробів у багаточисленних середньодонських комплексах, основний час існування яких припадає на кінець V—IV ст. до н. е. [Медведев, 1999, с. 65, 119]. Можливо, це пов'язано зі змінами форм одягу та масовим розповсюдженням прикрас степового типу.

Наведений вище аналіз шпильок Дніпро-Донського Лісостепу допомагає прослідкувати походження населення цього регіону та дозволяє поставити запитання щодо виділення трьох споріднених племінних утворень у другій половині VI—V ст. до н. е.

Цьому висновку не суперечать й інші археологічні характеристики сусідніх лісостепових регіонів. Локальна своєрідність ворсклинських пам'яток, які територіально відділяють посульську та сіверськодонецьку групи, досить очевидна. Вона чітко простежується у широкому розповсюдженні дромосних могил різних типів, незначному поширенні стовпових конструкцій та встановленні поховального ложа на лаги [Кулатова, Луговая, Супруненко, 1993, с. 91—93].

Сучасний стан джерельної бази дозволяє розділити посульсько-донецький ареал пам'яток на дві частини. Населення басейнів Сули та Псла володіло кількома етнографічними ознаками, які його досить чітко виокремлюють на тлі сусідів. Це використання характерних шпильок, ножних та ручних браслетів, покладення до могил значної кількості ліпного посуду. Всі ці ознаки відсутні у сіверськодонецькому регіоні. До цього обов'язково слід додати значний відсоток наколів зсередини та ззовні у орнаментативній посульській кераміці (27 % горщиків Свиридівського городища [Гейко, 1997, с. 110]). У сіверськодонецькому керамічному комплексі VI—V ст. до н. е. частка цього узору складає всього 1,6 % (табл. 12). Орнаментовані наколами та протинами посульські миски

(80 % мисок Свиридівського городища орнаментовані [Гейко, 1997, с. 110]), *зовсім* не представлені на Сіверському Дінці.

Таким чином, ми маємо всі підстави для виділення 3 споріднених племінних утворень в другій половині VI — V ст. до н. е. у Дніпро-Донському Лісостепу. Саме цей період у історії населення Північного Причорномор'я був описаний Геродотом. Висновки автора підтверджують думку дослідників, які вважають цей регіон територією розселення багаточисленного народу будинів [Медведев, 2005, с. 101]. Виділені окремі племена будинського союзу у такому разі будуть відповідати племенам, які були згадані «батьком історії». Таким чином, підтверджується можлива локалізація меланхленів (екзоетнонім частини будинського народу) у сіверськодонецькому Лісостепу [Шрамко, 1998, с. 126—127; Бандуровский, Буйнов, 2000, с. 118—123; Медведев, 2005, с. 101 та інші].

Отже, далі ми будемо говорити про періодизацію етнокультурної історії та військову справу сіверськодонецького племені меланхленів, що входило до союзу племен будинів Дніпро-Донського Лісостепу скіфської доби.

4.2. Основні етапи етнокультурної історії

Місцеве плем'я входило до «підсистеми осілих та напівосілих потестарних утворень Лісостепу» Північного Причорномор'я. Ця підсистема, входячи до системи взаємовідносин у регіоні з підсистемами кочових суспільств степу та античних держав, впливала на них та отримувала зворотній вплив [Виноградов, Марченко, 1991, с. 146].

Розподіл на періоди при відсутності даних писемних джерел буде проведено, базуючись лише на даних, які були отримані при вивченні основних типів археологічних пам'яток та особливостей змін категорій матеріальної культури протягом скіфської доби.

В етнокультурній історії місцевого населення виділено 3 основні періоди. На ці 3 хронологічні відрізки, один з яких поділяється на 2 періоди, припадає 5 фаз розвитку матеріальної культури (хронологічних груп поховань), які є відображенням певних змін у житті місцевого населення. На жаль, на сьогодні не вдається так детально реконструювати історію населення.

Перший етап (кінець VII — перша половина VI ст. до н. е.). Цей період характеризується появою нового населення у сіверськодонецькому Лісостепу. Аналіз матеріальної культури ранньоскіфського часу дозволяє з великою долею впевненості вважати, що так звана «скіфоподібна» культура з'являється у Лісостепу Дніпровського Лівобережжя у готовому вигляді, а не є результатом розвитку місцевих культур доскіфського часу. Основні типи поховальних споруд, зольники, традиції житлобудівництва та влаштування захисних споруд, особливості керамічного комплексу та набору прикрас вказують на те, що вихідними районами міграції могли бути басейн Ворскли та Правобережний Лісостеп. Саме асинхронність частин (більш давні поселення Ворскли) етнокультурної спільності Дніпро-Донського Лісостепу, можливо, була однією з основних причин відмінностей у матеріальній культурі племен цього регіону

скіфської доби. Також, безумовно, при розселенні та географічній відокремленості у населення кожного конкретного району з часом виникали місцеві характерні риси, які були пов'язані з племінними та родовими відмінностями, сусідством із різними народами.

Верхній прошарок у цьому суспільстві, очевидно, зайняли скіфи, які брали участь у передньоазійських походах. Вони починають проникати у східно-європейський Лісостеп у другій половині VII ст. до н. е. [Виноградов, Марченко, 1991, с. 148; Скорый, 2003, с. 80—81; Алексеев, 2003, с. 57]. З цього часу йде формування єдиного соціально-економічного та, можливо, політичного утворення у Лівобережному Лісостепу, етнічна основа якого складалася переважно з вихідців із Правобережжя та правлячої меншості — етнічних скіфів (або інших учасників походів у Передню Азію) [Виноградов, Марченко, 1991, с. 148; Скорый, 2003, с. 81]. Поховання останніх знайдені поки що тільки під курганами Люботинського некрополя. А.Ю. Алексеев вважає їх представниками «другого покоління скіфів» доби Партатуа [Алексеев, 2003, с. 111—112].

Через незначну кількість матеріалів ми не можемо говорити про військову та соціальну структуру місцевого населення кінця VII — VI ст. до н. е. Ми вважаємо, що на сьогодні немає надійних підстав припускати функціонування городищ у сіверськодонецькому Лісостепу раніше другої половини — кінця VI ст. до н. е. Даний факт вказує на відсутність у цей час загрози для них збоку населення суміжних територій наприкінці VII — другій половині VI ст. до н. е. Отже, у першій половині VI ст. до н. е. сіверськодонецькі пам'ятки *не були локальною групою*, а утворювали східну частину етнокультурної спільності Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя.

Другий етап (друга половина VI — третя чверть V ст. до н. е.). Саме у цей час, після періоду заселення та освоєння нової території, оформлюються 3 племінні угруповання у басейнах Сули і Псла, Ворскли та Сіверського Дінця. Цей етап поділяється на 2 періоди: друга половина VI — початок V ст. до н. е.; перша — третя чверті V ст. до н. е.

Перший період (друга половина VI — початок V ст. до н. е.). Перехідний час (середина — третя чверть VI ст. до н. е.) між періодами практично не забезпечений джерельною базою. До цього часу відноситься лише одне поховання. Немає і чітко датованих цим часом комплексів чи шарів на поселеннях та городищах. Тому неможливо реконструювати події, які призвели до зміни основних типів матеріальної культури ранньоскіфського часу.

В останній чверті VI — на початку V ст. до н. е. збільшується кількість поселень у сіверськодонецькому Лісостепу. Наприкінці VI — V ст. до н. е., імовірно, починає активно функціонувати Муравський Шлях. До цього часу відноситься і найбільша концентрація поселень поблизу цієї торгової «артерії» [Шрамко І.Б., 2003, с. 108].

У відповідь на порушення стабільності у регіоні наприкінці VI — V ст. до н. е. місцеве племінне угруповання проводить укріплення поселень, які були розташовані поблизу Муравського Шляху. Імовірно, саме у цей час було зведено і Перекопський вал між витоками річок Мжа та Коломак. Відбувається переміщення населення з передстепових районів углиб Лісостепу за цю фортифікаційну споруду.

Спорудження укріплень було наслідком обрання захисної (дефензивної) військової стратегії, яка була спрямована на захист власних територій. Обрання даного варіанту ведення бойових дій може відображати ситуацію політичної та економічної кризи, яка була викликана агресивністю східноєвропейського кочового середовища [Хохоровски, 1996, с. 219]. У зв'язку з цим слід відзначити існування різних точок зору щодо наявності обпалених прошарків в серцевині валів на поселеннях раннього залізного віку. Є підстави говорити, що переконливішою є точка зору І.В. Фабриціус, яка вважала їх елементами фортифікаційної технології, ніж пояснення їх появи Б.А. Шрамком як наслідків пожеж захисних споруд [Гречко, Свистун, 2004, с. 112—114].

Реконструкція та посилення укріплень робилися у разі об'єктивної необхідності за умов виникнення загрози навколишньому населенню. Необхідно відмітити, що ми фіксуємо другий будівельний період лише як реконструкцію лінії оборони, яка була створена у першому періоді (Циркунівське городище) [Гречко, 2005/5, с. 15—16]. Тобто, ми бачимо, як правило, лише відновлення та незначне посилення старих ліній без застосування докорінно нових будівельних прийомів фортифікаційної архітектури. Загалом дані укріплення мають основне призначення як тимчасова схованка і розраховані, перш за все, на витримування облоги. Вони не пристосовані для ведення ефективного фланкуючого обстрілу під час здійснення штурму. Даний прийом забезпечується лише ламаною лінією укріплень або виступами веж. Всього цього на укріпленнях означених городищ не простежується. Це свідчить, що вони були призначені, перш за все, для захисту від військ кочових народів, які, як відомо, не мали звичаю надовго зупинятися біля штучних перешкод — фортифікацій. Сила номадів була у кінному війську, а штурм укріплень змушував би їх злазити з коня. Всі ці фактори не відповідали звичним для них прийомам ведення бойових дій. Тим самим укріплення осілого населення змінювали баланс сил шляхом примусу ворога змінити звичну тактику дій, нав'язуючи йому свою схему ведення бою: втрачалася ініціатива та унеможлилювалося використання ними звичних тактичних прийомів.

Всі типи захисних споруд другої половини VI — IV ст. до н. е. мають спільні риси внаслідок загального стратегічного та тактичного призначення цих споруд, використаного матеріалу та будівельних прийомів. До спільних рис відноситься й система побудови оборони, що виражена в загальному плануванні споруд та їх розташуванні, а також у побудові однакового профілю ліній оборони. Все це свідчить про добру освіченість населення басейну Сіверського Дінця із загальними принципами фортифікаційного мистецтва, вмілому застосуванні прийомів будівництва, що спиралося на власні будівельні традиції [Гречко, Свистун, 2006, с. 18—29].

Тактика місцевого населення, як і набір озброєння, визначалися характером імовірного ворога. Можливими агресорами могли бути представники нових орд кочовиків з більш східних територій Євразійських степів, які з'являються наприкінці VI — початку V ст. до н. е. у Північному Причорномор'ї [Виноградов, Марченко, 1991, с. 149—150; Алексеев, 2003, с. 27] чи (або разом з першими) загонів північнопричорноморських степових номадів, кількість яких значно збільшилася унаслідок демографічного вибуху [Скорый, 2003,

с. 83—85]. Фортифікації, як вже відзначалося, були розраховані на витримування короточасної осади номадів. Наприкінці VI — першій половині IV ст. до н. е. місцева верхівка, нащадки скіфів перших хвиль, які з'явилися у регіоні у другій половині VII — початку VI ст. до н. е. [Виноградов, Марченко, 1991, с. 148; Скорый, 2003, с. 80—81, 83; Алексеев, 2003, с. 57], продовжували використовувати «батьківську» тактику. Вирішальна роль відводилася кінноті. У сіверськодонецькому Лісостепу зафіксована мала кількість поховань вершників. Але, судячи з наявних на сьогодні даних, ми вважаємо сіверськодонецький Лісостеп східною частиною союзу племен Дніпровського Лівобережжя з центром у Більському городищі. Таким чином, і військо у разі небезпеки збиралось єдине. У похованнях у басейнах річок Ворскли та Сули поховання вершників представлені більшою кількістю [Ильинская, 1968, с. 71—80; Ковпаненко, 1967, с. 82—109; Шрамко, 1987, с. 141—155; Кулатова, Луговая, Супруненко, 1993, с. 7—99]. Кількість поховань воїнів Дніпро-Донецького Лісостепу (трохи більше 100) та у Степу в кінці VI — початку IV ст. до н. е. (близько 124 поховань) [Черненко, Бессонова, Болтрик, Полин, Скорый, Бокий, Гребенников, 1986, с. 206—344] паритет у озброєнні та тактиці, уміння місцевих землеробів будувати міцні укріплення, фактор «свого поля», тому не здається таким неможливим те, що місцеві племена могли захистити від степовиків свої володіння у цей час.

У даний період, дивлячись на поширення у війську Дніпро-Донецького Лісостепу важкоозброєної кінноти (11 випадків), можна погодитись з дослідниками, що в цей час місцеві племена використовували компактне шикуння кінноти. Подібна тактика найбільш ефективна для боротьби з вершниками [Ворошилов, 2005, с. 23].

Імовірно, саме степова загроза сприяла об'єднанню будинських племен у захисний союз. Немає ніяких захисних ліній з городищ усередині Дніпро-Донського лісостепоного ареалу пам'яток скіфської доби, які досить чітко простежуються по Сулі, Сіверському Дінцю, верхів'ям Псла і Ворскли, Середньому Дону [Моруженко, 1985, с. 151, рис. 1]. Ця лінія укріплень, імовірно, окреслює будинську територію.

Другий період (перші три чверті V ст. до н. е.) характеризується нестабільною етнополітичною ситуацією. Цьому сприяло поліпшення клімату у V ст. до н. е. у Північному Причорномор'ї. Він стає близьким сучасному та степи починають бути придатними для життя [Шнитников, 1957, с. 21—25]. У цей час лісостепове населення Правобережжя зазнало відчутних ударів скіфів [Скорый, 2003, с. 82—85] і значна частина населення була змушена переселитись на схід — у Дніпровське Лівобережжя і далі на Середній Дон. У середньодонському регіоні відразу після його заселення були відсутні локальні особливості, які сформувалися пізніше вже наприкінці V — IV ст. до н. е. [Березуцкий, 1994, с. 22]. Поступово проходить перенесення на схід місць поховання знаті та воїнів з прикордонного Посулля, хоча роменські некрополі продовжують використовуватися до кінця скіфської доби, але менш інтенсивно [Ильинская, 1968, с. 71—80]. Значна кількість дружинних поховань тепер концентрується під стінами Більського городища у Перещепинському некрополі. Представницька група поховань кінних воїнів зафіксована у сі-

верськодонецькому Лісостепу (табл. 30). Поховання V ст. до н. е. з предметами кінської збруї можна пов'язувати з процесом перенесення місця поховання сіверськодонецької знаті безпосередньо до місць постійного мешкання. На користь цього свідчить і аргумент Л.І. Бабенко, яким він доводить алахтонність могильників знаті V ст. до н. е. та відсутність багатих поховань VII—VI ст. до н. е. у цих пам'ятках [Бабенко, 2005, с. 196]. А відокремленість некрополів знаті треба пов'язувати з прагненням і на новому місці поховання підкреслити власний, особливий статус [Бандуровский, Буйнов, 2000, с. 28]. Звичайно, незначна джерельна база не дозволяє нам повністю виключати і наявність міграцій, але переважно усередині лісостепоного регіону. Зовнішній вплив практично не фіксується, хоча це залежить від того, який етнокультурний зміст вбачати у похованнях нових дружинних некрополів.

Значна військова міць напівкочової знаті Лісостепу (нашадків скіфів перших хвиль), чисельне ополчення, фортифікації та «своє поле» були своєрідним стримуючим фактором для степовиків. Хоча, потрібно відмітити, що цьому могла сприяти більша зацікавленість скіфів у домінуванні у Північно-Західному Причорномор'ї. Військовим діям у Лівобережному Лісостепу, якщо вони були, відводилася б другорядна роль. На користь цього говорить і відсутність серед даних археології прямих свідчень про бойові дії у регіоні. Створення укріплень, перенесення частини поселень з порубіжжя зі Степом у більш північні райони більше схожі на запобіжні заходи. Таким чином, можна припустити, що відносини між будинським союзом племен та скіфами будувалися на засадах «озброєного нейтралітету».

Третій етап (остання чверть V — початок III ст. до н. е.). Наприкінці V — IV ст. до н. е. частина населення просувається на схід до р. Сіверський Донець, де у цей час з'являються городища-сховища та селища (городища Мохнач, Водяне, Коропові Хутора, Хорошеве, Донецьке). Цікаво, що ця оборонна лінія, що проходить правим берегом Сіверського Дінця та його припливів (р. Уди), вказує напрямом, звідки можна було очікувати напад ворога. Це був південний схід. У лівобережжі Сіверського Дінця знайдено лише два скіфські поховання [Бандуровский, Буйнов, 2000, с. 8, 14]. Таким чином, небезпеку можна було очікувати з району Нижнього Дону і Кубані.

У другій половині V ст. до н. е. починає функціонувати Пісочинський курганний некрополь, який протягом всього пізньоскіфського часу поповнювався похованнями представників одного знатного роду. Його члени наприкінці V — IV ст. до н. е., імовірно, контролювали східну та південно-східну частини сіверськодонецького Лісостепу разом з його рядовим населенням.

У середині IV ст. до н. е. починають здійснюватися виключно елітарні поховання у третій групі некрополя біля с. Старий Мерчик. За статусом представники роду, які ховали своїх померлих у цьому могильнику, були вищими за «пісочинський» рід. Імовірно, один з лідерів (вождів?) сіверськодонецького племені був похований під курганом № 11. Високий соціальний статус мав і воїн, похований під курганом № 3. Пізніше, наприкінці IV ст. до н. е., представники цього роду почали ховати своїх померлих у четвертій групі могильника біля с. Старий Мерчик. У цілому, у нас є підстави вважати групи курганів біля с. Старий Мерчик різночасовими, у яких була похована верхівка сі-

верськодонецького племені скіфського часу. Таким чином, ми не виключаємо відкриття елітних поховань ранньоскіфського та середньоскіфського часів у могильниках, кургани яких досі не розкопувалися. «Резиденцією» цього роду, імовірно, було городище в ур. Городище.

Потрібно відмітити, що пісочинський та старомерчанський могильники мають свої досить значні локальні (родові) відмінності. На жаль, сьогодні неможливо сказати щось конкретне про приналежність елітних поховань у найбільшому сіверськодонецькому некрополі біля с. Велика Гомольша. Це обумовлено недостатньою вивченістю цього могильника.

У пізньоскіфський час значно посилюється степовий вплив на місцеве населення. Він проявляється у поширенні прикрас, зброї та деталей кінської вузди, які характерні для скіфських поховань Північного Причорномор'я. Це може пояснюватися не тільки спільними військовими діями зі скіфами, але й значною інфільтрацією степовиків у сіверськодонецький Лісостеп. Цей процес починається наприкінці V — початку IV ст. до н. е. та триває протягом всього IV ст. до н. е. Він фіксується завдяки виявленню представницької групи скіфських поховань, здійснених як у прямокутних ямах чи могилах із заплічками, так і у катакомбах (Гришківка, Пісочин, Черемушна, Рідний Край, Велика Гомольша, Коротич, Новий Мерчик, Гійовка тощо).

Пізньоскіфським часом датується 147 з 194 поховань, що становить 75 %. Кількість великих поселень з добре насиченим культурним шаром та зольниками навпаки скорочується (рис. 117). Тобто, спостерігається ситуація протилежна тій, що мала місце у середньоскіфський час, коли поселенські структури кількісно абсолютно переважали поховальні пам'ятки. Ці дані можуть свідчити про збільшення рухливості місцевого населення наприкінці V — IV ст. до н. е. До цього могло призвести підвищення ролі скотарства.

У той же час поява поховань степового типу може бути пояснена тільки проникненням нового населення у регіон. Захоронення з широтним орієнтуванням середньоскіфського часу у Лівобережному Лісостепу масово зафіксовано лише у Куп'євахинському некрополі [Бойко, Берестнев, 2001, с. 50]. Прабатьківщина мігрантів, судячи з кількості широтно орієнтованих поховань у ямах, імовірно, до останньої чверті V ст. до н. е. розташовувалася у степах Північного Причорномор'я [Ольховский, 1991, с. 17, табл. 3, 4], у Дніпровському лісостеповому Правобережжі [Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 40, табл. 7], на Нижньому Доні [Коваленко, 2008, с. 55]. Причиною міграції могла бути нова хвиля кочового населення у степах півдня Східної Європи [Виноградов, Марченко, 1991, с. 149—150]. На це вказує поява в останній чверті V ст. до н. е. значної кількості аристократичних поховань у катакомбах у степу, чого раніше не фіксувалося (Мала Цимбалка, Гладківщина, курган 2/2 біля с. Корніївка, IV і VII Іспанові Могили, Чабанцева Могила, Малий Чортотлик та перший «царський» курган — Солоха).

Процес масового проникнення нового населення наприкінці V ст. до н. е., яке ховало своїх небіжчиків у широтно орієнтованих ямах, відмічається у лісостеповому Побужжі, Дніпровському Правобережному та Придніпровському терасовому Лісостепу [Бессонова, 1994, с. 11—12, 29; Фиалко, 1994, с. 21; Скорый, 2003, с. 84—85]. Проникнення даного населення на Нижній Дністер дослідники напряму пов'язали з його витісненням з Північного Причорно-

мор'я носіями катакомбного обряду поховання [Кетрару, Четвертиков, 2005, с. 188, 192; Синика, 2007, с. 23—24].

У VI — першій чверті V ст. до н. е. присутність кочовиків у регіоні не заважало розвиватися поселенській структурі землеробів. Імовірно, ситуація принципово міняється починаючи з середини V ст. до н. е. Яскравим індикатором масового проникнення нових номадів у регіон є різке скорочення кількості поселень та городищ. У сіверськодонецькому Лісостепу життя у цей час фіксується лише на кількох пам'ятках. Укріплення в ур. Городище, Коробові Хутори найактивніше функціонують саме у пізньоскіфський час, але, судячи з планування та знахідок, імовірно, використовувалися місцевими напівкочовиками як зимівники. Дослідження свідчать про практично повне припинення використання городищ біля с. Полкова Микитівка, Люботинського та Караванського. Лише Циркунівське городище, яке розташоване на північно-східній околиці групи, активно використовується землеробським населенням [Гречко, 2006в, с. 148—150]. В цей час припиняють своє функціонування практично всі поселення зі значною кількістю зольників на поверхні. Очевидно, основна маса землеробів переміщується від Муравського Шляху у північному напрямку.

Практично ідентичну картину ми спостерігаємо у Дніпровському лісостеповому Лівобережжі наприкінці середньоскіфського періоду: зменшення кількості поселень та городищ і збільшення кількості курганних могильників [Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 25—26, 41; Скорый, 2003, с. 62, 83—85]. У даному регіоні знаходять аналогії й широтно орієнтовані ями, катакомби, наявність кількох синхронних поховань під одним насипом [Скорый, 2003, с. 110—120, табл. 4; Петренко, 1961, с. 63—65, 80—83].

Істотне збільшення кількості населення у пізньоскіфський час відбувається у всіх регіонах Степу та Лісостепу Східної Європи, за винятком Нижнього Дону. Все це може свідчити, скоріше про появу нової орди номадів у Північному Причорномор'ї [Виноградов, Марченко, 1991, с. 149—150], ніж про демографічний вибух у Степу [Скорый, 2003, с. 84]. Хоча, не можна виключати поєднання даних факторів. Винищення скіфів, котрі з'явилися у Лісостепу у ранньоскіфський час, не було, про що свідчить збереження їх поховальних звичаїв. Навпаки, можна казати про якусь форму союзницьких стосунків із степовиками для проведення спільних військових акцій, контролю над торговими шляхами та землеробським населенням. Про участь лісостепових скіфів у війнах разом і степовиками говорить і синхронне зростання багатства їх верхівки [Бабенко, 2005, с. 202], а також їх переміщення на Нижній Дністер з Дніпровського лісостепового Правобережжя [Кетрару, Четвертиков, 2005, с. 186], імовірно, для участі у військових діях у Добруджі.

Появу значної кількості золотих речей у похованнях IV ст. до н. е. (особливо середини — третьої чверті цього століття) Л.І. Бабенко пояснює участю сіверськодонецьких та середньодонських дружин у військових походах скіфів [Бабенко, 2005, с. 202]. Ця гіпотеза є слушною, але потребує деталізації. Так, у першій половині IV ст. до н. е. скіфи були, імовірно, примушені піти на нові взаємини з грецькими центрами. Еллінські міста тепер розглядалися номадами не лише як джерело данини, а, здебільшого, як імовірні, хоча й і нерівно-

правні, союзники у боротьбі за власну гегемонію у Північному Причорномор'ї [Виноградов, Марченко, Рогов, 1997, с. 12]. Скіфи та греки були зацікавлені у збереженні status quo у регіоні. Це яскраво відобразилося у спільних діях проти Зопіріона у 331 р. до н. е. та у підтримці скіфами законного претендента на боспорський престол Сатира у 310—309 р. до н. е. Імовірно, у постійній боротьбі з агресивними сусідами з заходу та, особливо, зі сходу на боці скіфів брали участь лісостепові дружини Дніпро-Донського межиріччя. Тому ми не виключаємо, що золоті прикраси сіверськодонецької еліти — це здебільшого не військові трофеї, а подарунки чи данина від греків. На користь існування мирних, можливо навіть дружніх стосунків зі скіфами, свідчить активне функціонування Муравського Шляху, який перетинав на шляху з Криму власне скіфську територію. Безумовно, збагачення місцевої верхівки відбувалось і за рахунок торгівлі, дарів та інших джерел. Не виключена участь дружин з Лісостепу для придушення опору Феодосії при Левконі I, оскільки у IV ст. до н. е. фіксується значна кількість боспорських виробів у похованнях місцевої еліти [Бандуровский, Буйнов, 2000, с. 65—68, 93—107]. Імовірно, це свідчення вдячності Боспору за допомогу.

Включення сіверськодонецьких дружин у єдину етнополітичну структуру зі степовиками призвело до відчутного «південного» впливу на поховальний обряд та нівелюванню відмінностей матеріальних культур. Непрямо підтверджується думка дослідників, що знахідки таких виробів як старомерчанський кубок та пісочинський головний убір за межами Степу свідчать про намагання (досить успішні, судячи з наших роздумів) скіфів консолідувати близькі етнічні угруповання з різними політичними цілями [Алексеев, 1987, с. 47; Гуляев, 2000, с. 148—151].

Таким чином, сучасна джерельна база дозволяє ставити питання про входження території сіверськодонецького Лісостепу до складу північнопричорноморської Скіфії, починаючи з останньої чверті (другої чверті?) V ст. до н. е. При цьому лісостепові роди скіфів («старих», «скіфів перших двох хвиль», «ранніх») зберегли свою владу у регіоні. Союзні стосунки із степовиками, імовірно, будувалися на взаємовигідних умовах, хоча не можна виключати і домінування Степу, враховуючи більшу військову міць та історичні паралелі, оскільки усі великі військово-політичні об'єднання номадів виникали у результаті підкорення одних груп кочового населення іншими.

Місцева еліта, яка становила найбільш боєздатну частину війська, у V — першій половині IV ст. до н. е. складалась з важкоозброєних вершників, а у другій половині IV ст. до н. е. з'являється важка піхота та переважає за чисельністю кінноту. Ці зміни, імовірно, свідчать про зміну акценту у тактиці бою. Збільшення ролі піхоти та рукопашного бою у IV ст. до н. е. і у степових скіфів вже відмічали дослідники [Блаватський, 1950, с. 39].

Підрозділи важкоозброєних дружинників склалися з місцевої верхівки, яка в свою чергу була розділена на кілька родів (Старий Мерчик, Пісочин). Їх представники наприкінці V — IV ст. до н. е. контролювали певні частини сіверськодонецького Лісостепу разом з його пересічним населенням та за необхідності збирали з нього ополчення. Сіверськодонецькі важкоозброєні вершники, як і середньодонські [Ворошилов, 2005, с. 22], не використовували мечів у своєму арсеналі. Їх основною зброєю ближнього бою були довгі списи,

а дальнього — лук та стріли. Вони відповідають IV соціальній групі середньодонського суспільства цього часу [Березуцкий, 1995, с. 43].

Легку кінноту та піхоту складали представники нижчих прошарків місцевого населення. Краще озброєна частина з цих воїнів, імовірно, входила до місцевих дружин. Їхнім основним озброєнням, окрім лука та стріл, були легкі списи та дротики, іноді — меч чи кинджал. Вони відповідають II соціальній групі середньодонського суспільства цього часу [Березуцкий, 1995, с. 43].

Решту війська складало ополчення з рядового населення, озброєного луком та стрілами. Фортифікаційні та інші роботи проводилися всім працездатним землеробським населенням. Знахідки вістрів стріл у похованнях підлітків можуть бути пов'язані з раннім залученням дітей до війни та (або) з ранніми термінами військової підготовки [Бабенко, 2005, с. 180].

Потрібно відзначити, що хоча дружина (привілейована соціальна група) вже сформувалась, але майже загальна озброєність чоловічого населення вказує на ще міцну родову структуру суспільства.

У другій половині IV ст. до н. е. у сіверськодонецькій дружині з'являється важкоозброєна піхота. На цей час зміни відбулися і у способі життя та тактиці бою степових скіфів, які були однією з найбільших загроз для населення Лісостепу. У похованнях IV ст. до н. е. відбувається зменшення кількості списів, дротиків, мечів у похованнях воїнів-лучників. Це свідчить не тільки про зміну тактики бою [Ольховський, 1991, с. 118], а й про докорінні зміни способу життя (перехід до напівкочового скотарства), швидке зубожіння населення, зменшення ролі війни у житті скіфського суспільства [Андрух, 2004, с. 19]. Про це яскраво свідчить кількість вершників у скіфському війську наприкінці VI — IV ст. до н. е. — 115 (6 %) легких та 45 (2 %) важких кінних воїнів проти 151 (7 %) важких піхотинців [Черненко, Бессонова, Болтрик, Полин, Скорый, Бокий, Гребенников, 1986, с. 206—344]. Поховання вершників у могильнику Мамай-Гора трапилися всього 8 разів (6 %) [Андрух, 2004, с. 19]. Піхота у цей час суттєво переважає, як про це свідчать і писемні джерела [Diod., XX. 22].

Лісові племена юхнівської культури не становили суттєвої загрози для населення лівобережного Лісостепу V—IV ст. до н. е. Навпаки, юхнівське населення будувало укріплення для захисту худоби від лісостепових рухливих скотарів. Сліди нападів фіксуються на багатьох городищах, практично по всій території [Каравайко, 2004, с. 31]. Але все ж таки північний кордон Лівобережного Лісостепу був укріплений захисною лінією, яка проходила по верхів'ям Псла, Ворскли та Сіверського Дінця [Моруженко, 1985, с. 151, рис. 1].

Реконструкція соціальної структури племен скіфської доби є однією з найважливіших проблем скіфознавства. У цьому розумінні сіверськодонецькі пам'ятки продовжують залишатися одними з найменш вивчених. Незначна кількість матеріалів кінця VII — третьої чверті V ст. до н. е. не дозволяє охарактеризувати соціальну структуру місцевого населення цього часу. Тому основну увагу приділено аналізу суспільного розвитку сіверськодонецького племені у пізньоскіфський час.

Аналіз матеріальної культури мешканців поселень вказує на незначне розшарування у середовищі місцевих землеробів. Могили вищих прошарків

тогочасного сіверськодонецького суспільства відрізняються від рядових захоронень за матеріальною культурою та поховальними традиціями. Це окрема група некрополів, де у пізньоскіфський час ховали своїх померлих знатні роди (Старий Мерчик, Пісочин, можливо, Велика Гомольша). Системний аналіз усієї сукупності археологічних пам'яток пізньоскіфського часу басейну Сіверського Дінця свідчить, що згадані вище могильники, скоріш за все, віддзеркалюють так званий військово-аристократичний шлях політогенезу [Массон, 1994, с. 4—7]. Про це яскраво свідчать поховання місцевої знаті з великою кількістю зброї та престижних речей. Як відомо, протиставлення чисельно незначного елітарного прошарку основній масі общинників характерно більшості розвинених вождівств [Першиц, 1986, с. 34—36; Крадин, 1995, с. 39]. У той же час в сіверськодонецькому Лісостепу поки що не відомі кургани, які можуть бути співставленими за масштабами та багатством інвентарю зі скіфськими «царськими». Це вказує на інший рівень соціальної стратифікації та концентрації влади у місцевому суспільстві пізньоскіфського часу. За матеріалами сіверськодонецьких могильників наявні основні ознаки цієї перехідної форми соціально-політичної організації від традиційних родових структур до ранньокласового суспільства: розвинута соціальна стратифікація, створення спеціальних поховальних комплексів для еліти, монументальність поховальних споруд, пишність обряду, різноманітність та багатство інвентарю. Ці могильники можна вважати проявом зародження культу місцевої знаті чи її героїв, добре відомого у різних народів на завершальній стадії пізньопервісного ладу та формування ранньокласового суспільства. Саме для цього перехідного періоду характерна сакралізація військового стану в цілому [Бессонова, 1990, с. 36]. Порівняльний етнографічний матеріал по типологічно близьким суспільствам демонструє картину різнобічних зв'язків між панівною елітою та пересічним залежним населенням. Скоріш за все, вони здійснювалися у холодну пору року, коли кочуюча знать разом зі своїми стадами поверталася на зимівники, що були розташовані в околицях сіверськодонецьких городищ. Імовірно, однією з «резиденцій» місцевої еліти було городище біля хут. Городище. Ми не знаємо точно, та, можливо, ніколи і не дізнаємось як здійснювалася експлуатація військово-аристократичною верхівкою місцевого населення. Імовірно, вона могла включати збір регулярної данини продуктами землеробства, ремесла, металургії, різні форми «кормління», «дари», нееквівалентну торгівлю, як це практикували скіфи [Хазанов, 1975, с. 158—164]. Імовірно, осіле населення було зобов'язане виконувати і прямі трудові повинності, як, наприклад спорудження курганів для знаті, заготівлі сіна та інше. Частина багаточисленного античного матеріалу та високохудожніх виробів з кольорових металів, які доволі часто трапляються у сіверськодонецьких курганах знаті, могли бути частиною додаткового продукту, який забирали у місцевого землеробського населення та перетворювали на престижні атрибути панівного прошарку.

Скоріш за все, ця експлуатація мала корпоративний характер — кожен знатний рід володів визначеною підвладною йому територією з населенням у кілька сот, а то і тисяч підлеглих. У соціальному плані сіверськодонецьке локальне утворення відповідало окремому племені. Подібні лісостепові утворен-

ня являли собою примусову соціально-економічну єдність двох різних господарських укладів: степового напівкочового, щоправда, суттєво трансформованого в умовах Лісостепу, та лісостепового осілого землеробського [Медведев, 1999, с. 126—127]. Сіверськодонецька верхівка не лише експлуатувала місцеве суспільство, але також несла основний тягар по захисту цієї території від зовнішніх ворогів. Наші реконструкції у цій сфері спираються на розробки С.А. Скорого [Скорый, 2003, с. 79—82], оскільки київський дослідник є одним з фундаторів такого підходу у вивченні соціальної структури лісостепових суспільств скіфської доби [Медведев, 2005а, с. 207]. Послідовним прихильником цього перспективного підходу є О.П. Медведев, який у аналогічному ключі розглядає формування етнополітичної організації на Середньому Дону у скіфський час [Медведев, 1999, с. 126—127]. У результаті вивчення ландшафтів українського Лісостепу С.С. Бессонова зробила вдालу спробу обґрунтувати придатність цих земель для ведення поруч з осілим, кочового та напівкочового господарств, що свідчить і про можливість співіснування у даному екологічному середовищі двох груп населення з різними господарсько-культурними типами [Бессонова, 2000, с. 116—125].

У цей час проходить розпад великих патріархальних родин та відокремлення малих патріархальних родин, які склалися лише з батьків та дітей [Шрамко, 1998, с. 99—98]. Процес розкладу стає чітко помітним у пізньоскіфський час, коли з'являється значна кількість багатих поховань. Майновому розшаруванню членів громади сприяла і торгівля з античними містами Північного Причорномор'я. Але все це ще не призвело до остаточного знищення цієї соціальної одиниці. Соціально-економічним осередком суспільства стає мала сім'я. Проявів рабства не відмічено. [Шрамко, 1953 б, с. 13; 1962б, с. 140—143; 1998, с. 99—98]. Близької точки зору дотримувалася і А.О. Моруженко [Моруженко, 1989, с. 32]. Більшість вищезазначених висновків актуальні і сьогодні. На користь поступового перетворення родової общини на сільську або територіальну, де проживали тепер не тільки кровноспоріднені колективи, свідчать, зокрема, результати дослідження антропологічних матеріалів могильника біля с. Черемушна.

Зникнення групи. Дестабілізація етнополітичної ситуації у регіоні відбувається у третій чверті IV ст. до н. е. Її сліди чітко зафіксовані на східних кордонах територій сіверськодонецького племені (рис. 118). Були спалені укріплення Циркунівського та Мохначанського городищ. На першому з них зафіксовано відновлення життя на іншій етнічній основі, хоча невелика кількість матеріалів не дозволяє реконструювати масштаби цього явища. Ліпна кераміка нових мешканців вказує на вихідні райони агресії, якими були Нижній Дон та Кубань. Серед лісостепових городищ, які зазнали ворожого погрому, потрібно відмітити Коломацьке на Ворсклі та Семилукське на Дону [Радзиевская, 1992, с. 178—179; Пряхин, Разуваев, 1995, с. 56]. Нещодавно сліди руйнувань були виявлені у верхів'ях Псла на Книшівському городищі. Судячи по знайденим у шарі пожежі двом фрагментованим амфорам та монеті Філіппа II Македонського, загибель укріплення могла відбуватися після третьої чверті IV ст. до н. е. Археологічно агресори не фіксуються, але автор вказує на степових скіфів [Гавриш, 2000, с. 165].

Неподалік від Циркунівського городища біля с. Веселе під курганом № 4 було знайдено і поховання імовірного нападника — пізньосавроматського важкоозброєного вершника у катакомбі [Шрамко, 1992, с. 112—115]. Подібна етнічна приналежність можлива для похованого у кургані біля с. Яремівка на Сіверському Дінці [Макаревіч, 1957, с. 146—149; Смирнов, 1984, с. 56—58]. Два бронзові поясні гачки, прикрашені у звіриному стилі, не характерні для одягу сіверськодонецького населення, були випадково знайдені неподалік від с. Веселе. Цікавим є той факт, що фрагменти кераміки з вертикальними наліпними валиками крім Циркунів були знайдені лише при розкопках городища в ур. Городище — «резиденції» місцевої напівкочової знаті. Ці матеріали можуть свідчити про імовірні дипломатичні стосунки із загарбниками, чи про їх перебування на території саме цього кинутого укріплення. Всі вищенаведені факти дозволяють припустити, що територія сіверськодонецького Лісостепу перейшла під контроль пізніх савроматів (сірматів) чи яких-небудь інших номадів Подоння—Прикубання кінця скіфської доби вже наприкінці третьої — четвертій чвертях IV ст. до н. е. Таке визначення етносу агресорів кінця скіфської доби збігається з племенами, які О.П. Медведев «звинуватив» у зникненні середньодонської культури скіфської доби [Медведев, 1999, с. 150]. До речі, напад не був несподіванкою для місцевого населення. Про це свідчить лінія укріплень, яка була побудована у пізньоскіфський час. Імовірно, у IV ст. до н. е. місцевим мешканцям вже було добре відомо про рух племен на сході і вони готувалися до захисту своїх володінь.

Цікаво, що унаслідок подавлення часу створення найпізніших курганів скіфської еліти, їх дата понизилася з початку III ст. до н. е. до першої половини останньої чверті IV ст. до н. е. [Мозолевский, Полин, 2005, с. 446]. У будь-якому випадку, наприкінці IV ст. до н. е. агресія зі сходу поклала початок руху населення, яке було втягнуто у процес формування нових етнічних спільностей Східної Європи.

Таким чином, імовірно, сіверськодонецьке племінне угруповання, як і інші племена Лісостепу та «Велика Скіфія», не повільно розпадалося через погіршення природно-кліматичних умов, а стрімко зникло, скоріш за все, унаслідок потужного поштовху зі сходу, хоча ми не виключаємо (а навіть визнаємо) негативний вплив вищеназваних факторів, які примусили савромато-сірматів до міграції на захід під час послаблення економічного потенціалу Скіфії. По суті, ми маємо справу з конкретним проявом універсального «закона степів» доби кочового господарства, який відображається у періодичному русі кочових орд зі сходу на захід при військовому переважанні східних номадів над західними [Мачинский Д.А., 1989, с. 21]. Потрібно підкреслити, що мова йде не про сарматське вторгнення, а про савромато-сірматську агресію в останній чверті IV ст. до н. е. На сьогодні на території сіверськодонецького Лісостепу нам не відомо жодного комплексу, який можна було б чітко датувати III ст. до н. е. Надійно аргументована думка науковців про появу власне сарматів у Північному Причорномор'ї не раніше II ст. до н. е. досі залишається актуальною [Полин, 1986, с. 116—118; Полин, Симоненко, 1990, с. 52—62; Полин, 1992, с. 122]. Сарматські комплекси цього часу зафіксовані і на території сучасної Харківщини (Балаклія, Роздольне) [Шрамко, 1962а, с. 239].

Вищенаведена гіпотеза є авторською реконструкцією подій кінця скіфської доби у сіверськодонецькому Лісостепу, яка потребує перевірки часом. На сьогодні можна констатувати лише військовий контакт сіверськодонецького населення з прикубанським у останній чверті IV ст. до н. е. Масштаби та наслідки цих подій на базі археологічних джерел встановити не вдається. Зникнення сіверськодонецьких пам'яток скіфської доби на початку III ст. до н. е. було відображенням єдиного для Північного Причорномор'я процесу, причини якого досі залишаються дискусійними.

Життя на поселеннях басейну Сіверського Дінця у III—I ст. до н. е. не фіксується. Не виключено, що це пов'язано з відсутністю чітких хронологічних індикаторів.

Численні сіверськодонецькі пам'ятки скіфської доби здавна привертати увагу вчених. Але, не зважаючи на це, в останні півстоліття їм не було присвячено жодної узагальнюючої праці. Метою дослідження була всебічна характеристика населення сіверськодонецької групи скіфської доби на сучасному рівні знань.

У вивченні археологічних пам'яток сіверськодонецької групи автором виділено 3 основні етапи, які характеризують процес поступового формування скіфознавства як галузі археології на теренах Харківщини. Наведені у першому розділі дані свідчать про масштабність археологічних робіт, які були проведені вітчизняними науковцями.

Було картографовано усі відомі на сьогодні пам'ятки скіфського часу (218 пунктів). У поєднанні з цим, аналіз значної джерельної бази, створеної кількома поколіннями археологів (О.С. Федоровським, С.А. Семеновим-Зусером, Б.А. Шрамком, П.Д. Ліберовим та іншими), дозволив виявити динаміку заселення регіону. У ранньоскіфський час відбувається заселення західної частини басейну р. Мжа та незначних прилеглих територій. Пам'ятки цього часу представлені виключно поселеннями з зольниками та похованнями під курганами. У середньоскіфський час ареал групи розширюється за рахунок залюднення басейнів річок Гомольша, Уди, Лопань. На нашу думку, саме у цей період з'являються городища, а не у ранньоскіфський час, як вважалося раніше. Для захисних споруд характерна наявність пропеченої глини у серцевині насипу. Разом з Г.Є. Свистуном було доведено, що ця глина пов'язана, скоріш за все, із спеціальним технологічним прийомом, а не з пожежами укріплень, як вважалося досі. У пізньоскіфський час територія сіверськодонецької групи досягає своїх максимальних розмірів. Це відбувається за рахунок заселення берегів Сіверського Дінця, басейну р. Харків.

Вивчення основних типів археологічних пам'яток та матеріальної культури дозволило зробити висновок, що життя на

селищах і городищах лісостепової частини басейну Сіверського Дінця розвивалося переважно на стабільній етнічній основі, яка існувала і на сусідніх територіях Лівобережного Лісостепу ще з ранньоскіфського часу.

Поселення місцевих землеробів характеризуються наявністю на їх поверхні протягом всього скіфського часу зольників. Могильники цього населення, які налічують до ста насипів, розташовані поруч із селищами. З напівкочовою іраномовною елітою пов'язані сезонні селища, городища-загони для худоби та компактні некрополі, які розташовані на певній відстані від поселенських структур. Місце розміщення поселенських структур та некрополів тяжіє до вододілу, по якому у середньовіччі проходив Муравський Шлях.

У сіверськодонецькому регіоні абсолютно переважають повністю наземні чи трохи заглиблені житла. Місцеві традиції житлобудування практично не відрізняються від інших у Дніпро-Донського Лісостепу VI—IV ст. до н. е. Характеристика поховальних звичаїв місцевого населення V—IV ст. до н. е. вказує на існування окремих родових традицій, які у сукупності утворюють локальну своєрідність регіону. У порівнянні з сусідніми групами пам'яток значно більшим є степовий вплив.

На базі аналізу типів поселень та особливостей матеріальної культури цього великого регіону можна говорити про осілий спосіб життя основної маси землеробського населення з обмеженою рухливістю його частини (імовірно, верхівки), основою господарства якої було рухливе скотарство.

Основні елементи матеріальної культури практично повністю аналогічні знахідкам у синхронних пам'ятках Дніпро-Донецького Лісостепу. Їх еволюція відображає єдині для Північного Причорномор'я тенденції. Але, якщо аналізувати весь речовий комплекс, щонайменше, V—IV ст. до н. е., то він виглядає досить своєрідним.

Результати аналізу типів численного поховального інвентарю та наявність значної кількості хронологічних індикаторів дозволили виділити п'ять хронологічних груп поховань. Речовий комплекс цих груп представляє відповідну кількість періодів еволюції матеріальної культури.

Була здійснена спроба виокремити території споріднених племен Дніпро-Донського Лісостепу. Виділення автором шпильок як етнографічного індикатора після обробки всього масиву даних дало змогу окреслити ареали трьох племен. Результати дослідження дали можливість вважати, що за сіверськодонецькою групою пам'яток стоїть окреме плем'я. Його територія обмежувалася лісостеповою частиною сіверськодонецького Правобережжя. Можливо, це було плем'я меланхленів, яких згадував Геродот. Отже, групу пам'яток не можна об'єднувати з посульською. Не суперечать розділенню «посульськодонецької культури» на дві окремі групи пам'яток й інші археологічні характеристики, а також їх географічна відокремленість.

У етнокультурній історії населення сіверськодонецького Лісостепу у скіфську добу виділено 3 основні періоди. На ці 3 хронологічні періоди, один з яких поділяється на два відрізки, припадає 5 фаз розвитку матеріальної культури, які є відображенням певних змін у житті місцевого населення. На жаль, на сьогодні не вдається так детально реконструювати історію населення.

Перший період (кінець VII — перша половина VI ст. до н. е.) характеризується появою нового населення у сіверськодонецькому Лісостепу.

Основні характеристики пам'яток, особливості матеріального комплексу вказують на те, що вихідними районами міграції могли бути басейн Ворскли та Правобережний Лісостеп. У цей час сіверськодонецькі пам'ятки не були локальною групою (племенем), а утворювали східну частину етнокультурної спільності Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя.

Під час **другого** періоду (друга половина VI — кінець третьої чверті V ст. до н. е.) оформлюються 3 племінні угруповання у басейнах Сули та Псла, Ворскли та Сіверського Дінця. Цьому періоду притаманна нестабільна етнополітична ситуація. Значна бойова міць місцевого населення була своєрідним стримуючим фактором для степовиків. Створення укріплень, перенесення частини поселень від межі зі Степом влиб території більше схожі на запобіжні заходи. На сьогодні сліди бойових дій серед даних археології не фіксуються. Таким чином, можна припустити, що відносини між будинським союзом племен та скіфами будувалися на засадах «озброєного нейтралітету».

Третій період (остання чверть V — початок III ст. до н. е.) характеризується тим, що частина населення просувається на схід, до Сіверського Дінця, де у цей час з'являються нові городища-сховища та селища, хоча загальна кількість великих поселень у цей час зменшується, а поховань — значно збільшується.

Протягом третього періоду значно посилюється степовий вплив на місцеве населення, який проявляється у поширенні елементів матеріальної культури характерних для скіфських поховань Північного Причорномор'я. Це пояснюється не тільки спільними військовими діями зі скіфами, але й значною інфільтрацією степовиків у сіверськодонецький Лісостеп. Сучасна джерельна база дозволяє ставити питання про входження території сіверськодонецького Лісостепу до складу північнопричорноморської Скіфії, починаючи з останньої чверті V ст. до н. е.

Дестабілізація етнополітичною ситуації у регіоні відбувається у другій половині IV ст. до н. е. На сьогодні можна констатувати факт військового контакту сіверськодонецького населення з прикубанським у останній чверті IV ст. до н. е. Зникнення сіверськодонецьких пам'яток скіфської доби на початку III ст. до н. е. було відображенням єдиного для Північного Причорномор'я процесу, причини якого досі дискусійні.

У соціальному плані сіверськодонецьке локальне утворення відповідало окремому племені. За своєю природою воно являло собою примусову соціально-економічну єдність двох різних господарських укладів: напівкочового, щоправда, суттєво трансформованого в умовах Лісостепу, та осілого землеробського.

За матеріалами сіверськодонецьких могильників наявні три основні критерії переходу від традиційних родових структур до ранньокласового суспільства. У цей час відбувається розпад великих патріархальних родин та відокремлення малих родин.

У результаті здійсненої роботи вдалося отримати повну і системну характеристику сіверськодонецького населення скіфської доби. Це доповнює знання щодо етнокультурної історії давнього населення Лівобережної Лісостепоної України у ранньому залізному віці.

SUMMARY

Sites of Scythian times of the Severskij Donets Forest-Steppe have not been the subject of separate full research for the last half a century. By this time there have been accumulated great datum base that needs to be systematized and generalized. The object of the research was the presumptive description of the Severskij Donets group of Scythian times.

Basing the analysis of settlement types and peculiarities of material culture it seems to be possible to talk about the settled lifestyle of the majority of agricultural population with scanty mobility of the semi-nomad uppers.

The research of the ceramic complex allows to talk about similarity of the local ceramic complex with synchronous crockery of the Dnieper Forest-Steppe. Genetically, potter's traditions of the Severskij Donets population concerned with inhabitants of the Vorskla Right-bank region of early Scythian times.

Main types of armaments, harness details and decoration are almost analogues to the finds in synchronous monuments of the Dnieper Forest-Steppe. Their evolution reflects common tendency for the Northern Black Sea Littoral. However, if we analyses all the material base of V—IV century BC, it seems to be original enough.

The correlation analysis results of the main types of objects allowed us to single out five periods of material culture evolution. The principal difference between material base of the early Scythian times and the middle Scythian times confirms A.Y. Alexeyeva's opinion about the existence of two cultural-chronological blocks in the context of the Scythian culture.

The Severskij Donets Forest-Steppe population of the Scythian times was not indigenous, but settled the region at the end of VII — the beginning of VI century BC. The basic archaeological characteristics point to the fact, that initial regions of migration could be the Vorskla basin and the Right-bank Forest-steppe. The results of pin research allow to suppose, that the group of Severskij Donets monuments imply a separate tribe. Its territory was limited by the Forest-

Steppe part of the Severskij Donets Right-bank. Probably, it was the tribe of Herodot's melanh lens that formed a part of the budin union. There have been distinguished and characterized three main periods in ethnocultural history of the region population. The periods are chronically correspondent with traditional division of the Scythian period.

A considerable military power of the local population, that was a restrictive factor for the nomads, allowed them to keep independence during the whole Scythian period.

Disappearance of the Scythian time population at the beginning of III century BC presented the reflection of common process for the Northern Black Sea Littoral; the reasons of this phenomenon are still being debated.

As a result of the work we managed to get full and systematic description of the Severskij Donets population of the Scythian times. This amplifies our knowledge about ethnocultural history of the Forest-Steppe Left-bank Ukraine in the early Iron Age.

Переклад *К.В. Колоди.*

ТАБЛИЦІ

Таблиця 1. Сіверськодонецькі городища скіфського часу.

Назва городища	S, га	Досл. S, м ²	Мис	Плато	Досл. укріп.	Характер використання		Дата, ст. до н. е.
						Стационарне	Сховище	
Люботинське	4,2	7190		+	+	+		VI—IV
Городище	32	1777	+		+	+		2 п. VI—IV
Яковлівське	1,1	25	+				+	V—IV?
Баранівське	1,4	3	+			+?		V—IV?
Червоносівське	4,4	2	+			+		VI—V
Циркунівське	2,3	176	+		+	+		V—IV
Мохначанське	1,4	<1600	+		+		+	V—IV
Коробові Хутори	1,5	<1500	+		+	+		V—IV
Водяне	2,5	2677	+		+		+	V—IV
Донецьке	2	<1100	+		+		+	V—IV
Хорошівське	33	83	+				+	V—IV
Тарановське	0,8	1	+				+?	V—IV?
Чернецький Яр	1,2	27,5	+				+	V—IV?
Закозарівське	12,5	—	+			+?		?
Велика Гомольша	7	<150	+		+	+		V—IV
Караван	3,2	237	+		+	+		VI—IV

Таблиця 2. Сіверськодонецькі поселення скіфського часу, які досліджувалися.

Назва поселення	Досл. S, м ²	Зольники	Досліджені зольники	Досліджені житла
Острроверхівка	460, 5	34	4	1
Шовкова	398	>12	3	2
Липовий Гай	28	22	1	—
Проходнянське 1	264	?	1	
Барчани	60	20	1	
Мисове 1	210	16	1	

ТАБЛИЦІ

Закінчення табл. 2.

Назва поселення	Досл. S, м ²	Зольники	Досліджені зольники	Досліджені житла
Мисове 2	12	8	1	
Завадівка	8	16		
ур. Дроб'янське	60	9	1	1
Горіховий Гай 2	135	9	2	
Черемушна	706	1	1	
Червоносове 3	4	34		
Шлях	8	8		
Пісочин 1	10	8		
Мохнач М	4	—		
Хмарівка		—		1
Саржин Яр	320	—		5
Основа	> 85	—		2
В с ь о г о	2712		16	11

Таблиця 3. Житла сіверськодонецького Лісостепу скіфської доби.

Назва	Тип	Лежан-ка	Стовпові ямки	Господ. ями	Кіль-кість	Площа, м ²	Піч	Датування, ст. до н. е.
Люботинське городище	н	—	+	+	1	130	+	VI
3—2—1961	н	+	+	—	1	10	+	1 пол. VI
4—4—1961 р.	н	—	—	+	1	14	+	1 пол. VI
105—18—1963	з	+	—	+	1	6	+	1 пол. VI
17—9—1962	н	+	+	+	1	9	—	1 пол. VI
159—22—1964	з	+	—	+	1	12	—	VI—V
195—14—1964	з	—	—	+	1	7	+	IV
	н	—	—	+	15?	?	+	VI—IV
Шовкова з.1	н	—	—	—	1	?	+	к. VI—п. V
Зол. 2—1957	н	—	+	—	1	64	+	к. VI—п. V
Саржин Яр	н	—	—	—	4?	?	+	VI—V
Городище Караван	н	—	+	—	1	25	+	VI—V
Шмарівка	н	—	+	—	1	57	+	IV
Городище в ур. Городище								к. VI—IV
1—1—1953	н	—	—	—	1	20?	+	«
2—1—1953	н	—	—	—	1	20?	+	«
3—1—1953	н	—	—	—	1	48?	+	«
4—7—2002	н	—	+	—	1	8	+	IV
5—7—2002	н	—	—	—	1	15	+	п. V
Циркунівське городище								к. V—IV
1990	н	—	+	—	1	14	+	«
2005	н	—	—	—	1	6	+	«

Закінчення табл. 3.

Назва	Тип	Лежан-ка	Стовпові-ямки	Господ.-ями	Кіль-кість	Площа, м ²	Піч	Датування, ст. до н. е.
Люботинське городище	н	—	+	+	1	130	+	VI
1990	н	—	+	—	1	14	+	«
2005	н	—	—	—	1	6	+	«
Мисове 1	н	—	—	—	2		+	к. VI—V
Основа	н				2			?
Острроверхівка	н	—	+	+	1	40	+	V—IV
ур.Дроб'янске	н	—	—		1		+	VI
Всього					26			

Примітка: н — наземне житло; з — землянка.

Таблиця 4. Сіверськодонецькі некрополі скіфської доби.

Могильник	Кількість розкопаних курганів	Кількість поховань		Датування, ст. до н. е.
		основних	впускних	
В. Гомольша	11	11		V—IV
Веселе	4	4		V—IV
Дергачі	4	4		V—IV
Верхня Гійовка	6	6		VI—IV
Нижня Гійовка	4	4	1	V—IV
Люботин	27	27		кінець VII — 1 половина VI
Мала Рогозянка	3	3	3	VI—IV
Острроверхівка	6	6		V—IV
Пісочин	35	36	1	друга пол. V—IV
Протопопівка	8	8		V
Ст. Мерчик-3	11	11	1	сер. — друга половина IV
Ст. Мерчик-4	5	5	1	кінець IV
Черемушна	17	16	1	VI—IV
Інші некрополі	40	43	1	VI—IV
Всього	185	185	9	194

Таблиця 5. Орієнтування поховальних споруд VI ст. до н. е.

Орієнтування поховальної споруди	Кількість	%
Північ—південь	20	61
Північний схід — південний захід	9	27
Північний захід — південний схід	3	9
Кремація	1	3
Всього	33	100

ТАБЛИЦІ

Таблиця 6. Орієнтування поховальних споруд V—IV ст. до н. е.

Орієнтування похвальної споруди	Кількість	%
Захід—схід	19	12
Північ—південь	83	55
Північний схід — південний захід	30	20
Північний захід — південний схід	19	13
В с ь о г о	151	100

Таблиця 7. Орієнтування похованих V—IV ст. до н. е.

Орієнтування поховального	Кількість	%
Захід	14	14
Північний захід	5	5
Схід	6	6
Південь	40	40
Південний схід	3	3

Таблиця 8. Кодування елементів конструкції поховальних споруд.

Яма (А)	На горизонті (В)	У насипу (С)
Стовпова конструкція (1)	Стовпова конструкція (1)	Стовпова конструкція (1)
Канавка (2)	Канавка (2)	Канавка (2)
Зруб (3)	Зруб (3)	Зруб (3)
Дромос (4)	Дромос (4)	Дромос (4)
Вертикальне облицювання стін (5)	Вертикальне облицювання стін (5)	Вертикальне облицювання стін (5)
Горизонтальне облицювання стін (6)	Горизонтальне облицювання стін (6)	Горизонтальне облицювання стін (6)
Лаги (7)	Лаги (7)	Лаги (7)
Заплічки (8)		

Таблиця 9. Каталог поховальних споруд.

№	Назва / примітка	№	Код (тип)	Об'єм, м ³	Орієнтування споруди	Орієнтування похованих	Дата, ст. до н. е.
1	Балакля	2	А (т. 1)	?	ПнС — ПдЗ	2 ПдЗ, ПнС	IV
2	Велика Данилівка	1/1	А1, 2 (т. 4)	?	ПнС — ПдЗ		IV
3		1/2	А (т. 1)	2,7	ПнС — ПдЗ		
4	Бистре 1	1	А (т. 1)	1	Пн — Пд		IV
5		2	А (т. 1)	2,3	Пн — Пд	Пд	IV
6	Бистре 2	1	А8 (т. 8)	6,2	Пн — Пд	Пд	IV
7	Велика Гомольша	1	А (т. 1)	4,8	З — С		IV

Продовження табл. 9.

№	Назва / примітка	№	Код (тип)	Об'єм, м ³	Орієнтування споруди	Орієнтування похованих	Дата, ст. до н. е.
8		2	A (т. 1)	7,2	З — С	З	IV
9		3	A (т. 1)	4,5	ПнС — ПдЗ	ПдЗ	IV
10		4	A (т. 1)	3,7	ПнС — ПдЗ	ПдПдЗ	
11		5	A (т. 1)	2,4	Пн — Пд	Пд	V
12		6	A (т. 1)	5	Пн — Пд		
13		7	A (т. 1)	2,1	Пн — Пд		
14		8	A (т. 1)	2,6	Пн — Пд		к. V — IV
15		9	A (т. 1)	1,1	Пн — Пд	Пд	
16		10	A (т. 1)	2,3	Пн — Пд		
17		11	A1246 (т. 6)	17	Пн — Пд		IV
18	Веселе	3	A (т. 1)	4,5	З — С		
19		4	T.11				IV
20		5	A1 (т. 2)	19	ПнС — ПдЗ	С	V—IV
21		6	A1 (т. 2)	20	ПнЗ — ПдС		V—IV
22	Дергачи	1-10	A (т. 1)		З — С	З	к. V — IV
23	Дуванка	1	A (т. 1)	1,5	Пн — Пд		VII—VI
24	Коротич, 1982	1	A1, 2 (т. 4)	53	Пн — Пд	Пд	V
25	Коротич, 2007	1	T.1, 1				к. V — IV
26	Верхньогійовська група	1	A (т. 1)	6,5	ПнЗ — ПдС	ПдС	к. V — IV
27		3	A (т. 1)	4,6	Пн — Пд	Пд	к. V — IV
28	Караванська група	1	A (т. 1)	231	Пн — Пд		к. VII — п. VI
29		2	A (т. 1)	50	ПнС — ПдЗ		к. VII — п. VI
30	Нижньогійовська група	1	A8 (т. 8/1)	7,7	Пн — Пд		к. V — IV
31		2	A8 (т. 8/1)	6,4	Пн — Пд	Пд	к. V — IV
32		3/1	?	?	Пн — Пд	Пд	к. V — п. IV
33		3/2	A (т. 1)	2,8	Пн — Пд	Пд	к. V — п. IV
34		73	A (т. 1)	?	Пн — Пд	Пд	к. V — IV
35	Совнаркомівська	1	A (т. 1)	5,6	Пн — Пд	Пд	к. V — IV
36		2	A (т. 1)	2,8	ПнЗ — ПдС		к. V — IV
37	Ур. Соломахівка	6	A (т. 1)	0,2	ПнЗ — ПдС		к. V — IV
38		12	A (т. 1)	1,2	ПнЗ — ПдС		к. V — IV
39		18	A8 (т. 8/2)	6,7	Пн — Пд		V—IV
40		19	A (т. 1)	8,4	Пн — Пд		к. V — IV
41	Центральна група Люботинського могильника, 1938 р.	1	A (т. 1)	1,1	Пн — Пд		
42		2	A (т. 1)	2,4	Пн — Пд		к. VII — VI
43	1945 р.	1	A (т. 1)	2,8	Пн — Пд		к. VII — VI
44		2	A (т. 1)	0,7	Пн — Пд		
45		3	A (т. 1)	0,9	Пн — Пд		
46		4	A (т. 1)	0,9	Пн — Пд		

ТАБЛИЦІ

Продовження табл. 9.

№	Назва / примітка	№	Код (тип)	Об'єм, м ³	Орієнтування споруди	Орієнтування похованих	Дата, ст. до н. е.		
47	1950 р.	5	A (т. 1)	0,8	Пн — Пд	кремація			
48		1	A (т. 1)	0,9	Пн — Пд				
49		2	A (т. 1)	0,8	Пн — Пд				
50		3	A (т. 1)	0,7	Пн — Пд				
51		1962 р.	1	A (т. 1)	1,2			Пн — Пд	
52	2		A (т. 1)	2,2	Пн — Пд				
53	3		A (т. 1)	1,7	Пн — Пд				
54	4		A (т. 1)	0,2	Пн — Пд				
55	5		A (т. 1)	1,5	Пн — Пд				
56	6		A (т. 1)	0,3	Пн — Пд				
57	7		A (т. 1)	0,7	Пн — Пд				
58	8		A (т. 1)	1	Пн — Пд				
59	9	A (т. 1)	9,3						
60	1994 р.	10	A1, 4 (т. 6)	73					к. VII — VI
61		2	A1, 2 (т. 4)	14	Пн — Пд				к. VII — VI
62		3	?	?	ПнЗ — ПдС		к. VII — VI		
63		4	A (т. 1)	0,3	ПнЗ — ПдС				
64		5	A (т. 1)	1,8	Пн — Пд				
65	Мала Рогозянка, група 1	1/1	впускне		ПнС — ПдЗ				
66		1/2	впускне		ПнС — ПдЗ				
67		1/3	A1, 2 (т. 4)	12	ПнС — ПдЗ		к. VII — VI		
68		2/1	A1, 4, 6 (т. 6)	19	ПнС — ПдЗ	ПдЗ	к. V		
69		2/2	A (т. 1)	1	ПнС — ПдЗ	ПнС	к. V		
70		2/3	A (т. 1)	2,4	ПнС — ПдЗ	ПнС	к. V		
71	група 2	1/1	A2 (т. 3)	18	ПнС — ПдЗ		V—IV		
72		1/2	A1, 6, 7, 8 (т. 2)	6	ПнС — ПдЗ		V—IV		
73		1/3	A (т. 1)	0,3	З — С	3	V—IV		
74	Одринка	1	A (т. 1)	1,6	Пн — Пд		V—IV		
75		2	A (т. 1)	4,3	Пн — Пд		V—IV		
76	Острроверхівка	1	A (т. 1)		Пн — Пд		Рибаков		
77		2	A (т. 1)	12	Пн — Пд				
78		3	A (т. 1)	4,2	Пн — Пд				
79		4	A (т. 1)	1,6	Пн — Пд				
80		5	A (т. 1)	3,3	Пн — Пд				
81		6	B (т. 9/1)?						
82	Паньківка	1	A8 (т. 8/1)	5,3	Пн — Пд	Пд	V—IV		
83		2	A (т. 1)	3,7	Пн — Пд		V—IV		
84		3	A (т. 1)	2,6	Пн — Пд		V—IV		
85	Пісочин	1	A (т. 1)	3,5	Пн — Пд		V—IV		
86		2	A1 (т. 2/1)	24	Пн — Пд	Пд	к. V — п. IV		
87		3	A1 (т. 2/1)	3,6	Пн — Пд	Пн	V—IV		
88		4	A (т. 1)	3,5	Пн — Пд	Пн	V—IV		

Продовження табл. 9.

№	Назва / примітка	№	Код (тип)	Об'єм, м ³	Орієнтування споруди	Орієнтування похованих	Дата, ст. до н. е.
89		5	A2 (т. 3)	23	ПнЗ — ПдС		V
90		6	A1, 2 (т. 4)	10	Пн — Пд	Пд	2 пол. IV
91	Окрема могила коня	7	A1 (т. 2/1)	33	Пн — Пд		2 пол. IV
92		8/1	C, (тип 10/2)	23	Пн — Пд	2Пд, 1С	2 пол. IV
93		8/2	A1, 2 (т. 4)	2,7	Пн — Пд	1Пд, 1С	2 пол. IV
94		9	A1, 2 (т. 4)	29	Пн — Пд	1Пд	к. V — п. IV
95		10	A (т. 1)	6,7	З — С	1 Пд	к. V — п. IV
96		11	A (т. 1)	3,9	Пн — Пд		V—IV
97		12	A (т. 1)	6	Пн — Пд	1 Пд	V—IV
98		14	A (т. 1)	3,8	ПнС — ПдЗ	1 ПнС	V—IV
99		15	A (т. 1)	3,6	Пн — Пд		V—IV
100		16	A2 (т. 3)	7,8	З — С	3?	к. V — п. IV
101		17	A (т. 1)	3,6	Пн — Пд		V—IV
102	Дрогик встрошений у дно	18/1	A1 (т. 2/1)	15	Пн — Пд	1 С, 1?	2 пол. IV
103		18/2	A12 (т. 4)	14	Пн — Пд		2 пол. IV
104		19	A (т. 1)	5,4	Пн — Пд	1 Пд	V—IV
105		20	A (т. 1)	4,9	З — С	3	2 пол. IV
106		21	A1 (т. 2/1)	8,5	Пн — Пд	1 Пд, 1 З	V—IV
107		22	A (т. 1)	7,6	Пн — Пд	1 Пд	к. V — п. IV
108		23	A (т. 1)	11	Пн — Пд	1 Пд, 1 С	V—IV
109		24	A (т. 1)	5	Пн — Пд	1 Пд	V—IV
110		25	A1 (т. 2/1)	17	Пн — Пд	2 Пд, 1 С	к. V — п. IV
111		26	A8 (т. 8/3)	4,8	Пн — Пд		V—IV
112		27	A (т. 1)	3,1	Пн — Пд	1 Пд	V—IV
113		28	T.11	5,4	З — С		V—IV
114		29	A1, 2 (т. 4)	16	Пн — Пд		2 пол. IV
115	Кремация	30	T9/1				
116		31	A (т. 1)	7,6	Пн — Пд	1 Пд	2 пол. IV
117		32	A1, 2 (т. 4)	19	Пн — Пд		2 пол. IV
118		33	A1 (т. 2/1)	20	Пн — Пд		2 пол. IV
119		34	A (т. 1)	2,6	Пн — Пд	1 Пд	2 пол. V — п. IV
120	Кремация	35	A (т. 1)	1,1			V—IV
121		36	B (т. 9/2)	21	Пн — Пд		V—IV
122	Протопопівка, 1973 р.	1	A1, 2 (т. 4)	12	Пн — Пд	Пд	V
123		2	A (т. 1)	6,6	Пн — Пд		V
124	1976 р.	1	A (т. 1)	15	Пн — Пд	Пд	V
125		2	A (т. 1)	16	Пн — Пд	2Пд	V
126		3	A (т. 1)	15	Пн — Пд		V
127		4	A (т. 1)	5	Пн — Пд		V
128		5	A (т. 1)	11	Пн — Пд	Пд	V
129		6	A (т. 1)	?	Пн — Пд	Пд	V

ТАБЛИЦІ

Продовження табл. 9.

№	Назва / примітка	№	Код (тип)	Об'єм, м ³	Орієнтування споруди	Орієнтування похованих	Дата, ст. до н. е.
130	Рідний Край	1	Т. 11		3 — С	3	V—IV
131	Санжари	1	А (т. 1)	7	ПнС — ПдЗ	ПдЗ	IV
132		2	А (т. 1)	3	3 — С	3	V—IV
133	Старий Мерчик, група III	2	A1, 6 (т. 2/2)	29	Пн — Пд	2Пд	IV
134	Окрема могила коня	3	A1, 2, 5, 6 (т. 2)	22	ПнС — ПдЗ	2ПдЗ	IV
135		4	A1, 6 (т. 2/2)	22	Пн — Пд	2Пд	IV
136		5	A1, 6 (т. 2/2)	11	Пн — Пд	Пд	IV
137		6	A1, 6 (т. 2/2)	13	ПнС — ПдЗ	2ПдЗ	IV
138		7	A1, 6, 7 (т. 2/2)	16	ПнС — ПдЗ	ПдЗ	IV
139		8	A1, 6 (т. 2/2)	11	Пн — Пд	Пд	IV
140		9/1	A1, 6 (т. 2/2)	9	Пн — Пд	Пд	IV
141	Впускне	9/2	А (т. 1)	3	Пн — Пд	Пд	IV
142		10	A1, 6 (т. 2/2)	22	Пн — Пд	Пд, С	IV
143		11	A1, 4, 6 (т. 6/1)	18	ПнС — ПдЗ		IV
144		12	A1, 6 (т. 2/2)	16	ПнС — ПдЗ	ПдЗ, С	IV
145	Старий Мерчик, група 4	1	A1, 6 (т. 2/2)	15	Пн — Пд		IV
146		2	A1, 3 (т. 2/3)	11	ПнЗ — ПдС		IV
147		3/1	A1, 3 (т. 2/3)		Пн — Пд		IV
148		3/2	A137 (т. 2/3)	20	Пн — Пд		IV
149		4	A1, 3 (т. 2/3)	18	Пн — Пд		IV
150		5	A1, 3 (т. 2/3)	18	Пн — Пд		IV
151	Ур. Круглик	1	A1, 6 (т. 2/2)	14	Пн — Пд		IV
152	Ур. Могилки	1	А (т. 1)	6	ПнС — ПдЗ		IV
153		2	А (т. 1)	3,4	ПнС — ПдЗ	ПдЗ	IV
154	Тетюшине	1	A2 (т. 3)	166	Пн — Пд		3 чверть VI
155	Коротич	1	Т. 11	1,4	ПнС — ПдЗ	ПнС	к. V — п. IV
156	Гришківка	1/1	А (т. 1)	2	ПнЗ — ПдС	ПдС	к. V — п. IV
157		1/2	А (т. 1)	3	ПнЗ — ПдС	ПдС	к. V — п. IV
158		2	А (т. 1)	6	ПнЗ — ПдС	ПдС	к. V — п. IV
159		3	А (т. 1)			ПдС	
160		13	А (т. 1)	2	3 — С		к. V — п. IV
161		14	А (т. 1)	4	3 — С		к. V — п. IV
162		15	А (т. 1)	2	3 — С		к. V — п. IV
163		22	А (т. 1)	2,5	3 — С		к. V — п. IV
164		25/1	А (т. 1)	1,6	ПнЗ — ПдС	ПнЗ	к. V — п. IV
165		25/2	А (т. 1)	3,6	3 — С	С	к. V — п. IV
166		26/1	А (т. 1)	3,7	ПнЗ — ПдС	ПнЗ	к. V — п. IV
167		26/2	А (т. 1)	4,4	ПнЗ — ПдС	ПнЗ	к. V — п. IV
168		34	А (т. 1)	5,3	ПнЗ — ПдС	ПнЗ	к. V — п. IV
169		36/1	А (т. 1)	1,7	3 — С		к. V — п. IV
170		36/2	А (т. 1)	2,3	3 — С	С	к. V — п. IV

Закінчення табл. 9.

№	Назва / примітка	№	Код (тип)	Об'єм, м ³	Орієнтування споруди	Орієнтування похованих	Дата, ст. до н. е.		
171	Харків, 524 м/р	37	A (т. 1)	3	ПнЗ — ПдС	ПдС	к. V — п. IV		
172		47/1	A (т. 1)	2,3	ПнЗ — ПдС		ПнЗ	к. V — п. IV	
173		47/2	A (т. 1)	2,3	ПнЗ — ПдС			к. V — п. IV	
174		Черемушна, група 1	2	A1, 2, 5 (т. 4)	14	З — С	Пд	к. V — п. IV	
175			3	A1, 2, 5 (т. 4)	8	З — С		к. V — п. IV	
176		Черемушна, група 2	1	A (т. 1)	1	Пн — Пд		Пд3	1 пол. VI 1 пол. VI
177			1/1			З — С			
178		1/2			З — С				
179		3	A (т. 1)	1,2	Пн — Пд				
180		4	A (т. 1)	0,8	ПнС — ПдЗ				
181		5	A (т. 1)	1	ПнС — ПдЗ				
182		6	A (т. 1)	1	Пн — Пд				
183		7	A (т. 1)	0,7	Пн — Пд				
184		8	A (т. 1)	1,1	Пн — Пд				
185		9	A (т. 1)		ПнС — ПдЗ				
186		10	A (т. 1)	11	Пн — Пд				
187		11	A (т. 1)	11	Пн — Пд				
188	12	A8 (т. 8/1)	15	Пн — Пд	Пд				
189	13	A1, 3, 4 (т. 6/2)	15	Пн — Пд	Пд, Пн	IV			
190	14	A (т. 1)	11	Пн — Пд	Пд	IV			
191	15	A (т. 1)	7	Пн — Пд		V			
192	16	A1, 6 (т. 2\2)	6,2	ПнЗ — ПдС	Пн, ПнЗ	IV			
193	17	A (т. 1)	11	Пн — Пд					
194	Старий Мерчик, група 2	1	A1, 6 (т. 2/2)	23	Пн — Пд	2 Пд	1 пол. IV		

Таблиця 10. Типологія поховальних споруд в ґрунтових ямах.

Тип	Т. 1 (A)		Т. 2 (A1)			Т. 3 (A2)		Т. 4 (A1, 2)		Т. 5 (A3)		Т. 6 (A4)			Т. 7 (A7)		Т. 8 (A8)		
	Вар-т	—	1 (1)	2 (1, 6)	3 (1, 3)		1 (1, 2, 5)	2 (1, 2, 6)	—	1 (1, 4, 6)	2 (1, 3, 4)	3 (1, 2, 4, 5)	—	1	2	3			
реч	29						2			1									
ссч	8	1				2	2												
псч	92	9	13	5	2	7			3	1				4	1	1			
%																			
реч	88						6		3										
ссч	62	8			15	15													
псч	65	7	9	4	1	5			2	1				3	1	1			

Примітки: рсч — ранньоскіфський час, ссч — середньоскіфський час, псч — пізньоскіфський час.

ТАБЛИЦІ

Таблиця 11. Типологія рідкісних поховальних споруд.

Тип	Т. 9 (В)			Т. 10 (С)		Т. 11 (катакомба)
	Вар-т	1 В	2 (1, 2, 5)	3 (1, 2, 4, 5)	1 (А)	
рсч					1	
ссч						
псч	1?	1			6	1
						6 (4%)

Примітки: рсч — ранньоскіфський час, ссч — середньоскіфський час, псч — пізньоскіфський час.

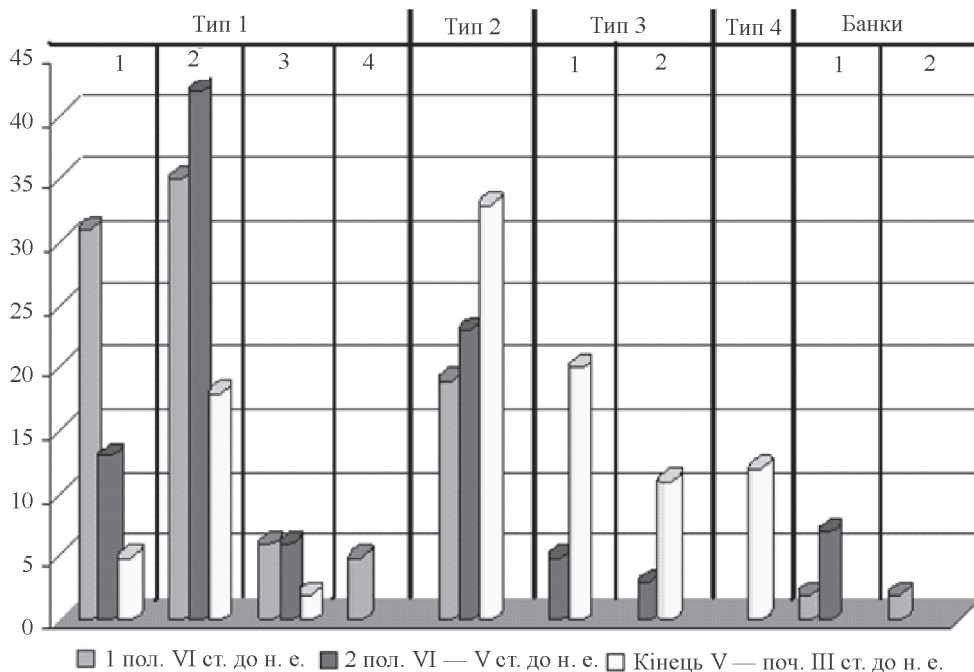
Таблиця 12. Типи ліпних горщиків (за К.Ю. Пеляшенком та Д.С. Гречком).

Тип		1				2	3		4	Банки		Всього, % / (кількість)
Варіант		1	2	3	4		1	2		1	2	
I пол. VI ст. до н. е.	Люботинське городище	29 (22)	34 (26)	4 (3)	4 (3)	21 (16)	—	—	—	4 (3)	4 (3)	100 (76)
	селище Горіховий Гай 2	33 (19)	35,5 (21)	8 (5)	6,5 (4)	17 (10)	—	—	—	—	—	100 (59)
2 пол. VI — V ст. до н. е.	Люботинське городище	12 (22)	41 (73)	3,5 (6)	—	27,5 (49)	3 (5)	6 (10)	—	7 (13)	—	100 (178)
	селище Шовкова	18 (17)	44 (42)	6 (6)	—	16 (15)	6 (6)	11	—	9 (9)	—	100 (96)
	Караванське городище	15 (13)	46,5 (39)	3 (2)	—	15 (13)	7 (6)	3 (2)	—	10,5 (9)	—	100 (84)
	селище Саржин Яр	11 (8)	46 (34)	6 (4)	—	27 (20)	4 (3)	—	—	6 (4)	—	100 (73)
	городище в ур. Городище	17 (8)	33 (15)	9 (4)	—	27 (12)	7 (3)	5 (2)	—	2 (1)	—	100 (45)
кін. V — поч. III ст. до н. е.	Люботинське городище	4,5 (3)	23 (15)	1,5 (1)	—	40 (26)	13 (8)	9 (6)	9 (6)	—	—	100 (64)
	городище в ур. Городище	2,5 (3)	15 (20)	1,5 (2)	—	33 (44)	16 (21)	10 (13)	22 (29)	—	—	100 (132)
	Циркунівське городище	(4)	(6)	—	—	(4)	(9)	(1)	—	—	—	(24)
	селище Островерхівка	8 (19)	15,6 (38)	0,4 (1)	—	24,5 (60)	31,5 (77)	14 (33)	6 (15)	—	—	100 (243)

Таблиця 13. Основні показники форми профільованих горщиків (за К.Ю. Пеляшенком та Д.С. Гречком).

	Т. 1 (В. 1)	Т. 1 (В. 2)	Т. 1 (В. 3)	Т. 1 (В. 4)	Т. 2	Т. 3 (В. 1)	Т. 3 (В. 2)	Т. 4
ФБ	1,3—1,9	1,12—1,33	0,6—0,85	1,18—1,57	1,2—1,28	1,17—1,48	0,6—0,92	1,75—2,35
ФВ	0,83—0,9	0,86—0,94	0,74—0,94	1—1,02	0,77—0,87	0,56—0,79	0,66—0,79	0,59—0,73
ФГ	0,28—0,33	0,18—0,2	0,37—0,76	0,46—0,58	0,16—0,4	0,12—0,39	0,14—0,25	0,21—0,26
ФЖ	0,19—0,23	0,1—0,14	0,18—0,28	0,1—0,11	0,33—0,36	0,38—0,45	0,34—0,41	0,44—0,54

Таблиця 14. Співвідношення типів ліпних горщиків протягом скіфської доби (за К.Ю. Пеляшенком та Д.С. Гречком).

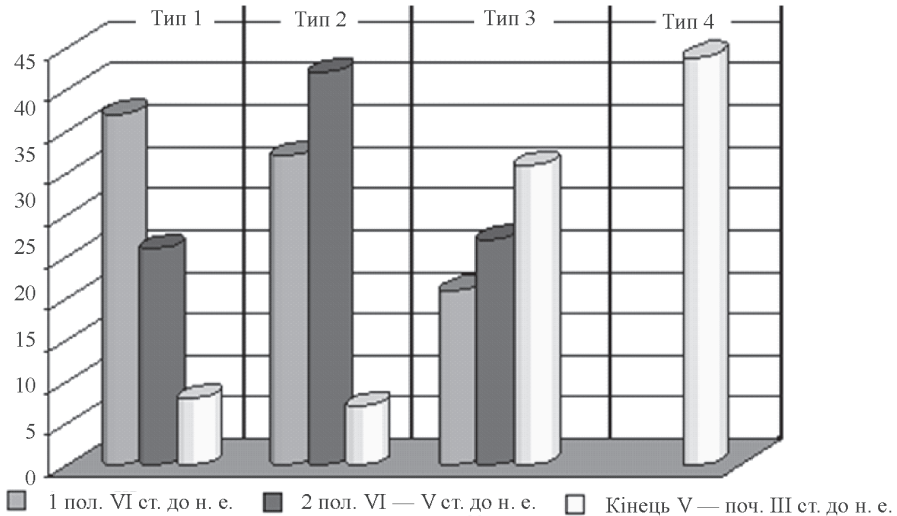

Таблиця 15. Типи ліпних мисок (за К.Ю. Пеляшенком та Д.С. Гречком).

Тип		1	2	3	4	Всього, % / (кількість)
1 пол. VI ст. до н. е.	Люботинське городище	42 (16)	37 (14)	21 (8)	—	100 (38)
	селище Горіховий Гай 2	(1)	—	(2)	—	(3)
2 пол. VI — V ст. до н. е.	Люботинське городище	37 (21)	38,5 (22)	24,5 (14)	—	100 (57)
	селище Шовкова	32 (12)	39 (15)	29 (11)	—	100 (38)
	Караванське городище	15 (2)	54 (7)	31 (4)	—	100 (13)
	селище Саржин Яр	22 (6)	41 (11)	37 (10)	—	100 (27)
	городище в ур. Городище	25 (2)	62 (5)	13 (1)	—	(8)
кін. V — поч. III ст. до н. е.	Люботинське городище	16 (2)	8 (1)	76 (9)	—	100 (12)
	городище в ур. Городище	6,5 (1)	13 (2)	26,5 (4)	54 (8)	100 (15)
	Циркунівське городище	—	—	(1)	(2)	(3)
	селище Острроверхівка	—	—	6 (4)	94 (63)	100 (67)

ТАБЛИЦІ

Таблиця 16. Співвідношення типів ліпних мисок протягом скіфської доби (за К.Ю. Пеляшенком та Д.С. Гречком).

Таблиця 17. Види орнаментатії ліпних горщиків (за К.Ю. Пеляшенком та Д.С. Гречком).

Вид орнаменту		A1	A3	B1	B2	B7	B10	B2	B3	B4	B5	B12	B23	K1 (без орнаменту)	Всього, % / (к-сть)
Пам'ятка															
1 пол. VI ст. до н. е.	Люботинське городище	—	—	2,5 (2)	69 (52)	5 (4)	1,25 (1)	—	—	—	6,5 (5)	1,25 (1)	6,5 (5)	8 (6)	100 (76)
	Горіховий Гай 2	1,2 (1)	—	2,4 (2)	88 (71)	2,4 (2)	2,4 (2)	2,4 (2)	—	—	—	1,2 (1)	—	—	100 (81)
2 пол. VI — V ст. до н. е.	Люботинське городище	4 (7)	—	2 (4)	71 (125)	—	10,5 (17)	—	—	—	2 (4)	3 (6)	1,5 (3)	6 (12)	100 (178)
	селище Шовкова	—	—	2,8 (3)	72,4 (79)	4,6 (5)	5,5 (6)	5,5 (6)	0,9 (1)	0,9 (1)	—	2,8 (3)	4,6 (5)	—	100 (109)
	Караванське городище	2 (3)	—	—	82 (118)	—	12,5 (18)	—	—	—	—	—	—	3,5 (5)	100 (144)
	селище Саржин Яр	4,5 (5)	—	1,8 (2)	79,5 (89)	0,9 (1)	0,9 (1)	0,9 (1)	—	—	—	3,6 (4)	—	7,1 (8)	100 (112)
кін. V — поч. III ст. до н. е.	Городище в ур. Городище	6,7 (3)	—	—	82,2 (37)	—	8,9 (4)	—	—	—	—	—	—	2,2 (1)	100 (45)
	Люботинське городище	14 (9)	—	—	53 (34)	—	22 (14)	3 (2)	—	—	—	1,5 (1)	—	6,5 (4)	100 (64)
	Городище в ур. Городище	4,3 (6)	1,4 (2)	8,6 (12)	65 (92)	—	12,1 (17)	—	—	—	—	0,7 (1)	—	7,9 (11)	100 (141)
	Циркунівське городище	11,3 (6)	—	3,8 (2)	79,2 (42)	—	1,9 (1)	—	—	—	—	—	—	3,8 (2)	100 (53)
кін. V — поч. III ст. до н. е.	селище Островхівка	5,3 (14)	—	6,1 (16)	74,6 (197)	—	6,8 (18)	—	—	—	—	1,5 (4)	—	5,7 (15)	100 (264)

*Таблиця 18. Амфорна тара із зольників № 1—3 поселення Шовкова **

Центр виробництва	Зольник, №	Датування, ст. до н. е	Кількість	%
Протофасос	3	к. VI — п. V	3	13
Хіос	1 і 3	к. VI.	11	46
Лесбос-К	1, 2 і 3	к. VI — п. V	7	33
Лесбос-С	3	к. VI — п. V	1?	—
Самос	3	к. VI — п. V	1	4
Невідомий центр	3		1	4
	В с ь о г о		24	100

* Визначення А.В. Буйських, якій я широ вдячний за допомогу.

*Таблиця 19. Амфорна тара Караванського городища (розкопки 1954—55, 1958 р.) **

Центр виробництва	Датування, ст. до н. е.	Кількість
Хіос	к. VI. — п. V	4
Лесбос-К	п. V	1
Самос	к. VI — п. V	2
Невідомий центр		1
	В с ь о г о	10

* Визначення С.А. Заднікова, якому я широ вдячний за допомогу.

Таблиця 20. Амфорна тара Люботинського городища (за Б.А. Шрамком).

Центр виробництва	Кількість				
Іонія	29				
Хіос		7			
Аттіка		1			
Лесбос		9			
Фасос			5		
Геракля					1
Кос					1
Інші центри	4	14	6	3	8
В с ь о г о	33	31	11	3	10
ст. до н. е.	VI	VI—V	V	V—IV	IV

ТАБЛИЦІ

Таблиця 21. Амфорна тара городища в ур. Городище.

Центри	Кількість знахідок				
Коло Мілету — Самосу	2	1			
Хіос		1			
Лесбос		1			
Фасос		1	5		
Менда			2		
Пепарет (тип Солоха II)				4	
Тип Солоха I				6	
Сінопа					1
Гераклея				1	
Косс					4
Всього	2	4	7	11	5
ст. до н. е.	Кінець VI — V	Перша пол. V	V—IV	IV	IV—III

Таблиця 22. Розподілення типів вістер стріл по хронологічним періодам та комплексам.

Перші три чверті V								2 пол. VI			к. VII — 1 пол. VI					ст. до н. е.
Піс. 5 **	Прот. 1	Прот. 73/1	Корот. 82	Прот. 5	В. Гом. 5	Веселе 5	Санжари	К. 21	К. 19	Тетюш.	Ч. 2/9	Л. 94/2	К.г. 2	Л. 45/1	М.Р. 1/1	Комплекс
							1				1	14	16	1	16	1 *
											2		2		9	2
											1	7	3			3
			1		2		1								3	4
							10								1	5
															4	6
										1						7
										1						8
	3	1	7		2			36	4							9
			6	11	2		10	24								10
			4	7				6								11
				24				6								12
								6								13
								6								14
	1	2		36												15
		3		3												16
			7	13												17
			6	9	4		6									18
	2		1	8	2											19
			4	6												20
1				10												21
22				3												22
26		7	1		22	9	11									23
							6									
							2									

Примітки: * типи стріл див. на рис. 59; ** Піс. — Пісочин, М. Р. — Мала Рогозянка, Л. — Люботин, К. г. — Караванська група, Ч. — Черемушна, Тетюш. — Тетюшине, К. — Куп'єваха, В. Гом. — Велика Гомольша, Прот. — Протопопівка, Корот. — Коротич.

Закінчення табл. 22.

Середина — друга половина IV ст.														к. V — п. IV		ст. до н. е.	
К. 8/1 **	См 3/3	См 3/11	См 3/9/2	См 3/4	См 3/6	См 3/12	См 4/3/1	См 4/4	См 4/2	Піс. 33	Піс. 8/2	Піс. 6	Мог. 2	Піс. 32	Піс. 9	Піс. 25	Комплекс
													12	1			9 *
1									1				10	53		111	10
1			3	1		19											11
																	12
																	13
																	14
																	15
																	16
																	17
																	18
																	19
															42		20
														6	20	6	21
																	22
																	23
	81	41	1		22			3	1	3							24
	18										3						25
4		45	29	3			2				10	23	20	7			26
6								12			7		20				27
									1	1							28
															135	5	29
														21		2	30
1	45		21		28			27				38					31
	6													2			32
														43		4	33
	70	32	9		24	41							18				34
			1		1			11	1								

Примітки: * типи стріл, див. на рис. 59; ** См. — Старий Мерчик, Піс. — Пісочин, К. — Куп'єваха.

ТАБЛИЦІ

Таблиця 23. Намисто Пісочинського некрополя.

Дата, ст. до н. е.	Курган	Намисто	Скляні							Металеві		Сердolik	Кістка	Каури
			Одно-копирні	Вічко-подібні	Біконічні	Рубчасті	Посудино-подібні	Зі смугою	Бісер	Бронзові	Золоті			
к. V — поч. IV	2									61	10			
	9		2	3										
	22	1	1	30	14	4				74		2		70
	25	1	1	6									20	1
Сер. — 2 пол. IV	10											6		
	8/1		28											
	18/1		8										1	
	18/2			5			3							
	31			1				3						
IV	32								40					
	21									26				1
Всього	23		5			1								
	11		1											
		2	46	45	14	5	3	3	201	10	8	1	20	72

Таблиця 24. Намисто некрополя біля с. Старий Мерчик.

Дата, ст. до н. е.	Курган	Намисто	Скляні				Золоті	Кістка	Фаянс
			Одно-копирні	Вічко-подібні	Посудино-подібні	Бісер			
Сер. — 2 половина IV	III/2	1	5			23	39		2
	III/3/1			6					
	III/9/1	1	140	1	4			1	
	III/10		86	3					
	III/11		2	4	4	30			
	IV/4			4					
	Всього	2	233	18	8	53	39	1	2

Таблиця 25. Намисто інших могильників.

Курган	Скляні					Золоті (з), срібні (с)	Сердолик
	Одно- колір- ні	Вічко- подібні	Біко- нічні	Піра- мідаль- ні	Бісер		
Тетюш. Сал./3 Остр., 5 Круг. 1 Сол. 18 Н. Гійовка 3 Люб. 3 В. Гійовка 2 Люб. 1938/2 Гриш. 47/2 Всього	8	3		18	28	9с, 2з 6з 2з 1з	2
	49	1	3	14	28	9с, 20з	2

Примітка: Тетюш. — Тетюшине, Сал. — Салтівка, Остр. — Островерхівка, Круг. — Круглік, Сол. — Соломахівка, Люб. — Люботин, Гриш. — Гришківка, В. та Н. Гійовка — Верхня та Нижня Гійовка.

Таблиця 26. Шпильки Дніпро-Донського Лісостепу скіфської доби.

	Сів. Донець	Ворскла	Сула та Псел	Середній Дон
Кургани	4	8	19	—
Поселення	50	167	21	5
Всього: 277	54	175	43	5

Таблиця 27. Основні типи шпильок кінця VII — першої половини VI ст. до н. е.

	Сів. Донець	Ворскла	Сула та Псел	Середній Дон
Т. 1	1	48	3	
Т. 2	3	17	3	1*
Т. 3		11		
Т. 4		17		
Т. 5		7		
Всього	4	100	6	1

Примітка. Знайдена разом з матеріалами V—IV ст. до н. е.

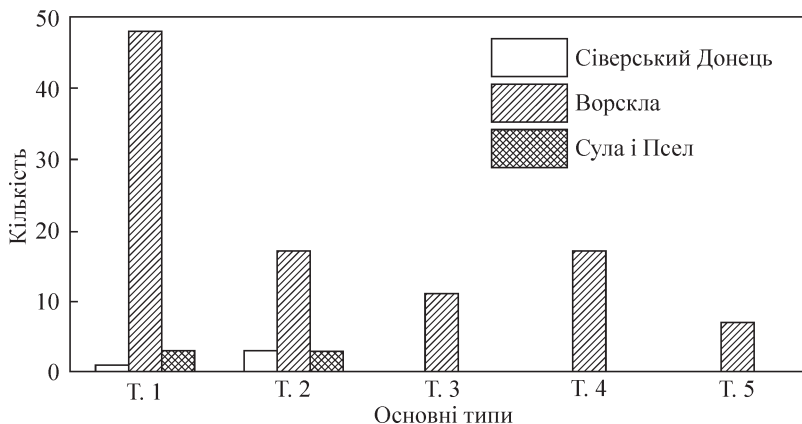
ТАБЛИЦІ

Таблиця 28. Основні типи шпильок другої половини VI — V ст. до н. е.

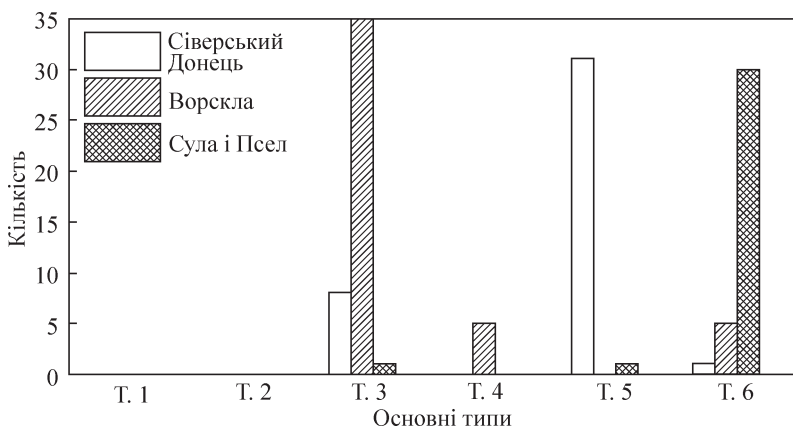
	Сів. Донець	Ворскла	Сула та Псел	Середній Дон
Т. 1				—
Т. 2				—
Т. 3	8	35	1	—
Т. 4		5		—
Т. 5	31	11 *	1	—
Т. 6	1	4	30	—
Всього	40	55	32	—

Примітка. * Шість шпильок походять із прикордонних городищ (Коломак, Полкова Микитівка).

Таблиця 29. Співвідношення основних типів шпильок ранньоскіфського часу Дніпро-Донецького Лісостепу.

Таблиця 30. Співвідношення основних типів шпильок другої половини VI — V ст. до н. е. Дніпро-Донецького Лісостепу.

Таблиця 31. Зброя та кінське спорядження у похованнях V — поч. III ст. до н. е.

Дата, ст. до н. е.	Поховання	Стріли	Спис	Дротик	Підток	Меч чи кинджал	Панцир	Кнеміди	Зброя
Перші три чверті V	Кор. 1982	+	+		+				+
	Протоп. 73/1	+	+						
	Веселе, к. 5	+							
	Санжари	+				+			
	Протоп., к. 1	+							
	Протоп., к. 2	+							
	Протоп., к. 3	+	+		+				+
	Протоп., к. 4	+							
	Протоп., к. 5	+					+		+
	В. Гом., к. 5	+				+			
Остання чверть V — перша половина IV	Піс., к. 5	+			+	+	+		+
	Гриш., к. 2/1	+							
	Гриш., к. 26/2	+		+					
	Гриш., к. 47/1	+							
	Черем., к. 10	+							+
	М. Р. 1, к. 2	+	+		+	+			+
	Піс., к. 2	+							+
	Піс., к. 9	+	+	+	+	+	+		+
	Піс., к. 16	+	+		+				
	Піс. к. 25	+	+						
Середина — друга половина IV	В. Гом., к. 2	+							
	В. Гом., к. 3	+							
	В. Гом., к. 8	+							
	В. Гом., к. 10	+							
	В. Гом., к. 11	+					+	+	
	Піс., к. 6	+	+	+	+	+(?)	+		
	Піс., к. 7	+							+
	Піс., к. 14	+			+				
	Піс., к. 18/1	+		+	+				
	Піс., к. 20	+			+	+			
	Піс., к. 32	+							
	Піс., к. 33	+			+			+	
	Піс., к. 34	+			+				
	С. М. 3, к. 3	+	+	+	+	+		+	+
	С. М. 3, к. 4	+					+		+
	С. М. 3, к. 6	+			+		+		
	С. М. 3, к. 7	+							
	С. М. 3, к. 9/1	+							
С. М. 3, к. 9/2	+								
С. М. 3, к. 10	+			+					
С. М. 3, к. 11	+	+	+	+	+		+		
С. М. 3, к. 12	+	+	+	+	+				

ТАБЛИЦІ

Закінчення табл. 31.

Дата, ст. до н. е.	Поховання	Стріли	Спис	Дротик	Підток	Меч чи кинджал	Панцир	Кнемі- ди	Зброя
	С. М. 4, к. 1	+					+		
	С. М. 4, к. 2	+							
	С. М. 4, к.3/1	+	+		+				
	С. М. 4, к. 4	+		+					
	Черем., к. 13	+			+				
	Черем., к. 16	+							
	Черем., к. 14	+			+				
	Мог., к. 1	+							
	Мог., к. 2	+	+		+				
	Круглик, к. 1	+	+						
	В. Дан., к. 1/1	+	+						
	Бистре 1, к.2	+							
	Веселе, к. 4						+		+
	Веселе, к. 6	+							
	Дергачі, к. 1	+							
	Дергачі, к. 6	+			+				
	Кор. 1869	+							
	В. Гійовка, к. 2	+							
	В. Гійовка, к. 3	+							
	Н. Гійовка, к. 3	+							
	Н. Гійовка, к. 73	+							
	Раднар., к. 2	+							+
	Солом., к. 18	+							
	Солом., к.19		+						
	Р. Край, к. 1				+				
	Санжари, к. 1		+						
	Санжари, к. 2	+							
	Сніжків	+				+			
	Одринка, к. 1	+							
Всього	71	64	17	8	23	9	9	4	13

ПІДПИСИ ДО ІЛЮСТРАЦІЙ

Рис. 1. Сіверськодонецька група пам'яток.

Рис. 2. Мапа пам'яток сіверськодонецького Лісостепу:

1 — Бочкове; 2 — Революційне; 3 — Хотомля; 4 — Старий Салтів; 5—8 — Велика Гомольша; 9 — Задонецьке; 10—11 — Западенька; 12 — Комсомольське; 13 — Коропове; 14—17 — Ліман; 18—25 — Мохнач; 26—28 — Пасіки; 29—30 — Козачка; 31—32 — Першотравневе; 33 — Руський Бішкін; 34 — Таранівка; 35—36 — Черкаський Бішкін; 37 — Чугуїв; 38 — Новопокровка; 39—42 — Черкаський Бішкін; 43 — Базалєєвка; 44 — Велика Бабка; 45 — Кіцевка; 46 — Клуґіно-Башкирівка; 47—48 — Кочеток; 49 — Малинівка; 50 — Печеніги; 51—52 — Аксютівка; 53 — Зауд'є; 54 — Балаклея; 55 — Волоська Балаклея; 56—57 — Гришківка; 58 — Роздольне; 59—60 — Жихор; 61—63 — Карачівка; 64 — Нова Баварія; 65—66 — Водяне; 67 — Введенка; 68 — Березівське; 69 — Смородське; 70 — Куряжанка; 71—72 — Пересічне; 73 — Подворки; 74 — наприкінці вул. Полтавський шлях; 75—81 — Протопопівка; 82—87 — Мала Рогозянка; 88—90 — Пісочин; 91 — Уди; 92 — Бабаї; 93 — Безлюдівка; 94 — Березівка; 95 — Буди; 96 — Васишеве; 97—98 — Коротич; 99—100 — Хмарівка; 101 — Хорошеве; 102—103 — Зелений Колодязь; 104 — Рогань; 105 — Лютівка; 106 — Рідний Край; 107 — Дальня Данилівка; 110 — Саржин Яр; 112 — Олексіївка; 113 — Дементіївка; 114—115 — Дергачі; 116 — Караван; 117—118 — Козача Лопань; 119 — Слатіно; 120 — Черкаська Лозова; 121—122 — Турово; 123 — Семенівка; 124 — Лужок; 125 — Померки; 126—127 — Велика Данилівка; 128—129 — Малі Проходи; 130—132 — Веселе; 133—135 — Циркуни; 136 — на території 524-го мікрорайону Салтівського житлового масиву; 137 — Баранове; 138 — Валки; 139 — Костів; 140—141 — Байрак; 142—143 — Перекоп; 144 — Сніжків; 145 — Старі Валки; 146 — Бірочок; 147 — Миргороди; 148—149 — Острроверхівка; 150—151 — Одринка; 152—154 — Мерефа; 155 — Селекційне; 156 — Соколове; 157—158 — Хворостове; 159—160 — Шевченкове; 161 — Паньківка; 162 — Санжари; 163 — Ков'яги; 164—167 — Черемушна; 168—173 — Огульці; 174 — Шарівка 1; 175—179 — Караван; 180 — Яковлівка; 181 — Бистре; 182—186 — Люботин; 187 — ур. Лахтіна; 188 — ур. Соломахівка; 189 — Гійовка; 190 — Раднаркомівська; 191—193 — Барчани; 194—195 — Завадівка; 196—201 — Рябухіно; 202—203 — Боркі; 203—210 — Червоносове; 211 — Яротівка; 212 — Собатівка; 213 — Стулепівка; 214 — Сосонівка; 215 — Бражники; 216 — Новоселівка; 217 — Мерчик; 218 — Шлях.

Рис. 3. Плани городищ:

1 — Таранівка; 2 — Червоносове; 3 — Костенки (Закозарівське); 4 — ур. Городище; 5 — Мохнач; 6 — Таранівка. 1 — за Ю.В. Буйновим; 2 — за А.О. Зорей; 4, 6 — за Б.А. Шрамком; 5 — за В.В. Колодою.

- Рис. 4. Плани городищ:
1 — Донецьке (Карачівка); 2 — Хорошеве; 3 — Яковлівка; 4 — Водяне; 5 — Люботин.
1—3, 5 — за Б.А. Шрамком; 4 — за В.В. Колодою.
- Рис. 5. Плани городищ:
1 — Циркуни; 2 — Караван; 3 — Коропові Хутори; 4 — Чернецький Яр; 5 — Велика Гомольша. 1—2 — за Б.А. Шрамком; 3 — за В.В. Колодою; 4 — за А.В. Корохіною та В.М. Окатенком; 5 — за С.А. Семеновим-Зусером.
- Рис. 6. Мапа городищ (за Д.С. Гречком та Г.Є. Свистуном).
- Рис. 7. Захисні споруди Мохначанського городища (1—3 — за Д.С. Гречком та Г.Є. Свистуном).
- Рис. 8. Захисні споруди Циркунівського городища (1—2 — за Д.С. Гречком та Г.Є. Свистуном).
- Рис. 9. Захисні споруди Люботинського городища:
1 — розріз валу та рову (умовні позначення: 1 — дерен; 2 — чорнозем; 3 — суглинок; 4 — обпалена глина; 5 — жовта материкова глина; 6 — глиняна обмазка рову; 7 — суміш чорнозему з землею; 8 — пісок; 9 — обвуглене дерево; 10 — нижній горизонт рову; 11 — верхній горизонт рову; 12 — сучасне сміття; 13 — стовпи на дні рову; 14 — попіл); II, III — реконструкція захисних споруд, за Б.А. Шрамком.
- Рис. 10. Захисні споруди городищ:
1 — Мохнач; 2 — Велика Гомольша. 1 — за В.В. Колодою; 2 — за С.А. Семеновим-Зусером.
- Рис. 11. Захисні споруди городищ:
1 — Водяне; 2 — Велика Гомольша, розкоп «Б»; 3 — передгороддя Караванського городища. 1 — за Д.С. Гречком; 2 — за С.А. Семеновим-Зусером; 3 — за Б.А. Шрамком.
- Рис. 12. Плани поселень:
1 — Барчани; 2 — ур. Дроб'янське; 3 — Горіховий Гай 2; 4 — Дементьєве. 1 — за І.Б. Шрамко; 2, 4 — за А.О. Зорей; 3 — за Д.С. Гречком.
- Рис. 13. Плани поселень:
1 — Липовий Гай; 2 — Новоселівка; 3 — Червоносове 3; 4 — Завадівка 1. 1 — за Б.А. Шрамком; 2—3 — за А.О. Зорей; 4 — за І.Б. Шрамко.
- Рис. 14. Плани жител:
1 — Циркуни; 2 — Острроверхівка; 3 — Коробові Хутори; 4 — Хмарівка 1. 1 — за Д.С. Гречком; 2—4 — за Б.А. Шрамком; 3 — за В.В. Колодою.
- Рис. 15. Плани жител (1—2, 4) та розкопу № 3 на Циркунівському городищі (3):
1 — Люботин, № 105—18—1963; 2 — Люботин, № 3—2—1961; 3 — Циркуни, 1990 рік; 4 — Люботин, № 195—1964. 1—2, 4 — за Б.А. Шрамком; 3 — за А.Є. Нікітіним.
- Рис. 16. Плани жител Люботинського городища скіфської доби та їх реконструкції:
1 — № 6—1962; 2 — № 17—9—1962; 3 — № 4—4—1961 (за Б.А. Шрамком).
- Рис. 17. Плани жител:
1 — Шовкова; 2 — ур. Дроб'янське. 1 — за Б.А. Шрамком; 2 — за І.Б. Шрамко.
- Рис. 18. Плани поселень із залишками жител:
1 — Саржин Яр; 2 — Основа, за І.Ф. Левицьким.
- Рис. 19. Плани розкопу № 7 (1) та жител № 4 (2) та 5 (3) городища в ур. Городище, за Ю.В. Буйновим.
- Рис. 20. План культового комплексу Горіховий Гай-2, зольник 2 (1—4, за Д.С. Гречком).
- Рис. 21. План культового комплексу городища Караван (1—2, за Б.А. Шрамком).
- Рис. 22. Плани виробничих печей та овина:
1—2 — Липовий Гай; 3—4 — Люботинське городище, за Б.А. Шрамком.
- Рис. 23. Плани могильників:
1 — Раднаркомівська; 2 — Старий Мерчик; 3 — Паньківка; 4 — Бистре 2; 5 — Одринка; 6 — Бистре 1; 7 — Мала Рогозянка та Рідний Край; 8 — Гійовка, верхньогійовська група. 1 — за А.О. Зорей; 2—6 — за О.В. Бандуровським; 7 — за Ю.В. Буйновим; 8 — за О.В. Бандуровським, Ю.В. Буйновим та А.К. Дегтярем.
- Рис. 24. Типи поховальних споруд у ґрунтових ямах.
- Рис. 25. Типи рідкісних поховальних споруд.

Рис. 26. Плани поховань кінця VII — VI ст. до н. е.:

1 — Мала Рогозяна, група 1, курган № 1, поховання № 3; 2 — Люботинський могильник, курган № 3—1994; 3 — Люботинський могильник, курган № 12—1962; 4 — Люботинський могильник, курган № 1—1994; 5 — Тетюшине, курган № 1; 6 — Люботинський могильник, курган № 9—1962. 1 — за Ю.В. Буйновим; 2, 4 — за О.В. Бандуровським, Ю.В. Буйновим та А.К. Дегтярем; 3, 6 — за Б.А. Шрамком; 5 — за О.В. Бандуровським.

Рис. 27. Плани поховань середньоскіфського часу:

1 — Веселе; 2 — Протопопівка, курган № 1 (1976 р.); 3 — Протопопівка, курган № 3 (1976 р.); 4 — Протопопівка, курган № 5 (1976 р.); 5 — Протопопівка, курган № 2 (1976 р.); 6 — Протопопівка, курган № 4 (1976 р.); 7 — Протопопівка, курган № 1 (1973 р.); 8 — Коротич. 1 — за Б.А. Шрамком; 2—6 — за В.Г. Бородуліним; 7 — за Н.Г. Коленченко; 8 — за Л.І. Бабенком.

Рис. 28. Плани поховань третьої групи могильника біля с. Старий Мерчик:

1 — курган № 5; 2 — курган № 4; 3 — курган № 6; 4 — курган № 7; 5 — курган № 8; 6 — курган № 9, поховання № 2; 7 — курган № 10; 8 — курган № 12; 9 — курган № 2. 1—9 — за О.В. Бандуровським та Ю.В. Буйновим.

Рис. 29. План четвертої групи могильника біля с. Старий Мерчик та її поховань:

1 — схема некрополя; 2 — курган № 3, поховання № 2; 3 — курган № 1; 4 — курган № 2; 5 — курган № 3, поховання № 1; 6 — курган № 4; 7 — курган № 5. За О.В. Бандуровським.

Рис. 30. Плани поховань могильника біля с. Пісочин (за Л.І. Бабенко):

1 — курган № 1; 2 — курган № 4; 3 — курган № 10; 4 — курган № 11; 5 — курган № 12; 6 — курган № 14; 7 — курган № 15; 8 — курган № 17; 9 — курган № 19; 10 — курган № 20; 11 — курган № 22; 12 — курган № 23; 13 — курган № 24; 14 — курган № 26; 15 — курган № 27; 16 — курган № 31; 17 — курган № 34; 18 — курган № 35; 19 — курган № 2; 20 — курган № 7; 21 — курган № 18/1; 22 — курган № 33; 23 — курган № 3; 24 — курган № 21; 25 — курган № 25; 26 — курган № 5; 27 — курган № 16; 28 — курган № 9; 29 — курган № 18/2; 30 — курган № 6; 31 — курган № 29; 32 — курган № 32; 33 — курган № 8/2; 34 — курган № 8/1; 35 — курган № 28. За Л.І. Бабенком.

Рис. 31. Плани поховань:

1 — ур. Круглік, курган № 1; 2 — Харків, 531 м/р, курган № 3; 3 — Мала Рогозяна, група 1, курган № 2, поховання № 1; 4 — Харків, 531 м/р, курган № 2; 5 — Мала Рогозяна, група 2, курган № 1, поховання № 2—3; 6 — Веселе, курган № 6. 1 — за О.В. Бандуровським, Ю.В. Буйновим та В.М. Окатенком; 2, 4 — за В.Г. Бородуліним; 3, 5 — за Ю.В. Буйновим; 6 — за Б.А. Шрамком.

Рис. 32. Плани поховань:

1 — Велика Данилівка, курган № 1; 2 — Велика Гомольша, курган № 4.

Рис. 33. Плани поховань могильника біля с. Велика Гомольша (за Б.А. Шрамком).

Рис. 34. Плани поховань Люботинського могильника (за Б.А. Шрамком).

Рис. 35. План могильника та поховань могильника біля с. Черемушна, за О.В. Бандуровським.

Рис. 36. Плани поховань з окремими могилами коней:

1 — Старий Мерчик, група 3, курган 3; 2 — Пісочин, курган № 7; 3 — Мала Рогозяна, група 1, курган № 2, поховання № 1—3. 1 — за О.В. Бандуровським, Ю.В. Буйновим; 2 — за Л.І. Бабенком; 3 — за Ю.В. Буйновим.

Рис. 37. Плани поховань з дромосами:

1 — Мала Рогозяна, група 1, курган № 2, поховання № 1—3; 2 — Велика Гомольша, курган № 2; 3 — Старий Мерчик, група 3, курган 11; 4 — Черемушна, курган № 13. 1 — за Ю.В. Буйновим; 2 — за Б.А. Шрамком; 3 — за О.В. Бандуровським, Ю.В. Буйновим; 4 — за О.В. Бандуровським, Ю.В. Буйновим та В.М. Окатенком.

Рис. 38. Плани поховань у катакомбах, підбоях та ямах з заплічками:

1 — Паньківка, курган № 1; 2 — Гійовка, нижньогійовська група, курган № 2; 3 — ур. Соломахівка, курган № 18; 4 — Бистре 2, курган № 1; 5 — Гійовка, нижньогійовська група, курган № 1; 6 — Черемушна, курган № 12; 7 — Пісочин, курган № 26; 8 — Рідний Край; 9 — Пісочин, курган № 28; 10 — Коротич; 11 — Новий Мерчик; 12 — Черемушна, курган-зольник № 1. 1—5, 8 — за О.В. Бандуровським і Ю.В. Буйновим; 6 — за Ю.В. Буйновим;

9 — за Л.І. Бабенком; 10 — за В.С. Аксьоновим та Л.І. Бабенком; 11 — за Б.А. Шрамком та Ю.Н. Бойком; 12 — за П.Д. Ліберовим.

Рис. 39. Плани поховань рідкісних типів:

1—2 — Пісочин, курган № 36; 3—4 — Пісочин, курган № 35; 5 — Веселе, курган № 4. 1—4 — за Л.І. Бабенком; 5 — за Б.А. Шрамком.

Рис. 40. Плани курганів з двома похованнями:

1 — Пісочин, курган № 18; 2 — Пісочин, курган № 8; 3 — Гришківка, курган № 47; 4 — Гришківка, курган № 1; 5 — Гришківка, курган № 26. 1—2 — за Л.І. Бабенком; 3—5 — за Д.С. Гречком.

Рис. 41. Плани поховань:

1 — Гійовка, нижньогійовська група, курган № 3; 2 — Паньківка, курган № 2; 3 — Паньківка, курган № 3; 4 — Велика Гомольша, курган № 2 (1949 р.); 5 — Санжари, курган № 2; 6 — Санжари, курган № 1; 7 — Бистре-1, курган № 2; 8 — Бистре 1, курган № 1; 9 — Черемушна, курган № 14; 10 — ур. Могилки, курган № 1; 11 — ур. Могилки, курган № 2. 1 — за О.В. Бандуровським, Ю.В. Буйновим та А.К. Дегтярем; 2—3, 5—8 — за О.В. Бандуровським, Ю.В. Буйновим; 4 — за С.А. Семеновим-Зусером; 9—11 — за О.В. Бандуровським, Ю.В. Буйновим та В.М. Окатенком.

Рис. 42. Плани поховань:

1 — Гійовка, верхньогійовська група, курган № 1; 2 — Гійовка, верхньогійовська група, курган № 3; 3 — Раднаркомівська, курган № 1; 4 — Раднаркомівська, курган № 2; 5 — ур. Соломахівка, курган № 6; 6 — ур. Соломахівка, курган № 19. За О.В. Бандуровським, Ю.В. Буйновим та А.К. Дегтярем.

Рис. 43. Плани впускних поховань:

1 — Мала Рогозяна, група 1, курган № 1, поховання № 4; 2 — Мала Рогозяна, група 1, курган № 1, поховання № 2; 3 — Старий Мерчик, група № 3, курган № 9, поховання № 1; 4 — Гійовка, нижньогійовська група, курган № 3, поховання № 1. 1—2 — за Ю.В. Буйновим; 3 — за О.В. Бандуровським, Ю.В. Буйновим; 4 — за О.В. Бандуровським, Ю.В. Буйновим та А.К. Дегтярем.

Рис. 44. Відділ банкоподібних та слабопрофільовані горщики (тип 1):

1, 3, 4, 6, 10, 12, 13, 19 — Люботинське городище; 2, 14 — селище Шовкова; 5, 15 — городище біля с. Караван; 7, 8, 18 — городище в ур. Городище; 9 — городище біля с. Водяне; 11, 17, 21—23 — селище Горіховий Гай 2; 16, 20 — селище біля с. Островецьківка. 1—6, 9—11, 13—19 — за К.Ю. Пеляшенком та Д.С. Гречком; 7—8 — за Ю.В. Буйновим; 12 — за Б.А. Шрамком.

Рис. 45. Профільовані горщики (тип 2—4):

1, 8 — селище Хворостове 1; 2, 12—15 — Люботинське городище; 3 — селище Саржин Яр; 4 — городище біля с. Мохнач; 5, 7, 9, 16, 17, 19—23 — городище в ур. Городище; 6, 10, 11, 18, 24, 25 — селище біля с. Островецьківка. 1—3, 5—6, 8—10, 13—15, 17—25 — за К.Ю. Пеляшенком та Д.С. Гречком; 4 — за В.В. Колодою; 7, 16 — за Ю.В. Буйновим; 11, 12 — за Б.А. Шрамком.

Рис. 46. Миски:

1—3, 7, 8, 11, 12, 15, 24, 25 — Люботинське городище; 4, 10, 13, 22, 23 — селище Шовкова; 5, 9, 21 — городище біля с. Караван; 6, 16 — селище Саржин Яр; 14 — городище біля с. Водяне; 17—19 — селище біля с. Островецьківка; 20 — городище в ур. Городище. 1, 7 — за Б.А. Шрамком; 2—6, 8—25 — за К.Ю. Пеляшенком та Д.С. Гречком.

Рис. 47. Столовий і тарний посуд:

1—3 — Люботинське городище; 4—6 — селище Шовкова; 7—9 — городище біля с. Караван; 10—16 — городище в ур. Городище; 17—23 — селище біля с. Островецьківка; 24—31 — городище біля с. Циркуни. 1—31 — за К.Ю. Пеляшенком та Д.С. Гречком.

Рис. 48. Рідкісні форми та інші групи ліпного посуду:

1—4, 8, 18—30, 36 — селище Шовкова; 5, 6, 31, 32, 35 — Люботинське городище; 7 — селище Хворостове 1; 9—17, 34, 38 — городище в ур. Городище; 33 — селище біля с. Островецьківка. 1—30 — за К.Ю. Пеляшенком та Д.С. Гречком; 31—33, 35 — за Б.А. Шрамком; 34, 38 — за Ю.В. Буйновим.

Рис. 49. Ліпний посуд з поховань:

1 — Дуванка, к. № 1; 2 — Люботин, к. № 10; 3, 4 — Мала Рогозянка, к. № 1; 5 — Черемушна, к. № 4; 6 — Протопопівка, к. № 3; 7 — Протопопівка, к. № 1; 8—9 — Пісочин, к. № 10; 10 — Пісочин, к. № 16; 11 — Пісочин, к. № 6; 12 — Пісочин, к. № 27; 13 — Старий Мерчик, к. № 7; 14 — Старий Мерчик, к. № 2; 15 — Пісочин, к. № 8; 16 — Пісочин, к. № 6; 17 — Черемушна, к. № 14; 18 — Острове́рхівка. 1, 2, 18 — за Б.А. Шрамком; 3, 4, 13, 14 — за О.В. Бандуровським; 5 — за П.Д. Ліберовим; 8—12, 15, 16 — за Л.І. Бабенком; 17 — за Ю.В. Буйновим.

Рис. 50. Різні керамічні вироби:

1—3, 6—14 — Люботинське городище; 4—5 — Шовкова; 15—17 — городище в ур. Городище; 18 — курган-зольник біля с. Черемушна. 1—14 — за Б.А. Шрамком; 15—18 — за П.Д. Ліберовим.

Рис. 51. Дрібна глиняна пластика:

1—3 — Острове́рхівка; 4—6, 8—10, 12—13, 44—45 — Шовкова; 7, 11, 14, 17—18, 22—43 — Люботинське городище; 15—16, 19—21 — Червоносове 3. 1—14, 17—18, 22—45 — за Б.А. Шрамком; 15—16, 19—21 — за І.Б. Шрамко, С.А. Задніковим та А.О. Зорей.

Рис. 52. Античні амфори VI—V ст. до н. е. (за О.В. Бандуровським):

1 — Гійовка, верхньогійовська група, курган № 15; 2, 3 — Тетюшине, курган № 1; 4—5 — Коротич, курган № 2; 6 — Протопопівка, курган № 1 (1973 р.); 7 — Черемушна, курган № 15; 8 — Протопопівка, зруйнований курган (1976 р.); 9 — Мала Рогозянка, група 1, курган № 2.

Рис. 53. Античні амфори кінця V—IV ст. до н. е.:

1 — ур. Могилки, курган № 2; 2 — Старий Мерчик, група № 3, курган № 6; 3 — Циркуни; 4 — Старий Мерчик, група № 3, курган № 10; 5 — Старий Мерчик, група № 4, курган № 4; 6 — Старий Мерчик, група № 3, курган № 3; 7 — Пісочин, курган № 18, поховання № 1; 8 — Старий Мерчик, група № 3, курган № 12; 9 — Старий Мерчик, група № 4, курган № 5; 10 — Пісочин, курган № 8, поховання № 1. 1 — за О.В. Бандуровським, Ю.В. Буйновим та В.М. Окатенком; 2—10 — за О.В. Бандуровським.

Рис. 54. Фрагменти античних амфор з поселень та городищ:

1—15 — Люботинського городища; 16—18 — Шевченкове 3; 19—20 — Липовий Гай. 1—15 — за Б.А. Шрамком; 16—20 — за В.В. Колодою.

Рис. 55. Фрагменти античних амфор з поселень та городищ:

1—23 — городище в ур. Городище; 24 — Червоносівське городище; 25—31 — Червоносове 3. 1—10 — за Ю.В. Буйновим; 11—23 — за П.Д. Ліберовим; 24—30 — за І.Б. Шрамко та С.А. Задніковим; 31 — за І.Б. Шрамко, С.А. Задніковим та А.О. Зорей.

Рис. 56. Імпортна гончарна кераміка сіверськодонецьких поховань:

1 — Пісочин, курган № 18, поховання № 1; 2 — Пісочин, курган № 8, поховання № 1; 3 — Старий Мерчик, група № 3, курган № 9, поховання № 2; 4 — Веселе, курган № 4; 5 — Пісочин, курган № 14; 6, 9 — Пісочин, курган № 22; 7—8 — Старий Мерчик, група № 3, курган № 11; 10 — Старий Мерчик, група № 3, курган № 10; 11 — Липовий Гай. 1—2, 5—6, 9 — за Л.І. Бабенком; 3, 7—8, 10 — за О.В. Бандуровським, Ю.В. Буйновим; 4 — за Б.А. Шрамком; 11 — за В.В. Колодою.

Рис. 57. Бронзові казани:

1 — Черемушна, курган № 14; 2 — Велика Гомольша, випадкова знахідка; 3 — Старий Мерчик, група № 3, курган № 3; 4 — Пісочин, курган № 18, поховання № 1. 1 — за О.В. Бандуровським, Ю.В. Буйновим та В.М. Окатенком; 2 — за Б.А. Шрамком; 3 — за О.В. Бандуровським, Ю.В. Буйновим; 4 — за Л.І. Бабенком.

Рис. 58. Металевий посуд:

1—2 — Люботинський могильник, Караванська група, курган № 2; 3, 5 — Старий Мерчик, група № 3, курган № 11; 4 — Старий Мерчик, група № 2, зруйнований курган; 6 — Велика Гомольша, курган № 11. 1—2 — за О.В. Бандуровським, Ю.В. Буйновим та А.К. Дегтярем; 3, 5 — за О.В. Бандуровським, Ю.В. Буйновим; 6 — за Б.А. Шрамком.

Рис. 59. Вістря стріл та деталі сагайдаків:

1—3 — тип 1; 4—6 — тип 2; 7—8 — тип 3; 9 — тип 4; 10—12 — тип 5; 13 — тип 6; 14 — тип 7; 15 — тип 8; 16 — тип 9; 17 — тип 10; 18 — тип 11; 19 — тип 12; 20 — тип 13; 21 — тип 14; 22—24 — тип 15; 25 — тип 16; 26 — тип 17; 27 — тип 18; 28 — тип 19; 29 — тип 20;

30—31 — тип 21; 32 — тип 22; 33 — тип 23; 34—36 — тип 24; 37 — тип 25; 38—40 — тип 26; 41 — тип 27; 42 — тип 28; 43—44 — тип 29; 45—46 — тип 30; 47 — тип 31; 48 — тип 32; 49 — тип 33; 50—52 — тип 34; 53 — Шлях; 54 — Люботинське городище. 53 — за Д.С. Гречком; 54 — за Б.А. Шрамком.

Рис. 60. Зміна наборів вістер стріл сагайдачних наборів.

Рис. 61. Списи, дротики та підтоки:

1 — Люботин; 2 — Протопопівка, курган № 1 (1973 р.); 3—4 — Протопопівка, курган № 3; 5—6 — Коротич; 7 — Мала Рогозянка, група № 1, курган № 2; 8—9, 30 — Пісочин, курган № 9; 10—11 — Пісочин, курган № 25; 12 — Пісочин, курган № 6; 13 — ур. Круглік, курган № 1; 14—15, 35, 39—40 — Старий Мерчик, група № 3, курган № 3; 16, 36—37 — Старий Мерчик, група № 3, курган № 11; 17, 41, 43 — Старий Мерчик, група № 3, курган № 12; 18—19 — Пісочин, курган № 16; 20 — Соломахівка, курган № 19; 21 — Санжари, курган № 1; 22 — Пісочин, курган № 14; 23 — Пісочин, курган № 33; 24—28, 31—32 — Пісочин, курган № 6; 29 — Рідний Край; 33—34 — Пісочин, курган № 18, поховання № 1; 38 — Старий Мерчик, група № 4, курган № 4; 42 — Гришківка, курган № 26, поховання № 2; 44 — Пісочин, випадкова знахідка. 1—4, 7, 14—17, 20—21, 29, 35—37, 39—41, 43 — за О.В. Бандуровським, Ю.В. Буйновим; 5—6, 8—12, 18—19, 22—28, 30—34, 44 — за Л.І. Бабенком; 13 — за О.В. Бандуровським, Ю.В. Буйновим та В.М. Окатенком; 38 — за О.В. Бандуровським; 42 — за Д.С. Гречком.

Рис. 62. Мечі, кинджали та інші види озброєння:

1 — Руський Бішкін, випадкова знахідка; 2 — Верхній Салтів, випадкова знахідка; 3—4 — Верхній Бішкін, випадкові знахідки; 5 — Санжари, зруйноване поховання; 6 — Велика Гомольша, курган № 5; 7 — Пісочин, курган № 5; 8 — Волоська Балаклея, зруйноване поховання; 9 — Циркуни, зруйноване поховання; 10—10а, 15 — Старий Мерчик, група № 3, курган № 3; 11—11а, 14 — Старий Мерчик, група № 3, курган № 11; 12 — Пісочин, курган № 20; 13 — Сніжків, зруйноване поховання; 16 — Люботин, зруйноване поховання. 1—2 — за П.Д. Ліберовим; 3—4 — за В.П. Андрієнком; 5—6, 8, 9—11, 13—16 — за О.В. Бандуровським, Ю.В. Буйновим; 7, 12 — за Л.І. Бабенком.

Рис. 63. Списи та дротики:

1 — спис, тип 1; 2—3, 9—10 — спис, тип 2; 4—7, 11—13 — спис, тип 3; 15—18 — спис, тип 4; 19 — спис, тип 5; 20—21 — спис, тип 6; 24—25 — спис, тип 7; 26 — спис, тип 8; 27—28 — спис, тип 9; 29 — спис, тип 10; 23, 34—35 — дротик, тип 1; 36 — дротик, тип 2; 8, 14, 32 — вток, тип 1; 31 — вток, тип 2; 34 — вток, тип 3; 30 — вток, тип 4.

Рис. 64. Озброєння:

1—4 — кинджал, тип 1; 7 — кинджал, тип 2; 8—9 — кинджал-меч, тип 3; 10 — меч, тип 4; 11 — меч, тип 5; 12, 15 — меч, тип 6; 13—14 — меч, тип 7; 16 — меч, тип 8.

Рис. 65. Застібки та деталі амуніції:

1 — Старий Мерчик, група № 3, курган № 11; 2 — Пісочин, курган № 9; 3 — Пісочин, курган № 2; 4 — Пісочин, курган № 6; 5 — Пісочин, курган № 5; 6 — Черемушна, курган № 13; 7 — городище в ур. Городище; 8 — Старий Мерчик, група № 3, курган № 6; 9 — Старий Мерчик, група № 3, курган № 3; 10 — старий Салтів, випадкова знахідка; 11 — Шестакове, випадкова знахідка; 12 — Веселе, курган № 4. 1, 8—9 — за О.В. Бандуровським, Ю.В. Буйновим; 2—5 — за Л.І. Бабенком; 11 — за М.Н. Григорянцем та Ю.В. Бейдіним; 12 — за Б.А. Шрамком.

Рис. 66. Вудила та псалії:

1, 11—12 — Пісочин, курган № 2; 2—3 — Мала Рогозянка, група № 1, курган № 2; 4—5 — Старий Мерчик, група № 3, курган № 3; 6, 8 — Коротич; 7 — Шлях; 9 — Протопопівка, курган № 3; 10 — Пісочин, курган № 9; 13 — Веселе, курган № 4. 1, 6, 8, 12 — за Л.І. Бабенком; 2—5, 9—11 — за О.В. Бандуровським, Ю.В. Буйновим; 7 — за Д.С. Гречком; 13 — за Б.А. Шрамком.

Рис. 67. Деталі спорядження коня:

1 — Люботин, курган № 2 (1994 р.); 2—3, 6, 11—12, 17, 35 — Протопопівка, курган № 3; 4, 10, 28 — Коротич; 5, 25, 27, 32, 36—37 — Протопопівка, курган № 5; 7 — Веселе, курган № 6; 8—9, 21, 29, 39 — Мала Рогозянка, група № 1, курган № 2; 13—14, 23, 30—31, 40, 42—43 — Старий Мерчик, група № 3, курган № 3; 15, 24, 34 — Пересічне, зруйноване поховання.

вання; 16, 22 — Пісочин, курган № 7; 18 — Пісочин, курган № 5; 19, 26, 33 — Черемушна, курган № 10; 20 — Пісочин, курган № 9; 38 — Велика Гомольша, курган № 10; 46 — Веселе, курган № 4. 1 — за О.В. Бандуровським, Ю.В. Буйновим та А.К. Дегтярем; 2—3, 5—6, 8—9, 11—17, 20—23, 25, 27, 29—31, 35—43 — за О.В. Бандуровським, Ю.В. Буйновим; 4, 10, 18, 24, 28, 34, 44—45 — за Л.І. Бабенком; 7, 38, 45 — за Б.А. Шрамком; 19, 33, 26 — за О.В. Бандуровським, Ю.В. Буйновим та В.М. Окатенком.

Рис. 68. Хронологічні комплекси деталей спорядження коня:

1—4 — кінець VII — перша половина VI ст. до н. е.; 5—21 — перші три чверті V ст. до н. е.; 22—37 — остання чверть V — перша половина IV ст. до н. е.; 38—51 — середина — друга половина IV ст. до н. е. 1 — псалій, тип 1; 5, 8 — псалій, тип 2; 25, 31—32 — псалій, тип 3; 23 — псалій, тип 4; 24 — псалій, тип 5; 38 — псалій, тип 6; 39 — псалій, тип 7; 51 — псалій, тип 8; 12 — бляха, тип 1; 13 — бляха, тип 2; 14 — бляха, тип 3; 15 — бляха, тип 4; 17 — бляха, тип 5; 18 — бляха, тип 6; 27 — бляха, тип 7; 28 — бляха, тип 8; 33 — бляха, тип 9; 35 — бляха, тип 10; 40 — бляха, тип 11; 44 — бляха, тип 12; 45—46 — бляха, тип 13; 48 — бляха, тип 14; 50 — бляха, тип 15; 2 — пронизка, тип 1; 4 — пронизка, тип 2; 21 — пронизка, тип 3; 19 — пряжка, тип 1; 20 — пряжка, тип 2; 26, 36 — пряжка, тип 3; 37 — пряжка, тип 4; 43 — пряжка, тип 5; 47 — пряжка, тип 6; 29 — нахрапник, тип 1; 34 — нахрапник, тип 2; 41 — нахрапник, тип 3; 42 — нахрапник, тип 4; 49 — нахрапник, тип 5.

Рис. 69. Деталі кінського спорядження та застібка (16), які були знайдені на поселеннях та городищах:

1 — Шлях; 2—3, 6, 8, 13, 20 — Люботинське городище; 4, 7, 16—19, 21 — городище в ур. Городище; 5 — Старі Валки; 9—12 — Черемушна, курган-зольник; 14 — городище Коробові Хутори; 15 — Циркунівське городище. 1 — за Д.С. Гречком; 2—3, 6, 8, 13, 20 — за Б.А. Шрамком; 4, 9—12, 19 — за П.Д. Ліберовим; 5 — за В.Є. Радзівською; 7, 16—18, 21 — за Ю.В. Буйновим; 14 — за В.В. Колодою; 15 — за А.Є. Нікітіним.

Рис. 70. Деталі жіночих головних уборів:

1—8, 10 — Пісочин, курган № 8, поховання № 1; 9 — Пісочин, курган № 8, поховання № 1, реконструкція тіари; 11 — Старий Мерчик, група № 3, курган № 8. 1—2 — пластини, тип 1; 3—4 — пластини, тип 2; 8—9 — пластини, тип 3; 5—6 — стеленгіда; 7 — метопіда, тип 1; 11 — метопіда, тип 2. 1—10 — за Л.І. Бабенком; 11 — за О.В. Бандуровським, Ю.В. Буйновим.

Рис. 71. Золоті прикраси Пісочинського могильника (за Л.І. Бабенком):

1—3, 7—10, 13—14 — Пісочин, курган № 2; 4—5 — Пісочин, курган № 7; 6 — Пісочин, курган № 10; 11 — Пісочин, курган № 18, поховання 2; 12 — Пісочин, курган № 18, поховання 1; 15—17 — Пісочин, курган № 8, поховання 1; 18—20 — Пісочин, курган № 22; 21—22 — Пісочин, курган № 25; 23 — Пісочин, курган № 31; 24—25 — Пісочин, курган № 33; 26—28, 34—37 — Пісочин, курган № 32; 29—33 — Пісочин, курган № 29.

Рис. 72. Золоті прикраси Старомерчанського могильника (за О.В. Бандуровським, Ю.В. Буйновим):

1 — Старий Мерчик, група № 4, курган № 3, поховання № 2; 2 — Старий Мерчик, група № 4, курган № 4; 3—9 — Старий Мерчик, група № 3, курган № 2; 10—11 — Старий Мерчик, група № 3, курган № 8; 12—13 — Старий Мерчик, група № 3, курган № 6; 14—15 — Старий Мерчик, група № 3, курган № 11; 16—17 — Старий Мерчик, група № 3, курган № 4. 1—2 — за О.В. Бандуровським; 3—17 — за О.В. Бандуровським, Ю.В. Буйновим.

Рис. 73. Сережки та скроневі кільця:

1 — Горіховий Гай-2; 2 — Шпаківка; 3 — Завадівка; 4 — Люботинське городище; 5 — Барчани; 6 — Люботин, курган № 1 (1945 р.); 7, 9 — Черемушна, курган № 4; 8, 10 — Черемушна, курган № 5; 11 — Люботинське городище; 12—13 — Червоносове 3; 14 — Шевченкове 2; 16 — ур. Дроб'янське. 1, 3 — за Д.С. Гречком; 2, 14 — за В.В. Колодою; 4, 6, 11 — за Б.А. Шрамком; 7—10 — за П.Д. Ліберовим; 12—13 — за І.Б. Шрамко, С.А. Задніковим та А.О. Зорей.

Рис. 74. Сережки та перстень:

1, 2 — Пісочин, курган № 24; 3—4 — Старий Мерчик, група № 3, курган № 2; 5—6 — Старий Мерчик, група № 3, курган № 9, поховання № 2; 7—10 — Пісочин, курган № 8, поховання № 1. 1—2, 7—10 — за Л.І. Бабенком; 3—6 — за О.В. Бандуровським, Ю.В. Буйновим.

Рис. 75. Шпильки:

1—2 — Шовкова; 3—11, 15—17, 20—21 — Люботинське городище; 12—13, 23 — ур. Дроб'янське; 14 — Завадівка; 18—19 — Черемушна, курган-зольник; 22 — Саржин Яр. 1—11, 15—17, 20—21 — за Б.А. Шрамком; 22—23 — за І.Б. Шрамко; 12—13 — за Д.С. Гречком; 14 — за С.А. Задніковим та І.Б. Шрамко; 18—19 — за П.Д. Ліберовим.

Рис. 76. Шпильки:

1—8, 12—16, 18—23 — городище в ур. Городище; 9—11 — Черемушна, курган-зольник; 17 — Люботин, курган №1 (1945 р.); 24—26 — Барчани. 1—8, 12—16, 18—23 — за Ю.В. Буйновим; 9—11 — за П.Д. Ліберовим; 17 — за Б.А. Шрамком; 24—26 — за І.Б. Шрамко.

Рис. 77. Шпильки:

1—3, 5—6 — Люботинське городище; 4 — городище в ур. Городище; 7 — Старий Мерчик, група № 3, курган № 4; 8—9 — Люботин, Караванська група, курган № 1. 1—3, 5—6 — за Б.А. Шрамком; 4, — за Ю.В. Буйновим; 7 — за О.В. Бандуровським, Ю.В. Буйновим; 8—9 — за О.В. Бандуровським, Ю.В. Буйновим та А.К. Дегтярем.

Рис. 78. Браслети:

1 — Пісочин, курган № 25; 2 — Пісочин, курган № 2; 3 — Старий Мерчик, група № 3, курган № 6; 4 — Люботин, курган № 2 (1994 р.); 5—6 — Гійовка, нижньогійовська група, курган № 3, поховання № 1; 7 — Пісочин, курган № 9; 8 — Старий Мерчик, група № 3, курган № 9, поховання № 2; 9—16 — Старий Мерчик, група № 3, курган № 3. 1—2, 7 — за Л.І. Бабенком; 3, 8—16 — за О.В. Бандуровським, Ю.В. Буйновим; 4—6 — за О.В. Бандуровським, Ю.В. Буйновим та А.К. Дегтярем.

Рис. 79. Браслети, скроневі кільця, ложечки та гривни:

1, 5, 9—11, 14—15 — Люботинське городище; 2—4, 8 — Барчани; 6—7, 12—13, 18—20 — городище в ур. Городище; 16 — Шовкова; 17 — Липовий Гай; 21 — Шевченкове 2. 1, 5, 9—11, 14—16 — за Б.А. Шрамком; 2, 3—4, 8 — за І.Б. Шрамко; 6—7, 12—13, 18—20 — за Ю.В. Буйновим; 17, 21 — за В.В. Колодою.

Рис. 80. Підвіски та намисто:

1 — Барчани; 2 — Полкова Микитівка; 3—4, 9—10, 14—22 — городище в ур. Городище; 5, 11—13 — Люботинське городище; 6, 8 — Шлях; 7 — Новоселівка. 1 — за І.Б. Шрамко; 2 — за А.А. Моруженко; 3—4, 14—22 — за П.Д. Ліберовим; 5, 11—13 — за Б.А. Шрамком; 6, 8 — за Д.С. Гречком; 7 — за С.А. Задніковим та І.Б. Шрамко; 9—10 — за Ю.В. Буйновим.

Рис. 81. Намисто та підвіски Пісочинського могильника (за Л.І. Бабенком):

1 — курган № 2; 2 — курган № 8/1; 3 — курган № 9; 4 — курган № 11; 5 — курган № 18/1; 6 — курган № 18/2; 7 — курган № 21; 8 — курган № 22; 9 — курган № 23; 10 — курган № 25; 11 — курган № 31; 12 — курган № 32.

Рис. 82. Кам'яні блюда та їх глиняна модель:

1 — Люботин, Караванська група, курган № 1; 2, 6 — Завадівка; 3 — Люботин, курган №1 (1945 р.); 4 — Верхній Бішкін; 5 — ур. Дроб'янське; 7 — Люботинське городище. 1 — за О.В. Бандуровським, Ю.В. Буйновим та А.К. Дегтярем; 2 — за С.А. Задніковим та І.Б. Шрамко; 3, 7 — за Б.А. Шрамком; 4—6 — за В.В. Колодою.

Рис. 83. Дзеркала:

1 — Люботин, курган № 3 (1994 р.); 2 — Люботин, Караванська група, курган № 1; 3 — Островерхівка; 4 — Старий Мерчик, група № 3, курган № 8; 5 — Старий Мерчик, група № 3, курган № 12; 6 — Старий Мерчик, група № 3, курган № 2; 7 — Старий Мерчик, група № 3, курган № 11; 8 — ур. Круглик, курган № 1. 1—2 — за О.В. Бандуровським, Ю.В. Буйновим та А.К. Дегтярем; 3 — за Б.А. Шрамком; 4—7 — за О.В. Бандуровським, Ю.В. Буйновим; 8 — за О.В. Бандуровським, Ю.В. Буйновим та В.М. Окатенком.

Рис. 84. Дзеркала Пісочинського могильника:

1 — Пісочин, курган № 22; 2 — Пісочин, курган № 8, поховання 1; 3 — Пісочин, курган № 25; 4 — Пісочин, курган № 18, поховання 1. За Л.І. Бабенком.

Рис. 85. Кам'яні антропоморфні скульптури та бронзове навершя:

1 — Веселе, курган № 5; 2 — Черемушна; 3 — Завадівка; 4 — Дергачівський район. 1 — за Б.А. Шрамком; 2, 4 — за О.В. Бандуровським, Ю.В. Буйновим; 3 — за Д.С. Гречком.

Рис. 86. Речі з поховань знаті:

1, 4 — Старий Мерчик, група № 3, курган № 11; 2 — Старий Мерчик, група № 4, курган № 3, поховання № 1; 3 — Пісочин, курган № 6; 5 — Люботин, Караванська група, курган № 1; 6 — Старий Мерчик, група № 3, курган № 12; 7 — Пісочин, курган № 18, поховання № 1; 8 — Пісочин, курган № 8, поховання № 1. 1, 4, 6 — за О.В. Бандуровським, Ю.В. Буйновим; 2 — за О.В. Бандуровським; 3, 7–8 — за Л.І. Бабенком; 5, 9 — за О.В. Бандуровським, Ю.В. Буйновим та А.К. Дегтярем.

Рис. 87. Залізні знаряддя праці:

1–48, 59–64 — Люботинське городище; 49–53 — Караван; 54–58 — Барчани. 1–53, 59–64 — за Б.А. Шрамком; 54–58 — за І.Б. Шрамко.

Рис. 88. Ножі:

1–23 — городище в ур. Городище; 24–25 — Саржин Яр. 1–20 — за Ю.В. Буйновим; 21–23 — за П.Д. Ліберовим; 24–25 — за І.Б. Шрамко, С.А. Задніковим та К.Ю. Пеляшенко.

Рис. 89. Ножі поховань скіфської доби:

1 — Люботинський могильник, курган № 10 (1962 р.); 2 — Люботинський могильник, Караванська група, курган № 2 (1994 р.); 3, 4 — Старий Мерчик 3, курган № 11; 5 — Старий Мерчик 4, курган № 3/1; 6 — Старий Мерчик 3, курган № 3; 7 — Старий Мерчик 4, курган № 2; 8 — Мала Рогозянка, група № 1, курган № 2; 9 — Старий Мерчик 3, курган № 5. 1 — за Б.А. Шрамком; 2–9 — за О.В. Бандуровським, Ю.В. Буйновим.

Рис. 90. Залізні серпи:

1–2 — Черемушна, курган-зольник; 3 — Люботинське городище; 4–6, 11 — Горіховий Гай 2; 7 — Завадівка; 8 — Шовкова; 9 — поселення біля озера Чайка; 10 — городище в ур. Городище. 1–2 — за П.Д. Ліберовим; 3, 8–9 — за Б.А. Шрамком; 4–7 — за Д.С. Гречком; 10 — за Ю.В. Буйновим; 11 — за В.В. Колодою.

Рис. 91. Залізні знаряддя праці:

1–2 — городище в ур. Городище; 3–4, 6, 8–15 — Люботинське городище; 5 — Першотравневе; 7 — Островецьківка. 1–2 — за Ю.В. Буйновим; 3–15 — за Б.А. Шрамком.

Рис. 92. Кам'яні знаряддя праці Люботинського городища (за Б.А. Шрамком).

Рис. 93. Знаряддя праці з кістки та рогу:

1–17, 21 — Люботинське городище; 18–19 — Барчани; 20–21 — Шовкова. 1–17, 20–21 — за Б.А. Шрамком; 18–19 — за І.Б. Шрамко.

Рис. 94. Комплекс матеріальної культури ранньоскіфського часу.

Рис. 95. Комплекс матеріальної культури середньоскіфського часу:

1–13 — перша фаза; 14–43 — друга фаза.

Рис. 96. Комплекс матеріальної культури пізньоскіфського часу:

1–36 — перша фаза; 37–110 — друга фаза.

Рис. 97. Комплекси знахідок з поховань

1–11 — Пісочин, курган № 5; 12–26 — Велика Гомольша, курган № 5; 27–30 — Черемушна, курган № 9; 31–33 — Пісочин, курган № 20. 1–11, 31–33 — за Л.І. Бабенком; 12–26 — за Б.А. Шрамком; 27–30 — за П.Д. Ліберовим.

Рис. 98. Комплекси знахідок з поховань:

1–18 — Старий Мерчик, курган № 12; 19–32 — ур. Круглик, курган № 1; 33–40 — Черемушна, курган № 10; 41 — Старий Мерчик, група 2, зруйнований курган; 1–18 — за О.В. Бандуровським, Ю.В. Буйновим; 19–40 — за О.В. Бандуровським, Ю.В. Буйновим та В.Н. Окатенком; 41 — за О.В. Бандуровським.

Рис. 99. Комплекси поховань кінця V — першої половини IV ст. з Пісочинського могильника (за Л.І. Бабенком):

1 — курган № 25; 2 — курган № 9; 3 — курган № 16; 4 — курган № 2.

Рис. 100. Комплекс знахідок з поховання № 1 кургану № 8 Пісочинського могильника (за Л.І. Бабенком).

Рис. 101. Комплекси знахідок з поховань Пісочинського могильника (за Л.І. Бабенком):

1 — курган № 6; 2 — курган № 33.

Рис. 102. Комплекс знахідок з кургану № 11 третьої групи Старомерчанського могильника (за О.В. Бандуровським та Ю.В. Буйновим).

Рис. 103. Комплекс знахідок з кургану біля смт. Коротич (за Л.І. Бабенком).

Рис. 104. Комплекс знахідок з кургану № 5 Протопопівського могильника (за Л.І. Бабенком).

Рис. 105. Комплекс знахідок з курганів № 2 (1) та 8 (2) третьої групи Старомерчанського могильника.

Рис. 106. Комплекс знахідок з кургану № 3 третьої групи Старомерчанського могильника (за О.В. Бандуровським та Ю.В. Буйновим).

Рис. 107. Комплекс знахідок з курганів № 6 (7—21) та 10 (1—6) третьої групи Старомерчанського могильника (за О.В. Бандуровським та Ю.В. Буйновим).

Рис. 108. Комплекс знахідок з курганів № 4 (1—12) та 3/1 (13—23) четвертої групи Старомерчанського могильника (за О.В. Бандуровським).

Рис. 109. Комплекс знахідок з курганів біля с. Золочівське (1—9) та смт. Коротич (10): 1—9 — за О.В. Бандуровським; 10 — за В.С. Аксьоновим та Л.І. Бабенком.

Рис. 110. Комплекс знахідок з кургану № 22 Пісочинського могильника (за Л.І. Бабенком).

Рис. 111. Металеві шпильки Дніпро-Донецького Лісостепу кінця VII — V ст. до н. е.: 1 — мапа розповсюдження основних типів шпильок; 2—3 — тип 1; 4—5 — тип 2; 6 — тип 3; 7 — тип 4; 8 — тип 5; 9—10 — тип 6.

Рис. 112. Шпильки з Посульських курганів:

1—8, 11—28 — за В.А. Іллінською; 9—10 — за А.В. Гейком.

Рис. 113. Шпильки із Західного укріплення Більського городища та Ліхачівки:

1—12 — за Б.А. Шрамком; 13—36 — за А.О. Моруженко.

Рис. 114. Шпильки з поселень у басейні Ворскли:

1—11 — Західне укріплення Більського городища; 12—13 — Глинське селище; 15—19 — Ліхачівка; 20—26 — Пожарна Балка. 1—8, 10—11 — за Б.А. Шрамком; 9 — за П.Я. Гавришем; 12—14 — за А.В. Гейком; 15—19 — за Г.Т. Ковпаненко; 20—26 — за В.П. Андрійком.

Рис. 115. Шпильки з поселень та поховань у басейні Ворскли, Сули та Псла:

1—14 — Книшівське городище; 15—18 — Басівське городище; 19 — Глинське городище; 27—28 — Малий Тростянець, курган № 3; 20—35 — Полкова Микитівка. 1—2, 15—18 — за В.А. Іллінською; 3—14 — за П.Я. Гавришем; 19, 27—28 — за А.В. Гейком; 20—26, 29—35 — за А.О. Моруженко.

Рис. 116. Шпильки Східного укріплення Більського городища (за Б.А. Шрамком).

Рис. 117. Сіверськодонецькі пам'ятки пізньоскіфського часу:

1 — Суха Гомільша, 2 — Велика Гомільша, 3 — Гришківка, 4 — Таранівка, 5 — Коробіві Хутори, 6 — Липковатівка, 7 — Маніли, 8 — Кантакузівка, 9 — Перекоп, 10—11 — Покровський і Настельний, 12 — Новий Мерчик, 13 — Рогівка, 14 — Старий Мерчик, 15 — Соломахівка, 16 — Гійовка, 17 — Совнаркомівська, 18 — Круглик, 19 — Могилки, 20 — Одріка, 21 — Черемушна, 22 — Золочівське, 23 — Паньківка, 24 — Санжари, 25 — Коротич, 26 — Пісочин, 27 — Яковлівка, 28 — Островерхівка, 29 — Липова Роша, 30 — Карачівка, 31 — Хорошеве, 32 — Водяне, 33 — Мохнач, 34 — Закозарівка, 35 — Мала Рогозянка, Рідний Край, 36, 37 — Золочів, 38 — Дергачі, Семенівка, 39 — Залютіне, 40 — Велика Данилівка, 41 — 524 м/р Харкова, 42 — Циркуни, 43 — Проходнянське 1, 44 — Веселе, 45 — Волоська Балаклея, 46 — Балаклея

Рис. 118. Матеріали до вивчення історії сіверськодонецького Лісостепу кінця скіфської доби:

1—7 — Циркунівське городище; 8 — Старий Салтів; 9 — Шестакове; 10 — Веселе, курган № 4; 11 — Черкаський Бішкін; 12 — розташування основних пам'яток регіону кінця скіфської доби. 1—8, 12 — за Д.С. Гречком; 9, 11 — за М.Н. Григорьянцем та Ю.В. Бейдіним; 10 — за Б.А. Шрамком

АЛЬБОМ ІЛЮСТРАЦІЙ

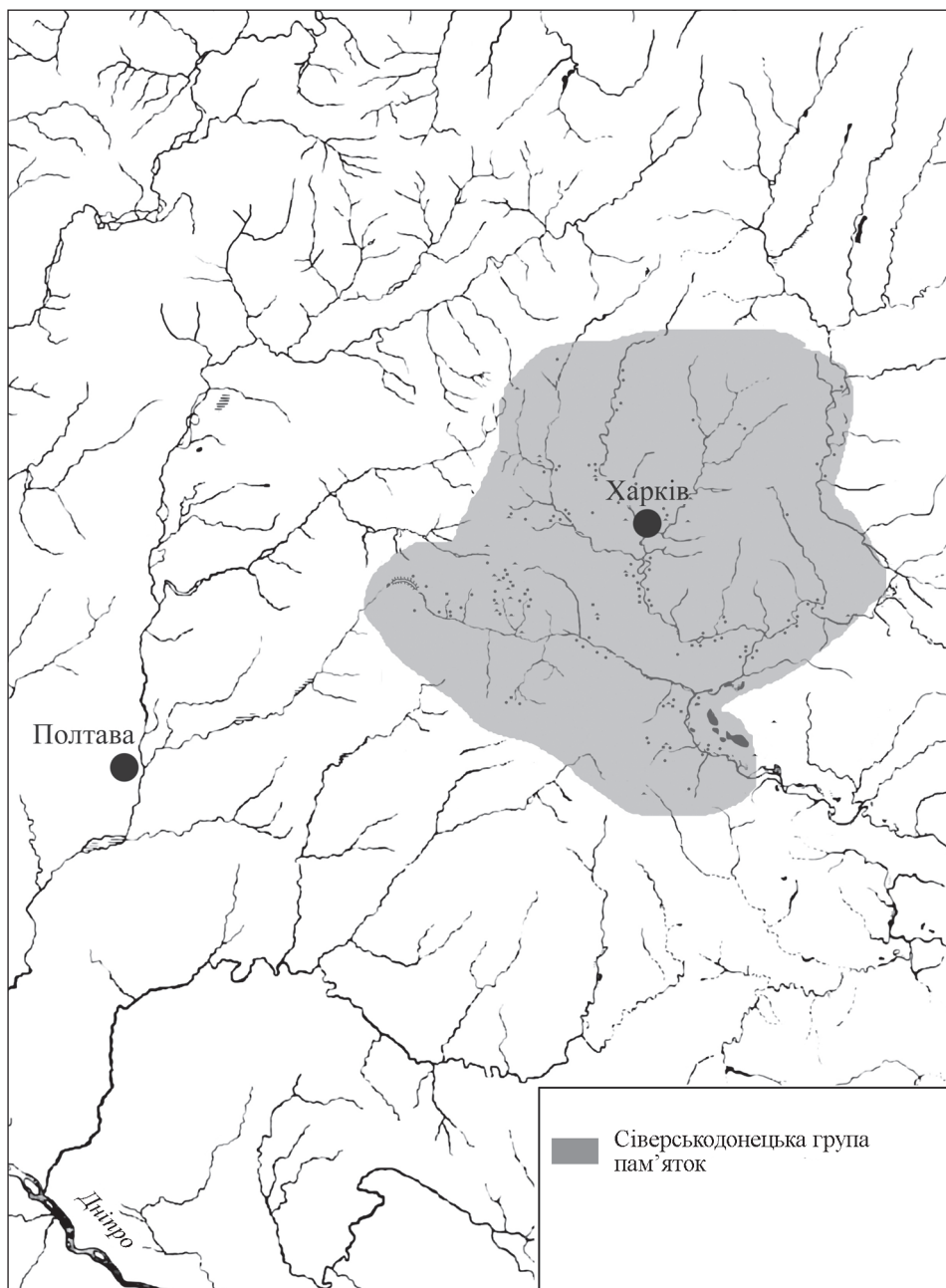

Рис. 1. Сіверськодонецька група пам'яток

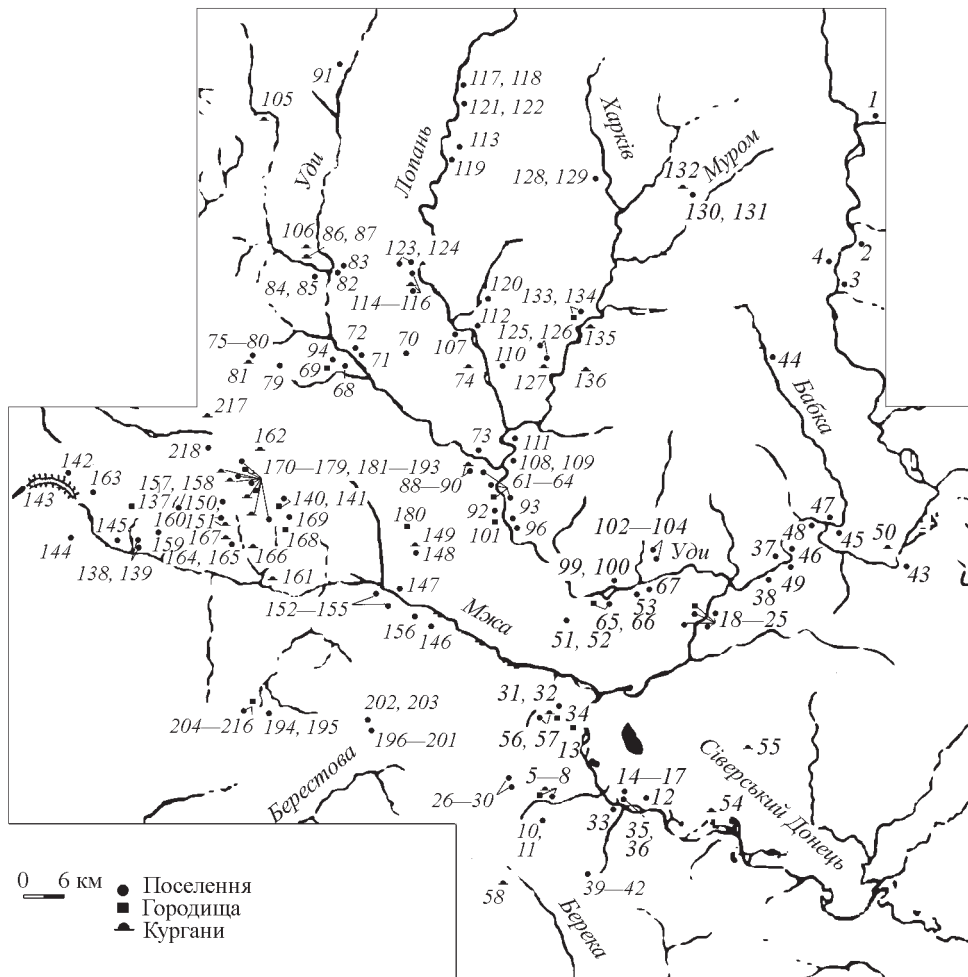
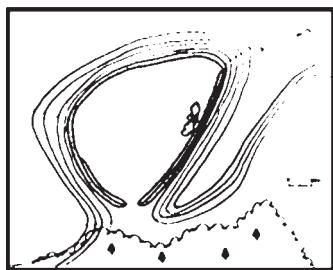
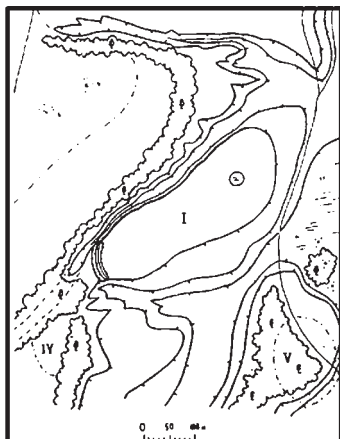

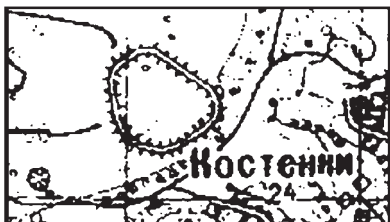
Рис. 2. Мапа пам'яток сіверськодонецького Лісостепу

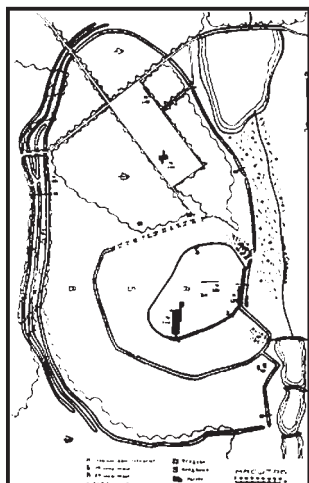
1

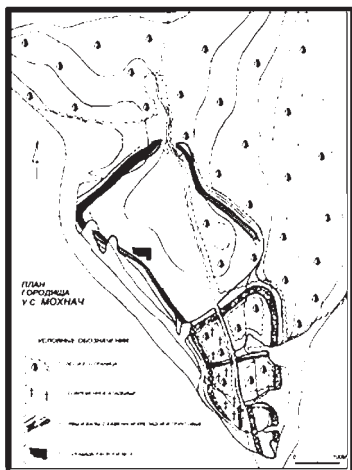
2

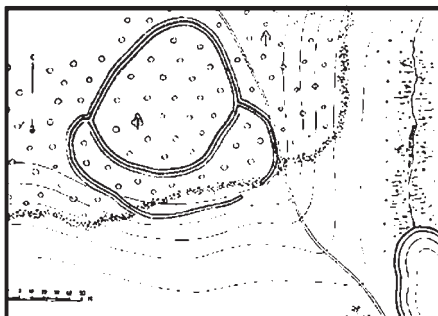
3

4

5

6

Рис. 3. Плани городищ

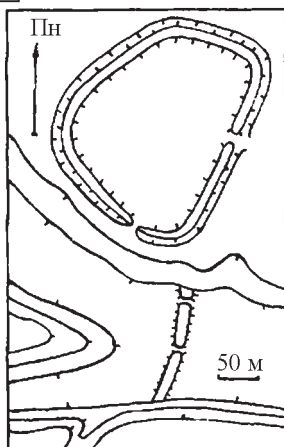
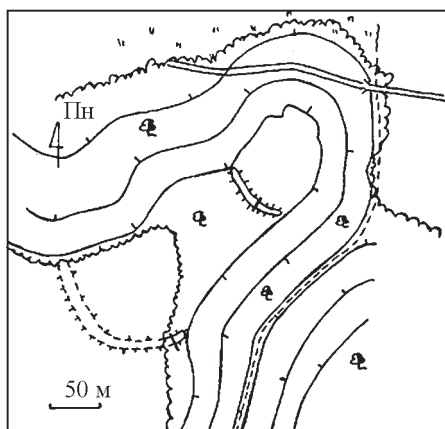
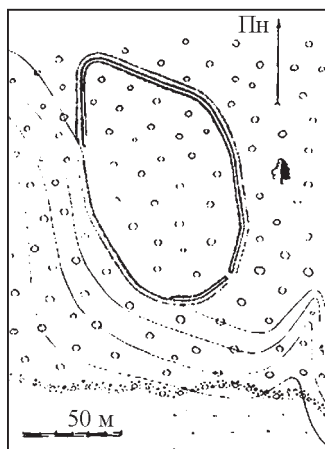
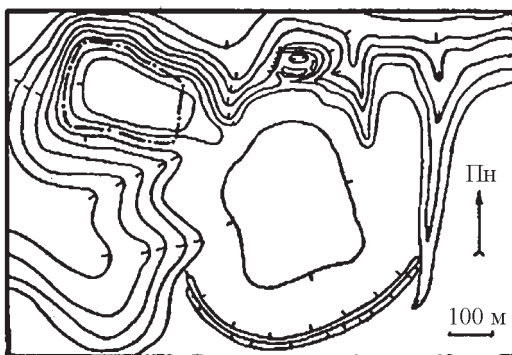
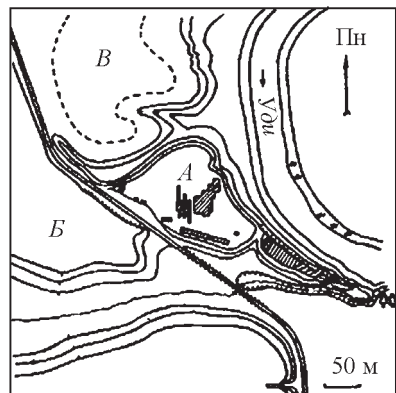

Рис. 4. Плани городищ

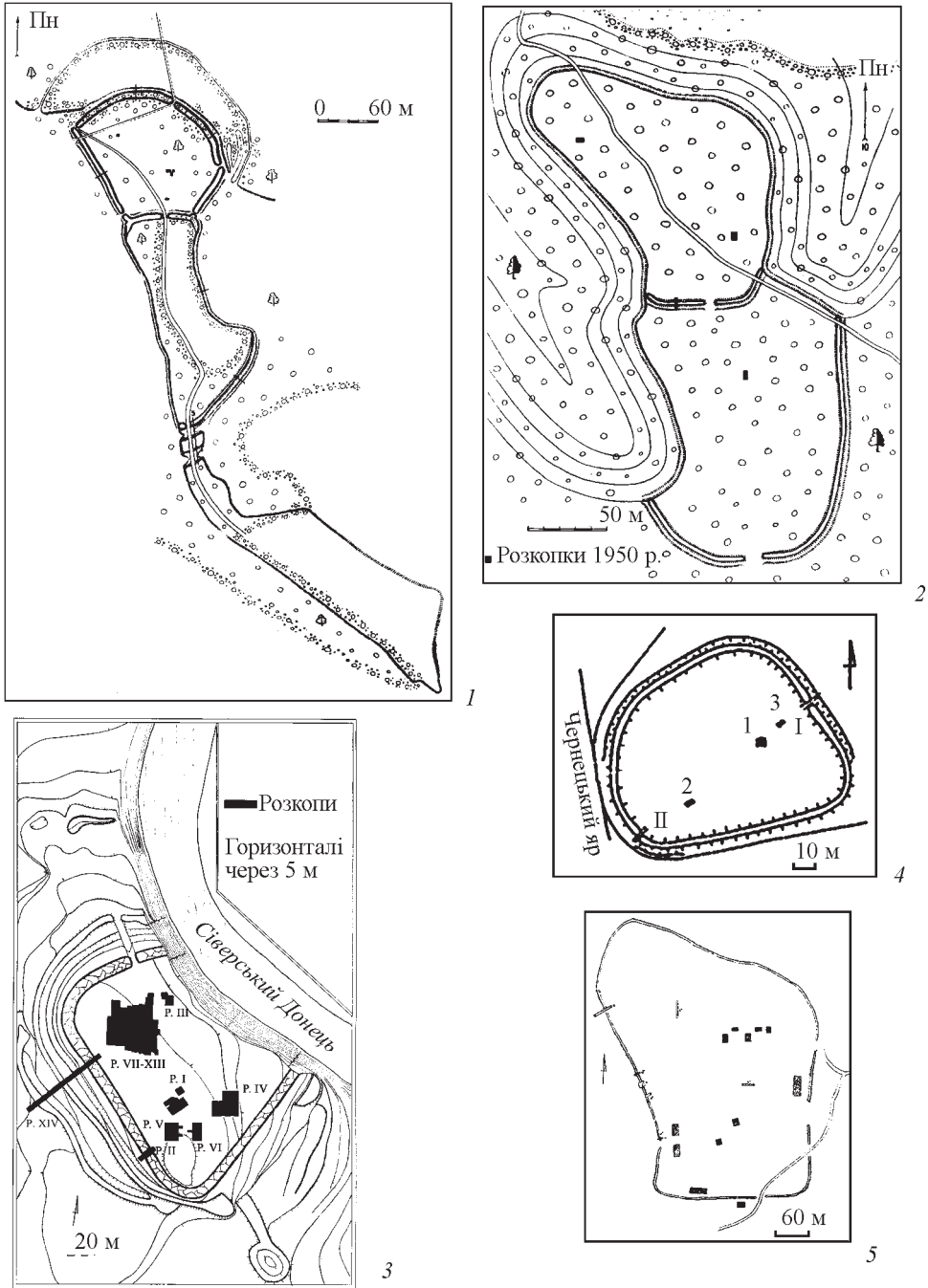

Рис. 5. Плани городищ

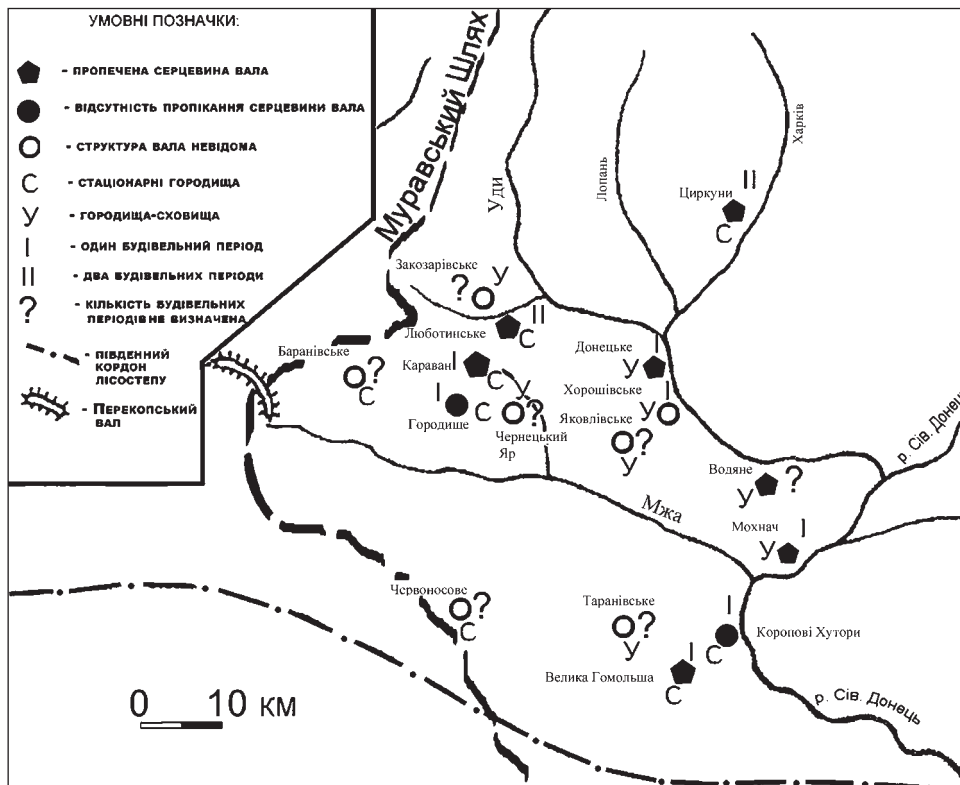
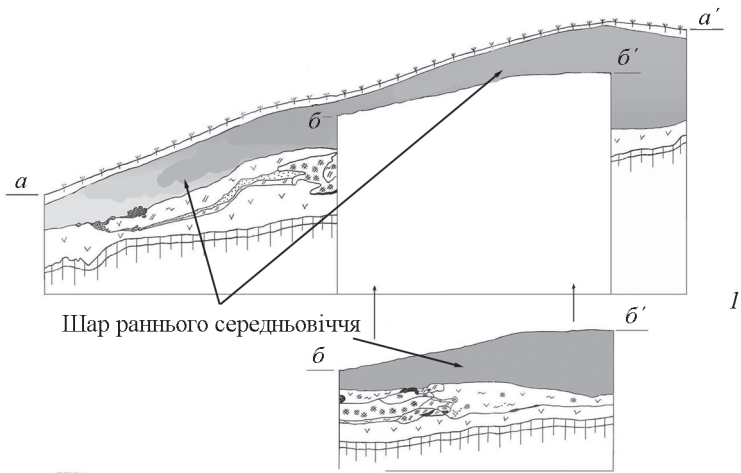

Рис. 6. Мапа городищ (за Д.С. Гречком та Г.Є. Свистуном)

		0 1 м

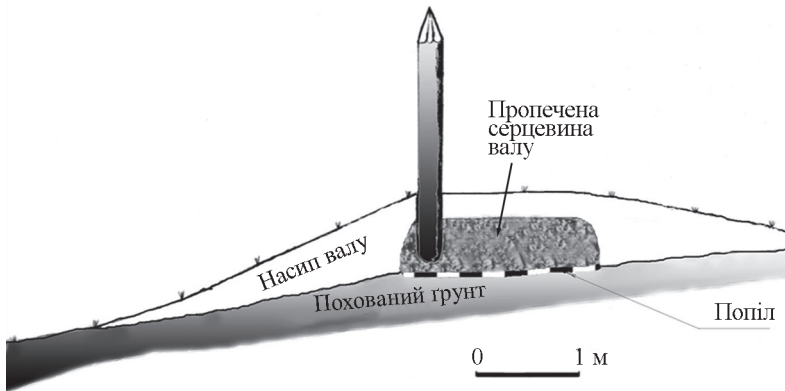
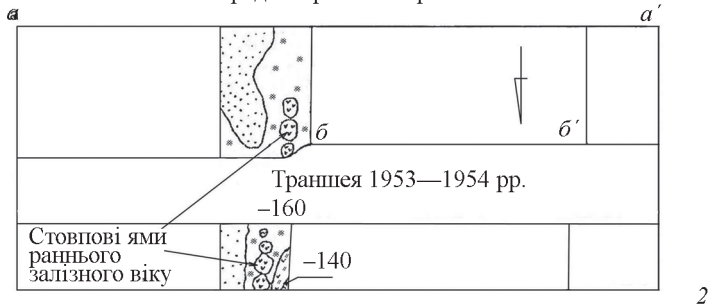
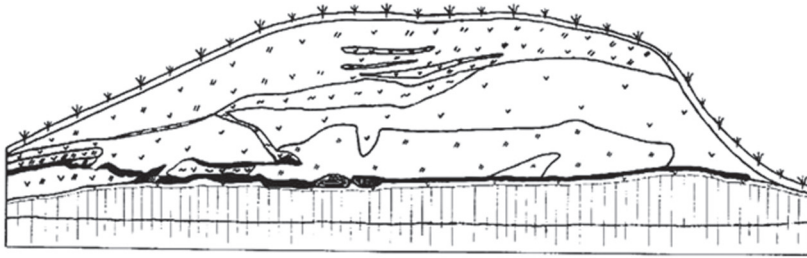

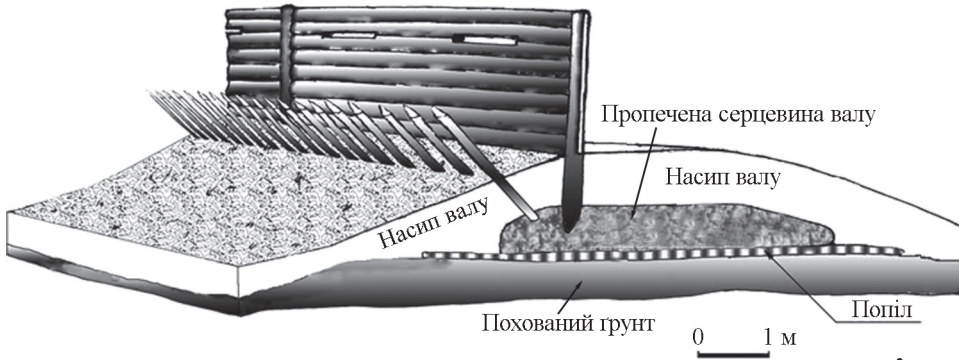
Рис. 7. Захисні споруди Мохначанського городища (1—3 — за Д.С. Гречком та Г.Є. Свистуном)

	Дерн		Пропечена глина
	Чорнозем		Попіл, деревне вугілля
	Глина		Передматерик і материк

0 1 м

1

0 1 м

2

Рис. 8. Захисні споруди Циркунівського городища (1—2 — за Д.С. Гречком та Г.Є. Свистуном)

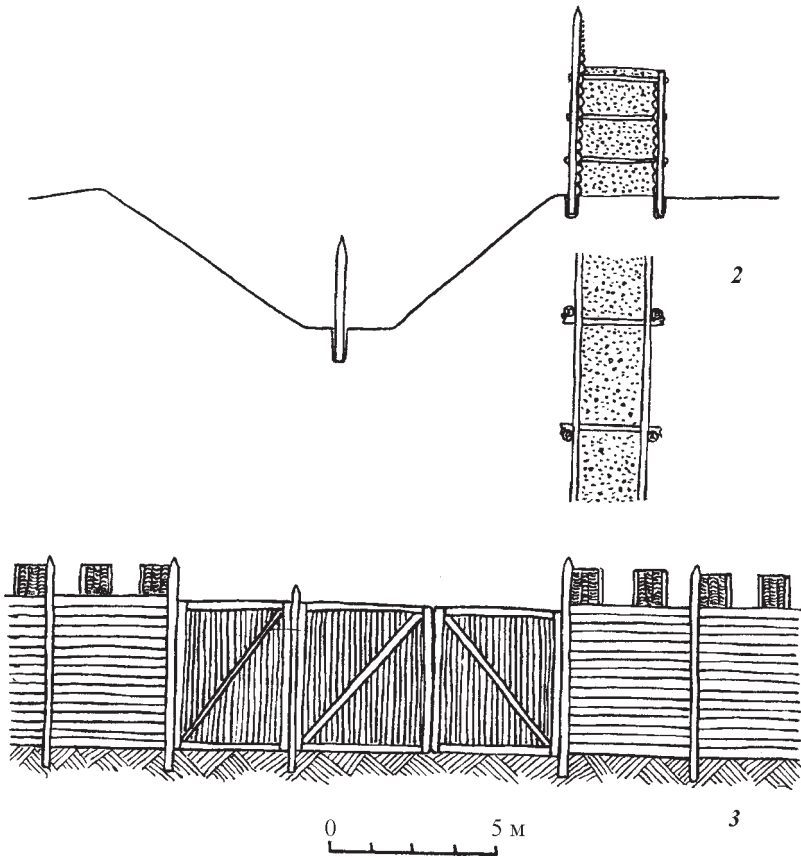
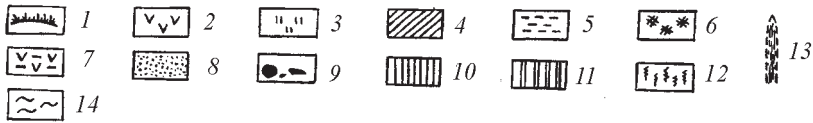
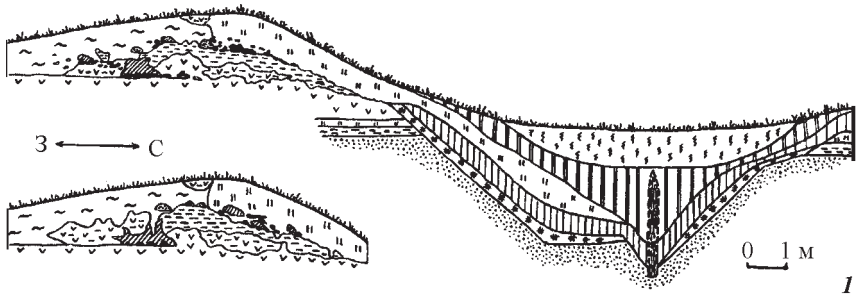
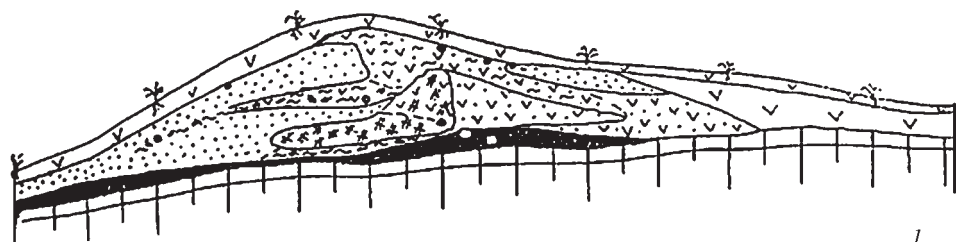

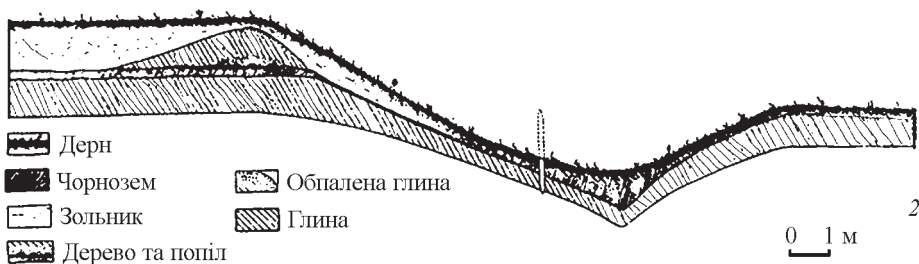

Рис. 9. Захисні споруди Люботинського городища

Дерн	Пропечена глина	0 1 м
Чорнозем	Попіл, деревне вугілля і обвуглені колоди	
Глина	Передматерик і материк	

Дерн	Обпалена глина
Чорнозем	Глина
Зольник	
Дерево та попіл	

0 1 м

Рис. 10. Захисні споруди городищ

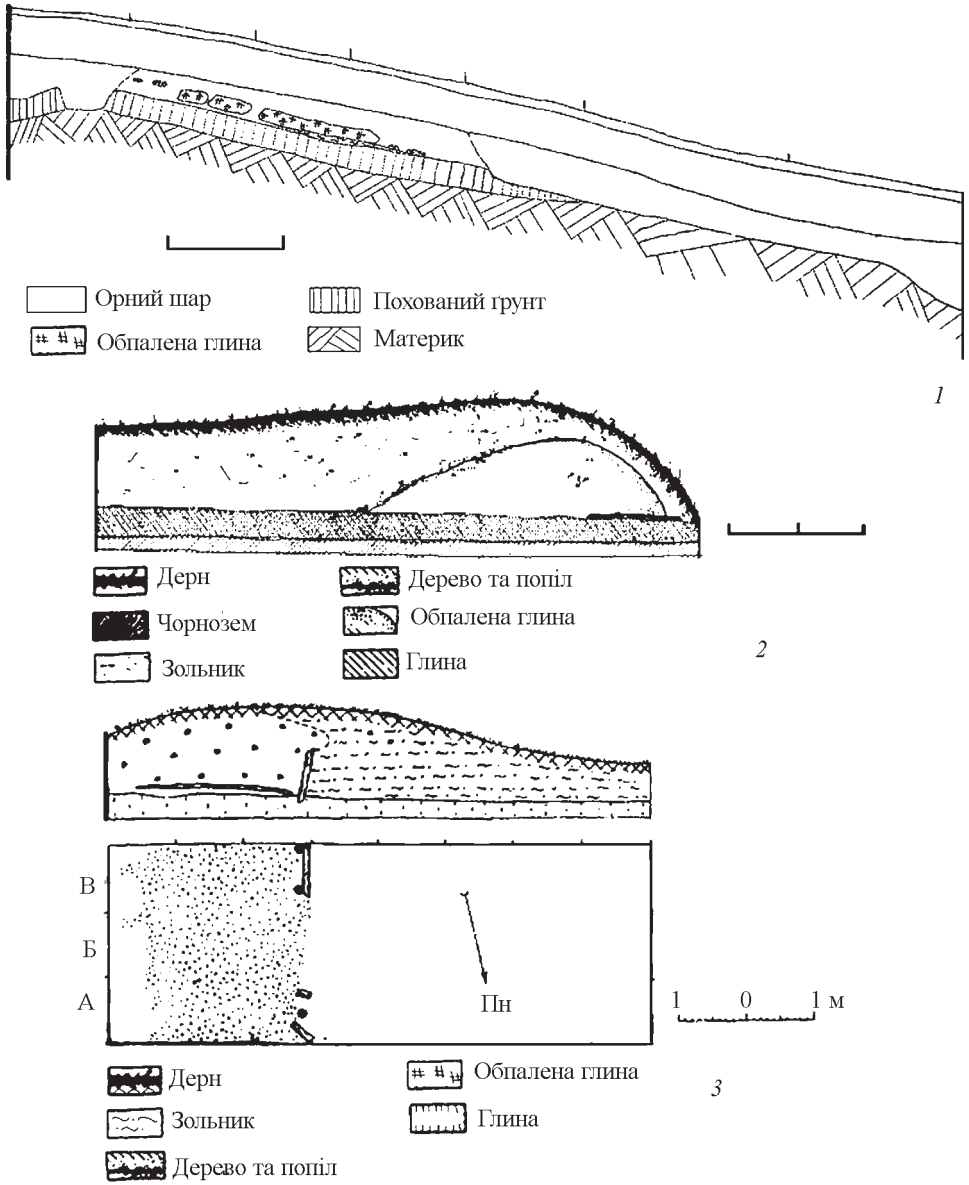
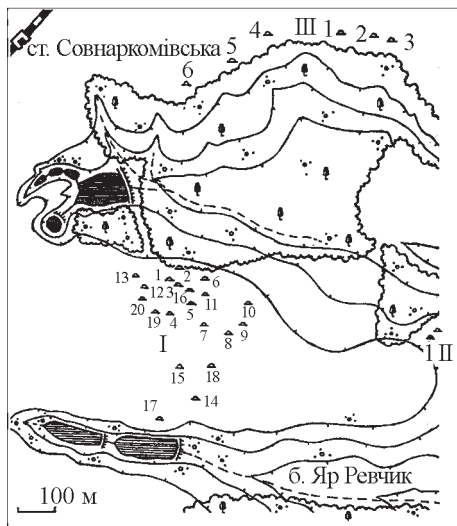
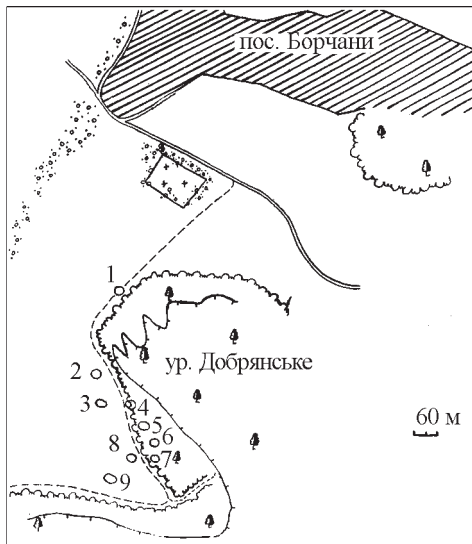

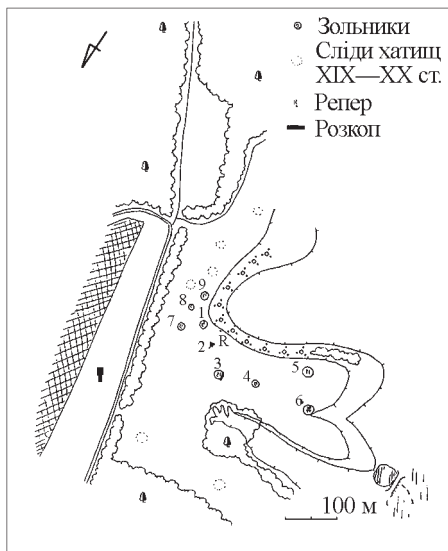
Рис. 11. Захисні споруди городищ

1

2

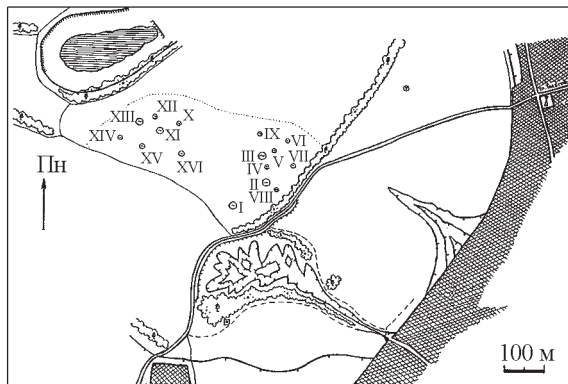
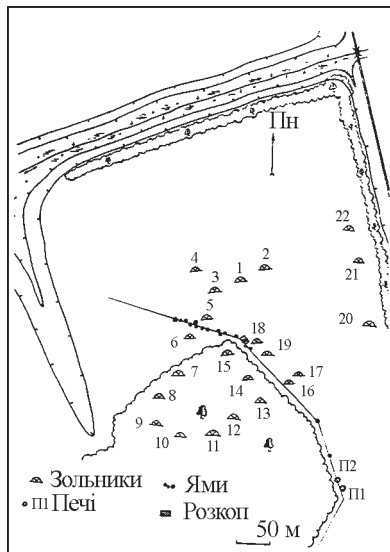

3

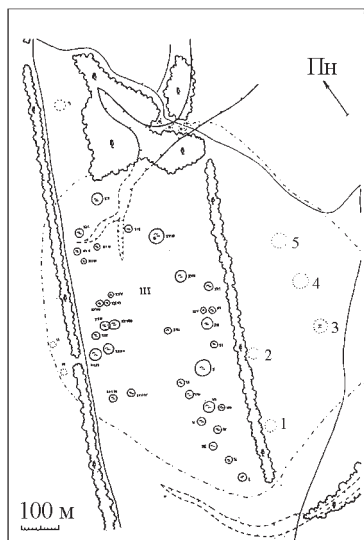

4

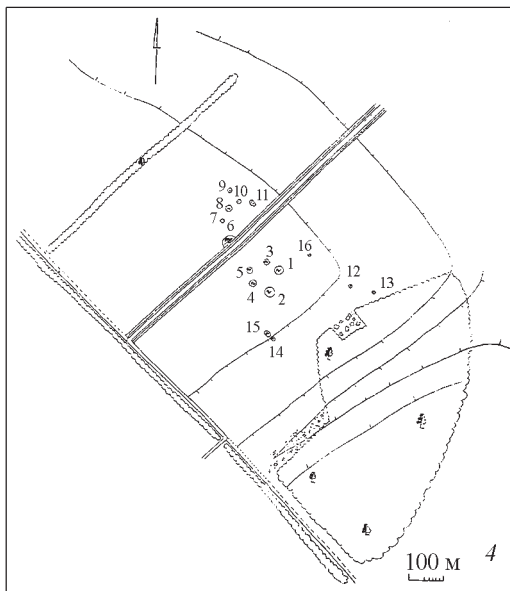
Рис. 12. Плани поселень

2

3

4

Рис. 13. Плани поселень

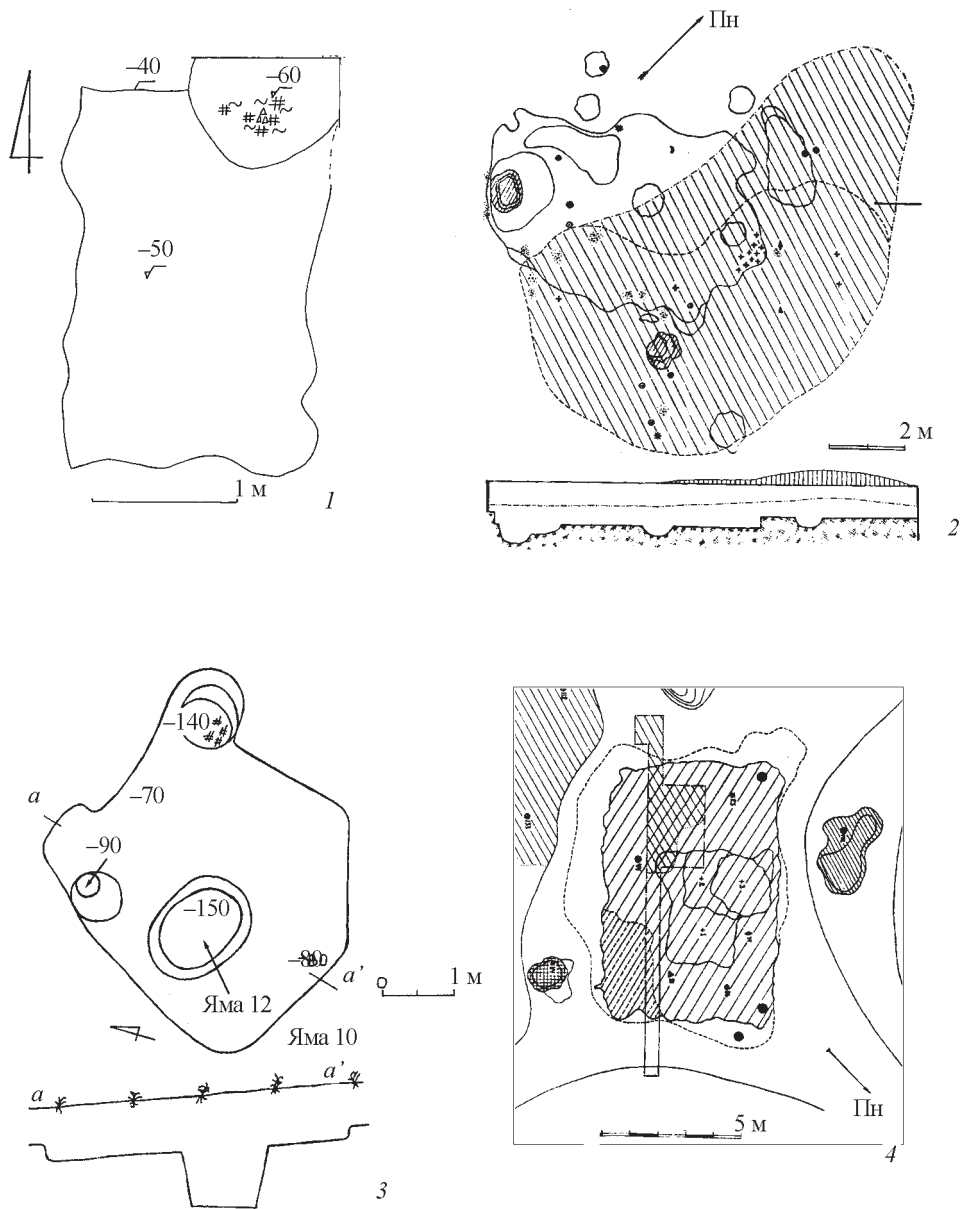

Рис. 14. Плани жител

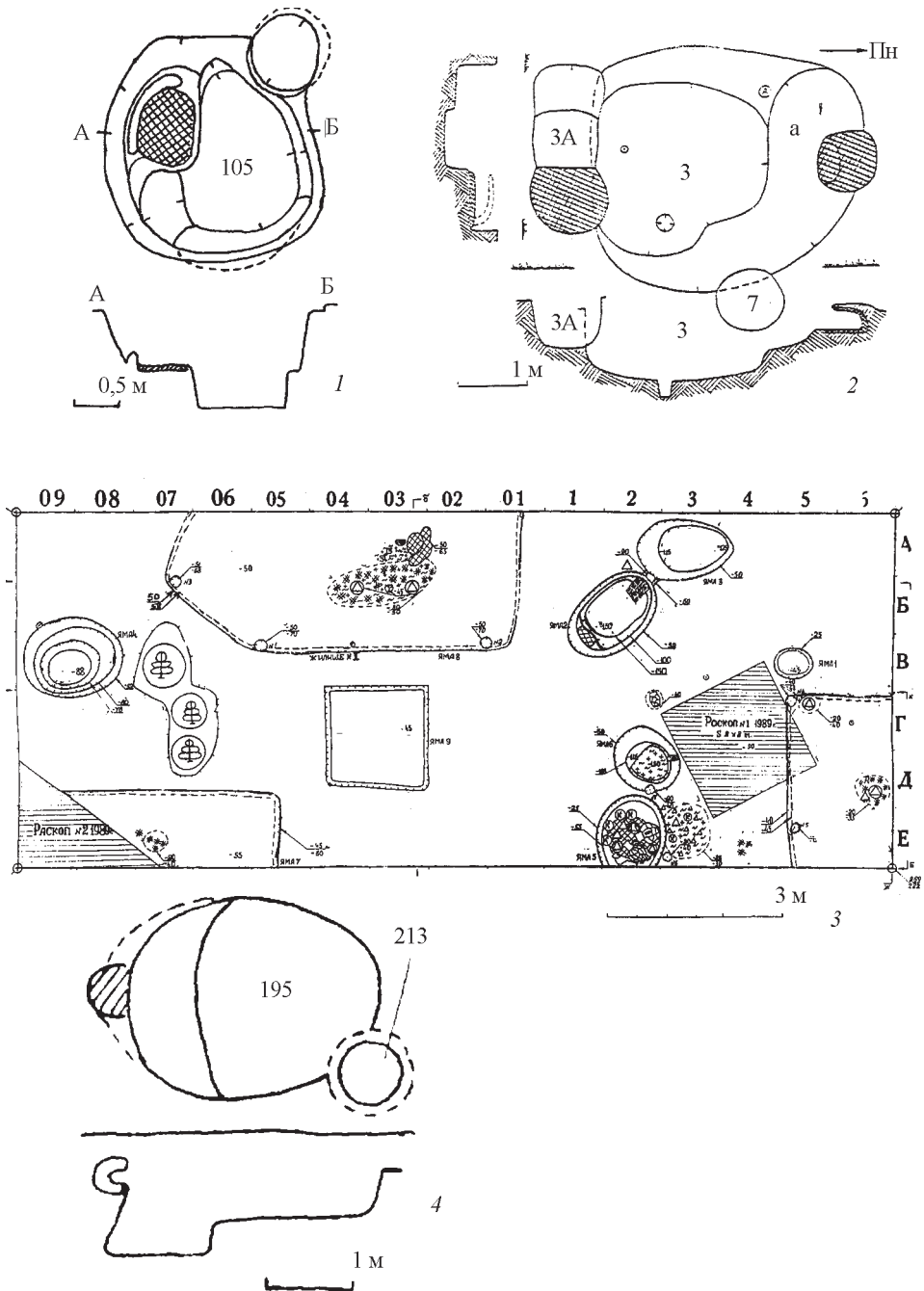

Рис. 15. Плани жител (1–2, 4) та розкопу № 3 на Циркунівському городищі (3)

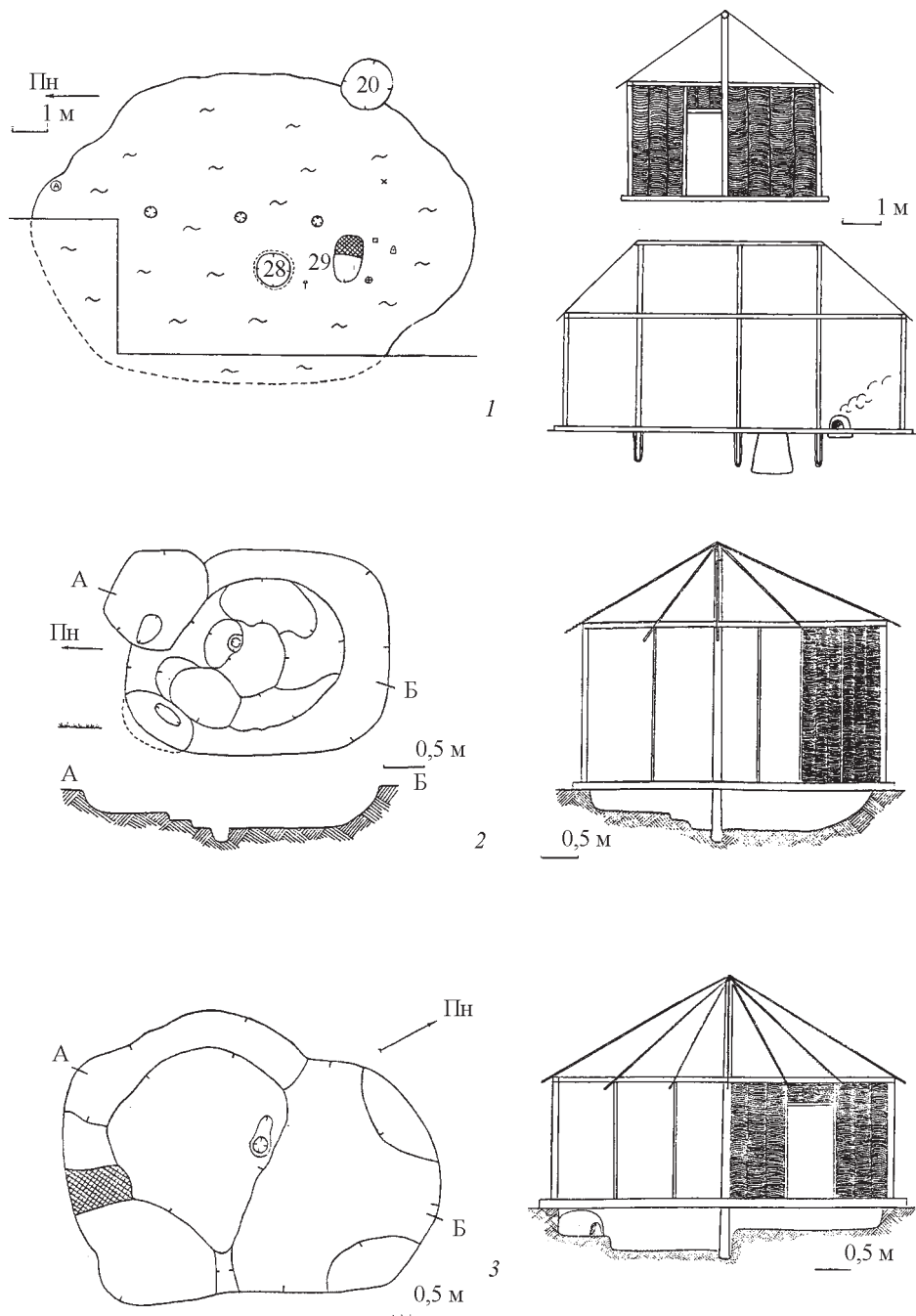

Рис. 16. Плани жител Люботинського городища скіфської доби та їх реконструкції

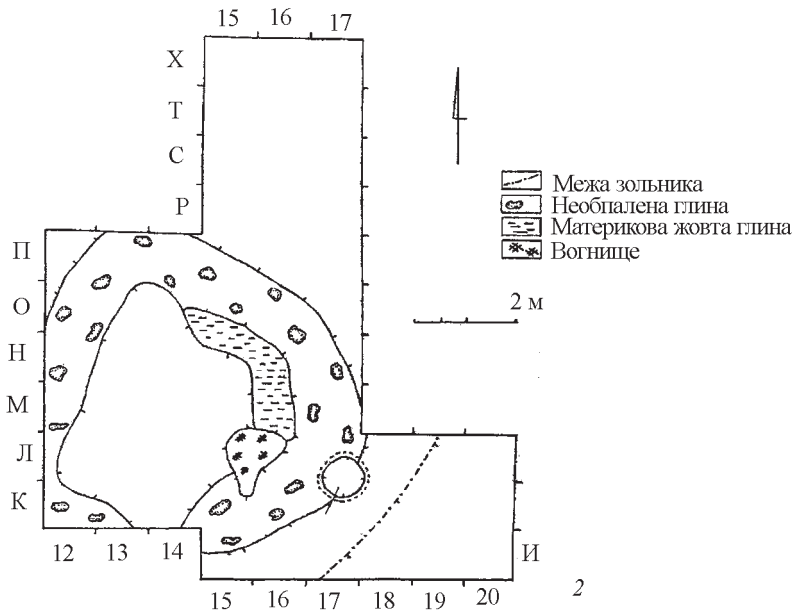
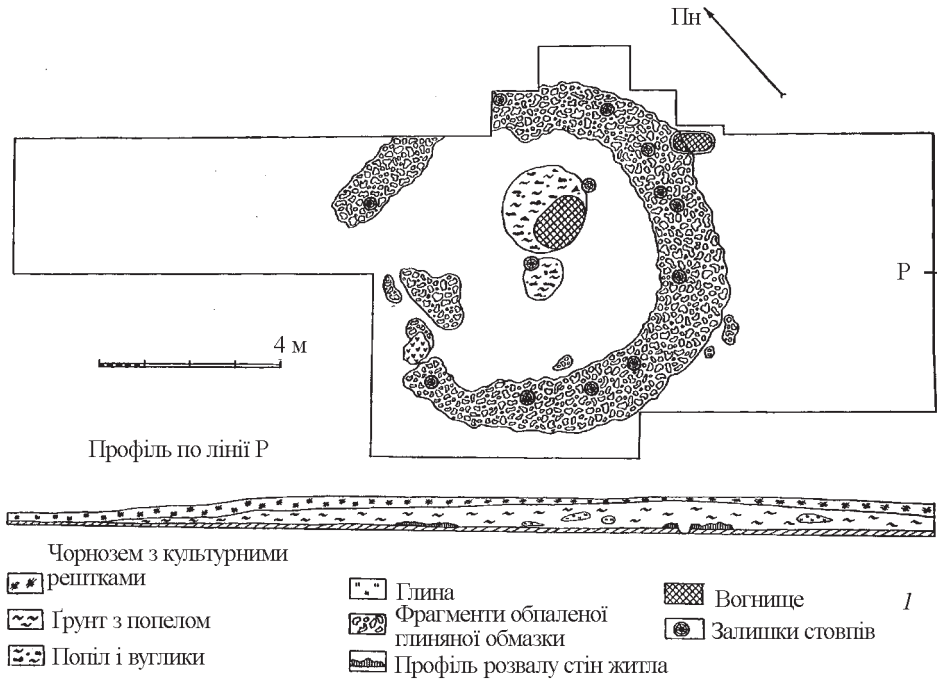
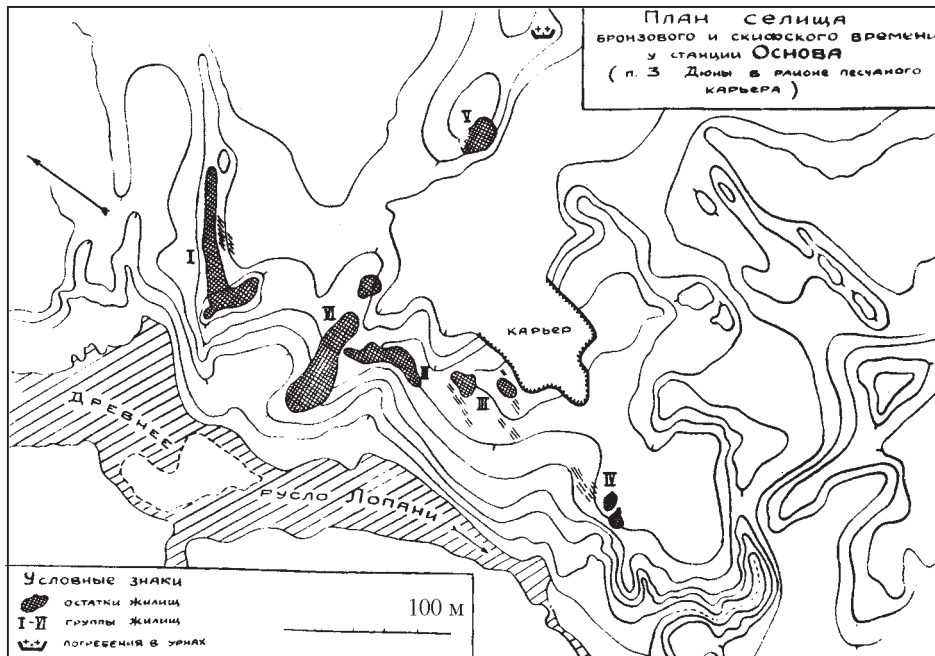

Рис. 17. Плани жител

1

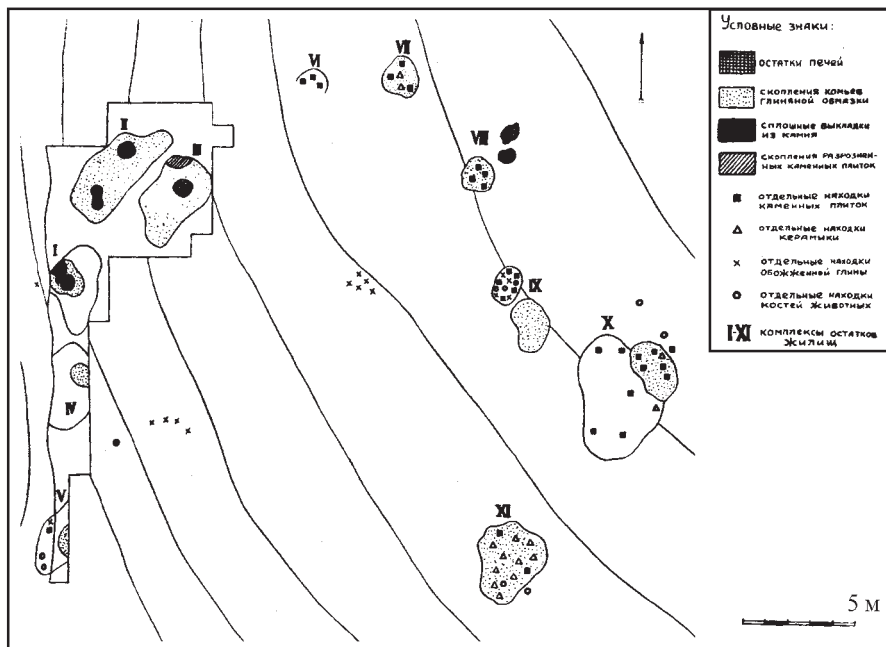

Рис. 18. Плани поселень із залишками жител

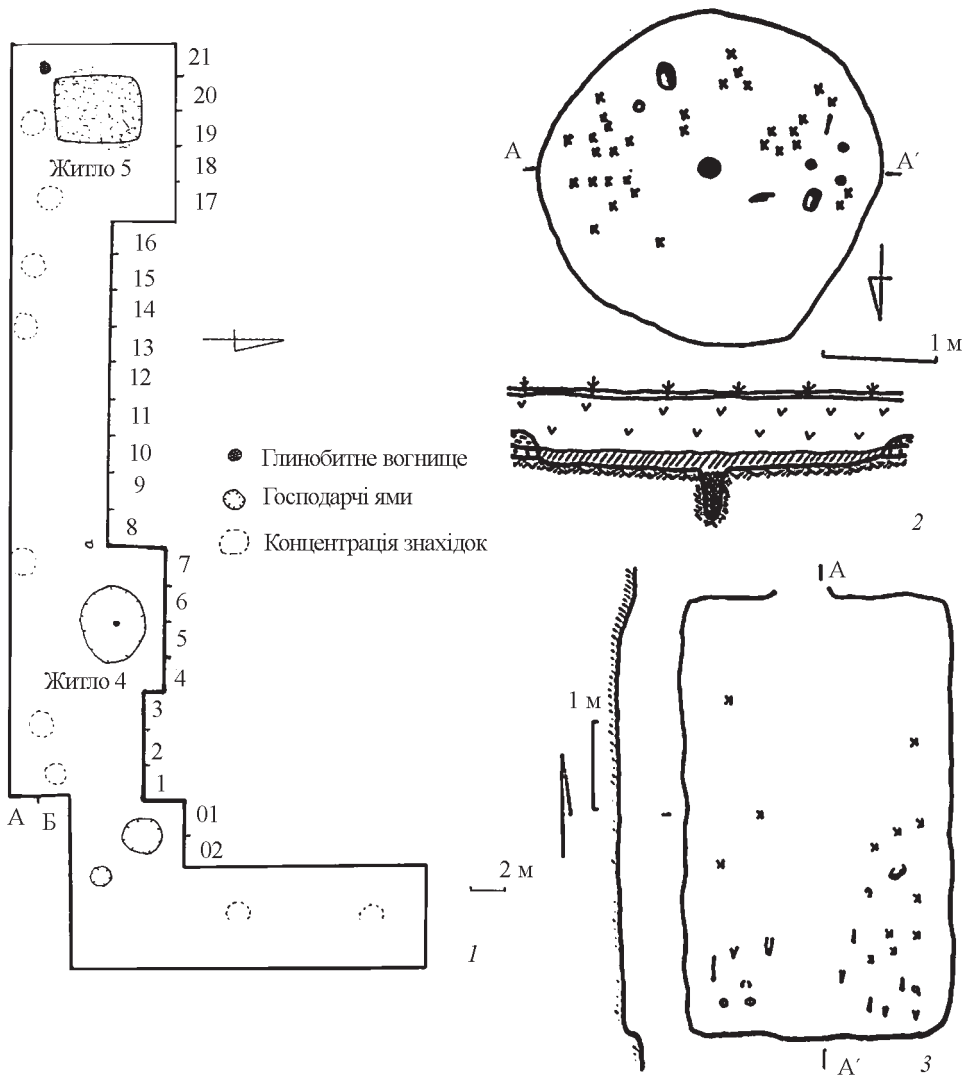

Рис. 19. Плани розкопу № 7 (1) та жител № 4 (2) та 5 (3) городища в ур. Городище (за Ю.В. Буйновим)

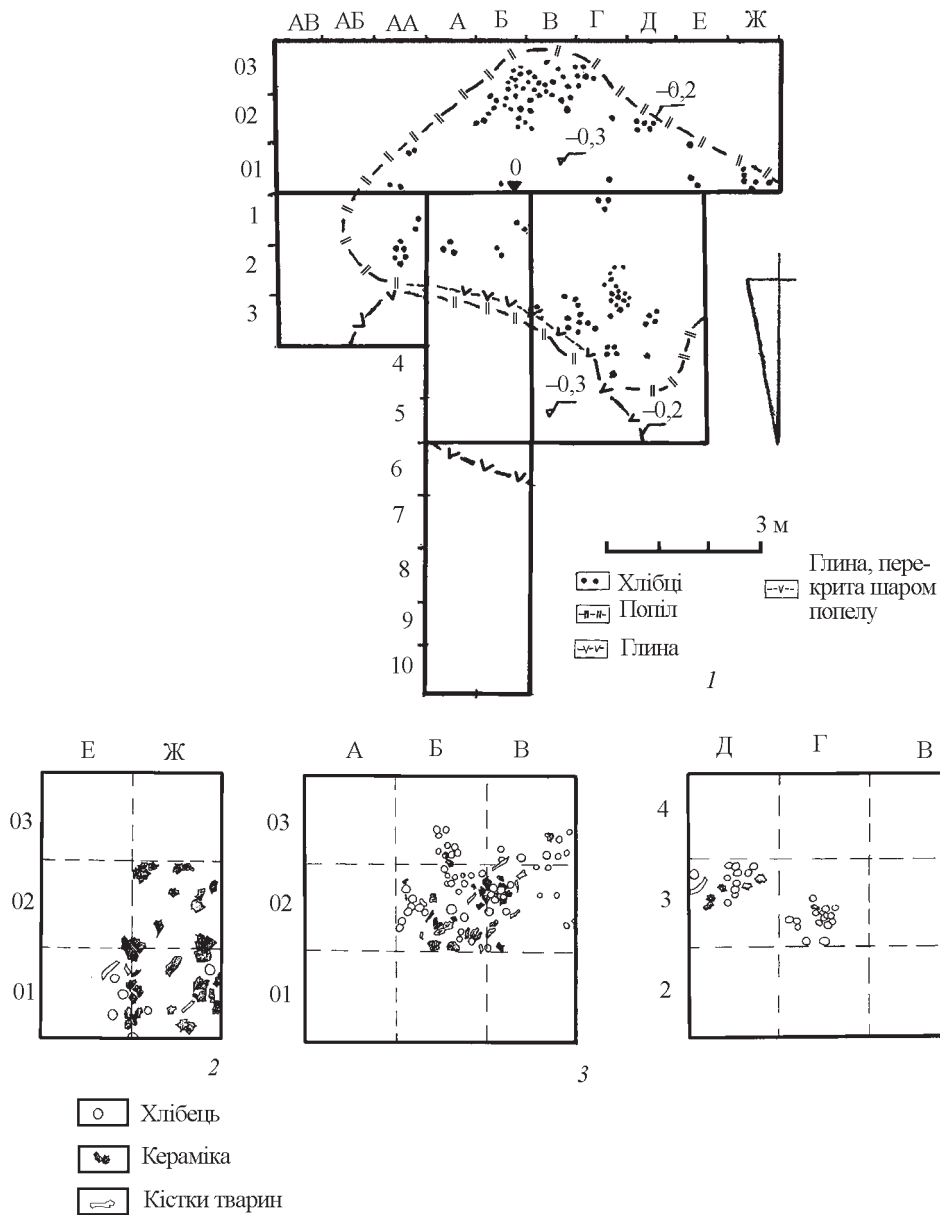

Рис. 20. План культового комплексу Горіховий Гай 2, зольник 2 (1—4 — за Д.С. Гречком)

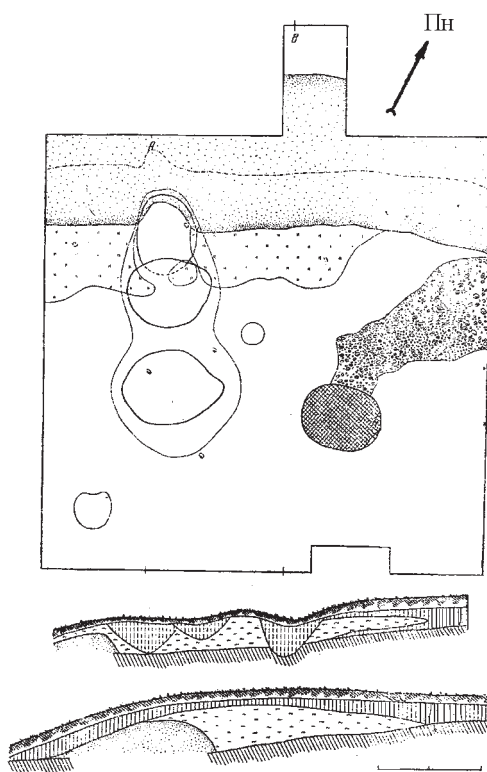
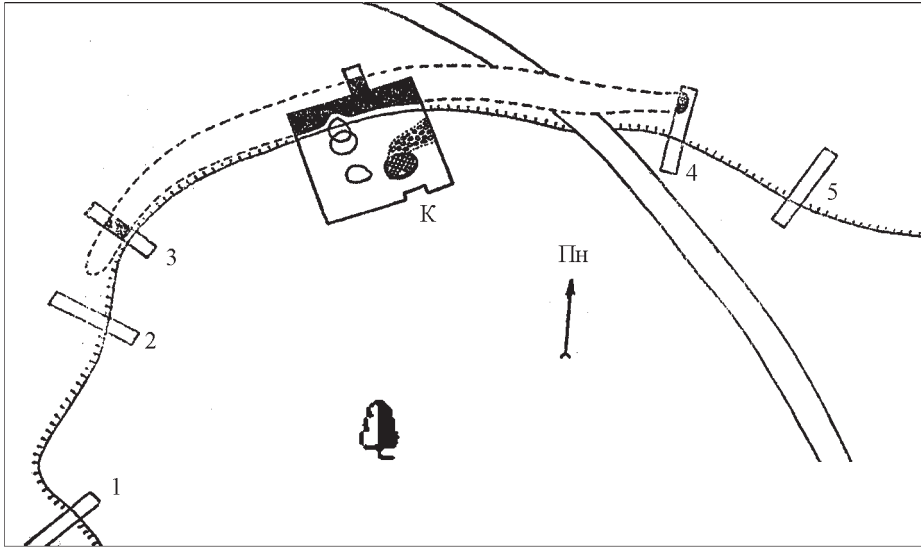

Рис. 21. План культового комплексу городища Караван (1–2 — за Б.А. Шрамком)

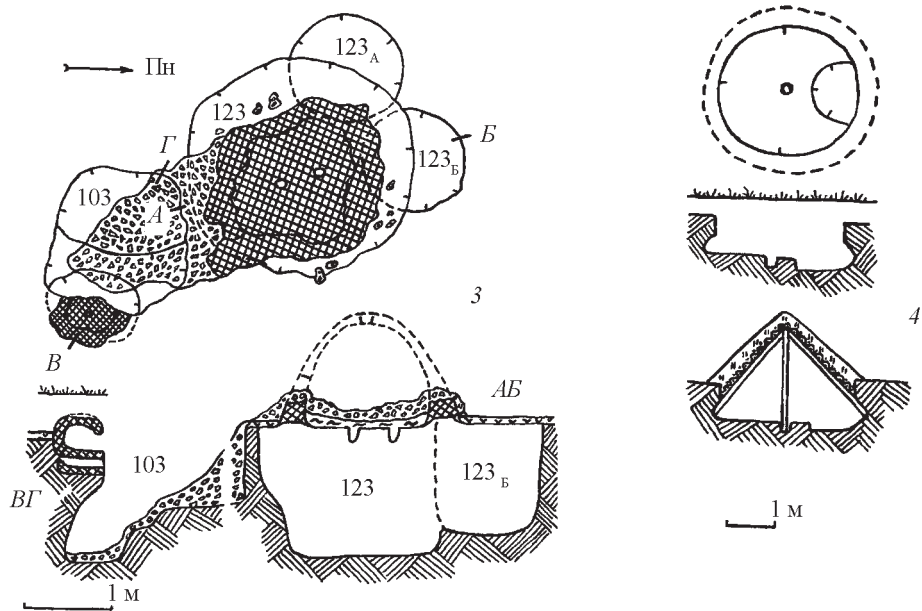
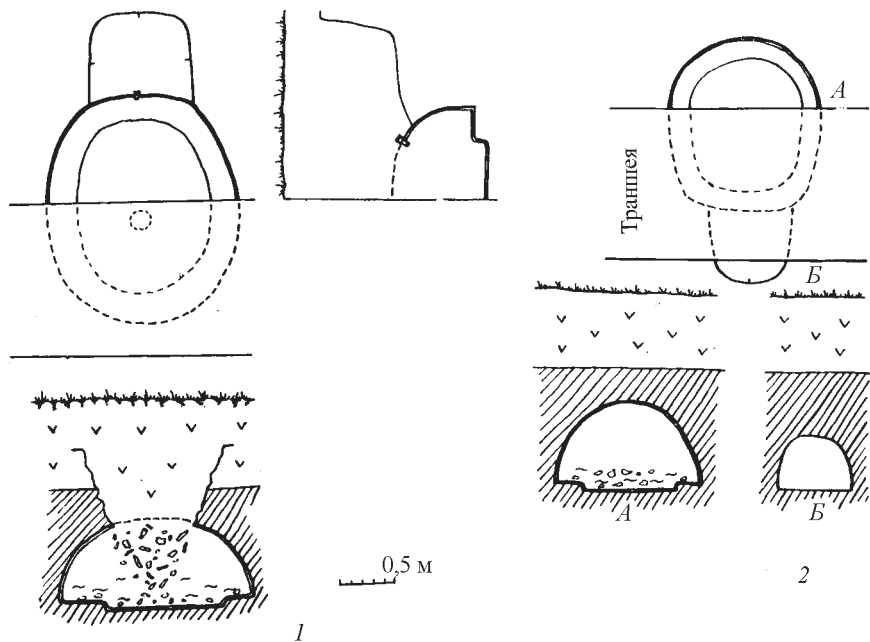

Рис. 22. Плани виробничих печей та овина

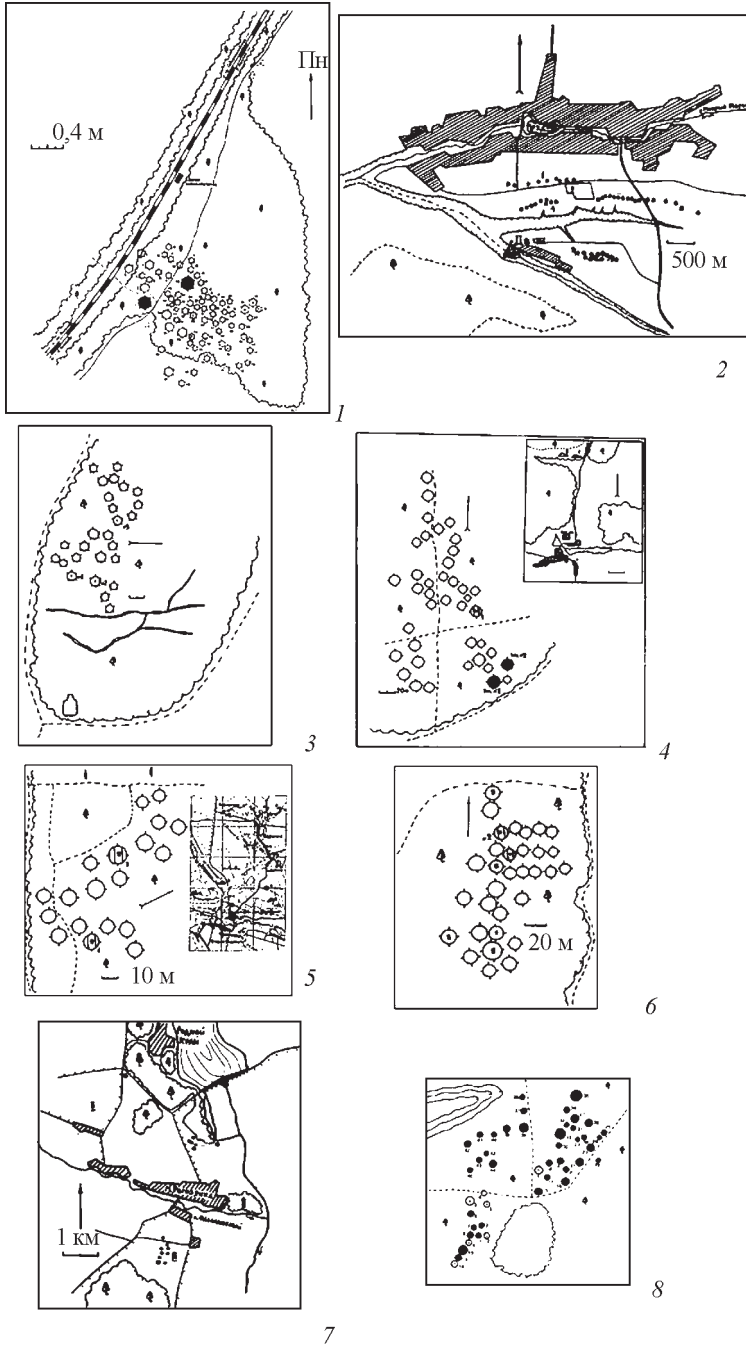

Рис. 23. Плани могильників

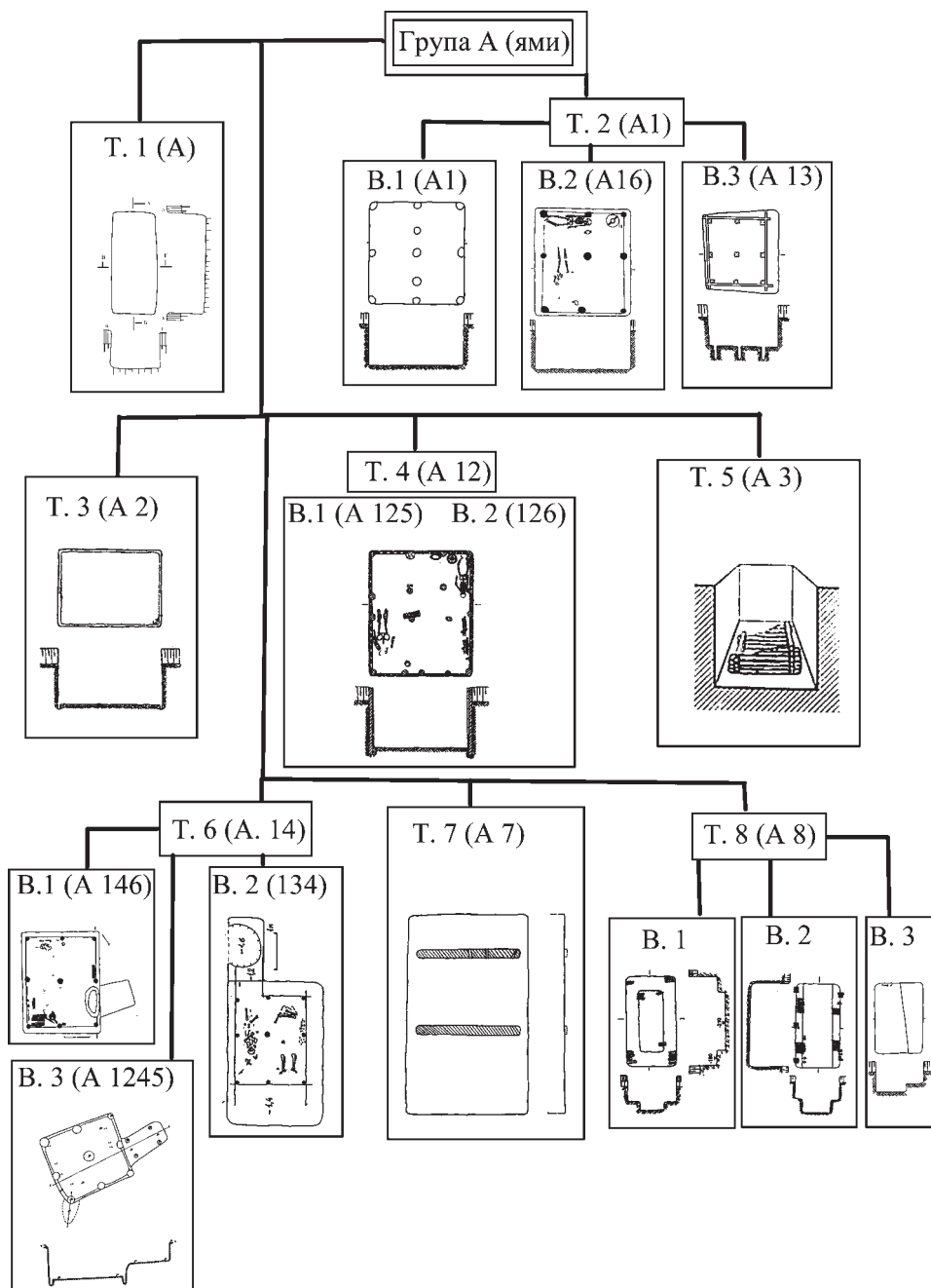

Рис. 24. Типи поховальних споруд у ґрунтових ямах

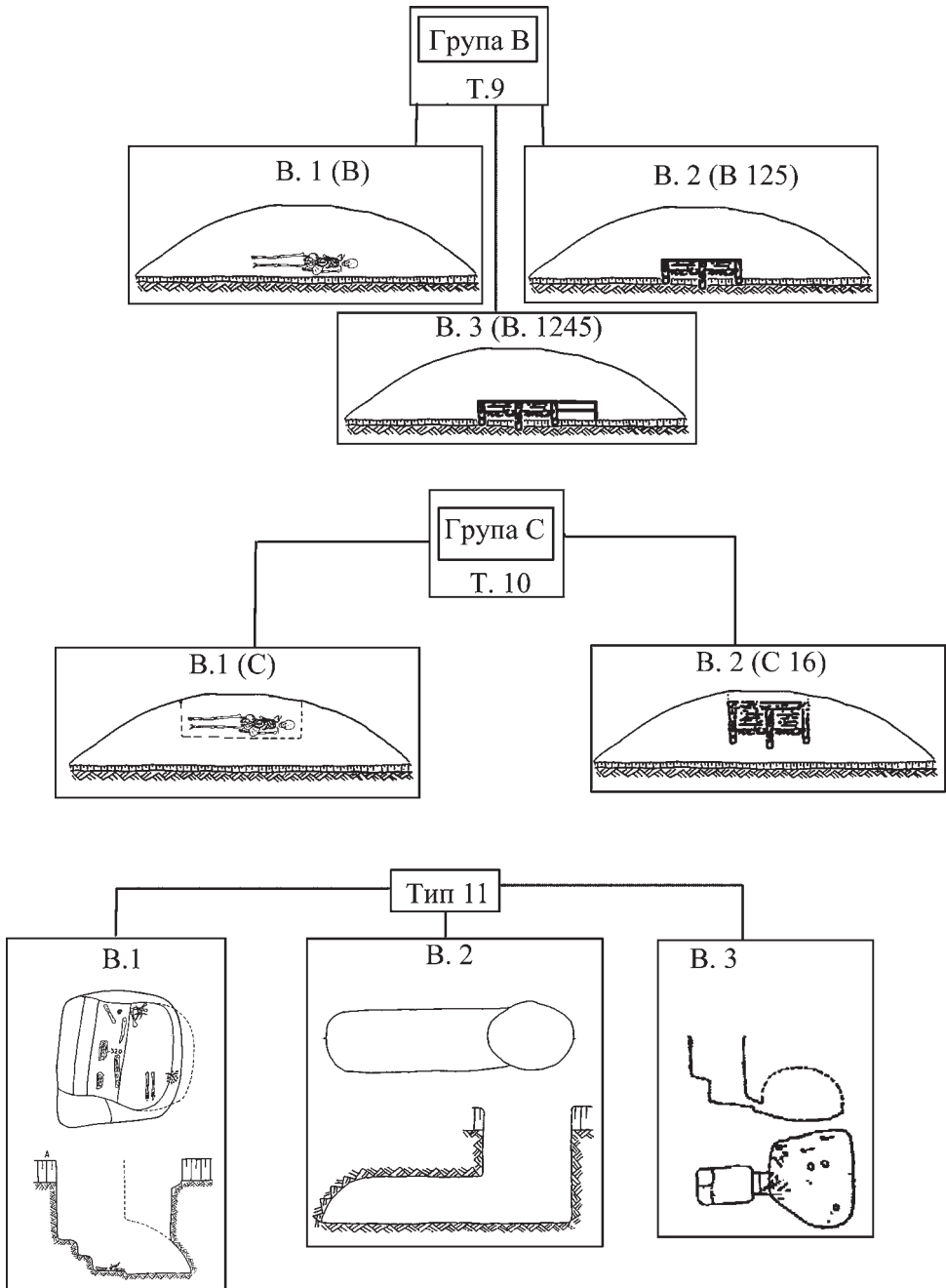

Рис. 25. Типи рідкісних поховальних споруд

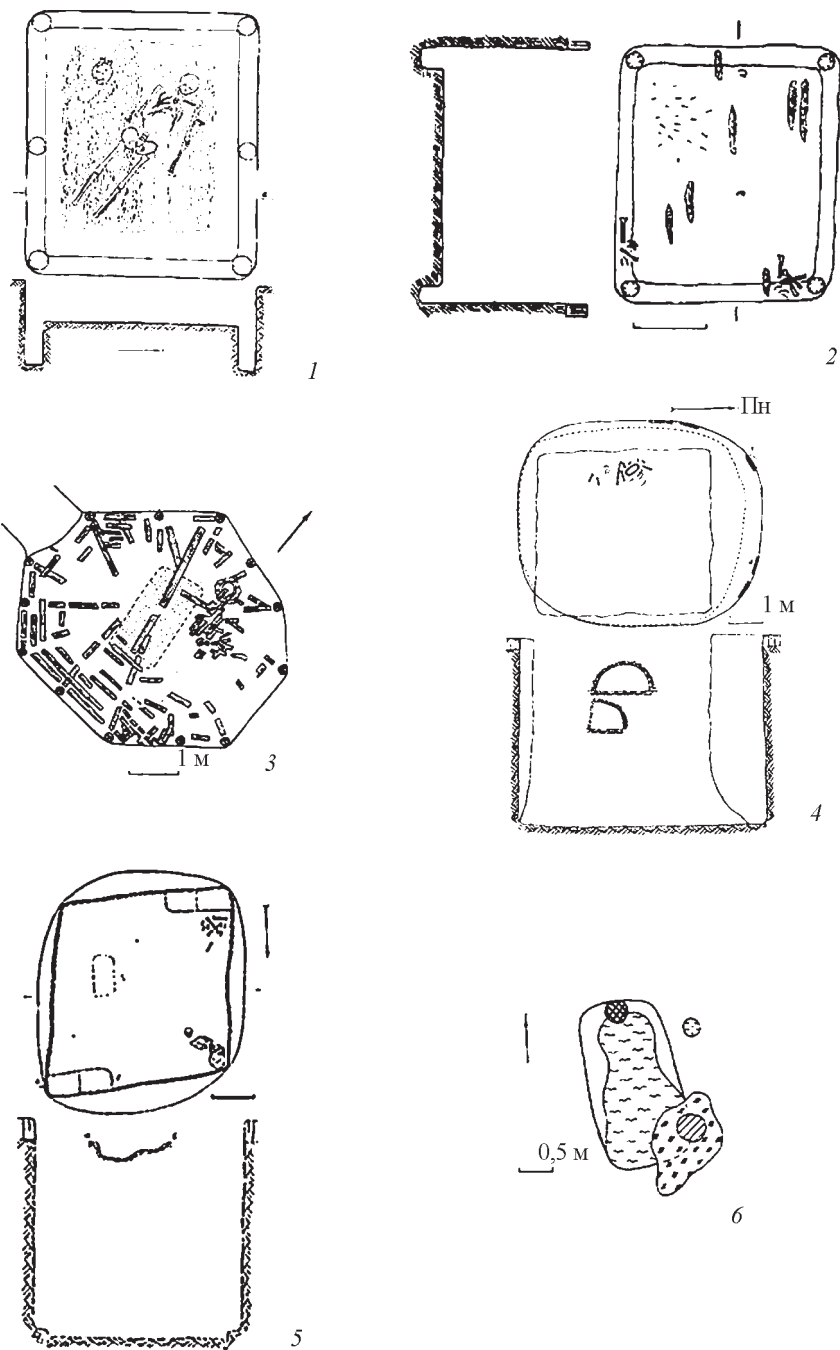

Рис. 26. Плани поховань кінця VII — VI ст. до н. е.

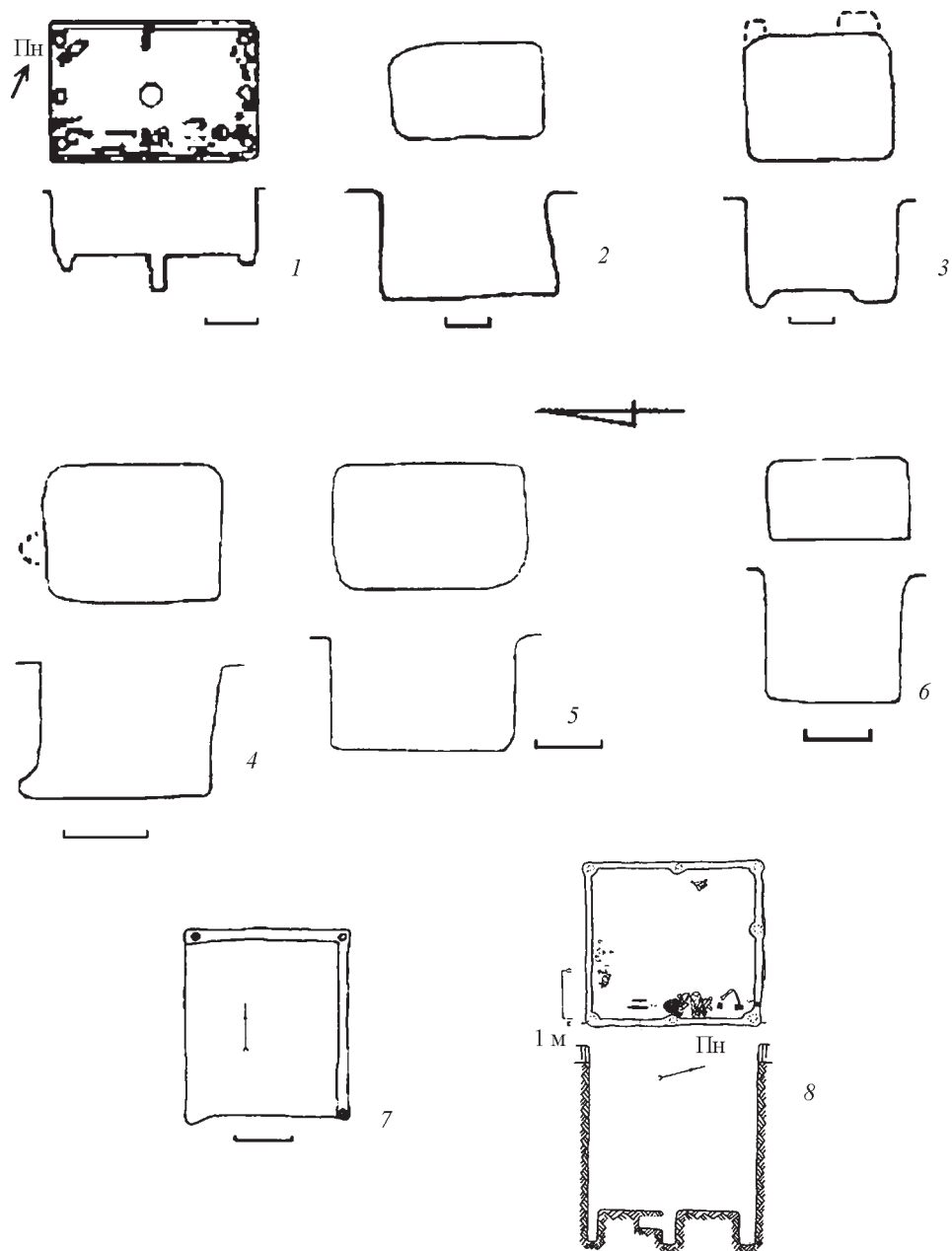

Рис. 27. Плани поховань середньоскіфського часу

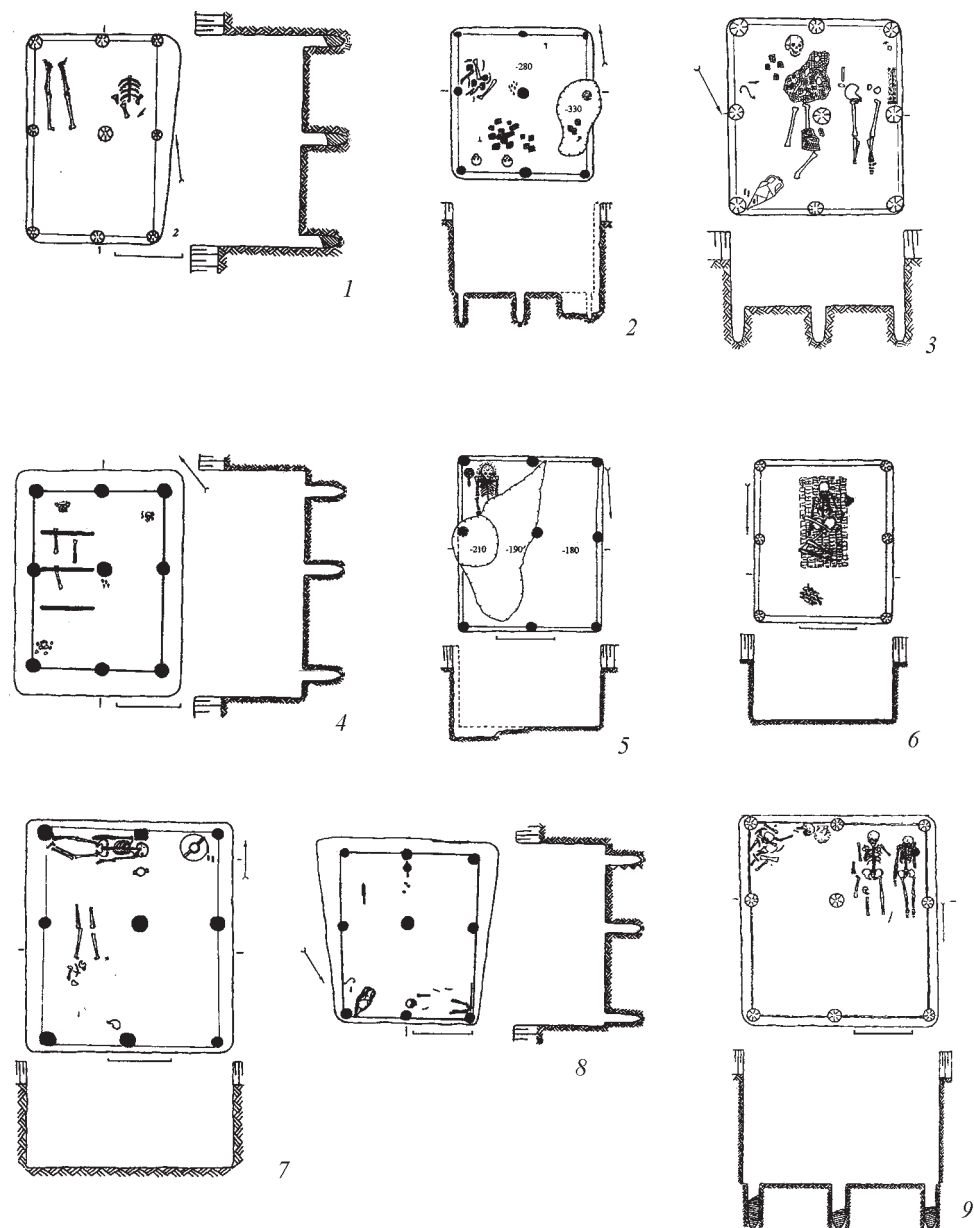

Рис. 28. Плани поховань третьої групи могильника біля с. Старий Мерчик

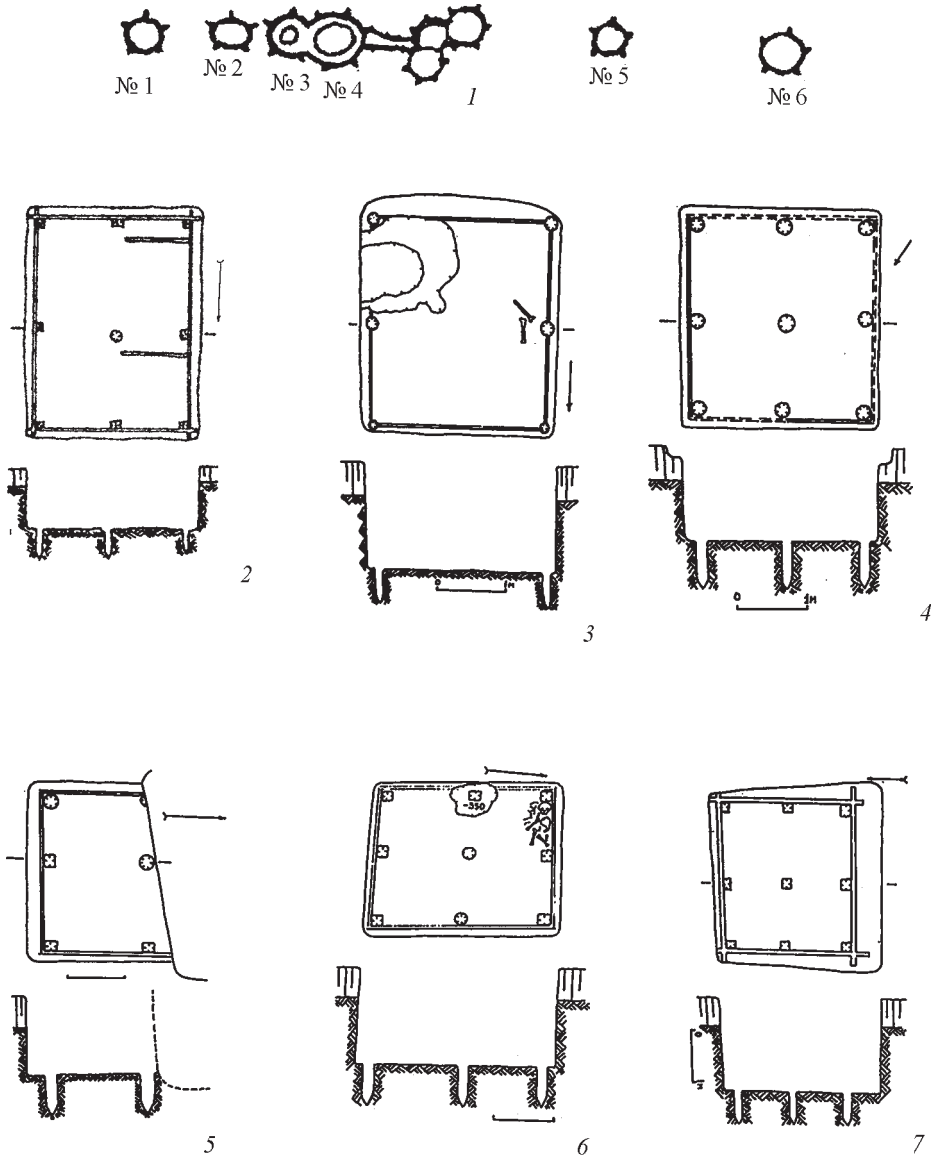

Рис. 29. План четвертої групи могильника біля с. Старий Мерчик та її поховань

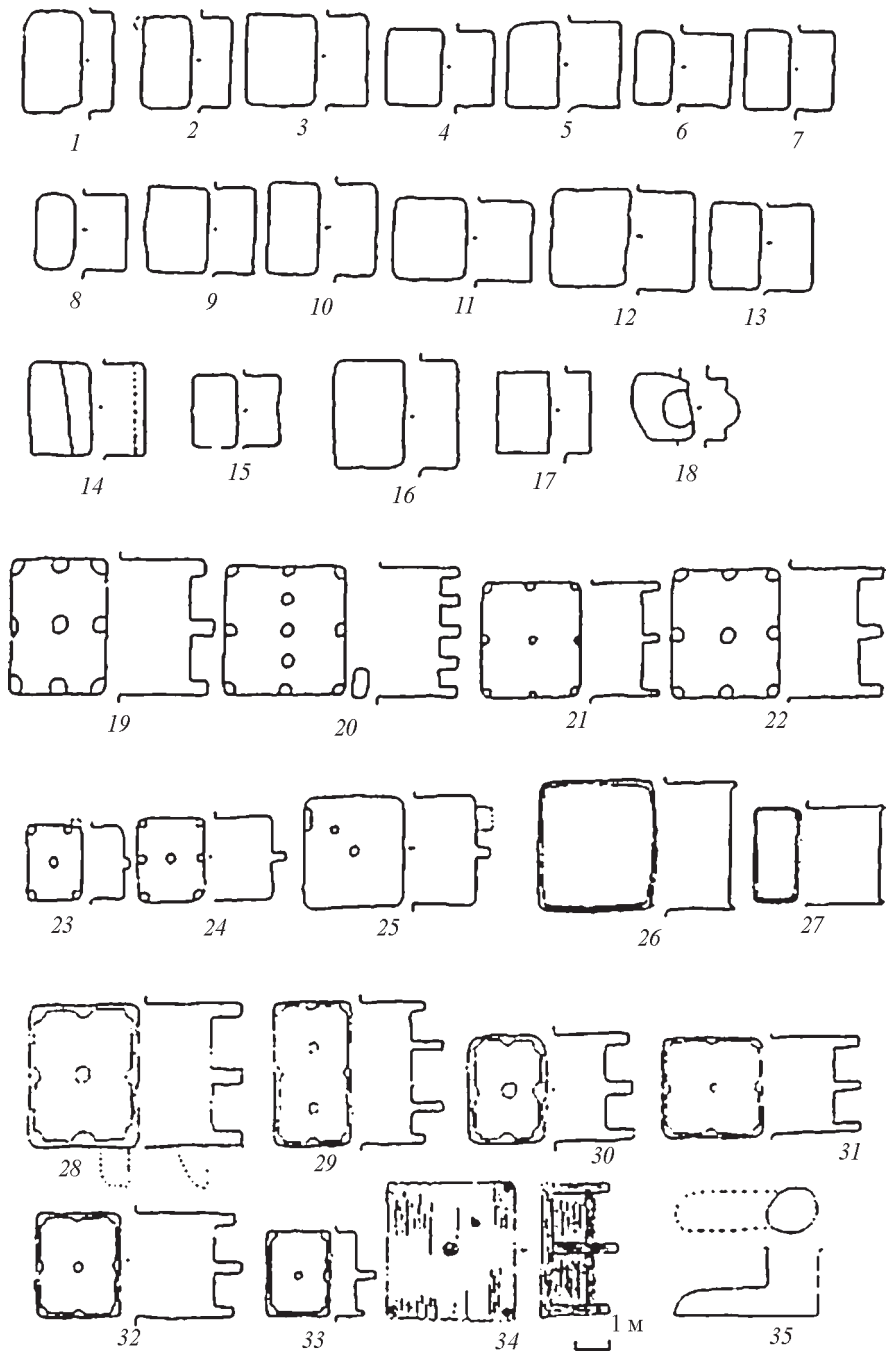

Рис. 30. Плани поховань могильника біля с. Пісочин (за Л.І. Бабенком)

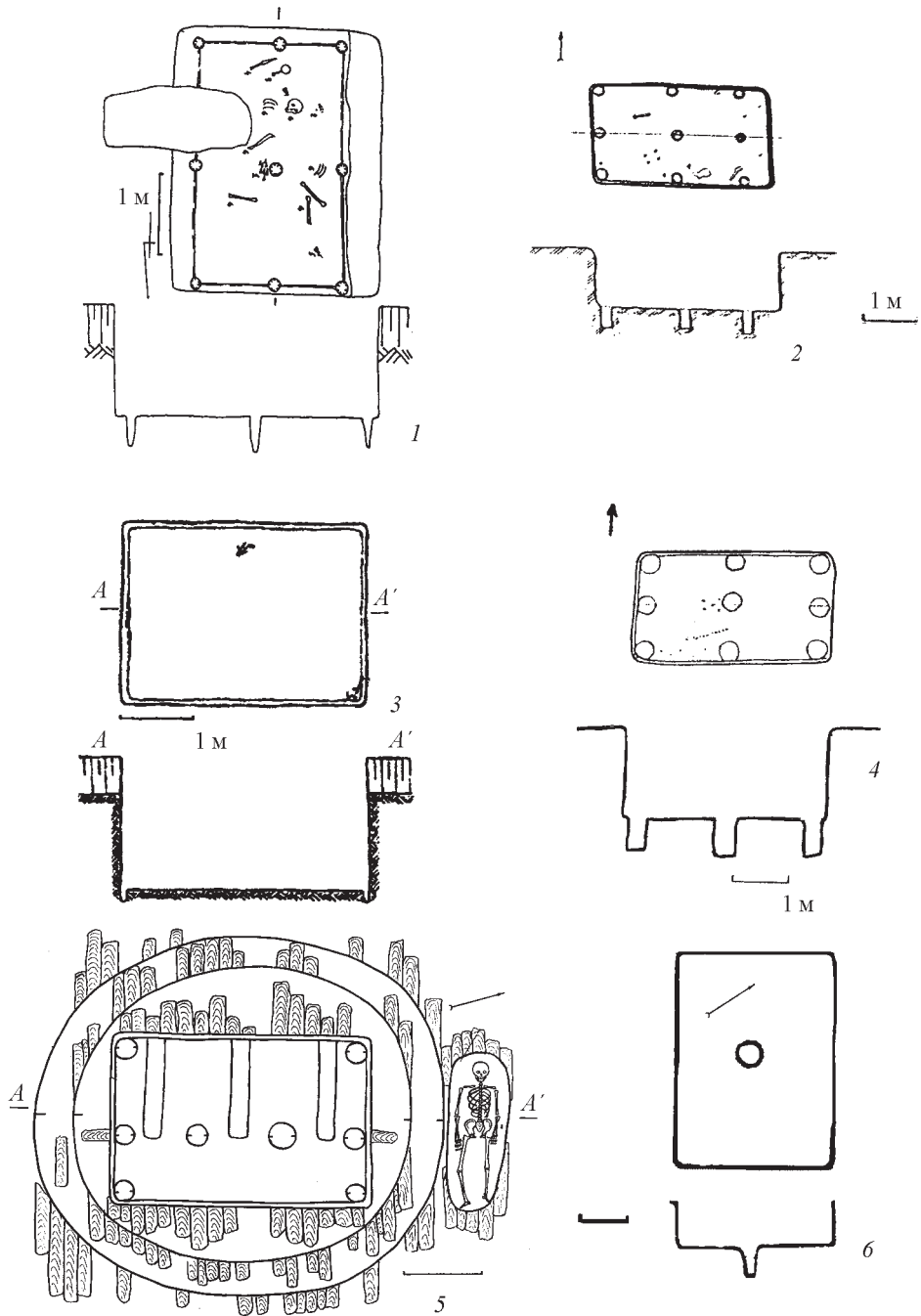

Рис. 31. Плани поховань

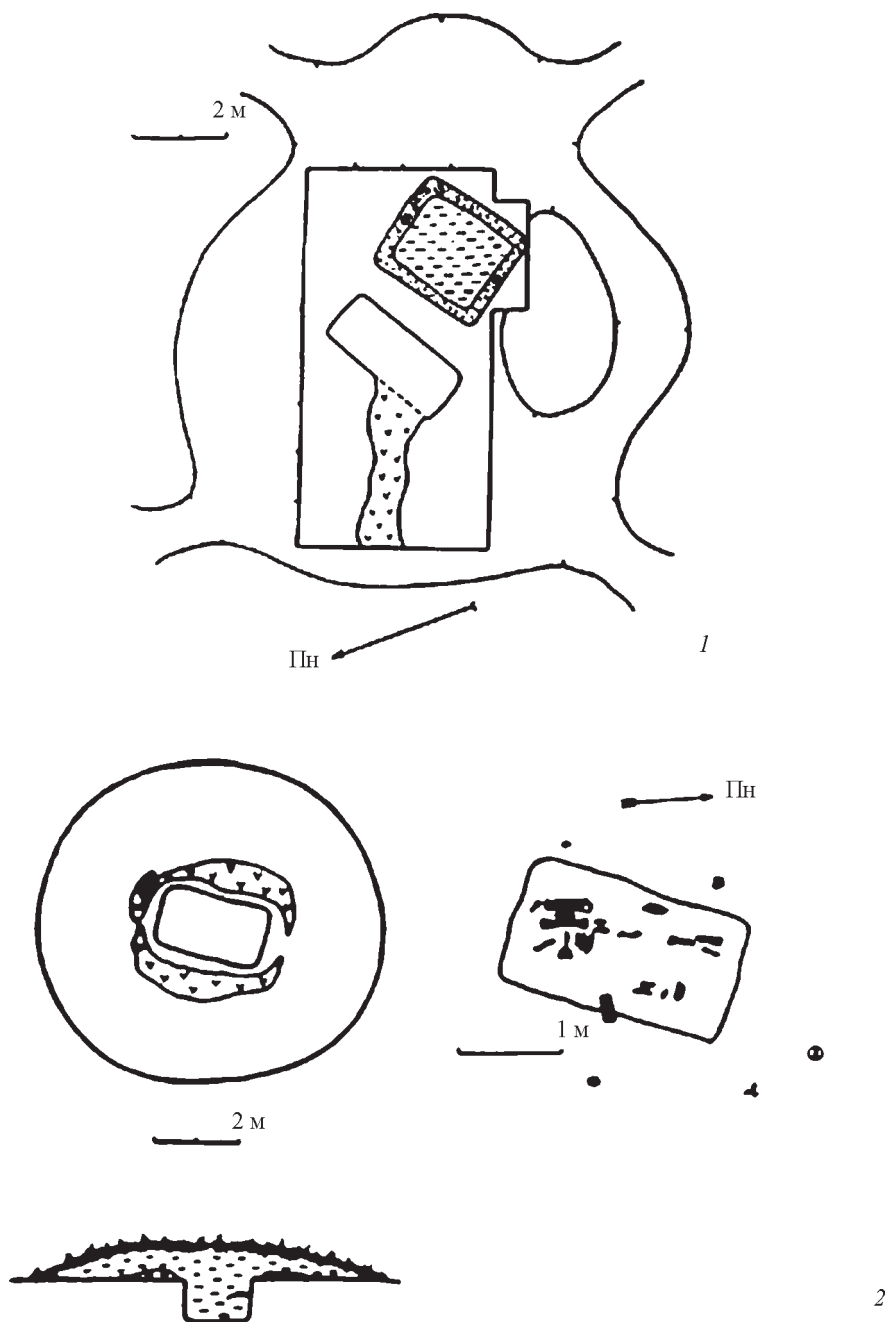

Рис. 32. Плани поховань

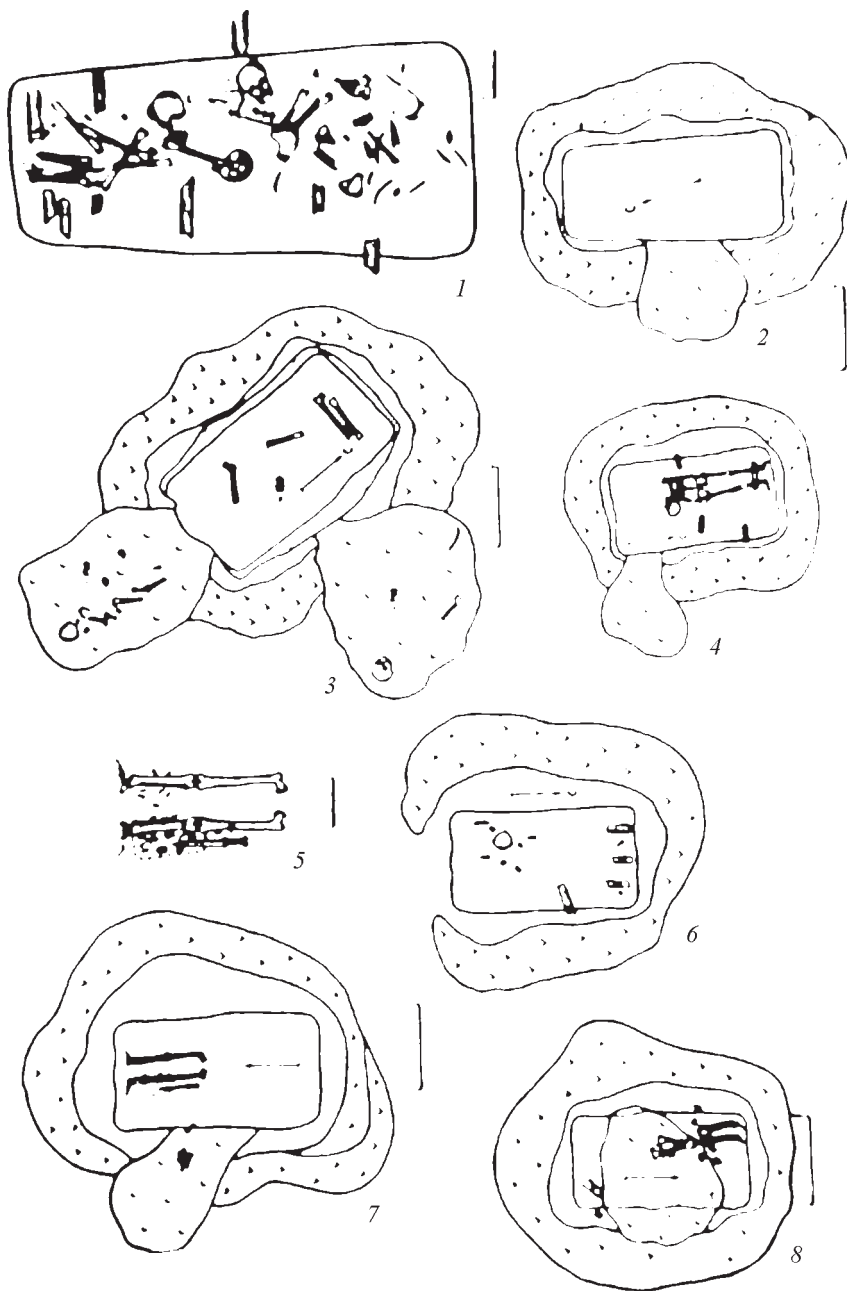

Рис. 33. Плани поховань могильника біля с. Велика Гомольша (за Б.А. Шрамком)

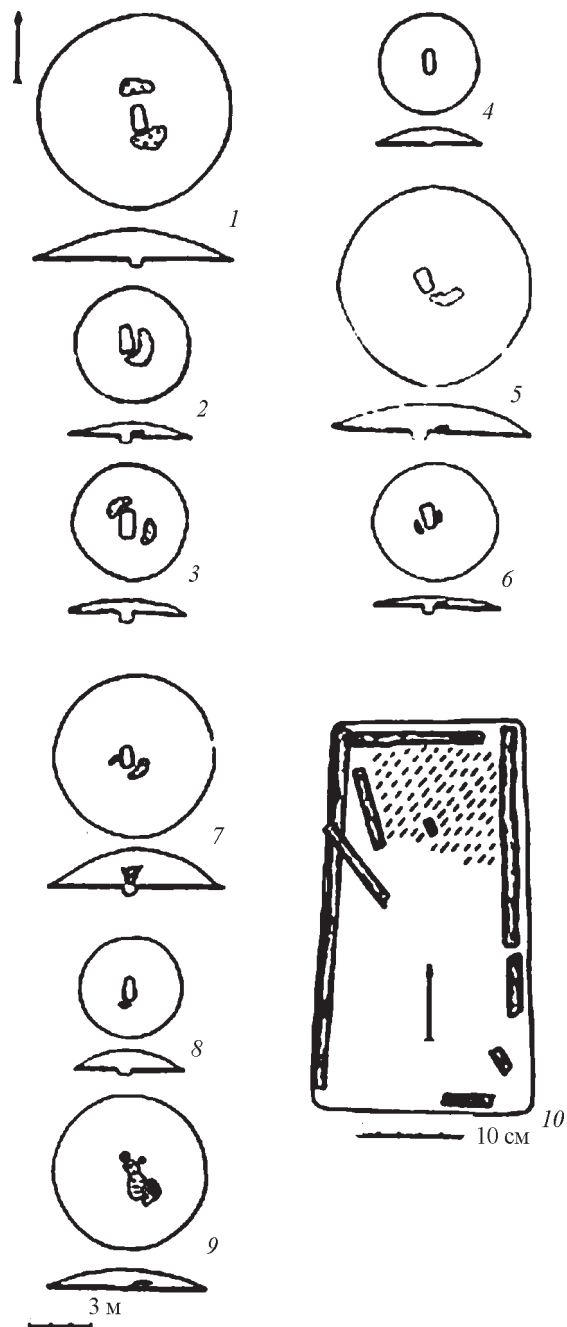

Рис. 34. Плани поховань Люботинського могильника (за Б.А. Шрамком)

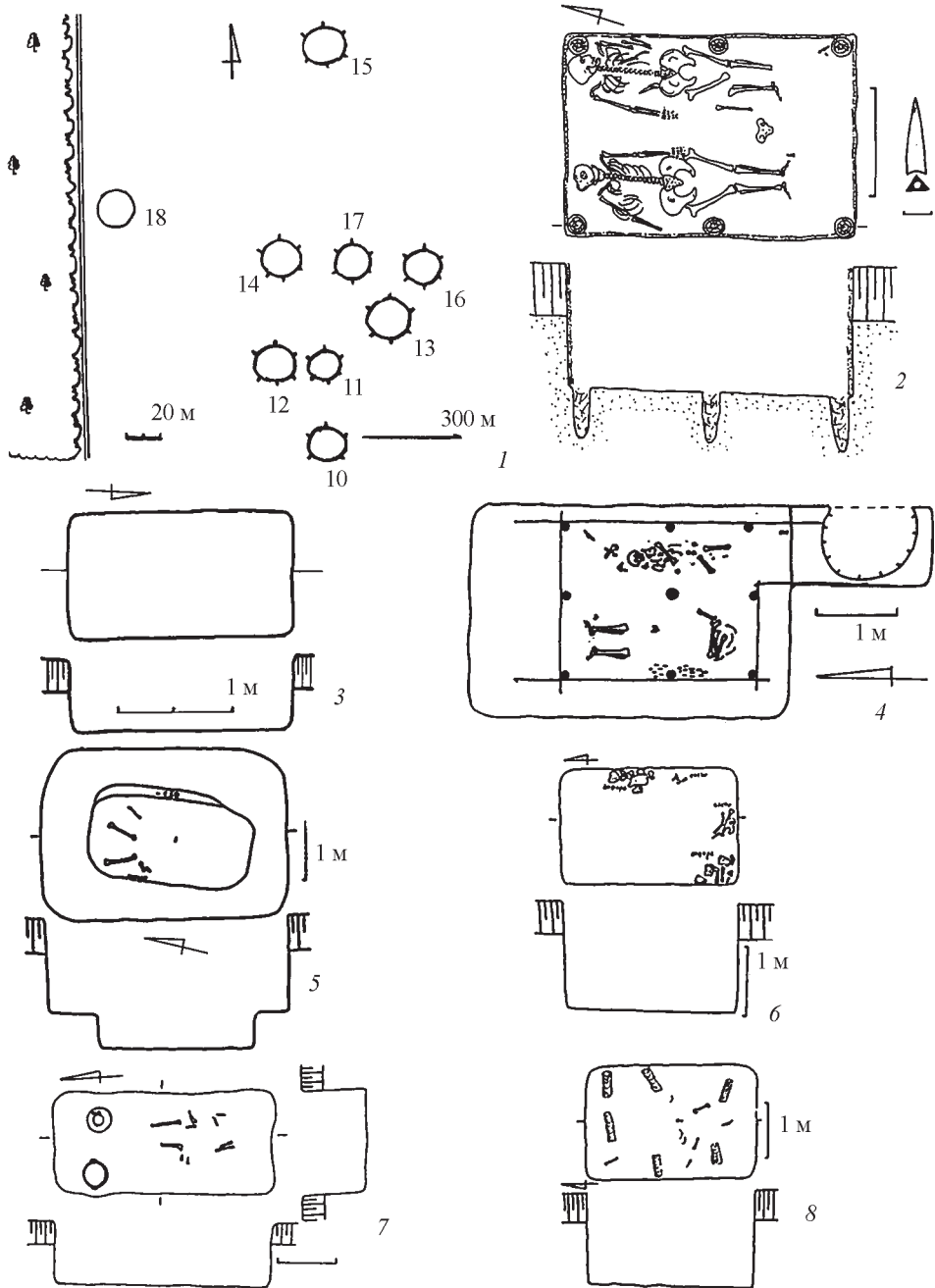

Рис. 35. План могильника та поховань могильника біля с. Черемушна (за О.В. Бандуровським)

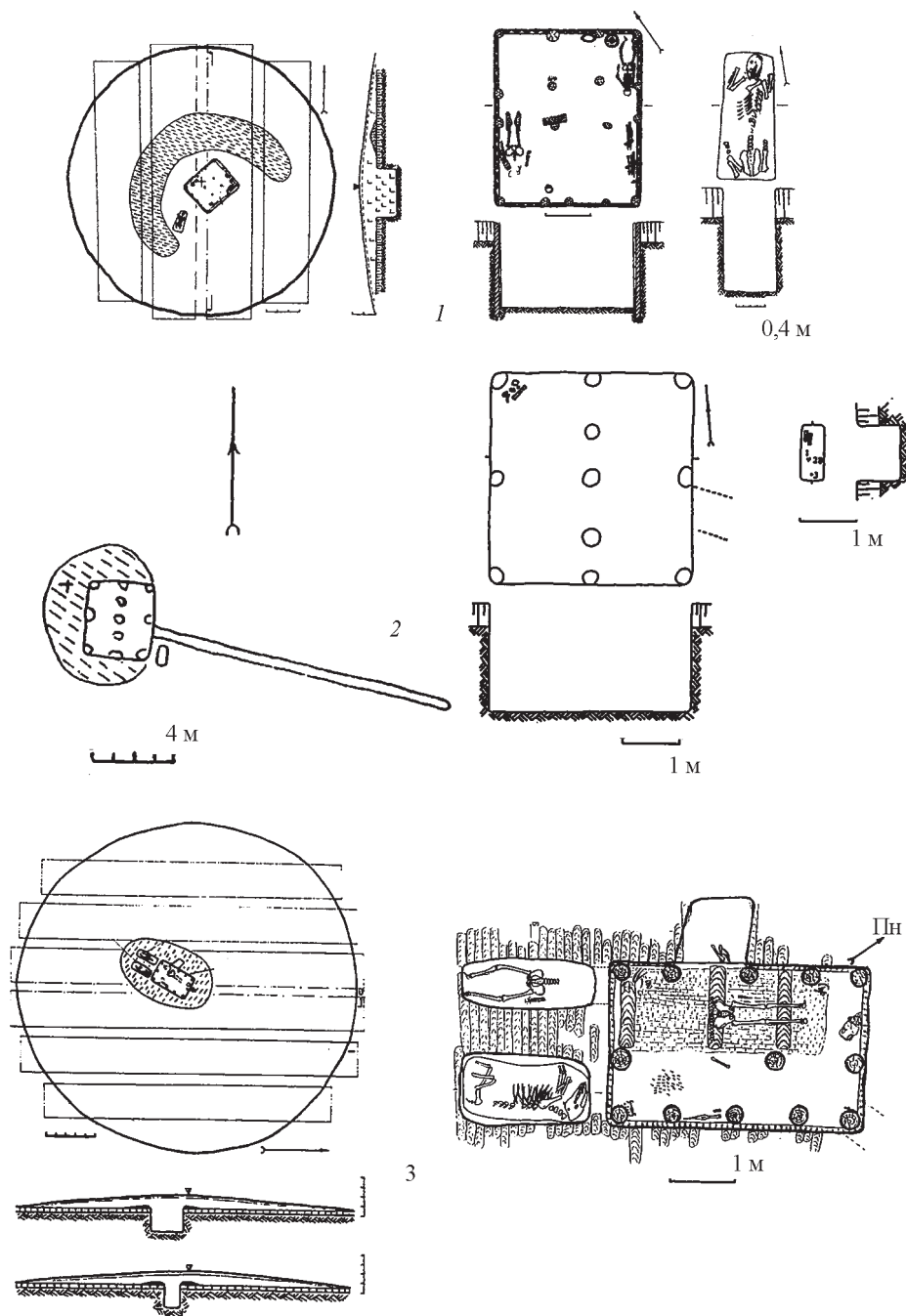

Рис. 36. Плани поховань з окремими могилами коней

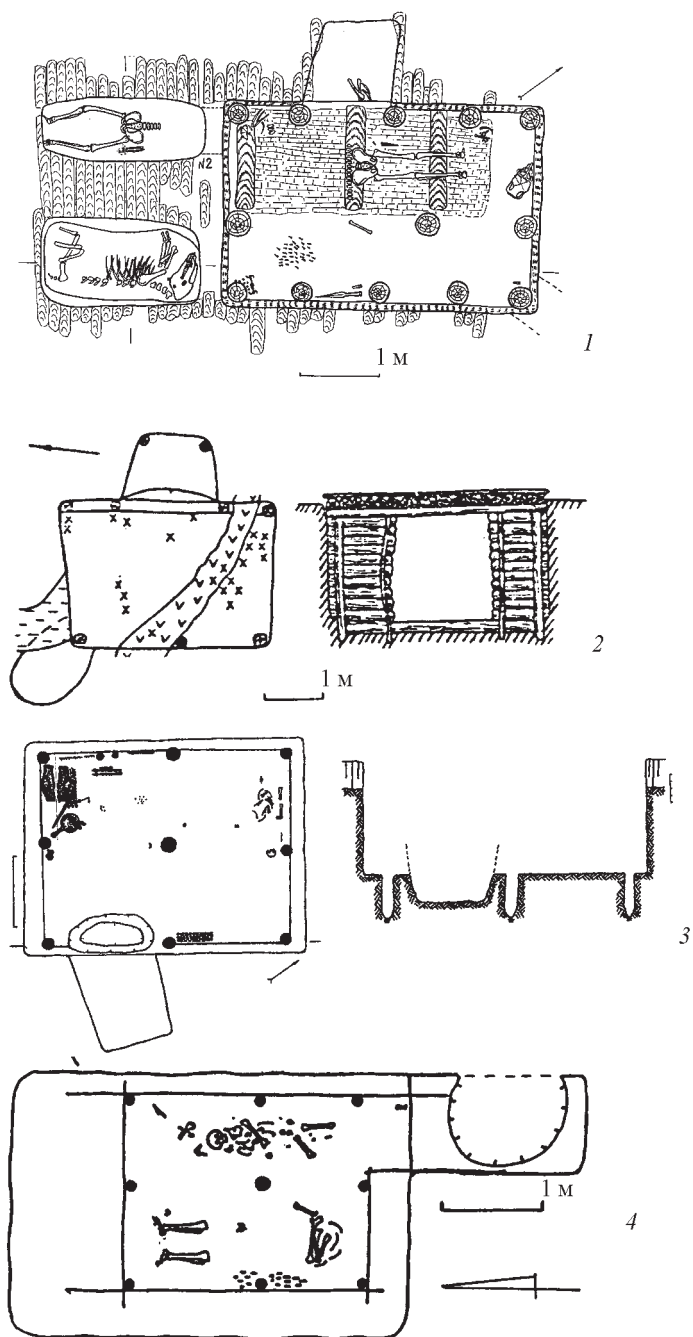

Рис. 37. Плани поховань з дромосами

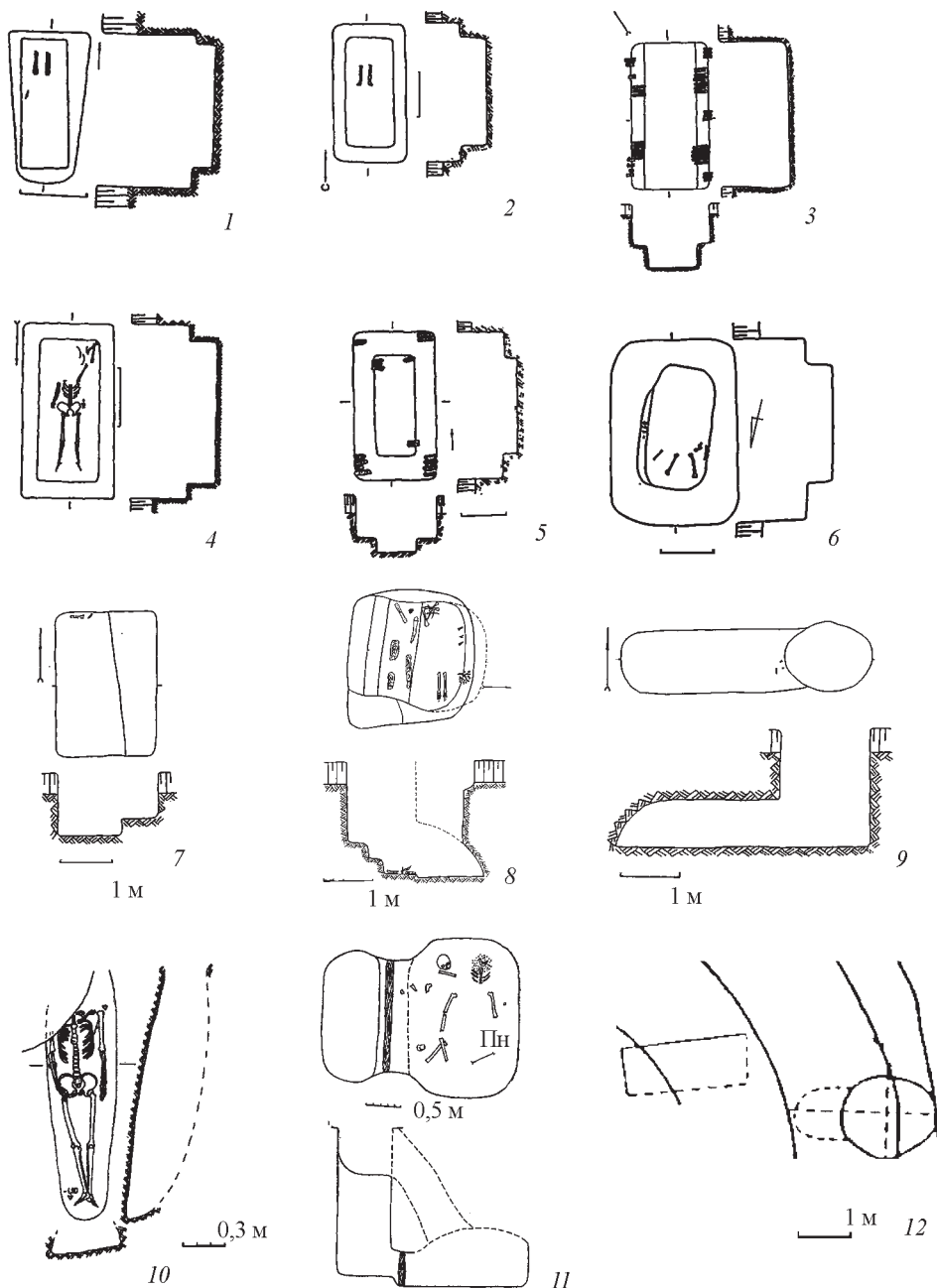

Рис. 38. Плани поховань у катакомбах, підбоях та ямах із заплічками

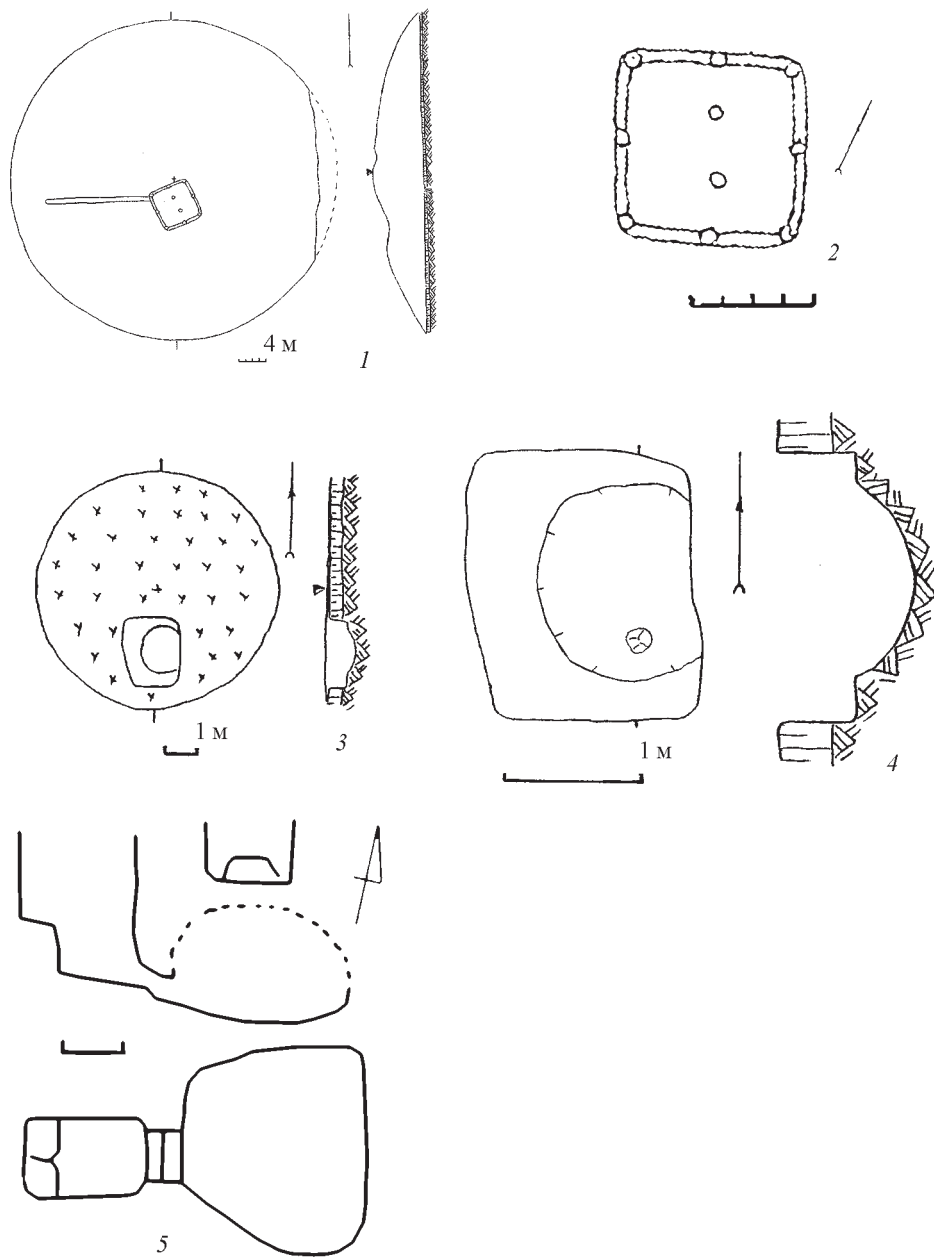
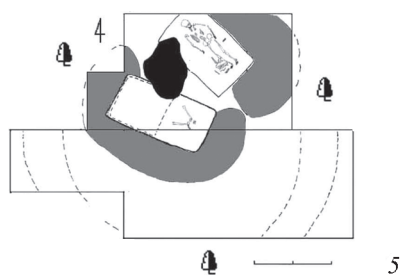
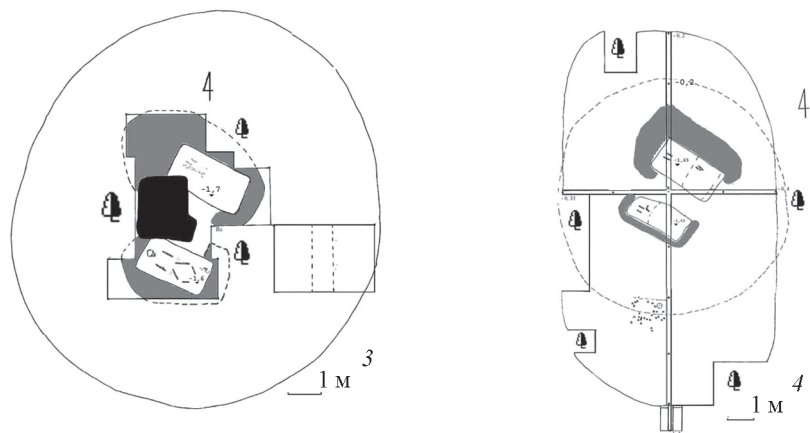
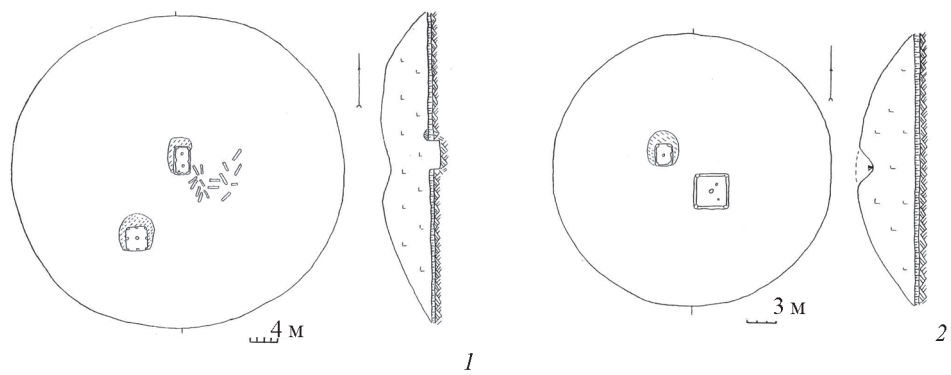

Рис. 39. Плани поховань рідкісних типів

■ Викид
 ■ Грабіжницька яма

Рис. 40. Плани курганів з двома похованнями

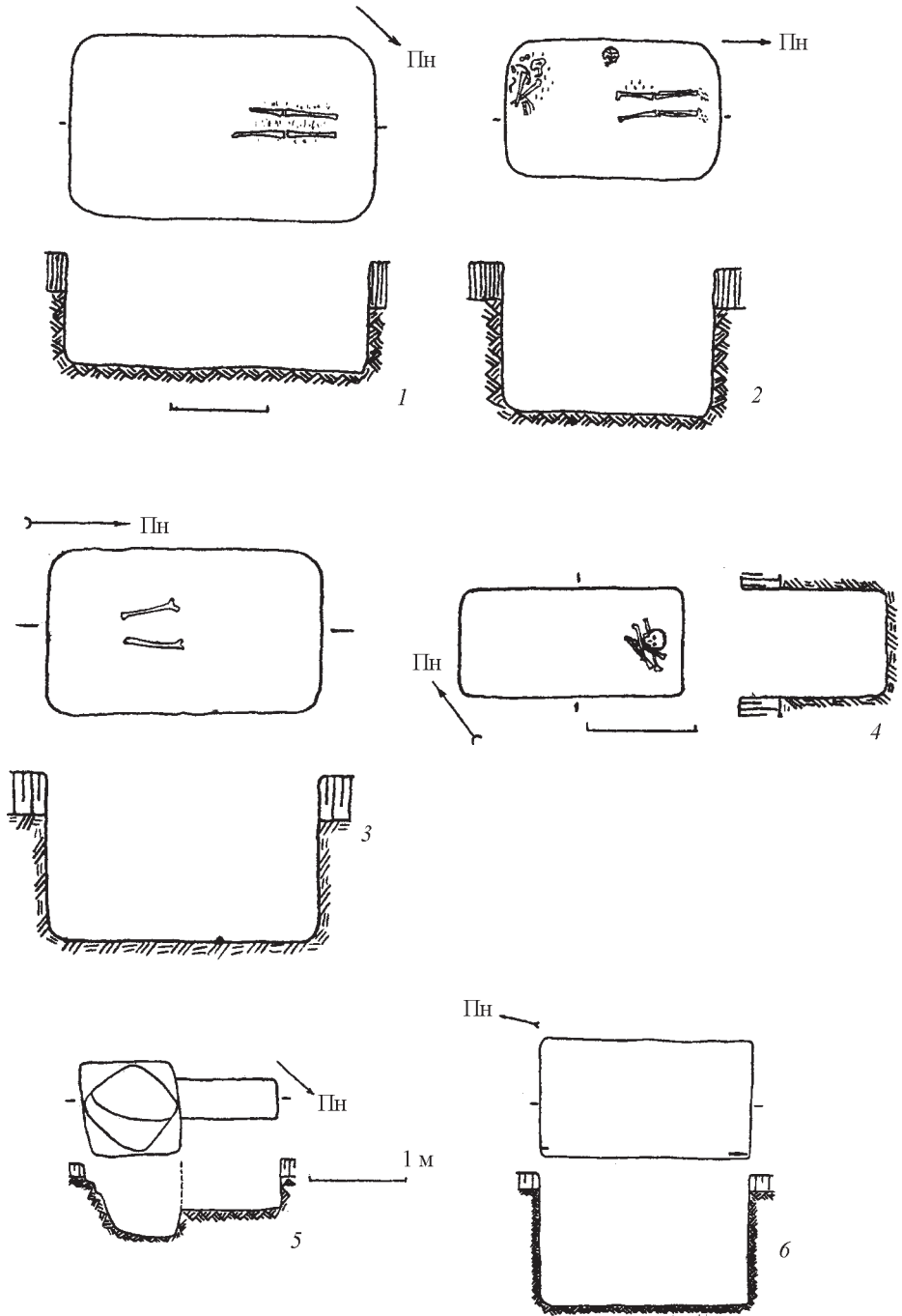

Рис. 41. Плани поховань

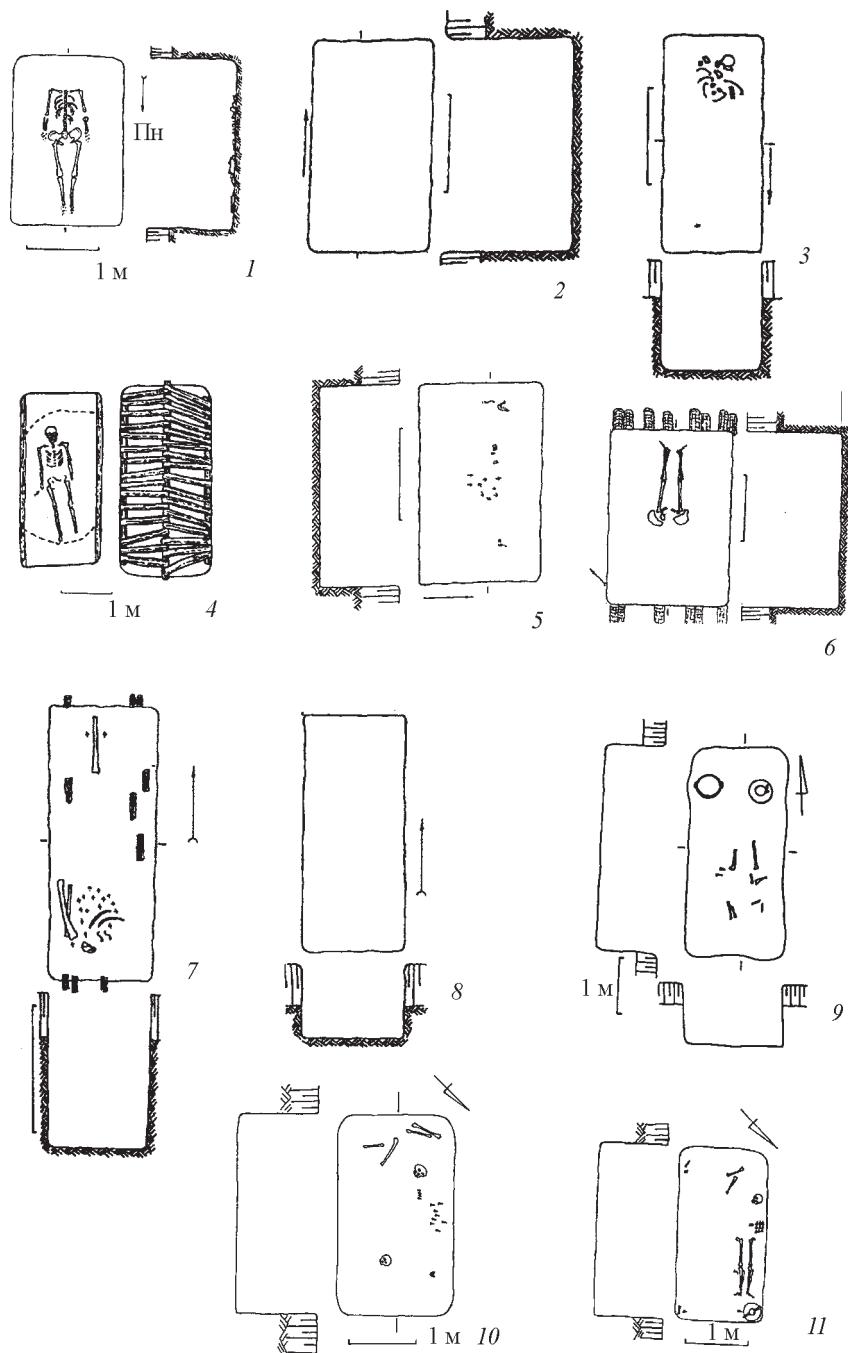

Рис. 42. Плани поховань

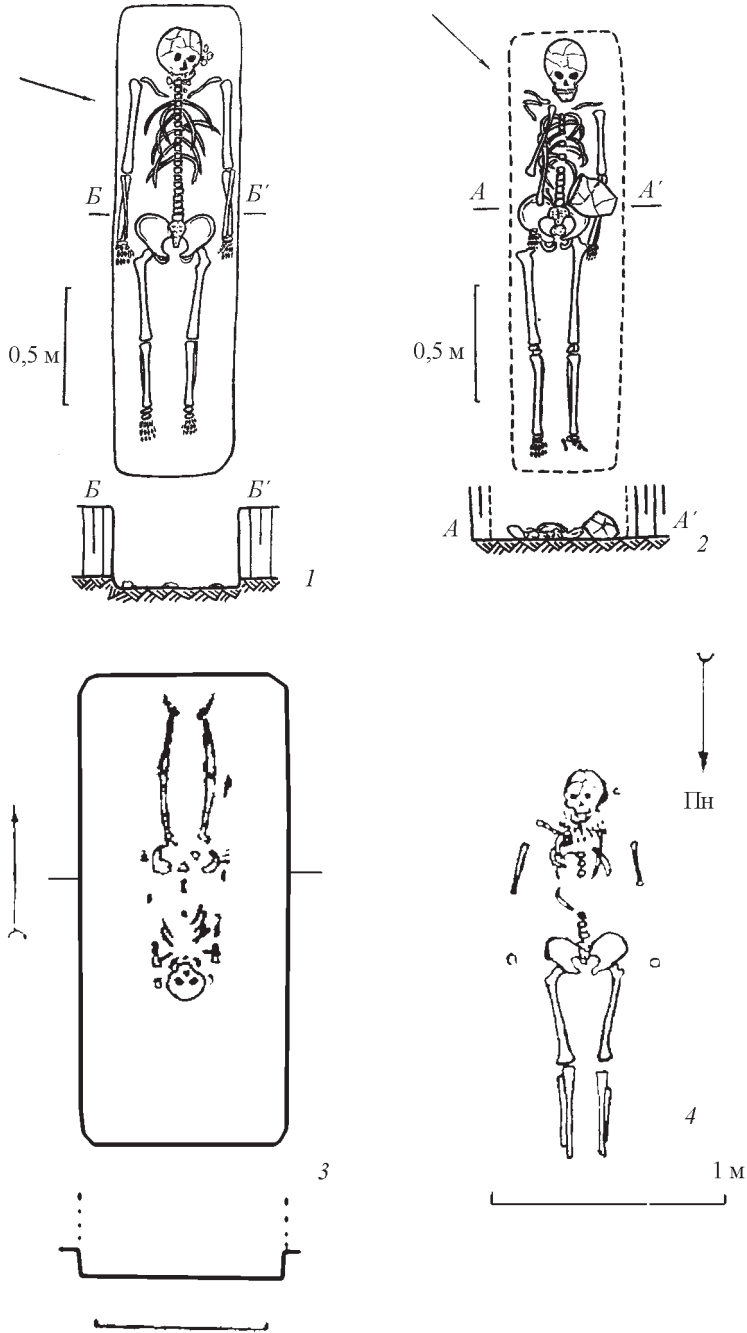

Рис. 43. Плани впускних поховань

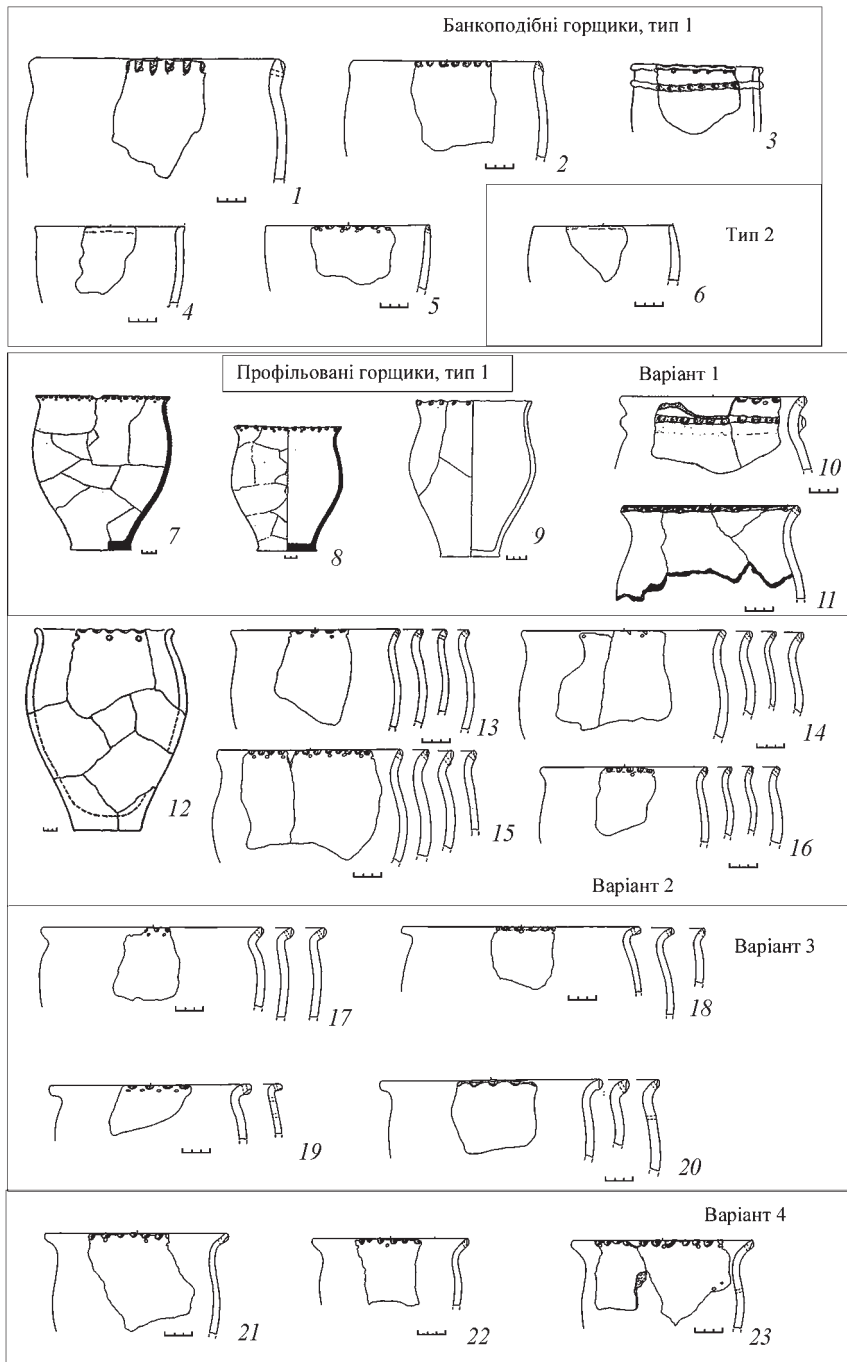

Рис. 44. Відділ банкоподібних та слабoproфільовані горщики (тип 1)

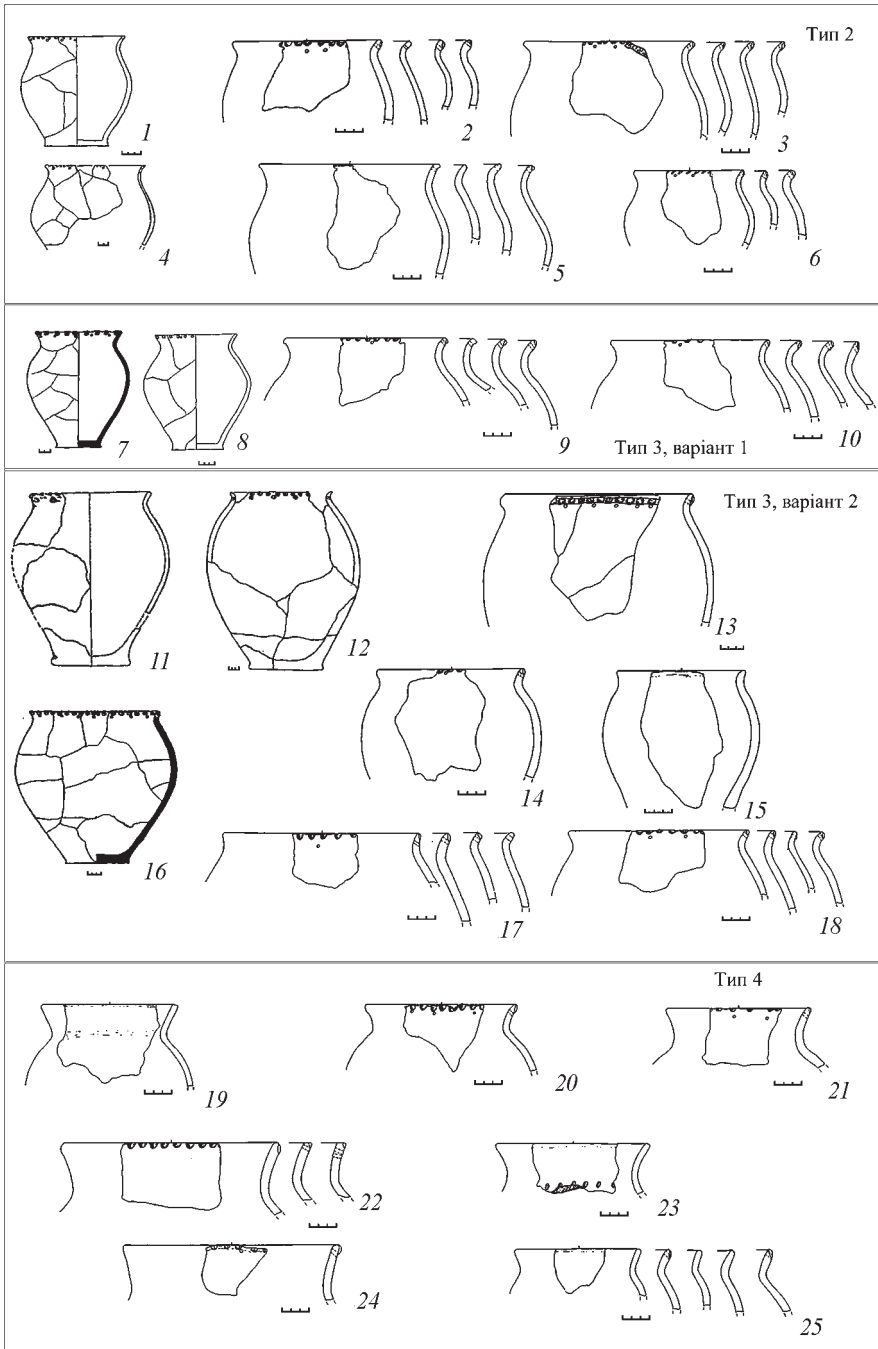

Рис. 45. Профільовані горщики (тип 2—4)

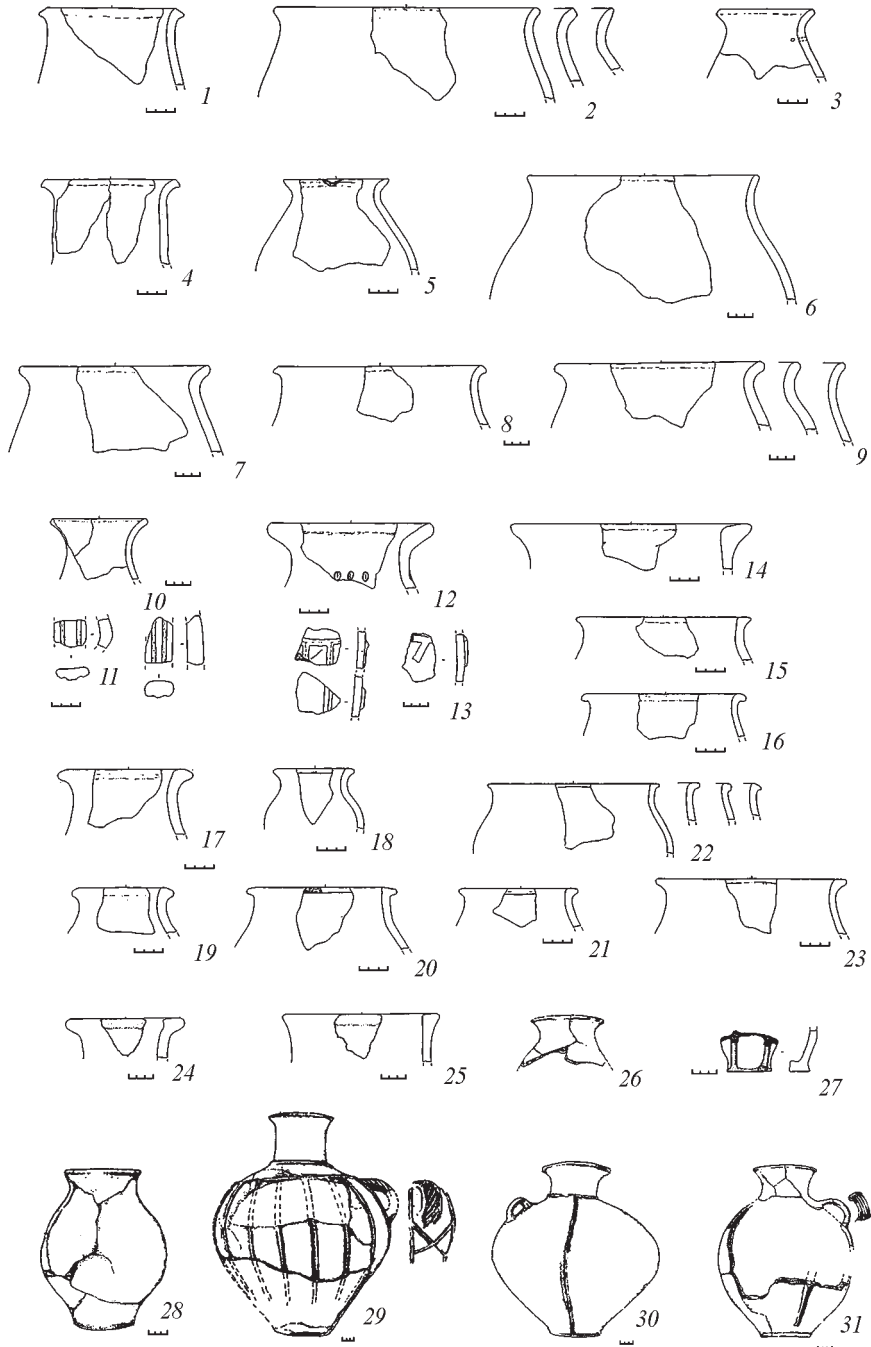

Рис. 46. Миски

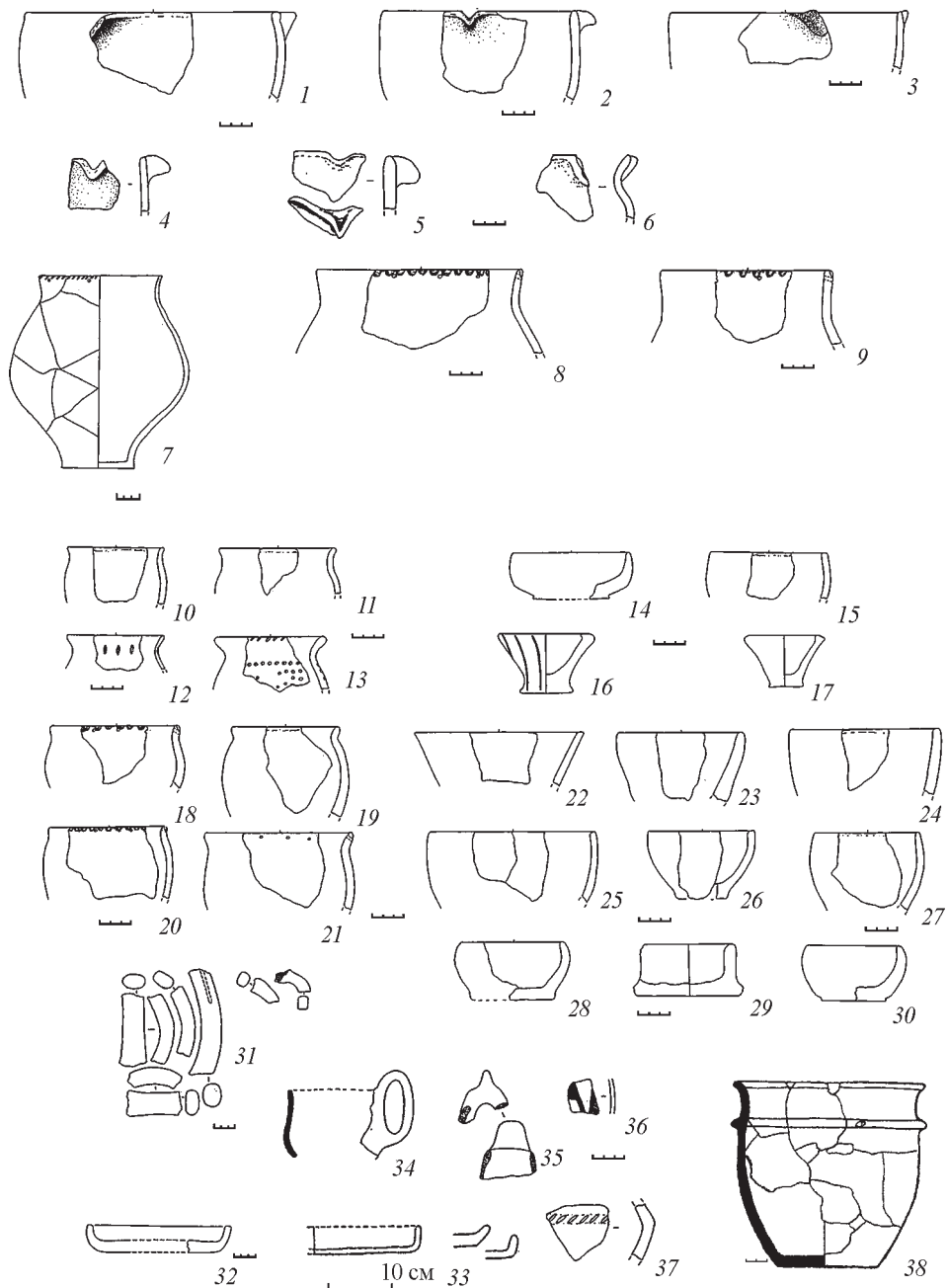

Рис. 47. Столовий і тарний посуд

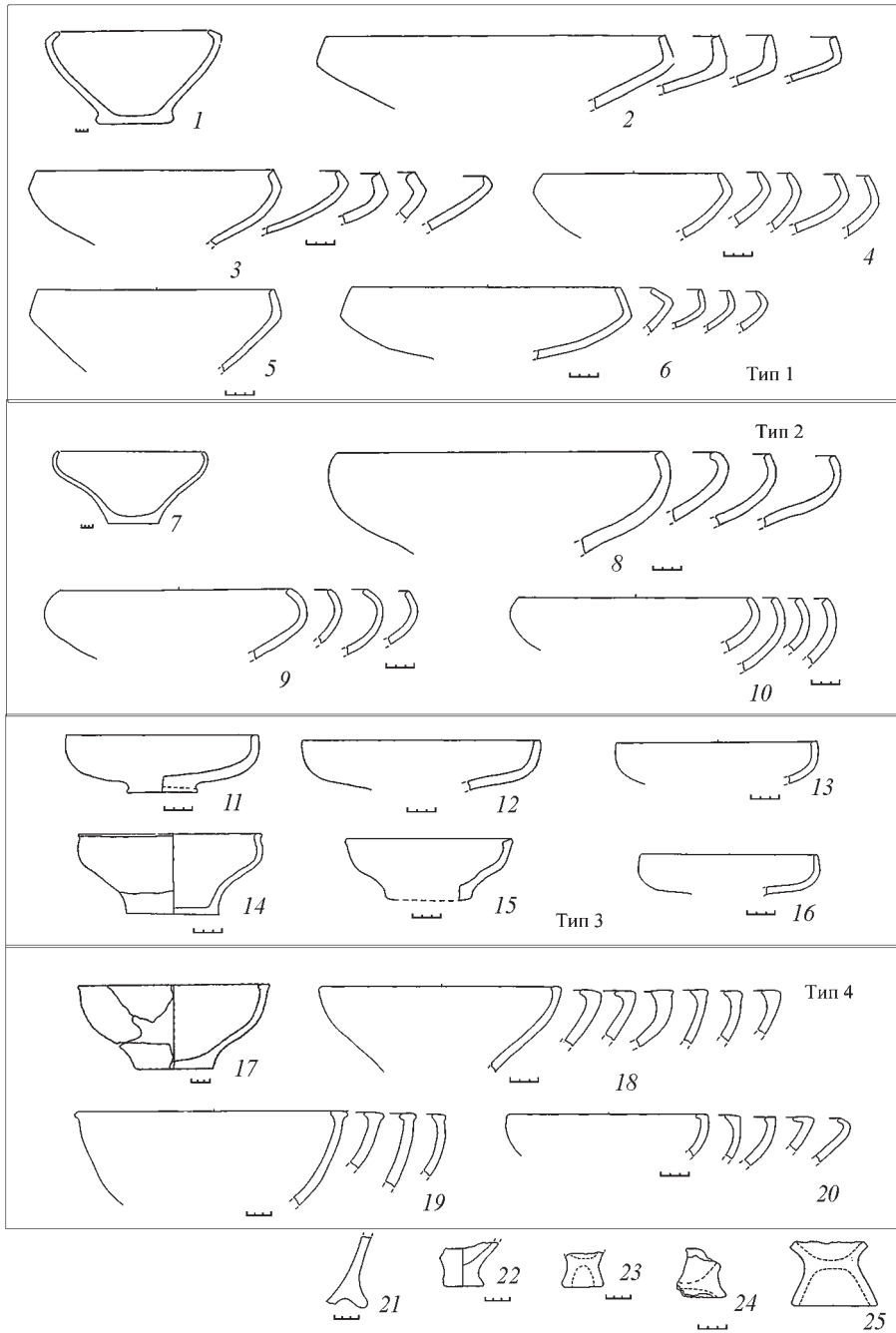

Рис. 48. Рідкісні форми та інші групи ліпного посуду

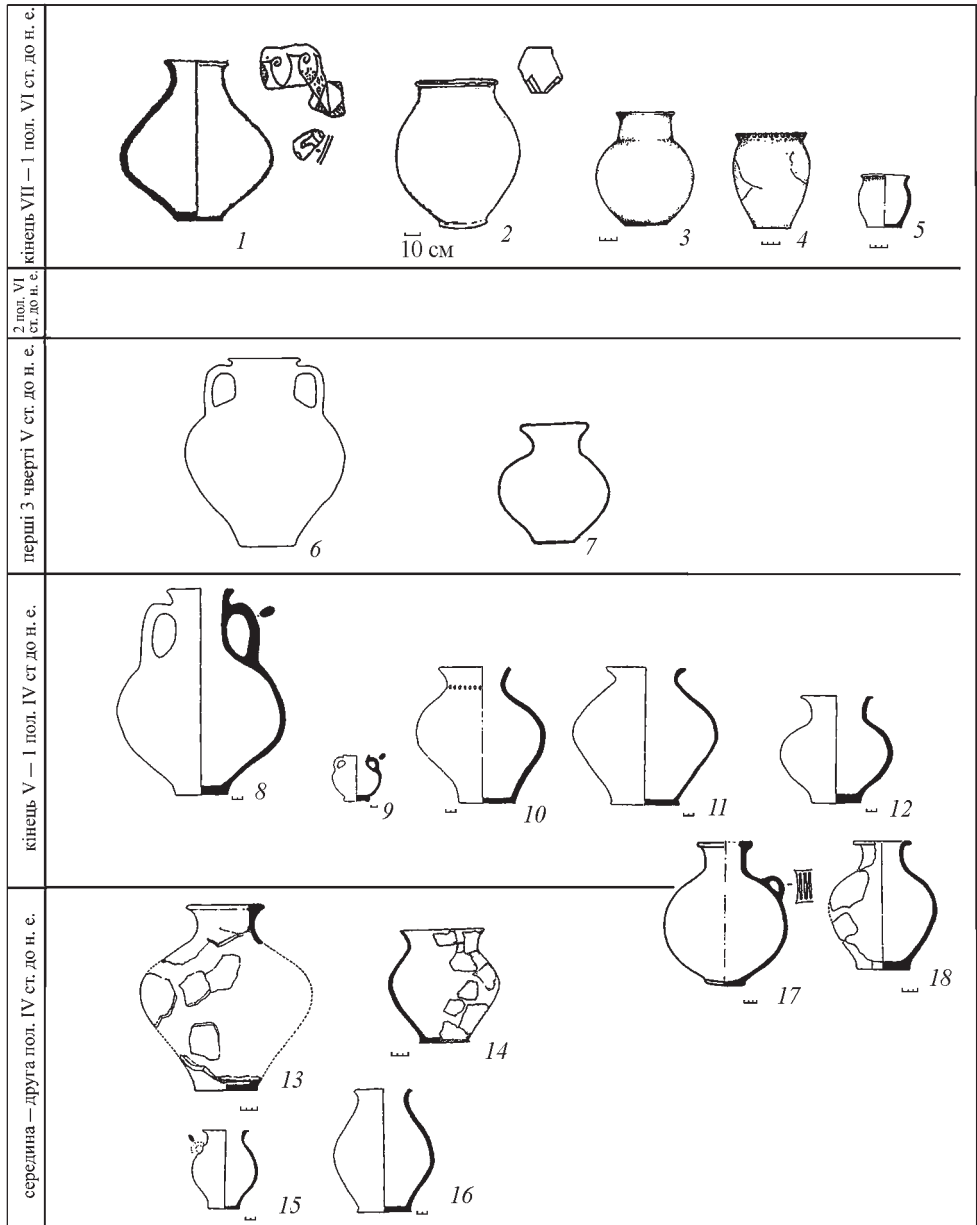

Рис. 49. Ліпний посуд з поховань

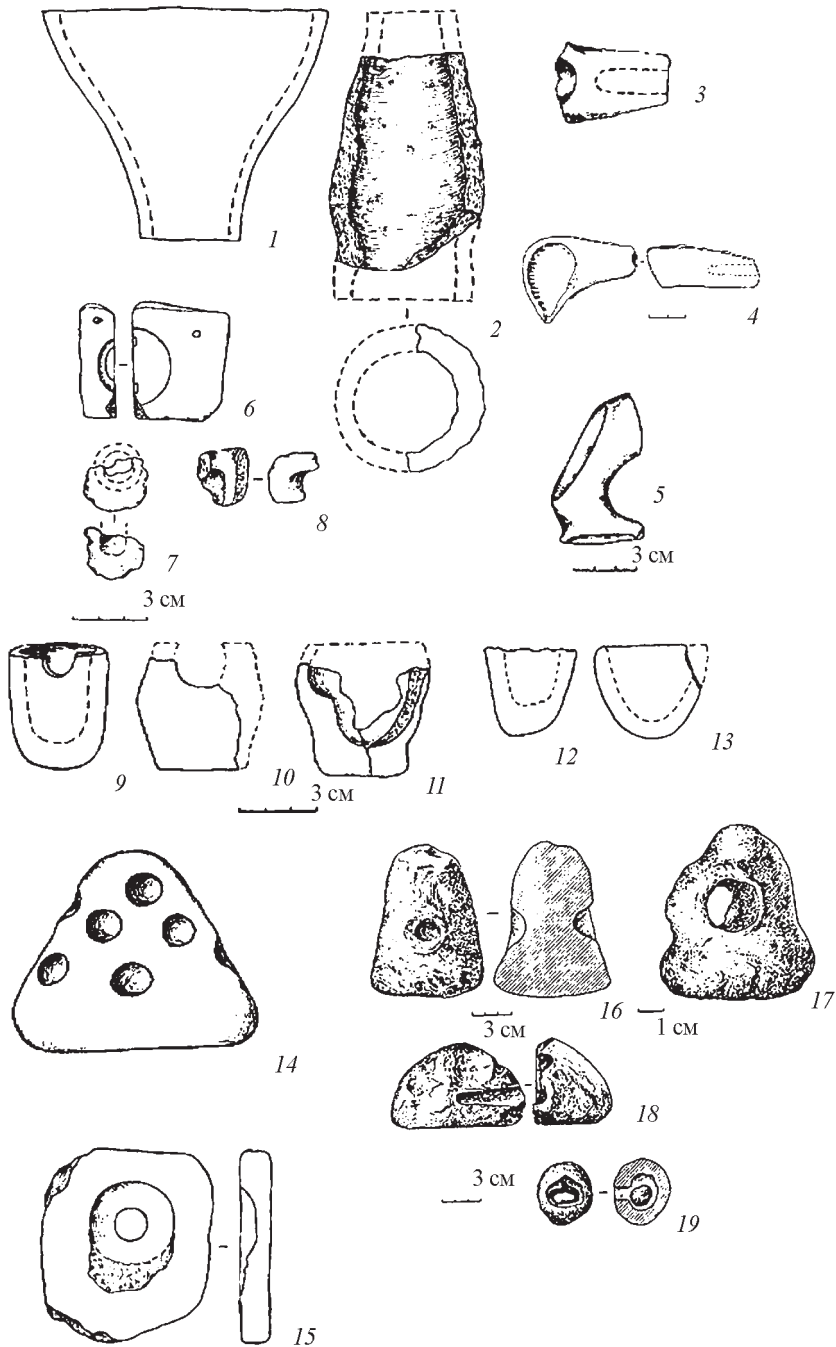

Рис. 50. Різні керамічні вироби

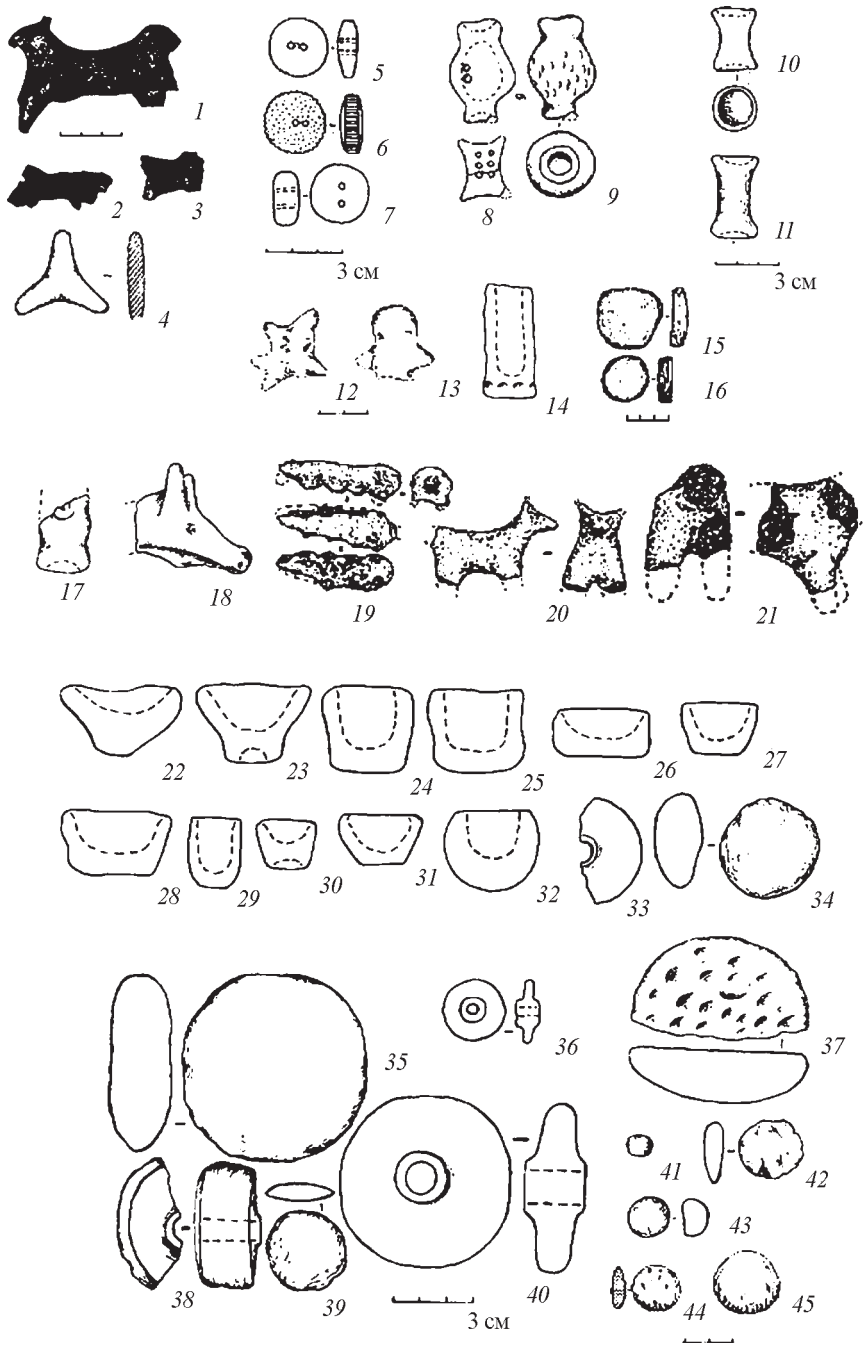

Рис. 51. Дрібна глиняна пластика

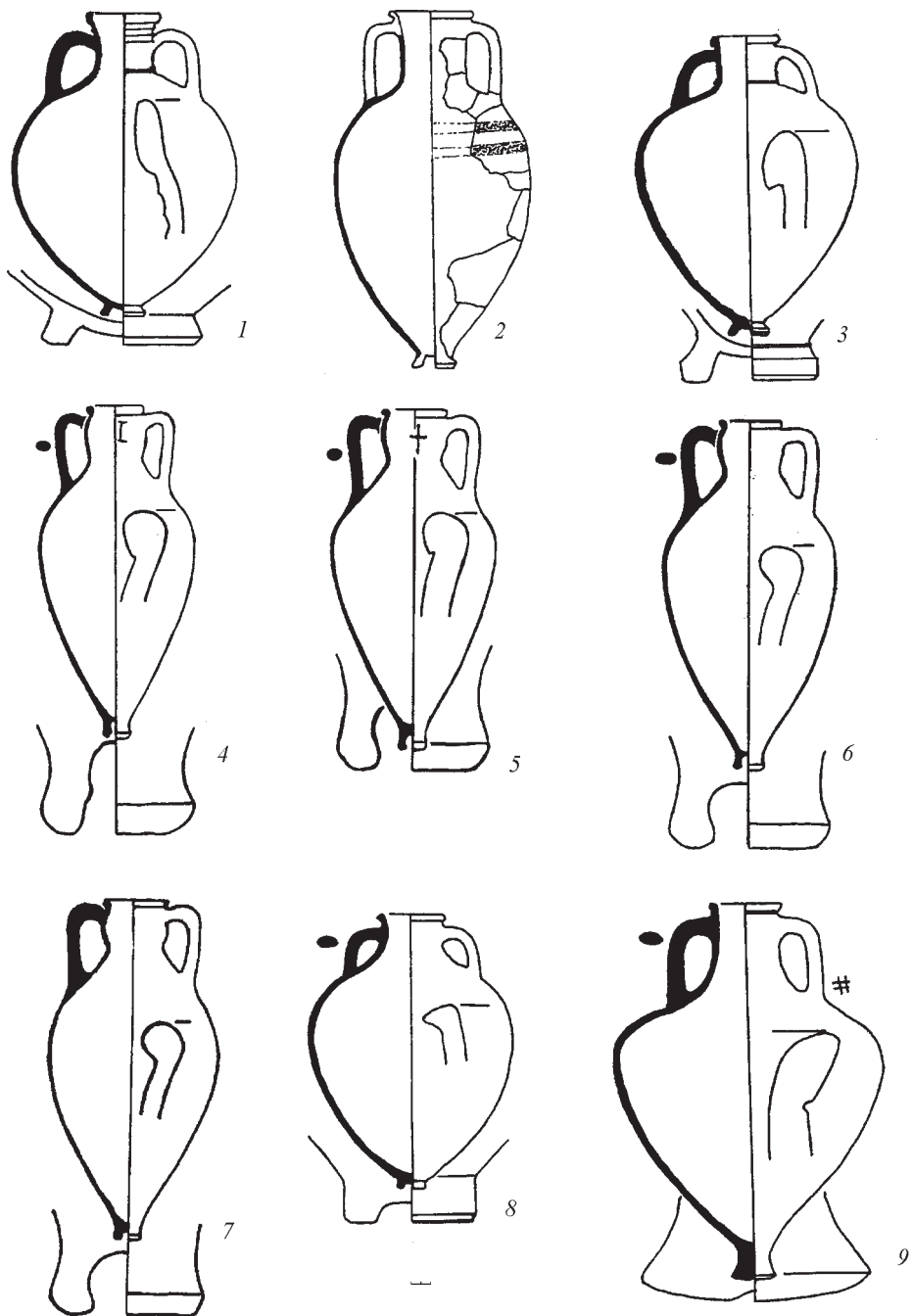

Рис. 52. Античні амфори VI—V ст. до н. е. (за О.В. Бандуровським)

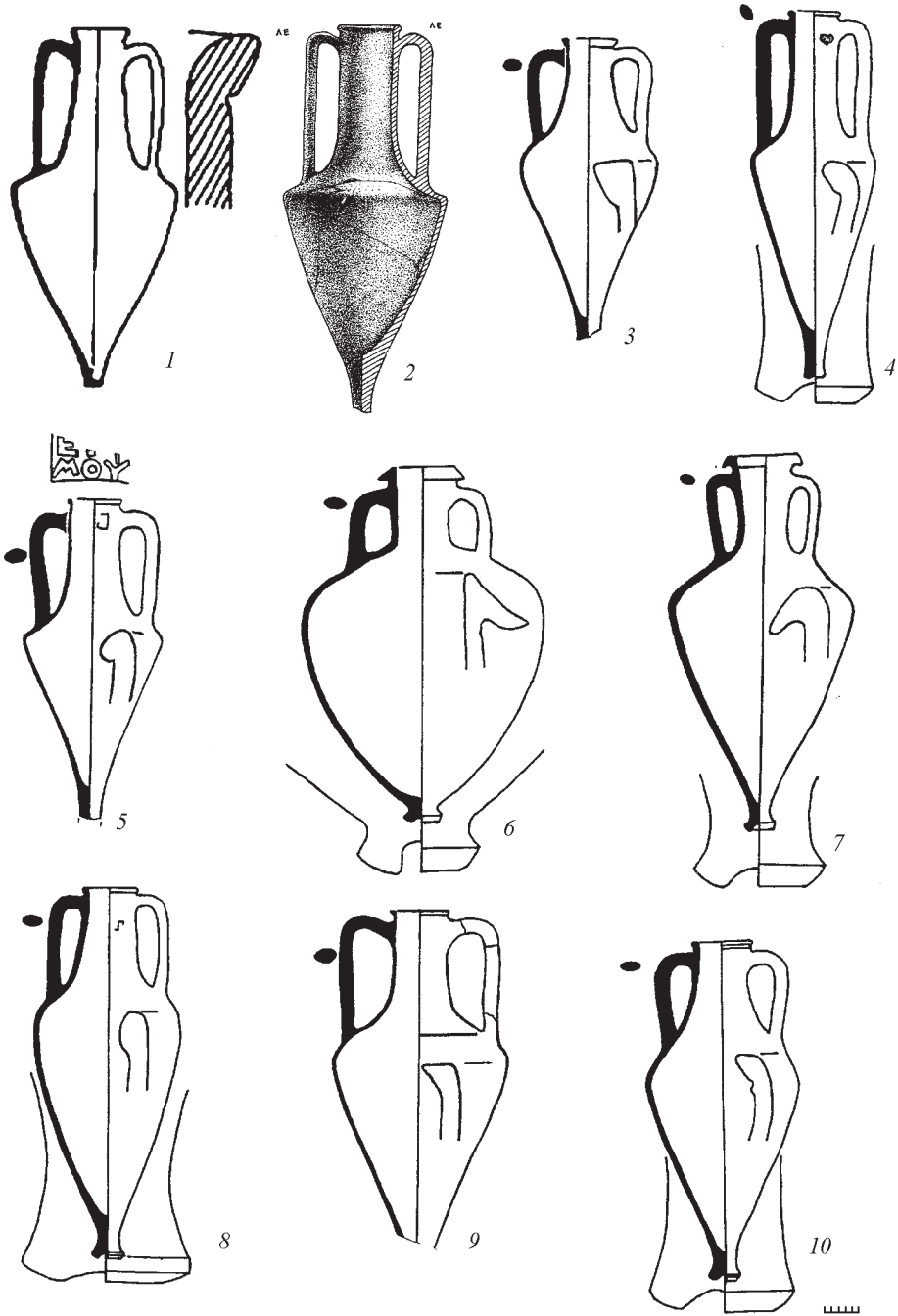

Рис. 53. Античні амфори кінця V—IV ст. до н. е.

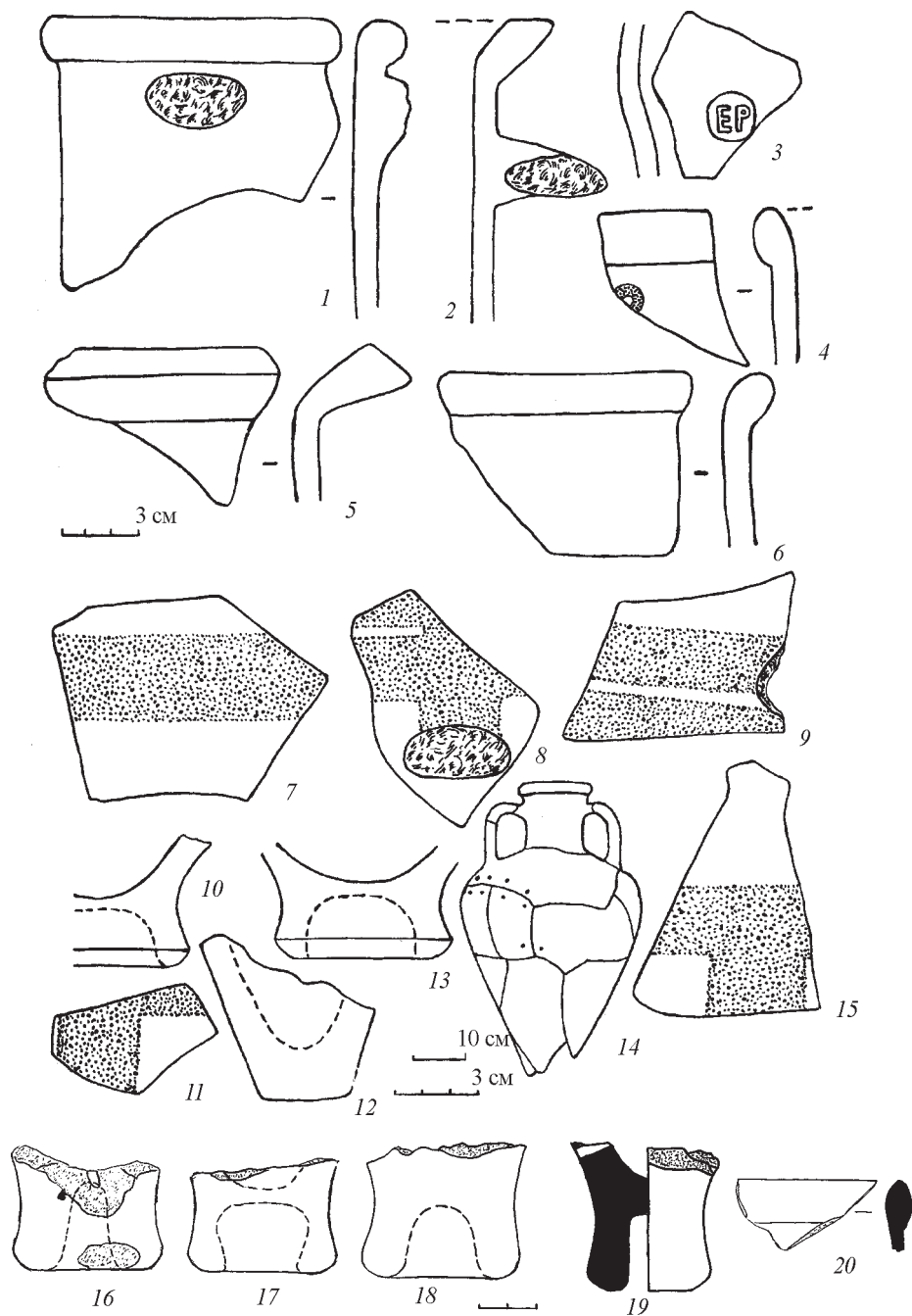

Рис. 54. Фрагменти античних амфор з поселень та городищ

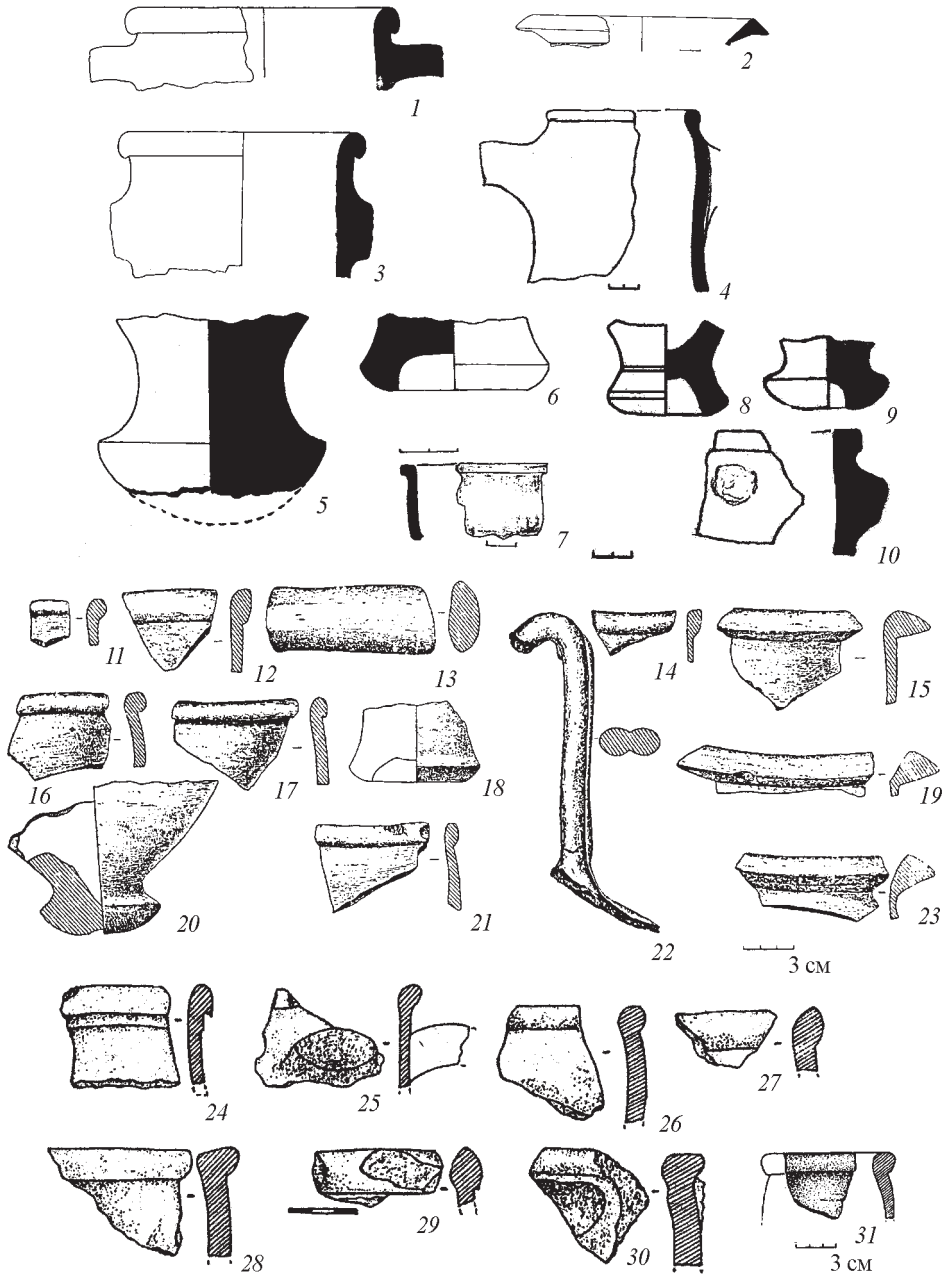

Рис. 55. Фрагменти античних амфор з поселень та городищ

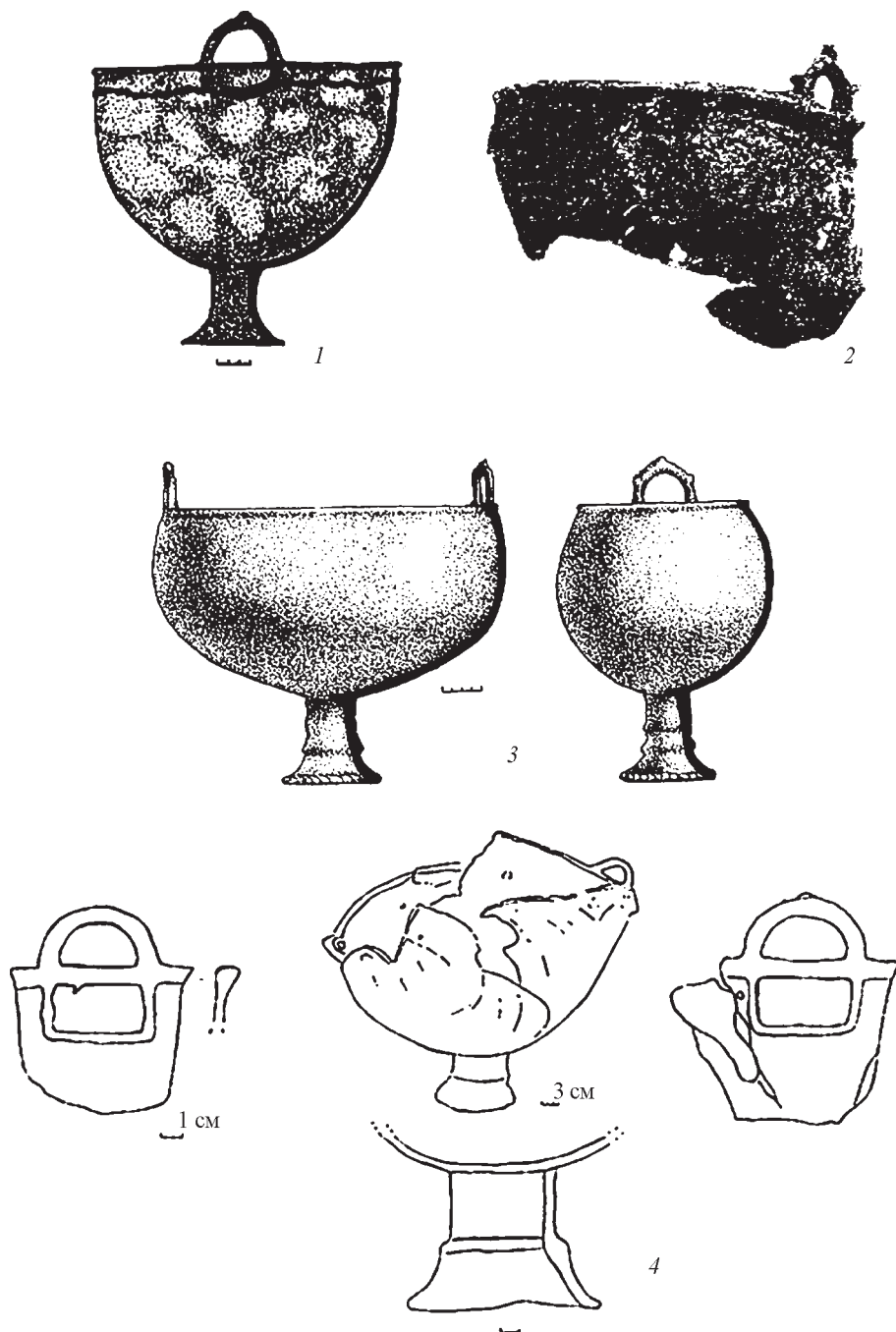

Рис. 56. Імпортна гончарна кераміка сіверськодонецьких поховань

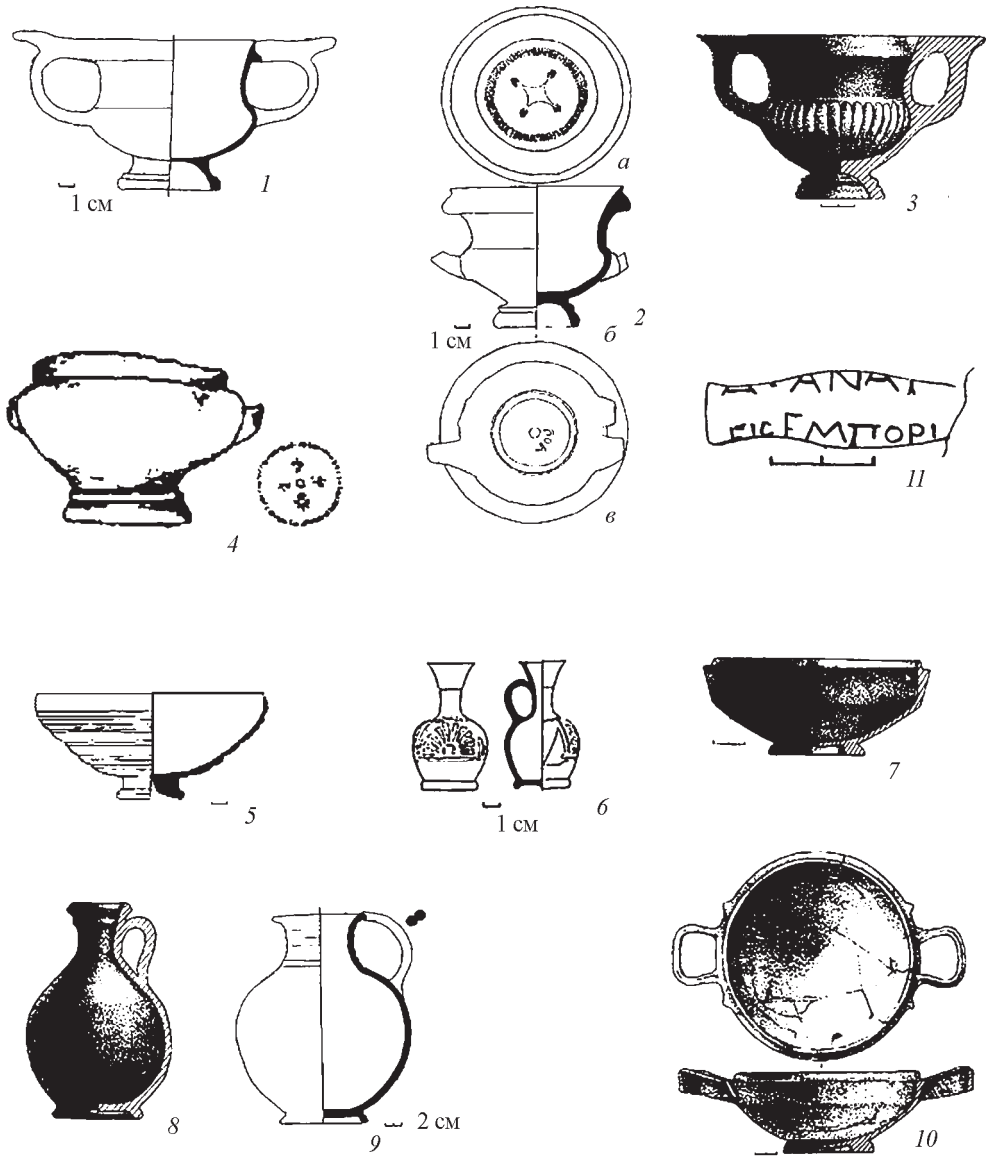

Рис. 57. Бронзові казани

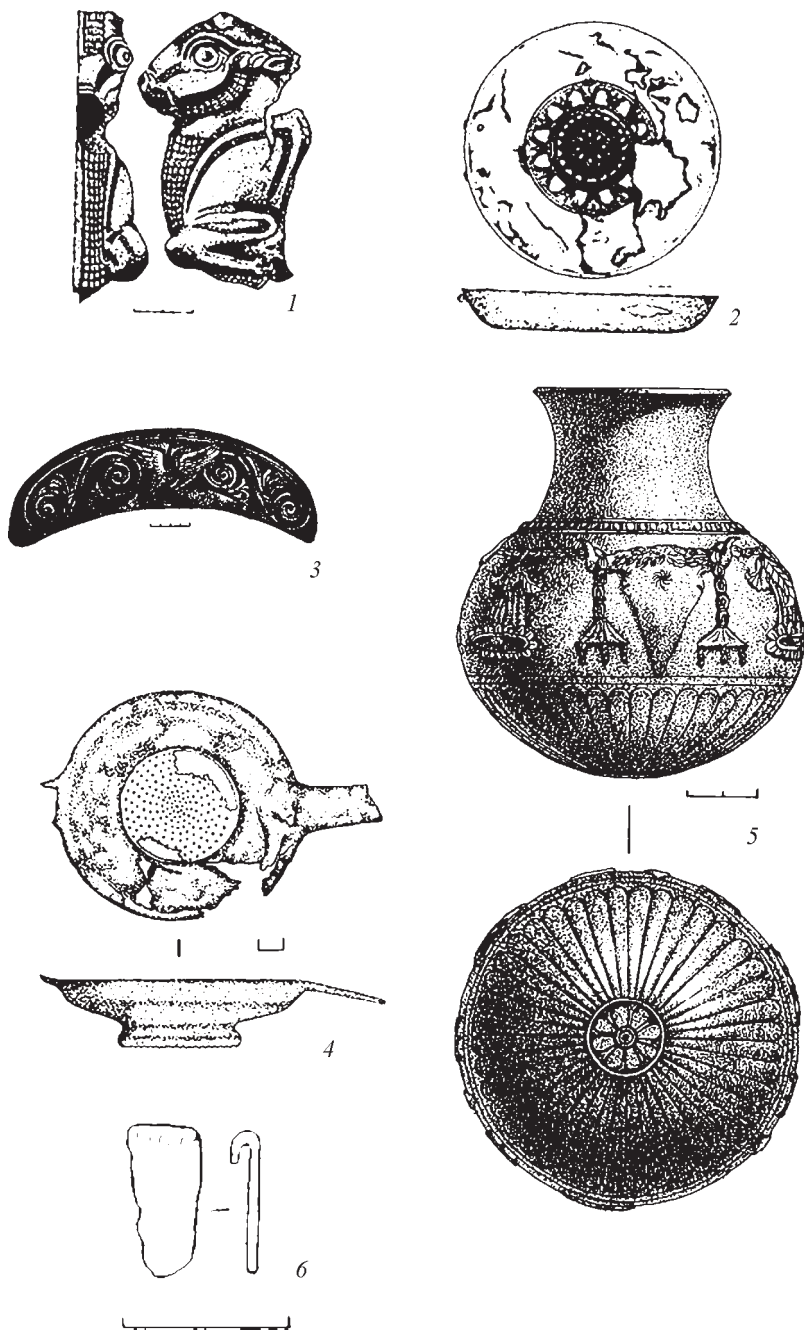

Рис. 58. Металевий посуд

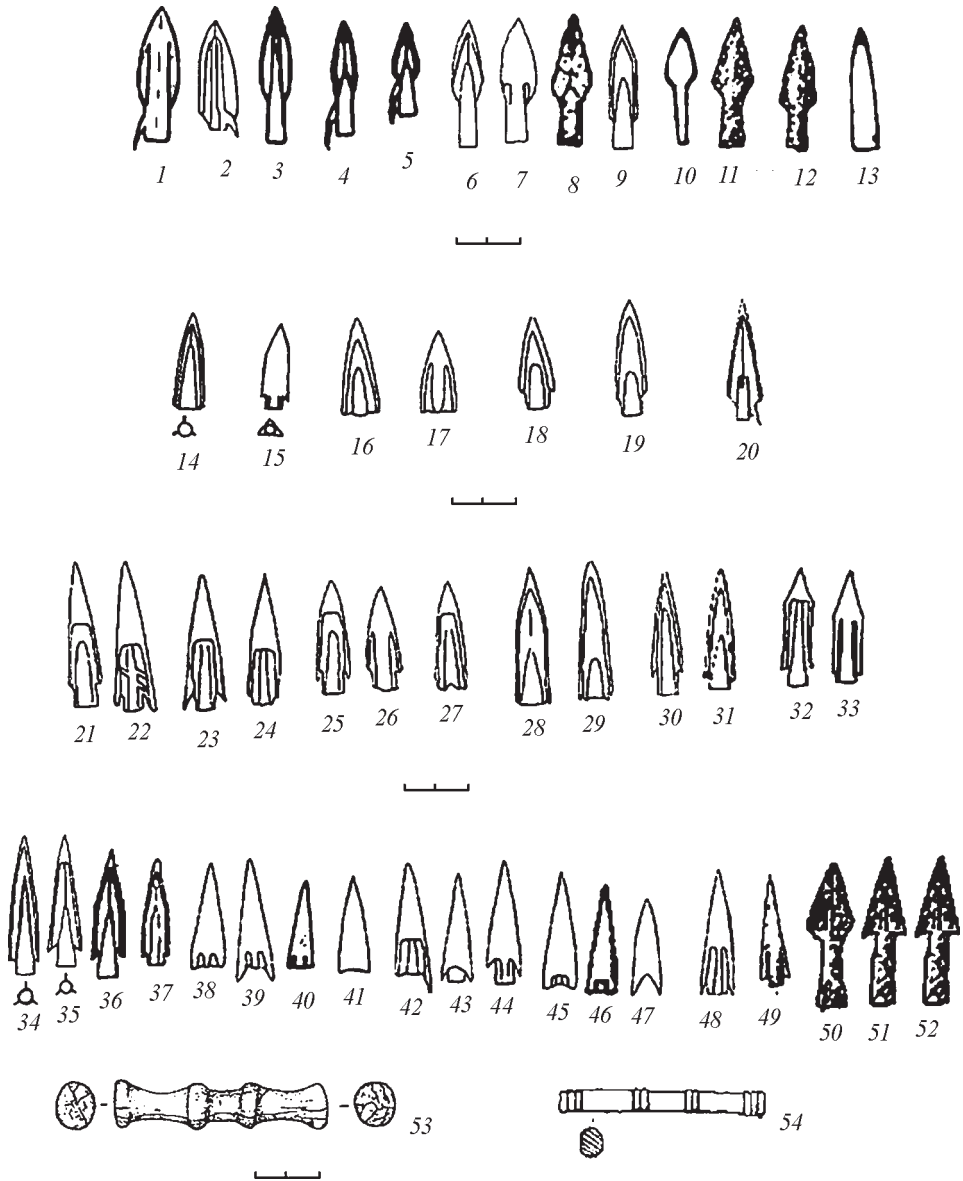

Рис. 59. Вістря стріл та деталі сагайдаків

	Нові типи вістер стріл	Вістря, що продовжують використовуватися
1 * кінець VIII - 1 пол. VI ст. до н. е.	<p>r1, r2, r3, r4, r5, r6</p>	
2 2 пол. VI - поч. V ст. до н. е.	<p>r7, r8, r9, r10, r11, r12, r13</p>	
3 перші 3 чверті V ст. до н. е.	<p>r14, r15, r16, r17, r18, r19, r20, r21, r22, r23</p>	2 **
4 кінець V - 1 пол. IV ст. до н. е.	<p>r24, r25, r28, r29, r32</p>	2 3
5 середина - друга пол. IV ст. до н. е.	<p>r26, r27, r30, r31, r33, r34</p>	2 3 4

* Номери періодів

** Номер періоду, у якому означені типи вістер з'явилися

Рис. 60. Зміна наборів вістер стріл сагайдачних наборів

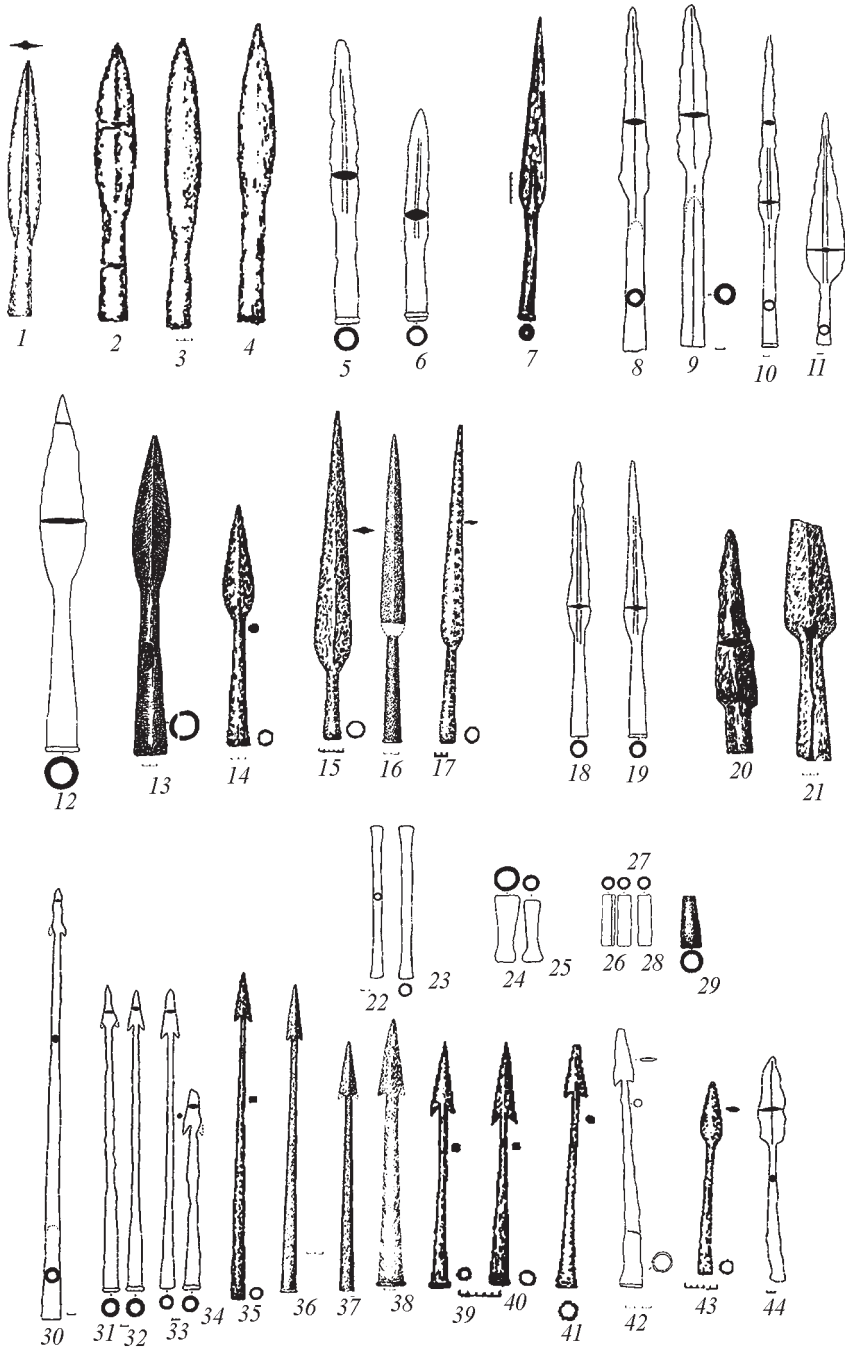

Рис. 61. Списи, дротики та підтоки

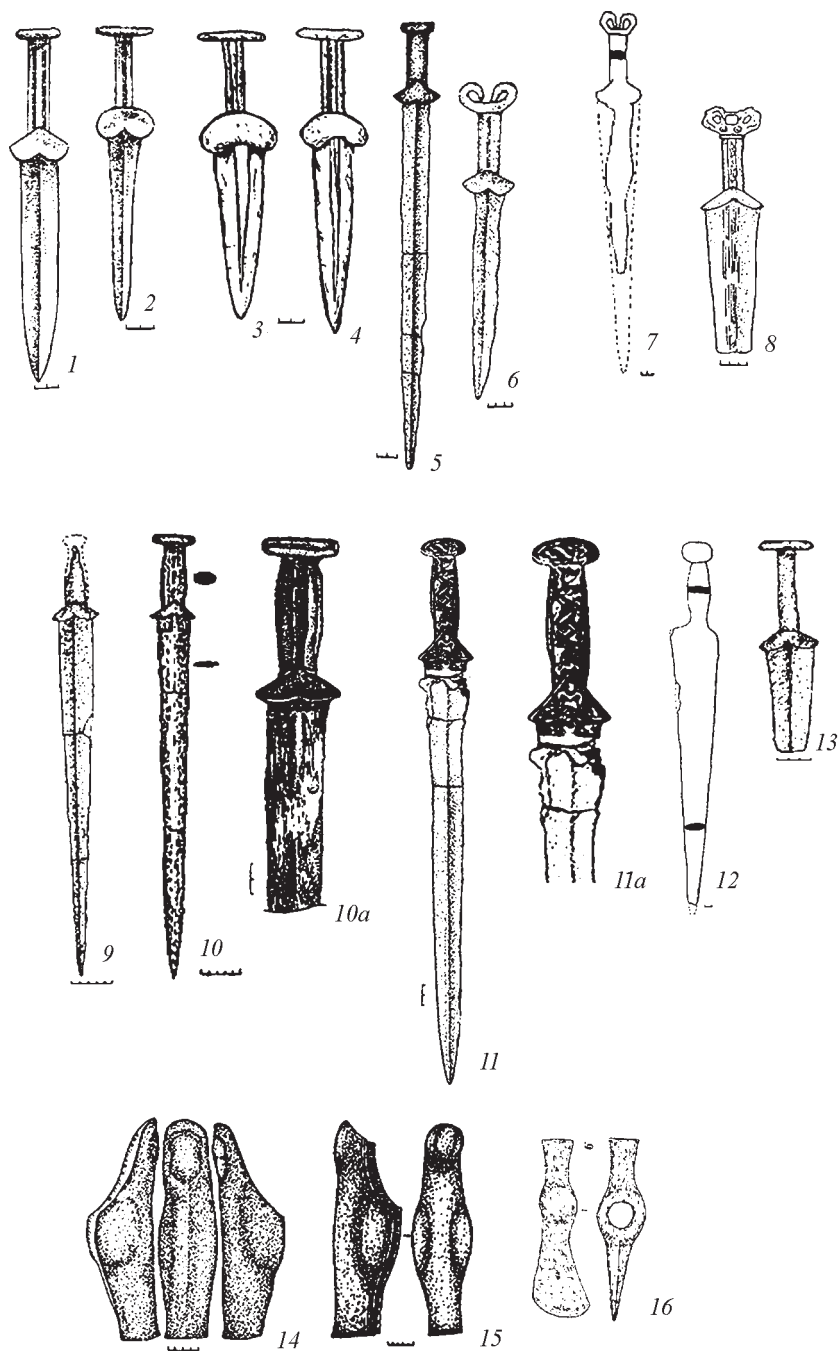

Рис. 62. Мечі, кинджали та інші види озброєння

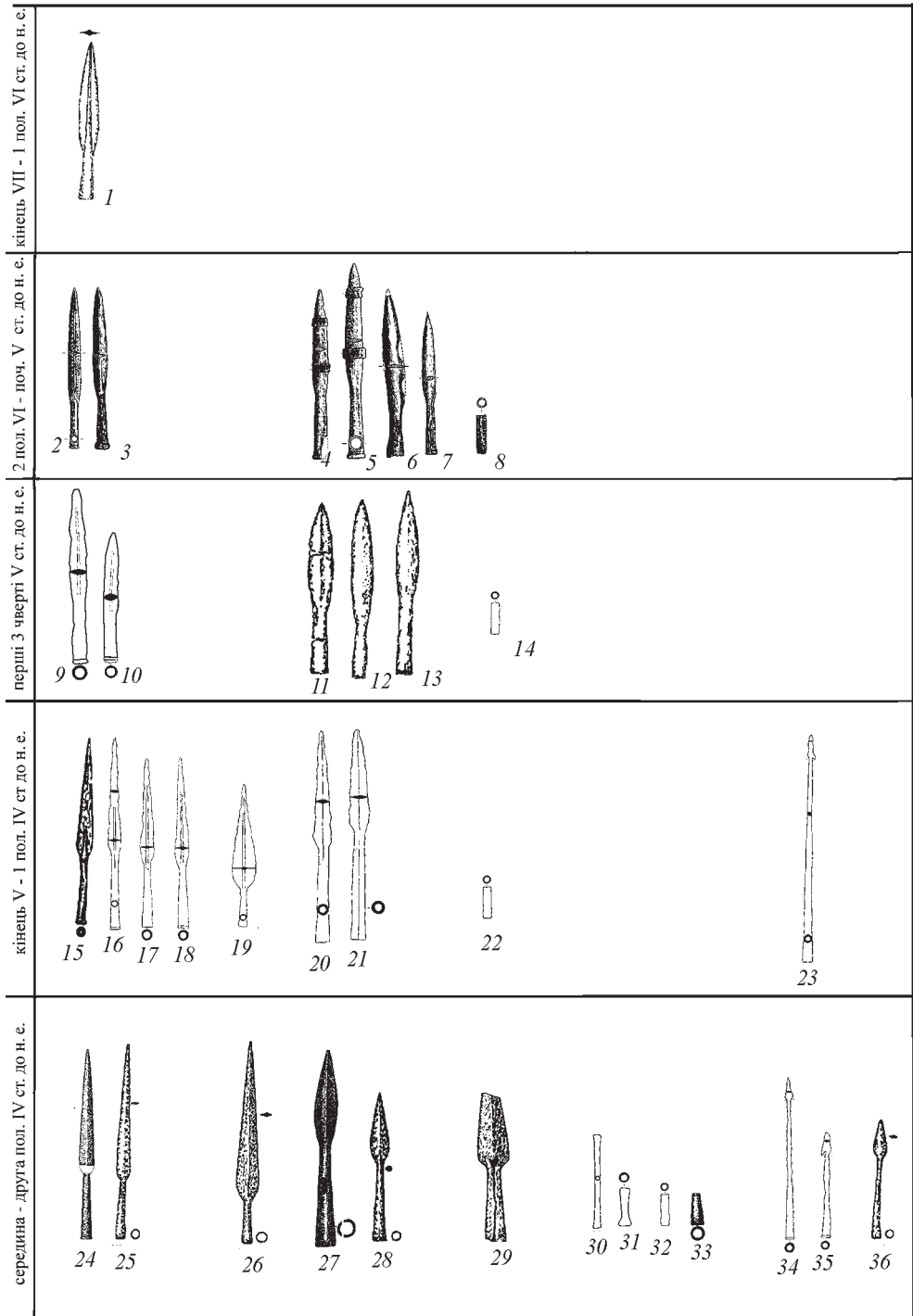

Рис. 63. Списи та дротики

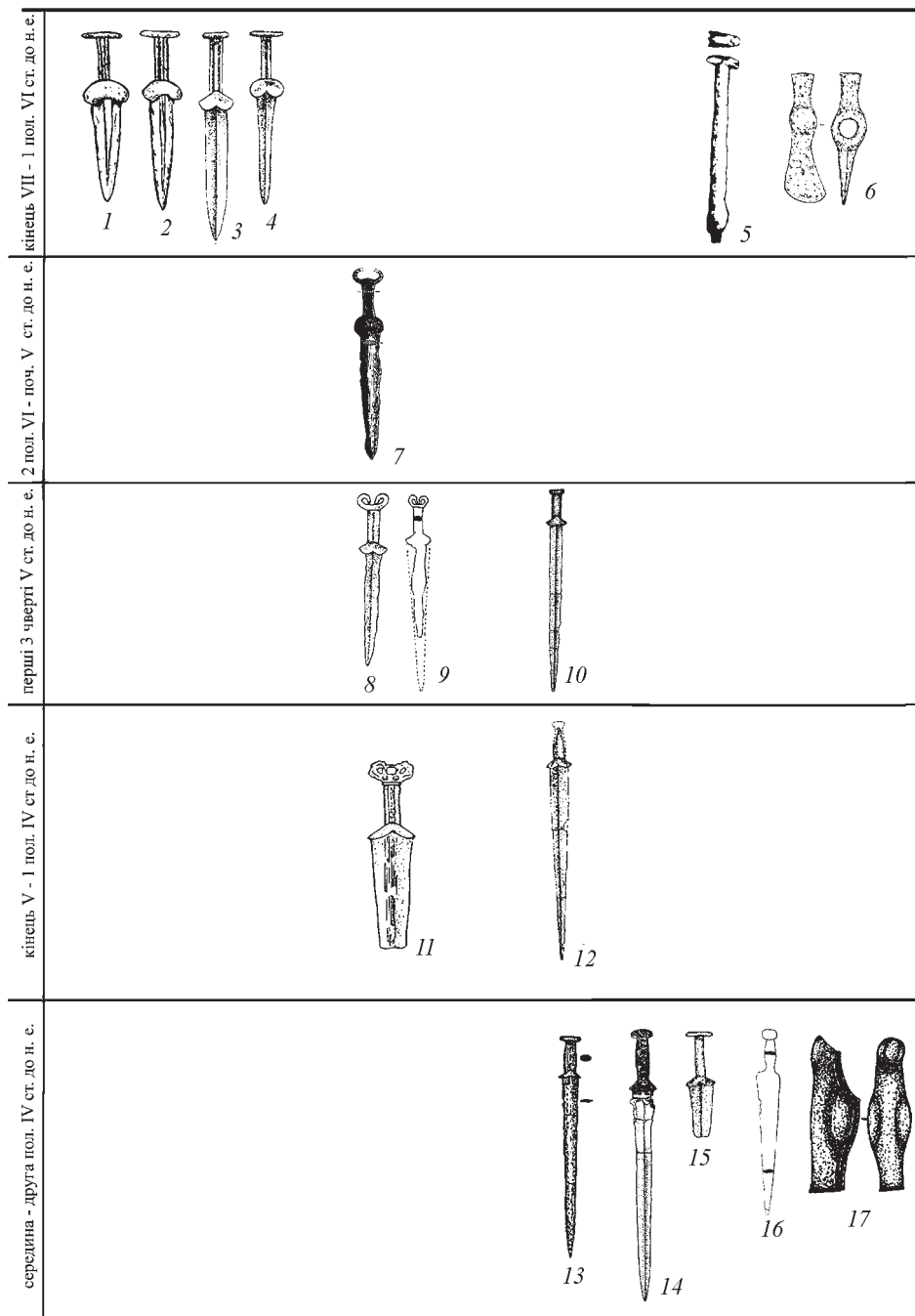

Рис. 64. Озброєння

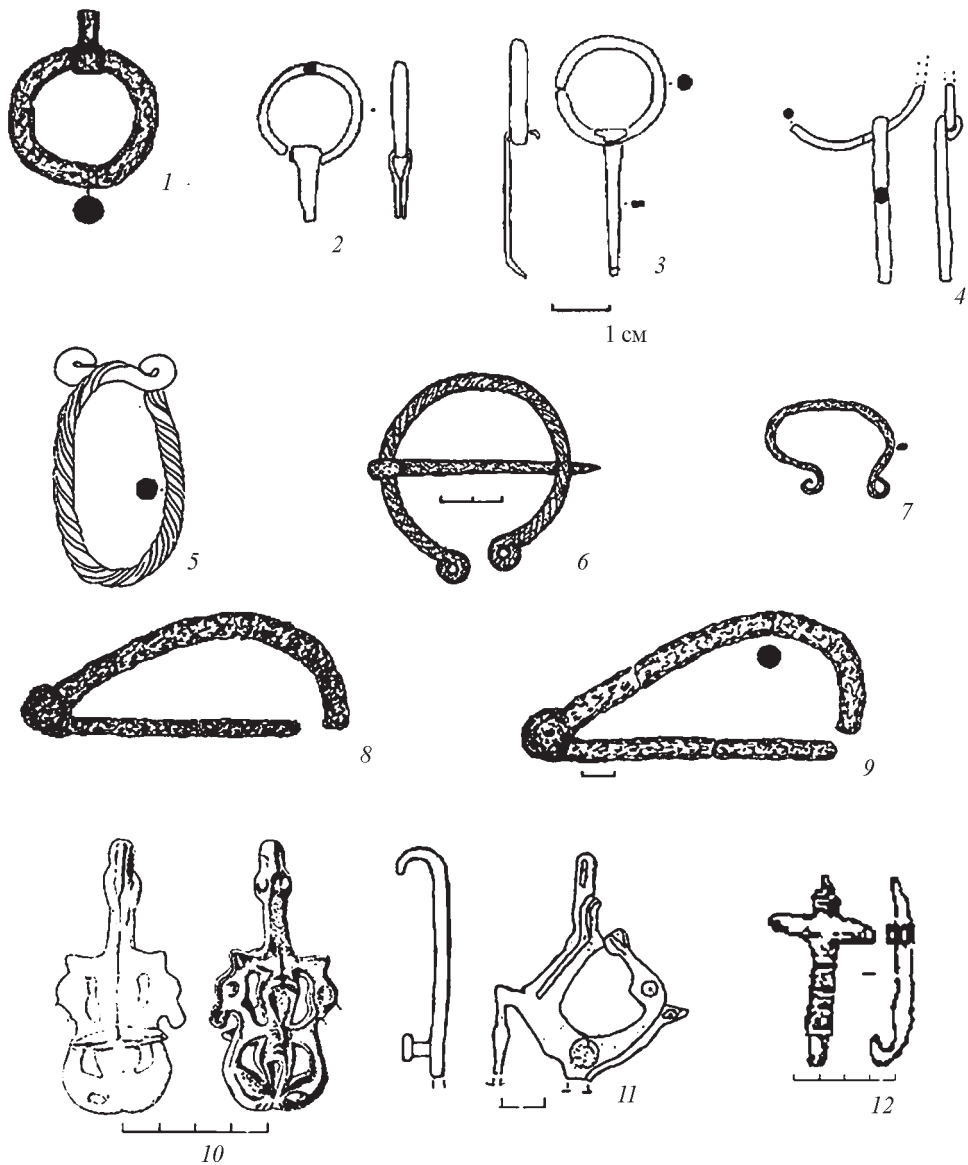

Рис. 65. Застібки та деталі амуніції

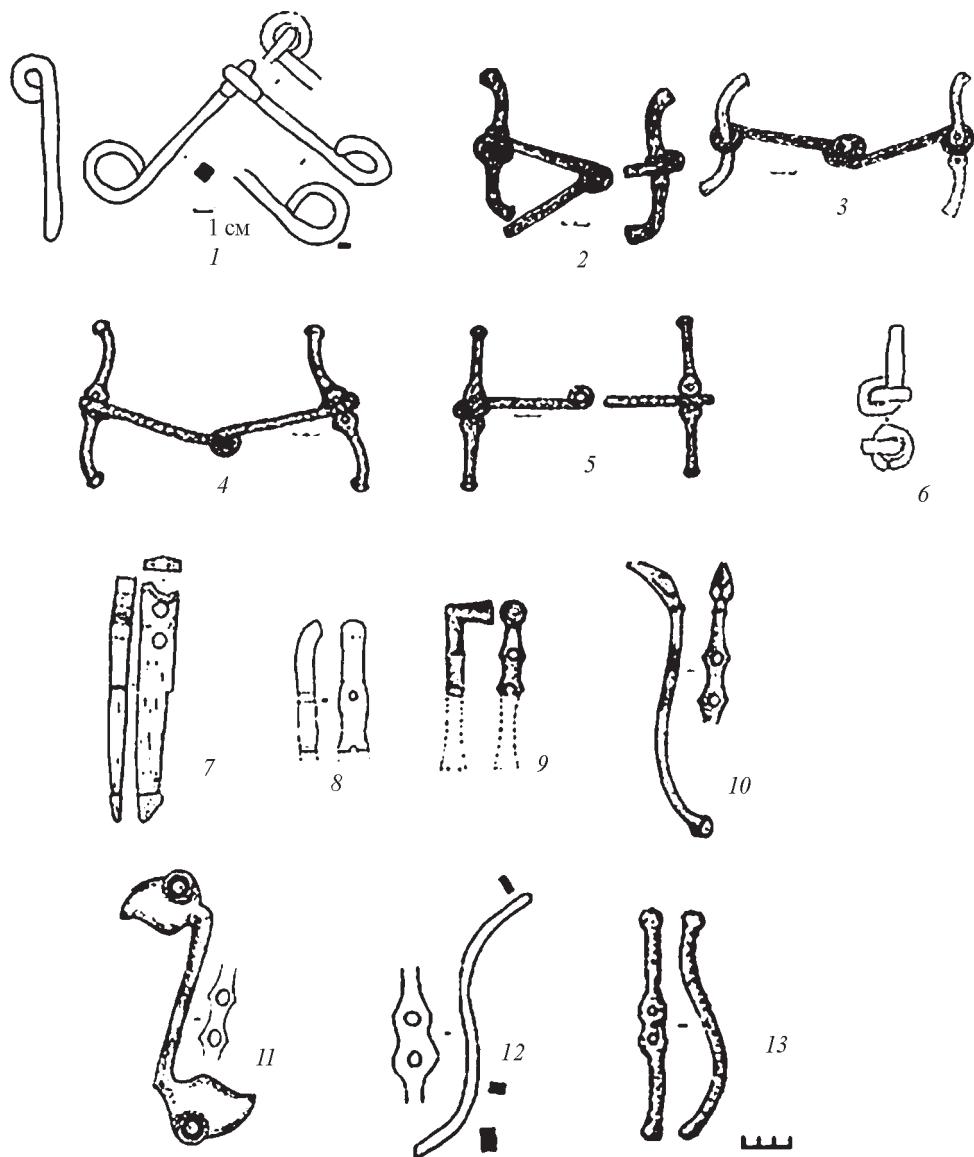

Рис. 66. Вудила та псалії

Рис. 67. Деталі спорядження коня

Рис. 68. Хронологічні комплекси деталей спорядження коня

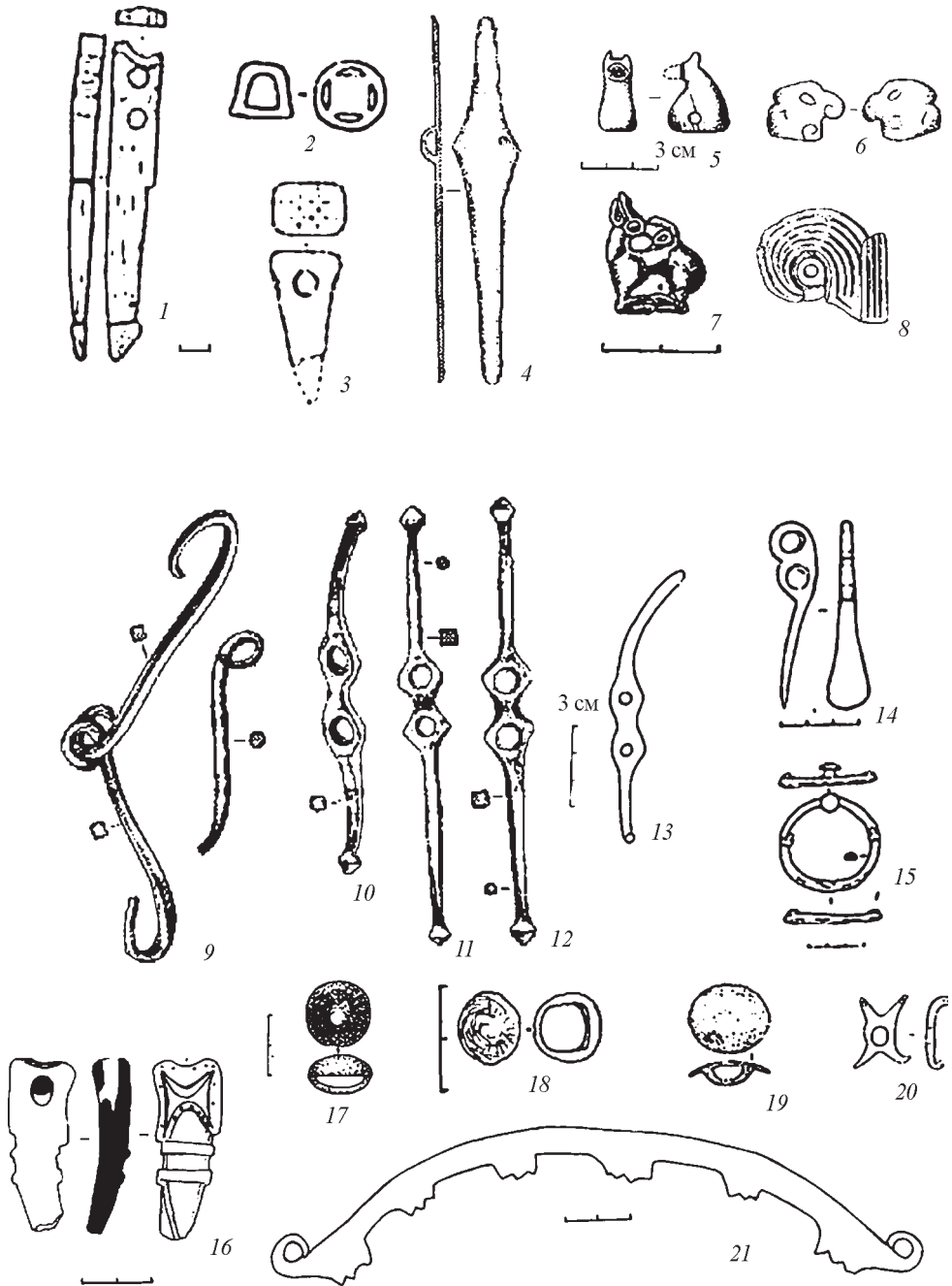

Рис. 69. Деталі кінського спорядження та застібка (16), які були знайдені на поселеннях та городищах

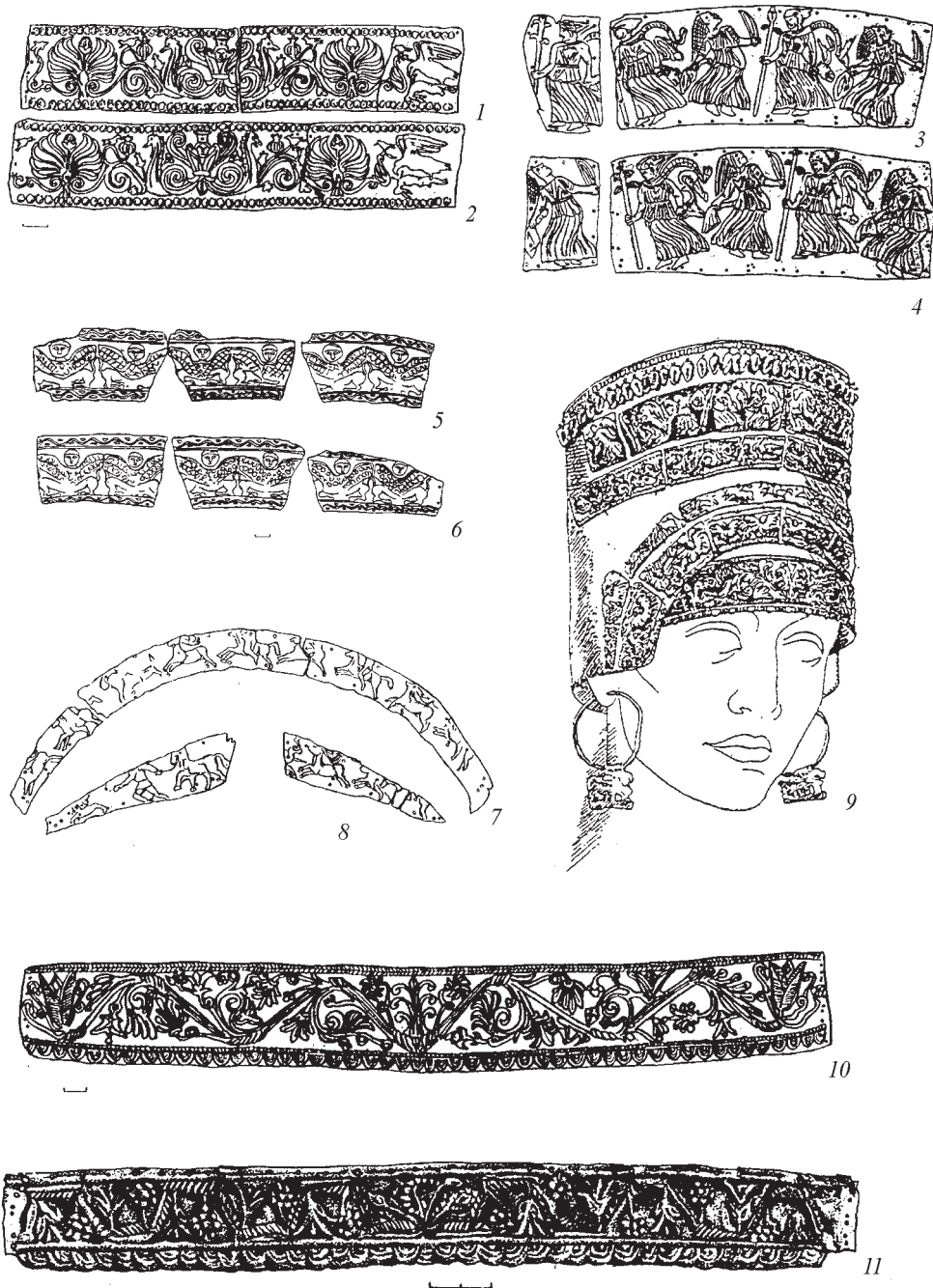

Рис. 70. Деталі жіночих головних уборів

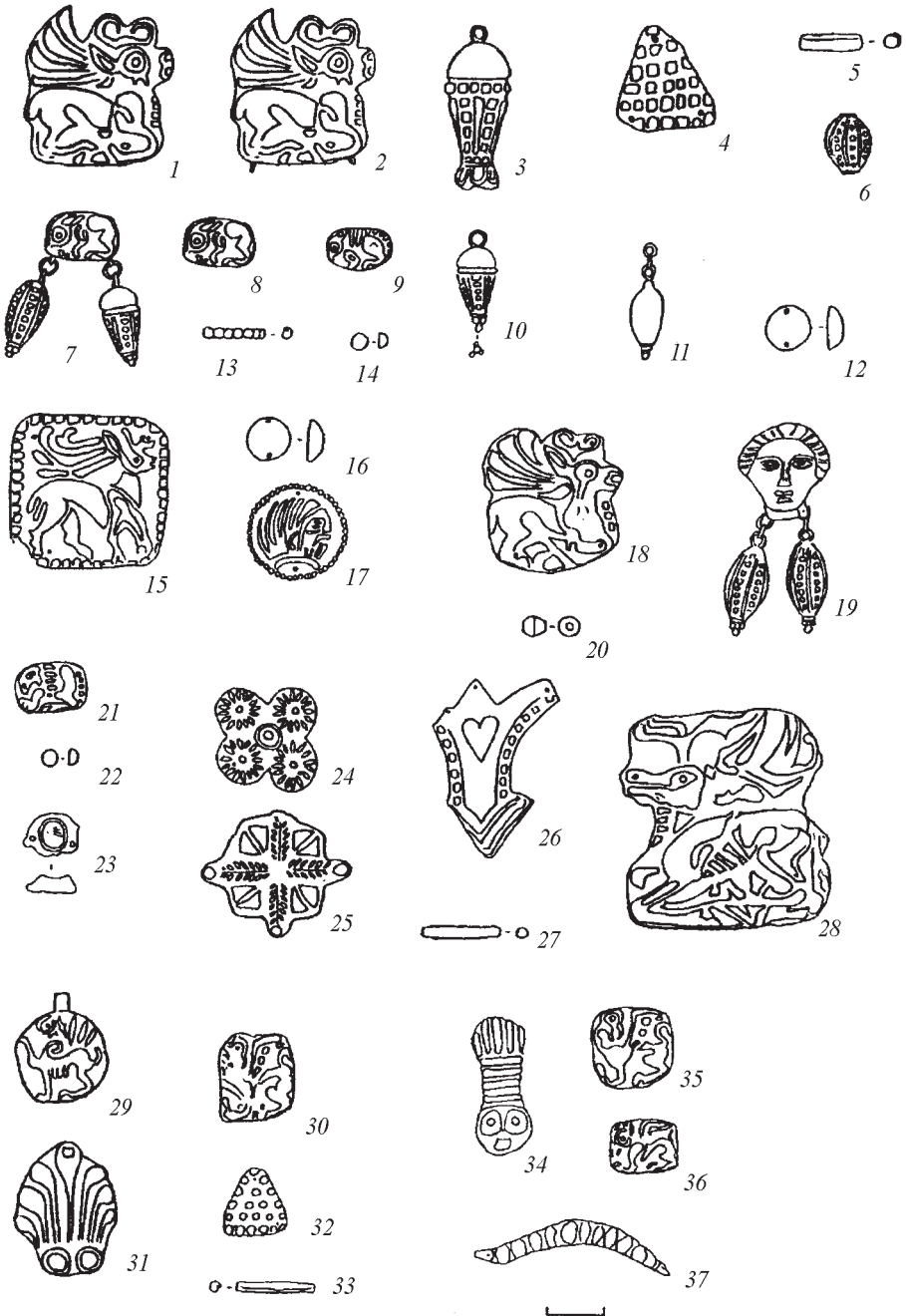

Рис. 71. Золоті прикраси Пісочинського могильника (за Л.І. Бабенком)

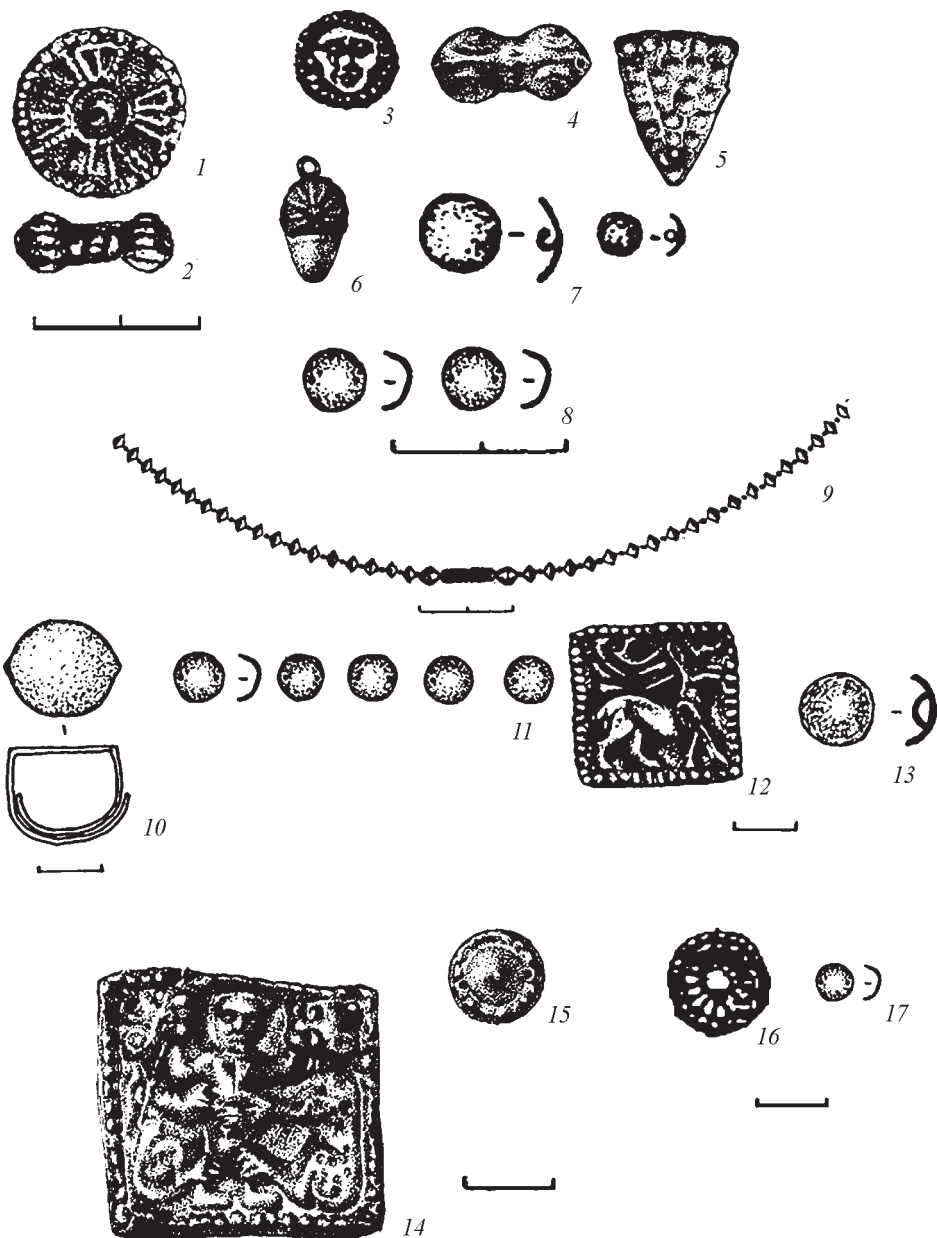

Рис. 72. Золоті прикраси Старомерчанського могильника (за О.В. Бандуровським, Ю.В. Буйновим)

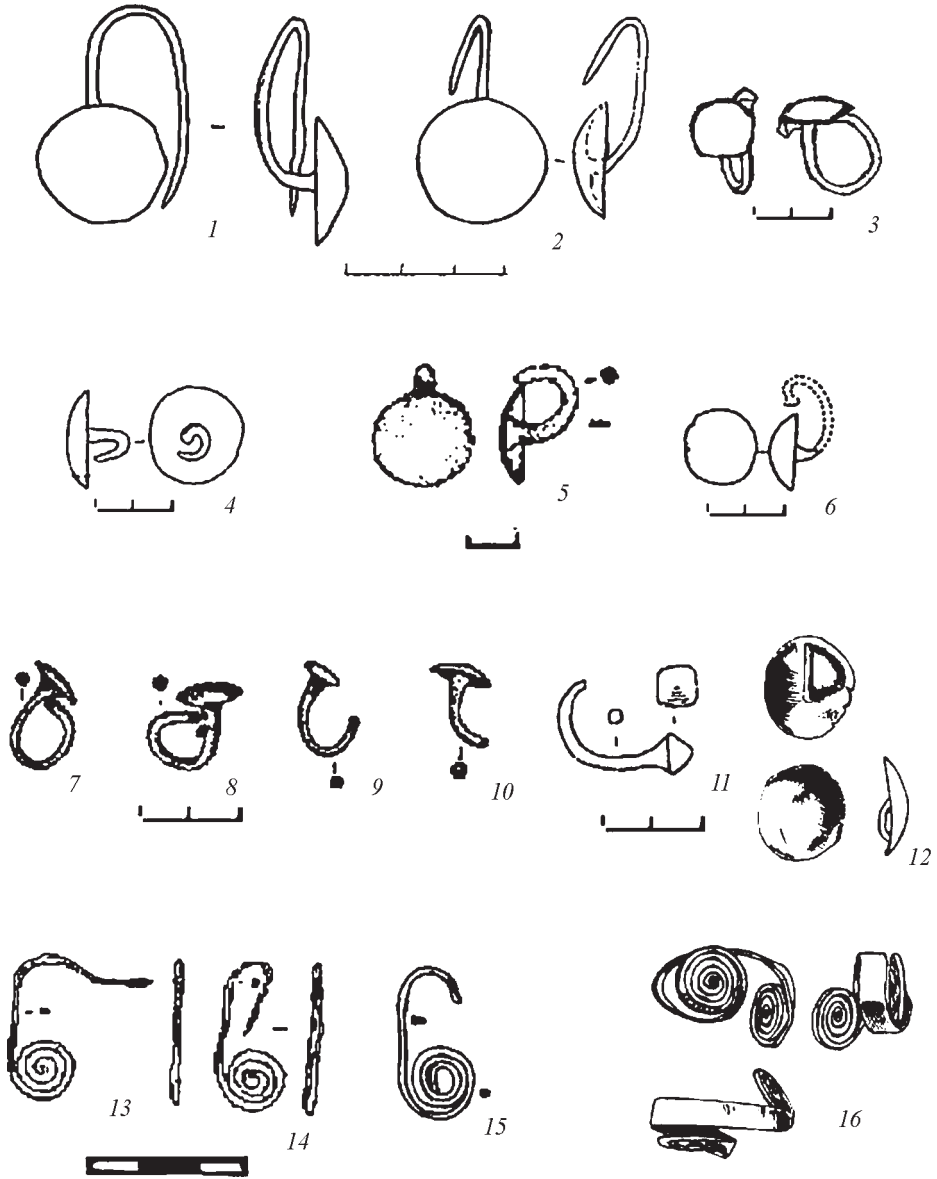

Рис. 73. Серезки та скроневі кільця

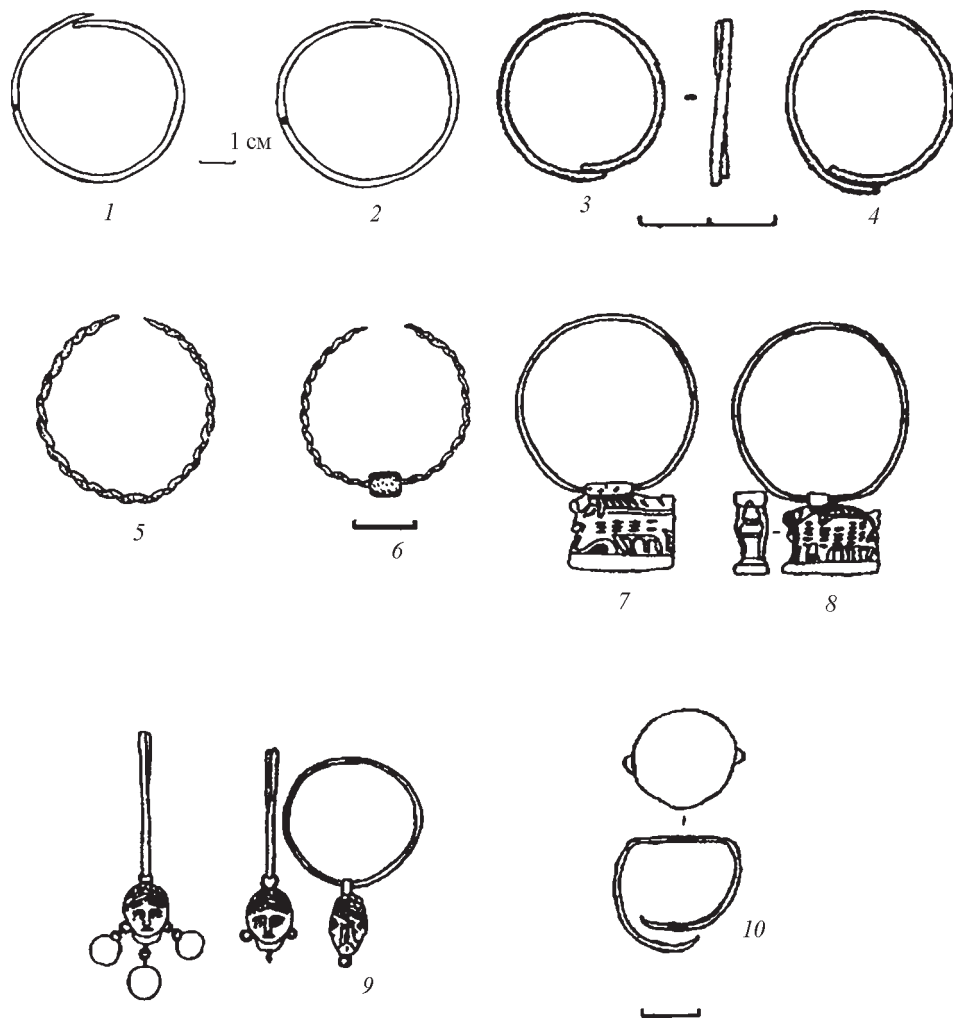

Рис. 74. Сережки та перстень

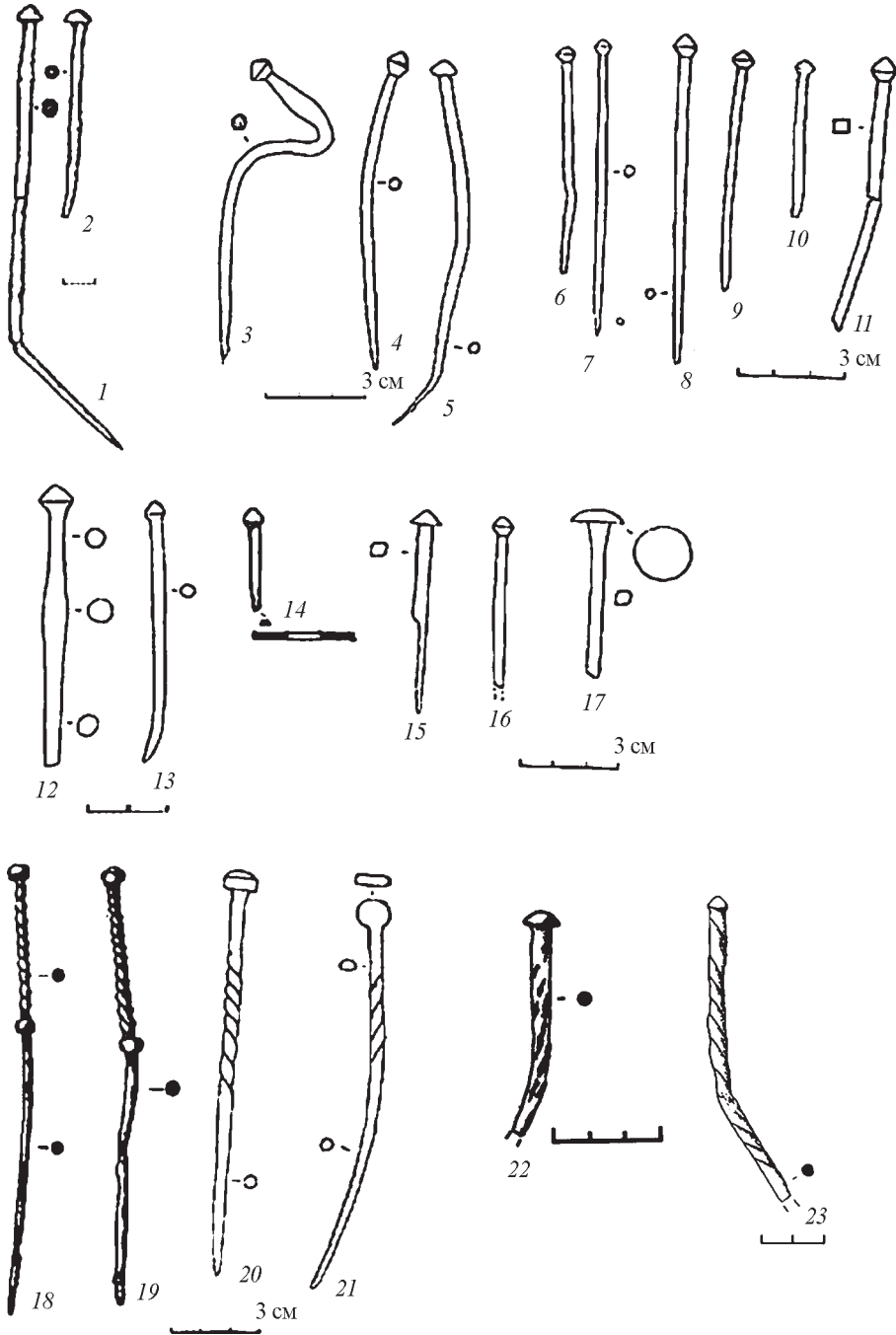

Рис. 75. Шпильки

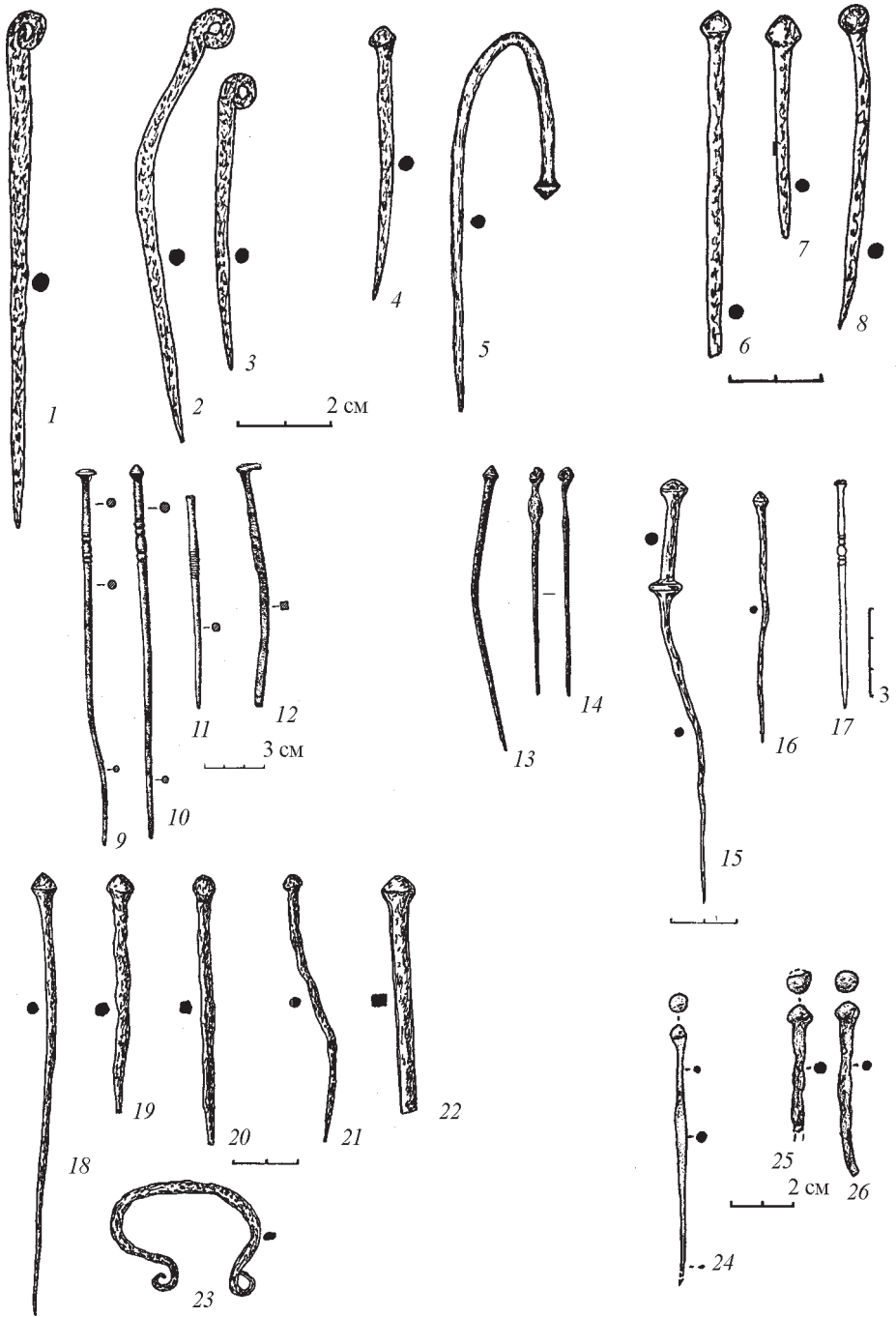

Рис. 76. Шпильки

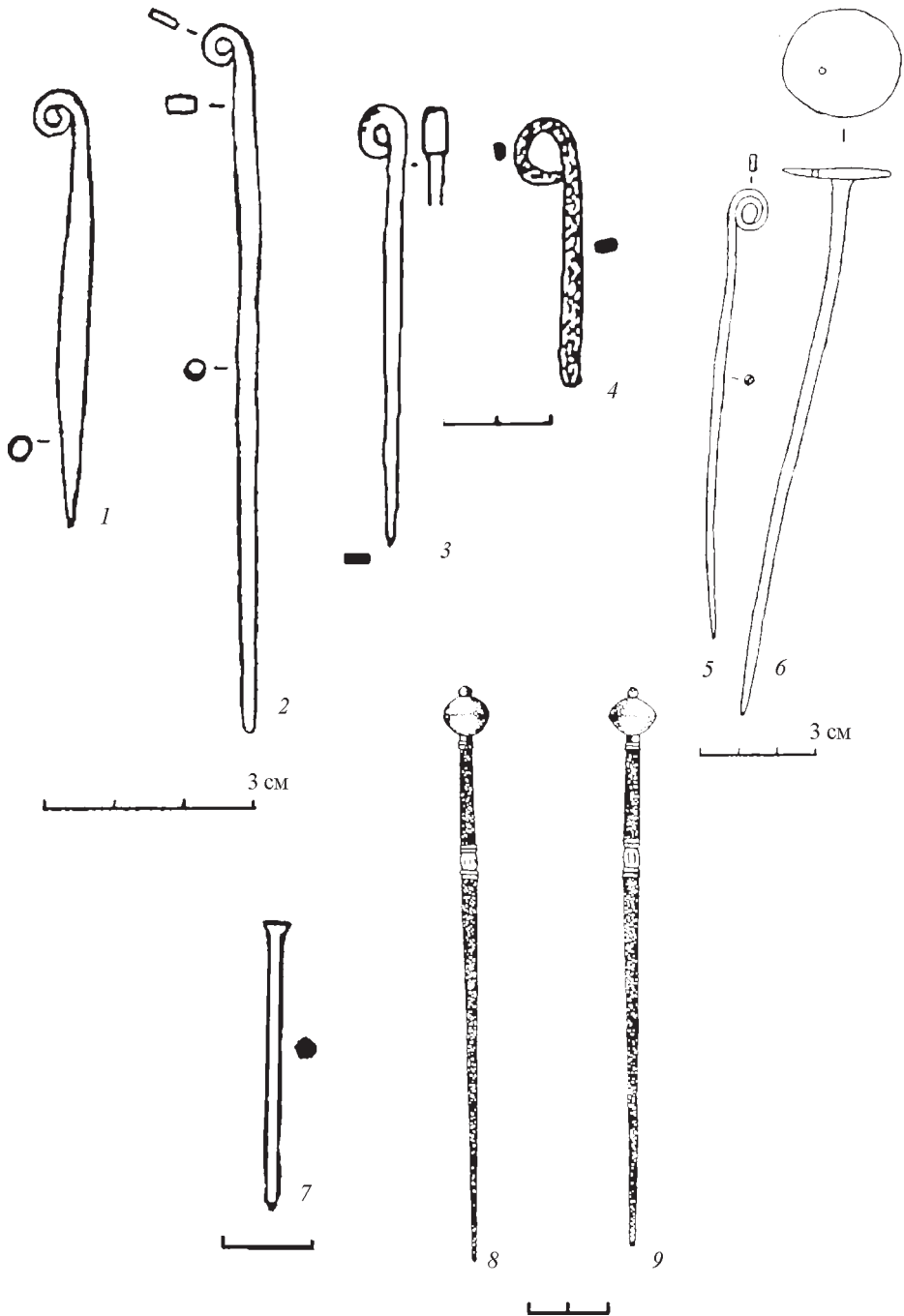

Рис. 77. Шпильки

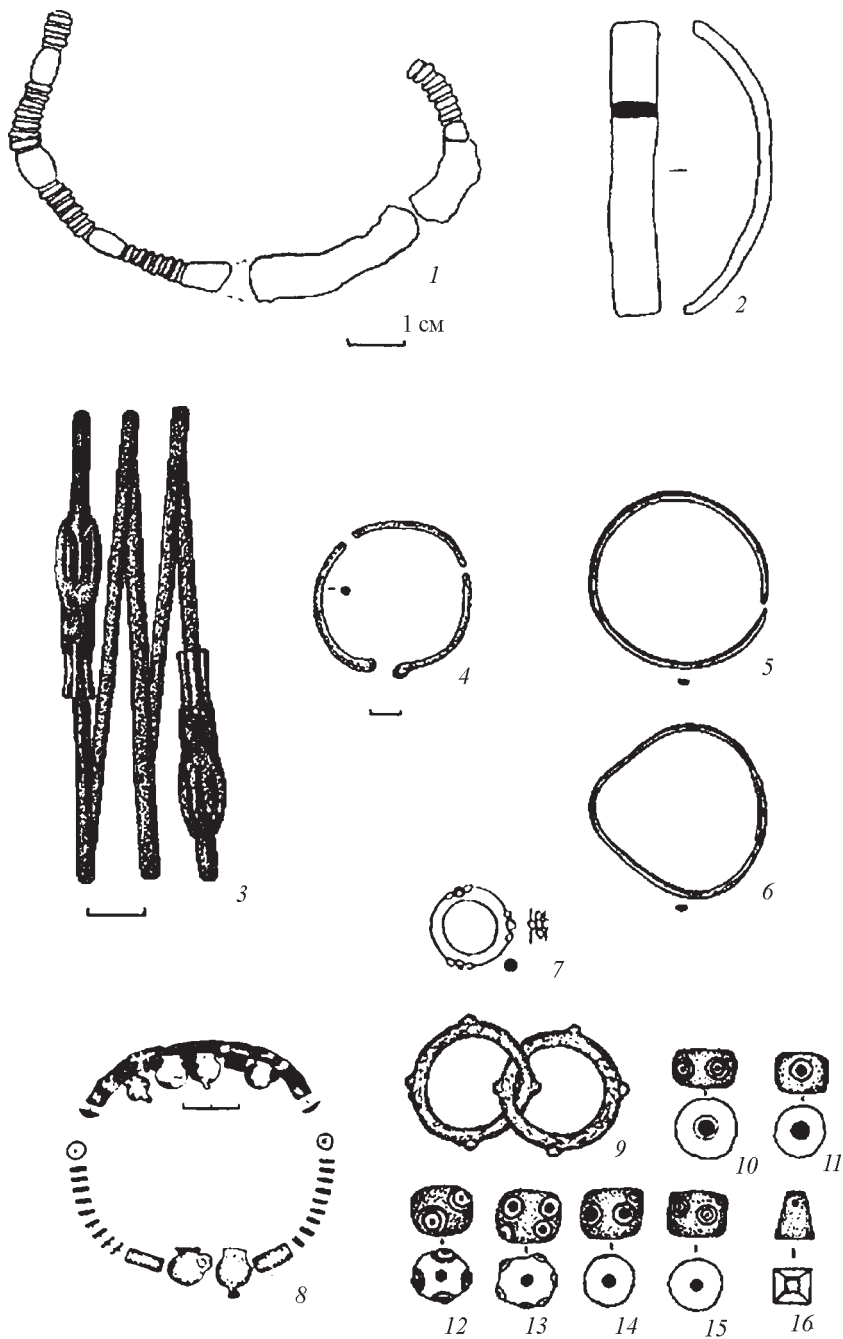

Рис. 78. Браслети

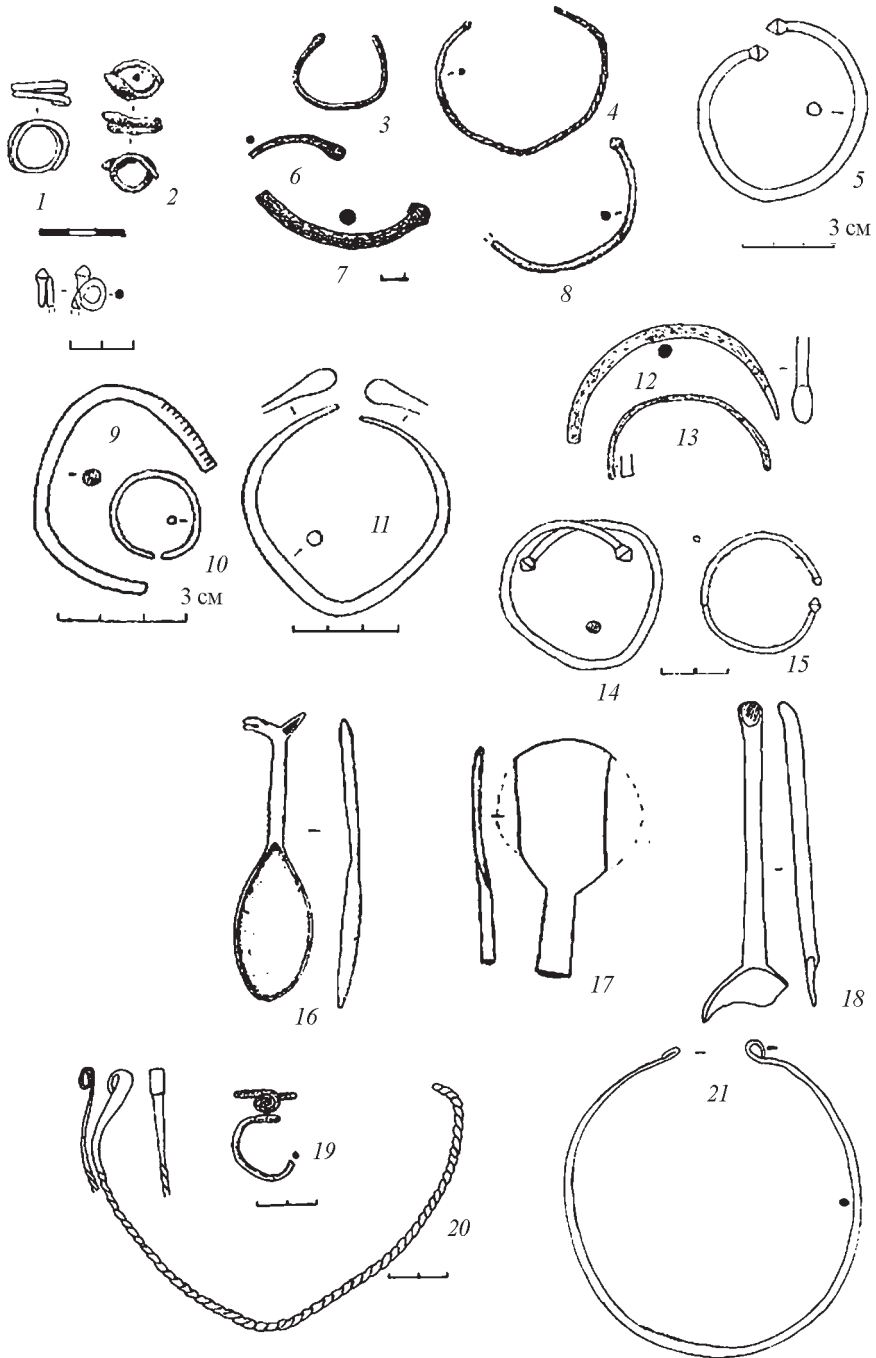

Рис. 79. Браслети, скроневі кільця, ложечки та гривни

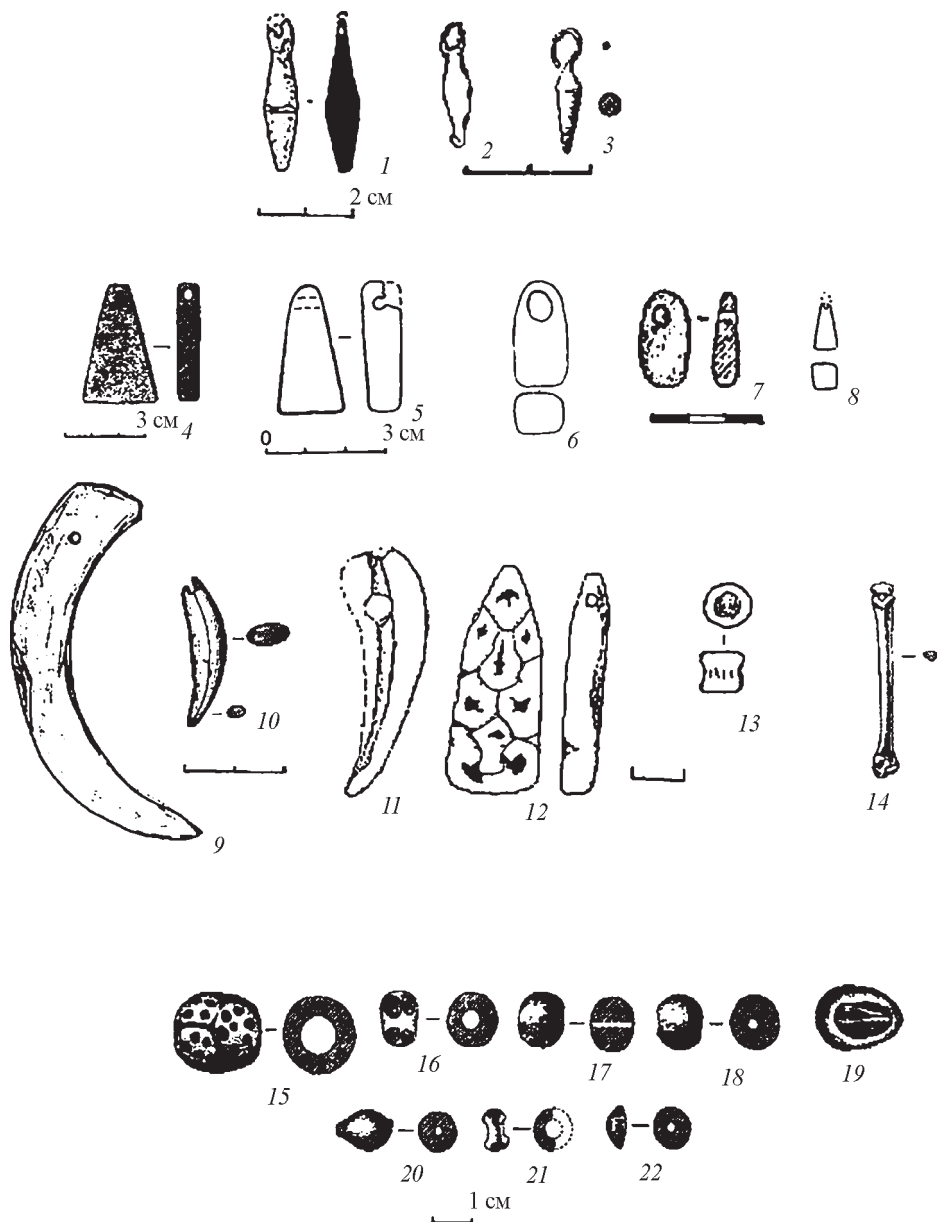

Рис. 80. Підвіски та намисто

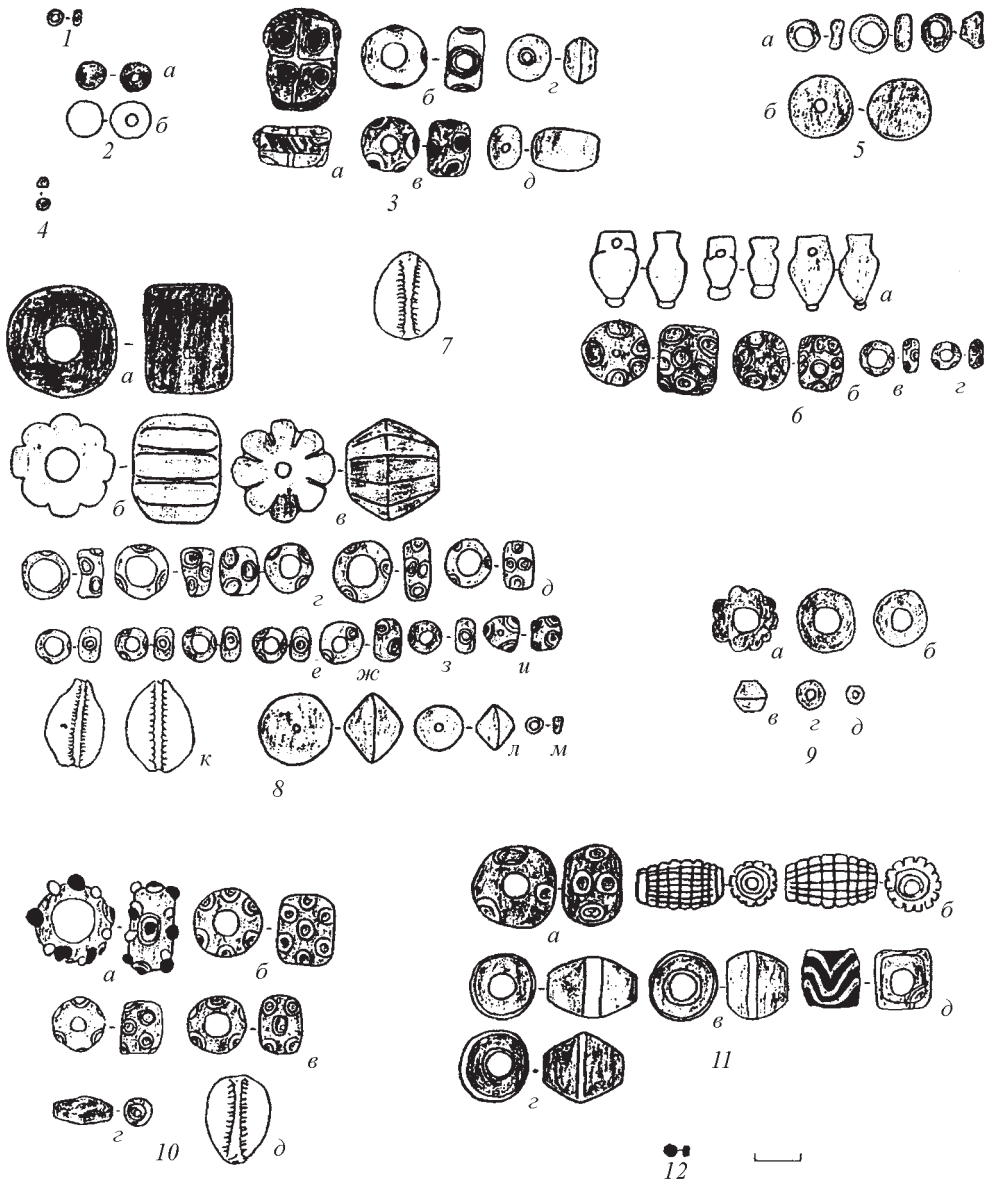

Рис. 81. Намисто та підвіски Пісочинського могильника (за Л.І. Бабенком)

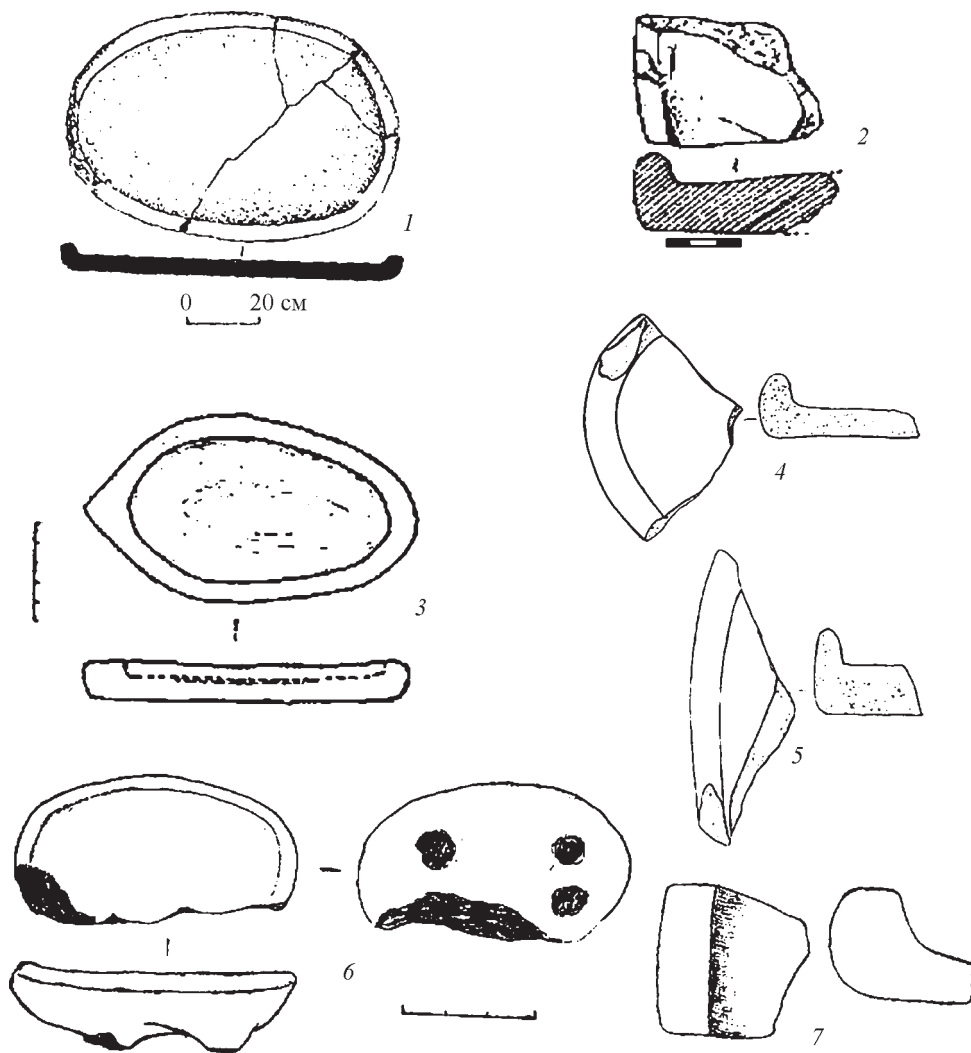

Рис. 82. Кам'яні блюда та їх глиняна модель

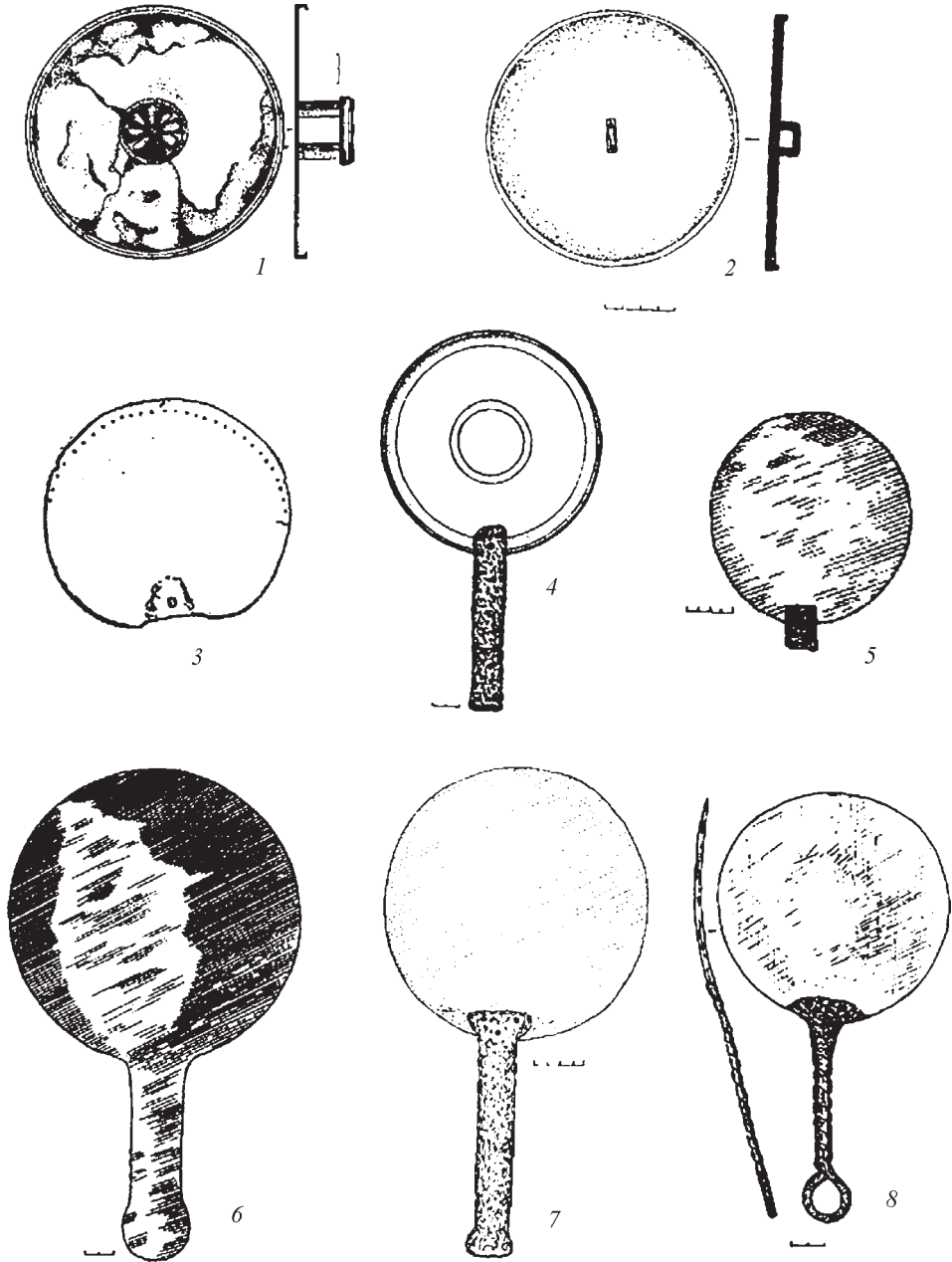

Рис. 83. Дзеркала

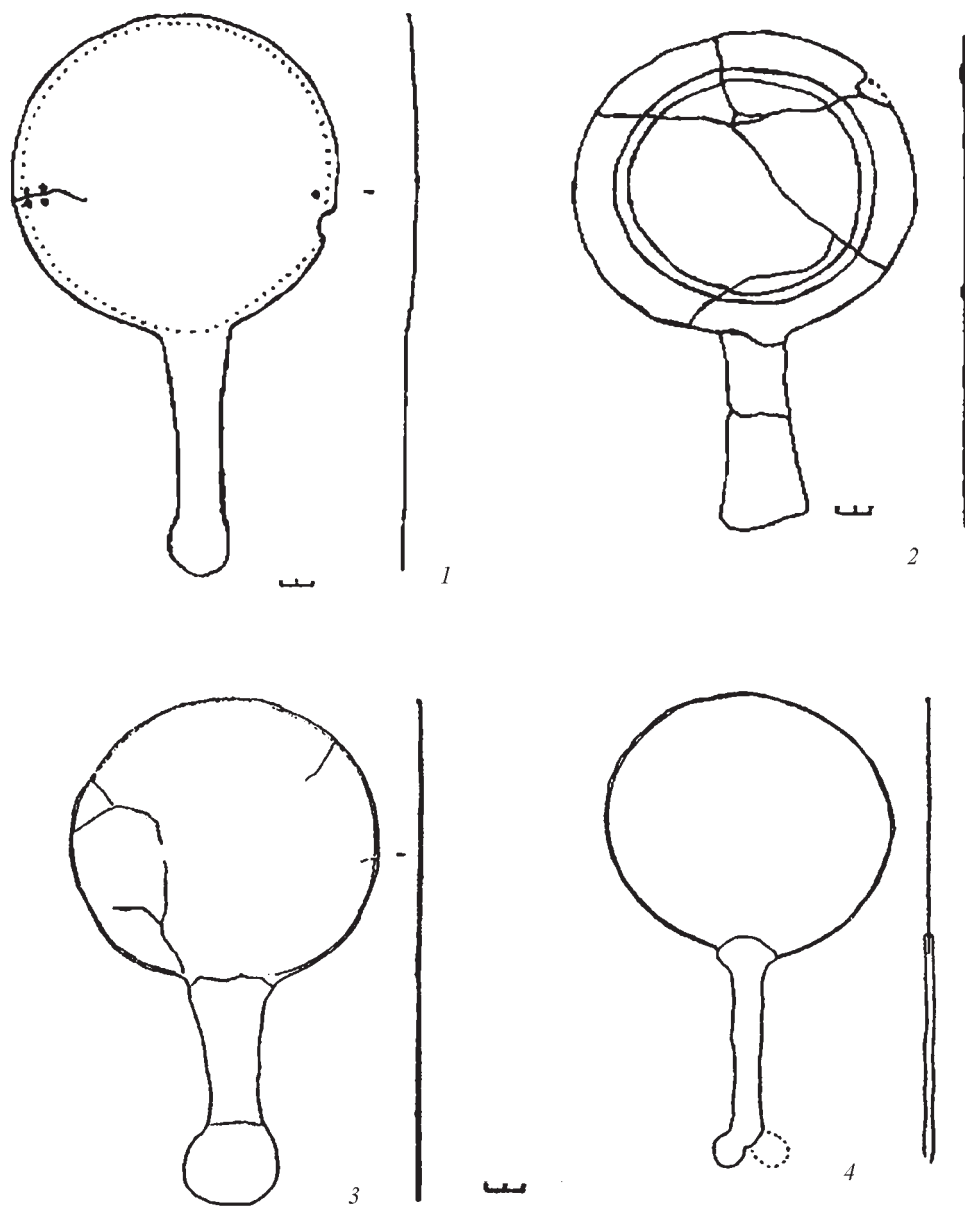

Рис. 84. Дзеркала Пісочинського могильника

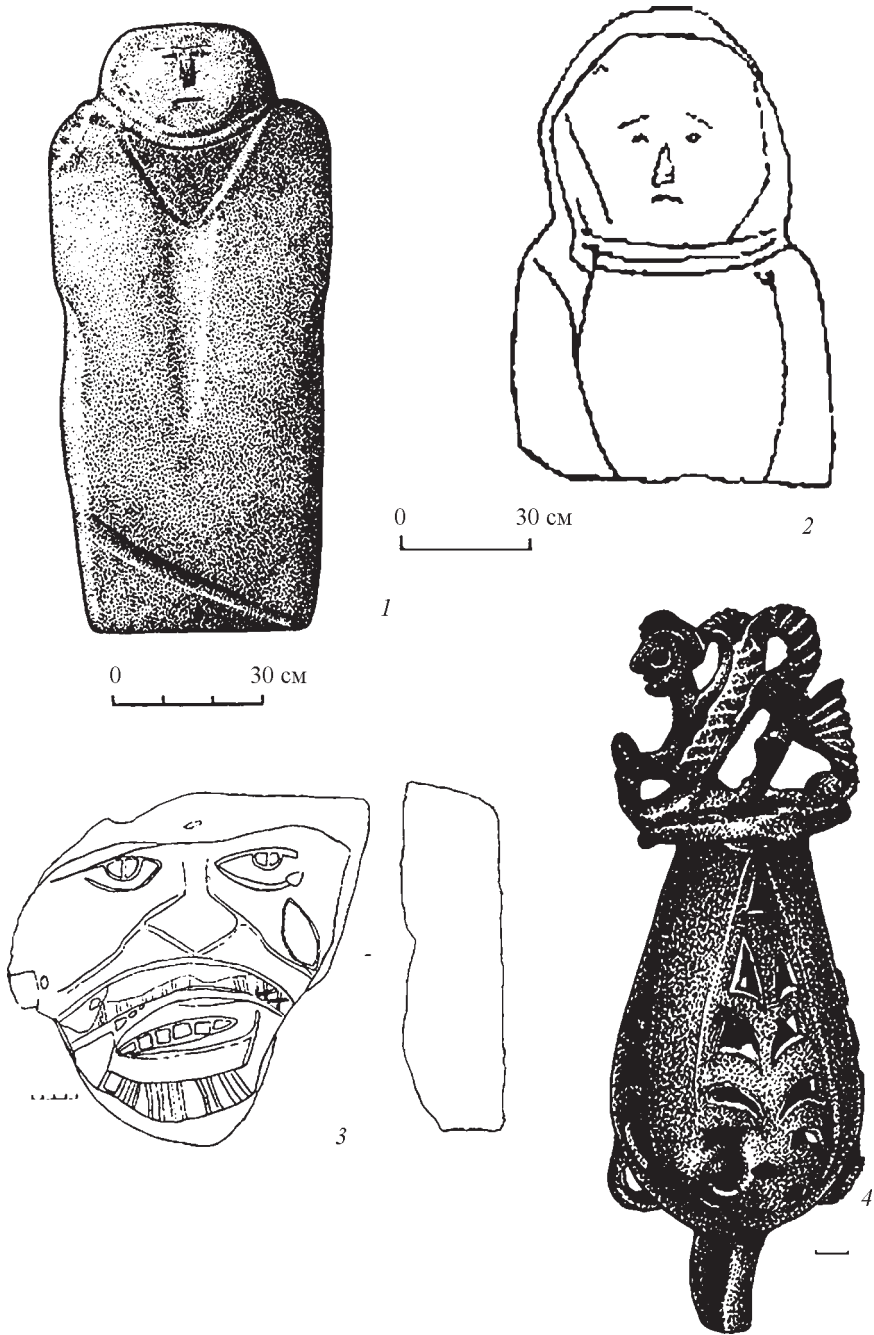

Рис. 85. Кам'яні антропоморфні скульптури та бронзове навершя

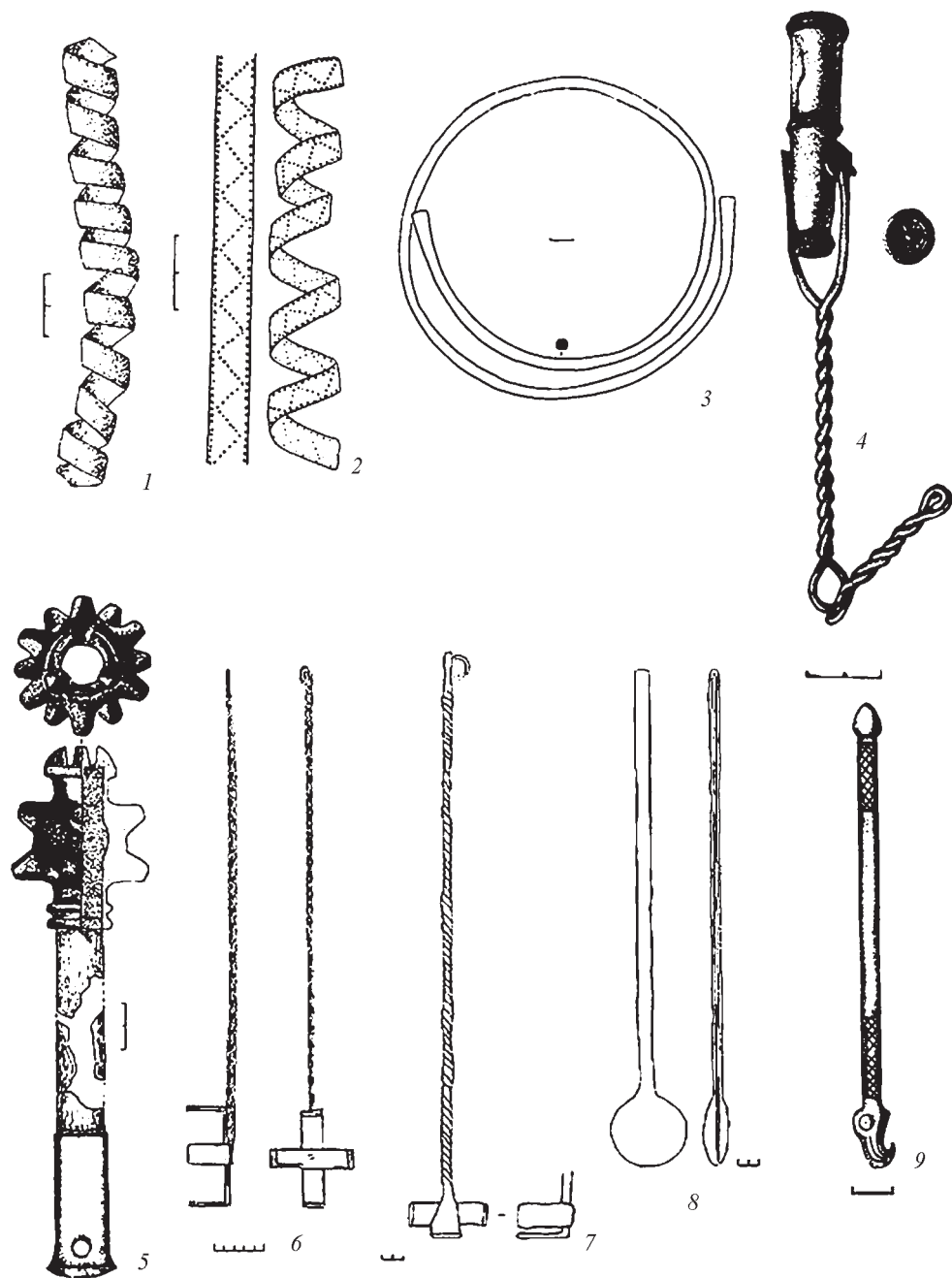

Рис. 86. Речі з поховань знаті

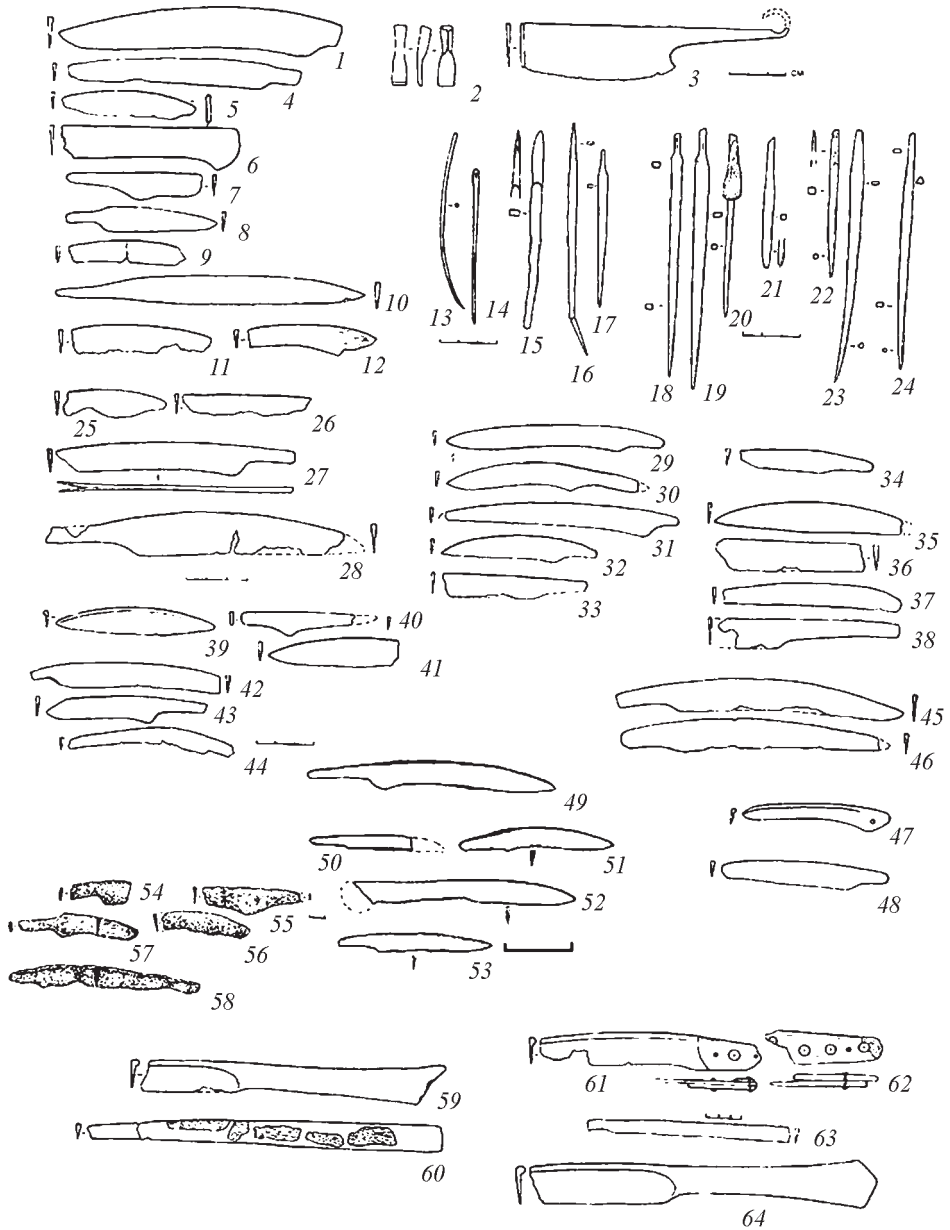

Рис. 87. Залізні знаряддя праці

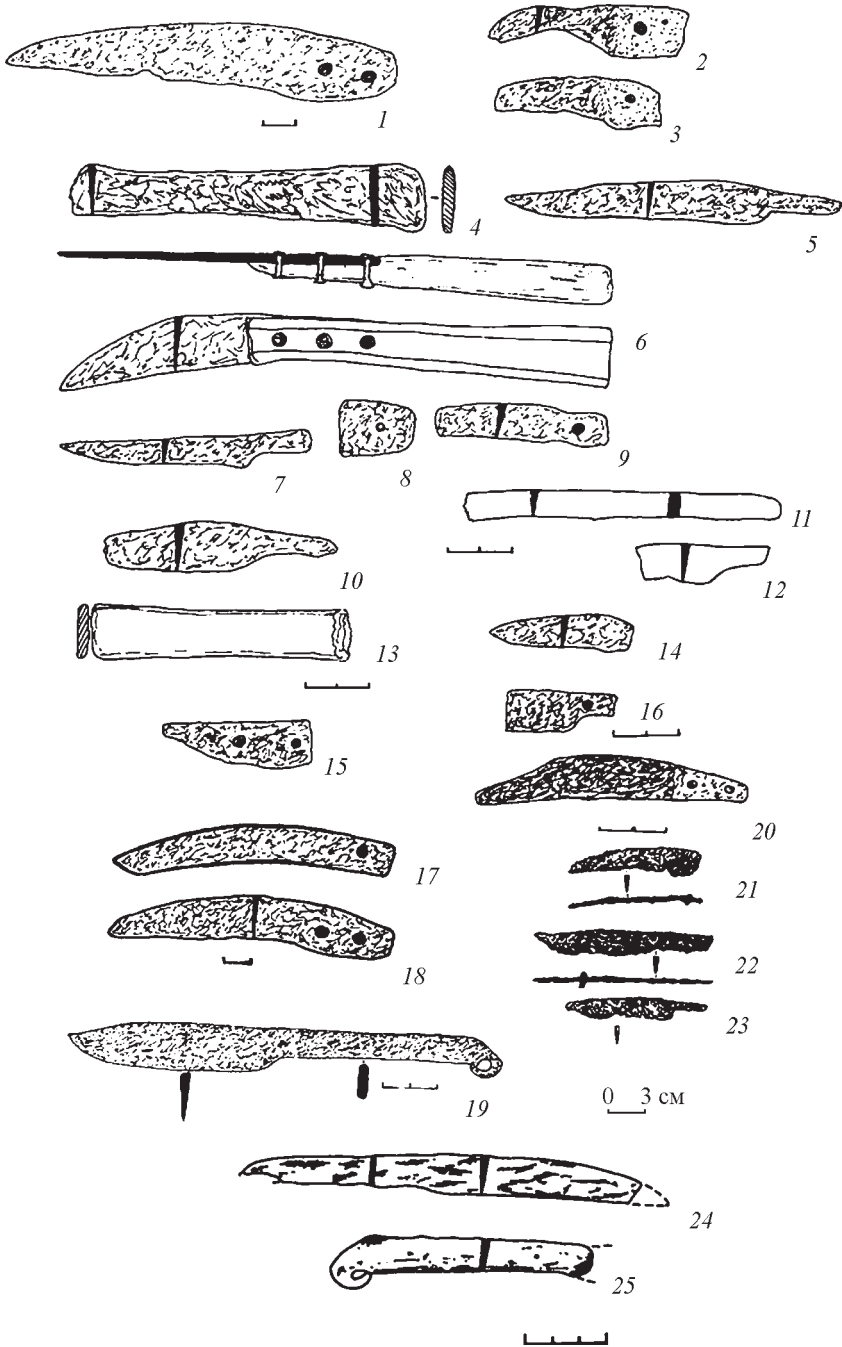

Рис. 88. Ножі

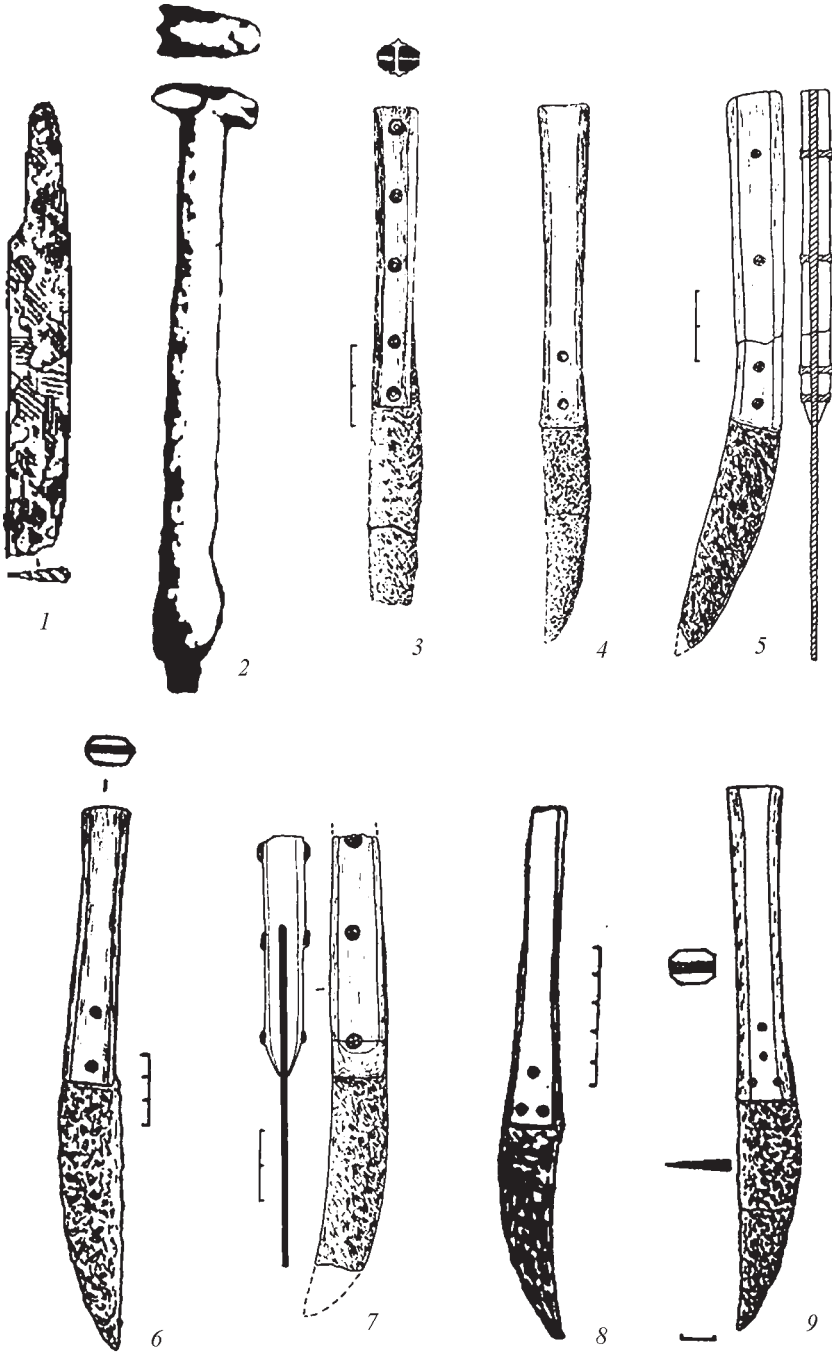

Рис. 89. Ножі поховань скіфської доби

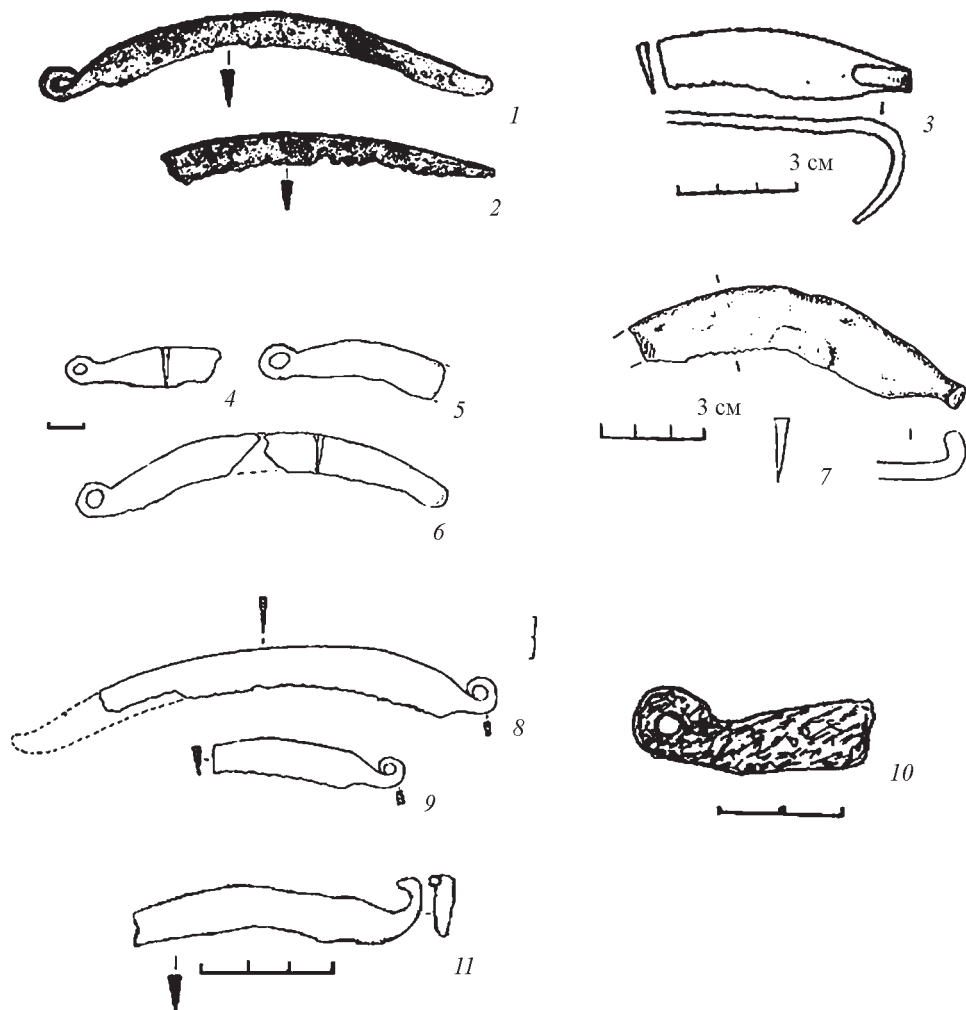

Рис. 90. Залізні серпи

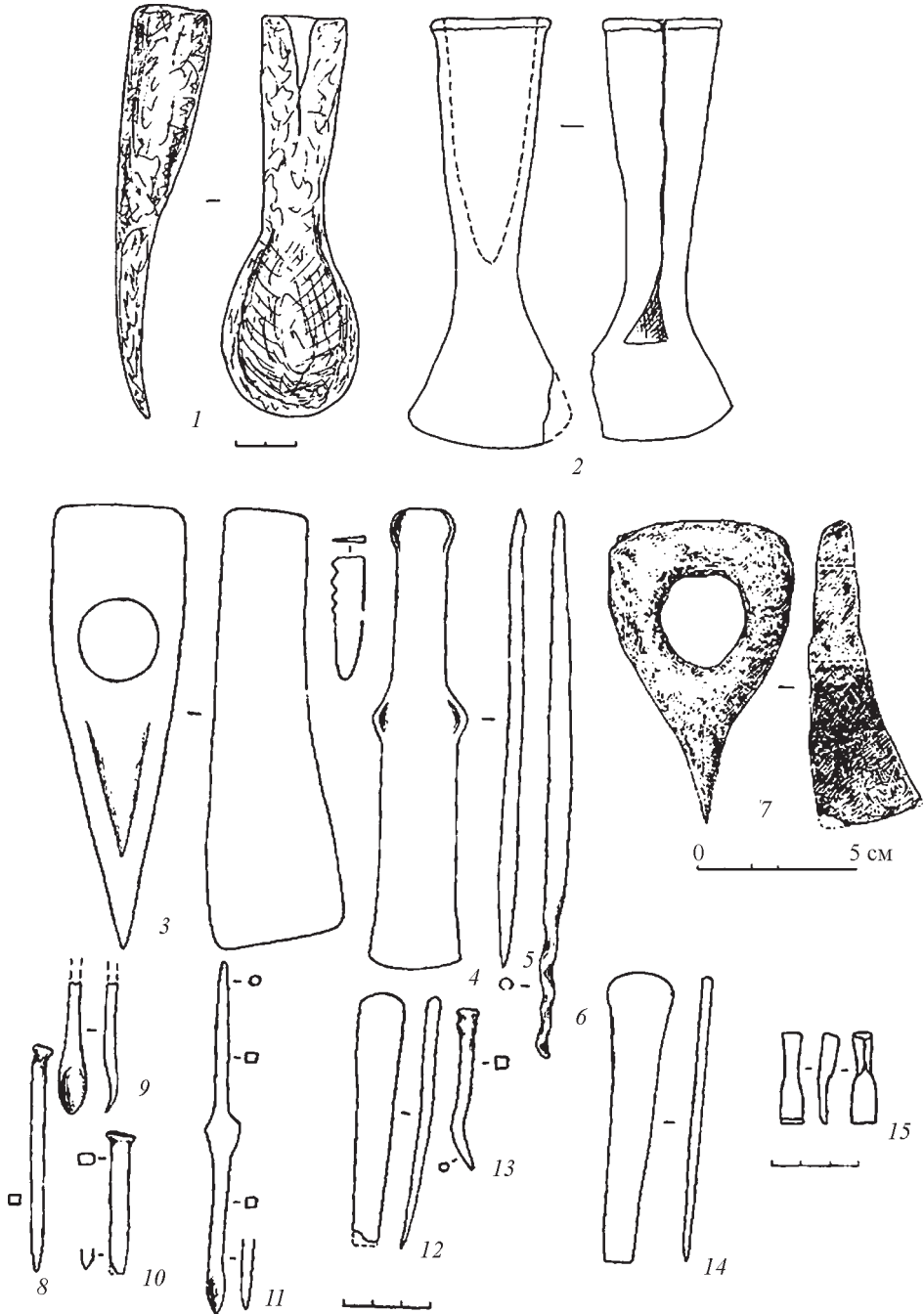

Рис. 91. Залізні знаряддя праці

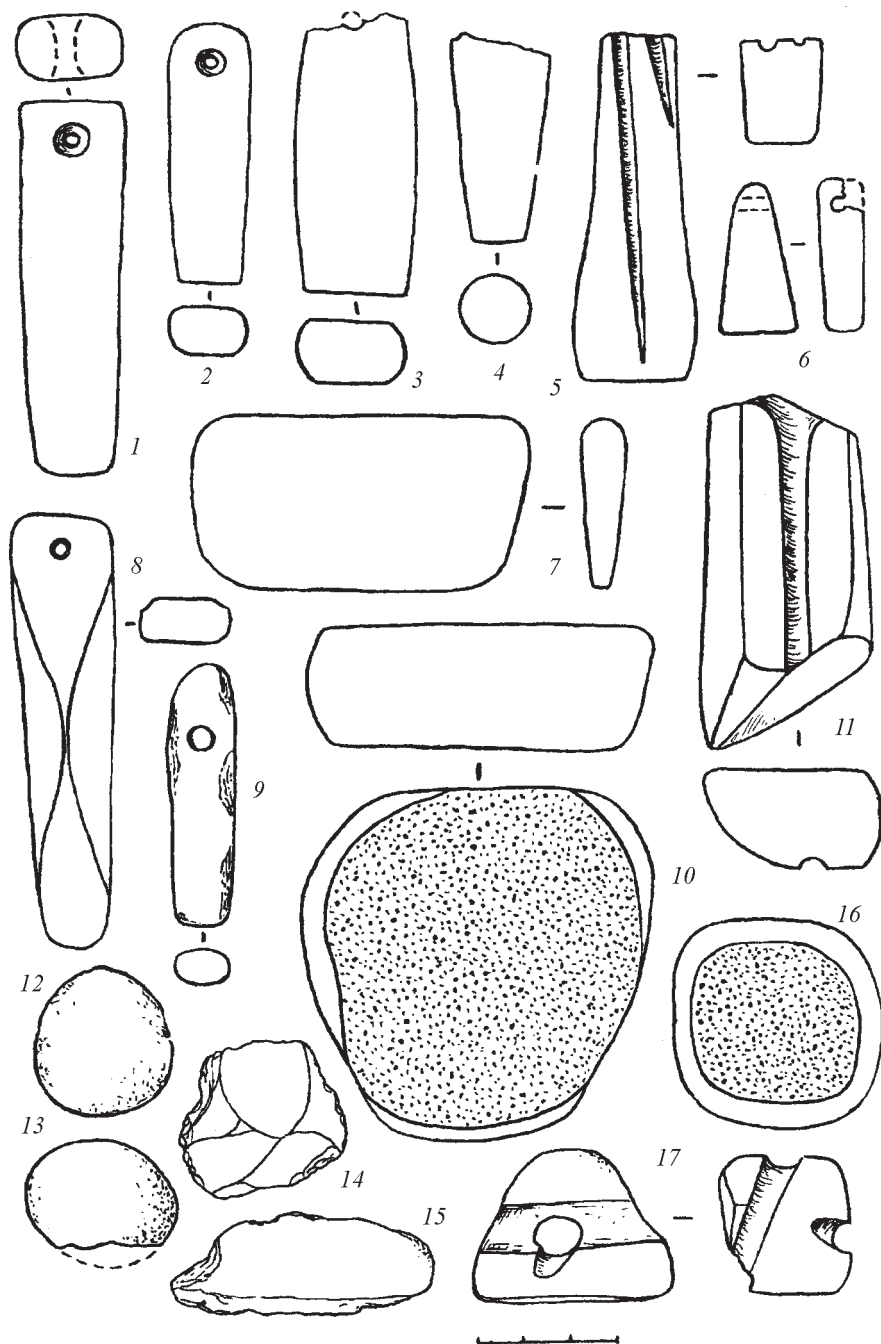

Рис. 92. Кам'яні знаряддя праці Люботинського городища (за Б.А. Шрамком)

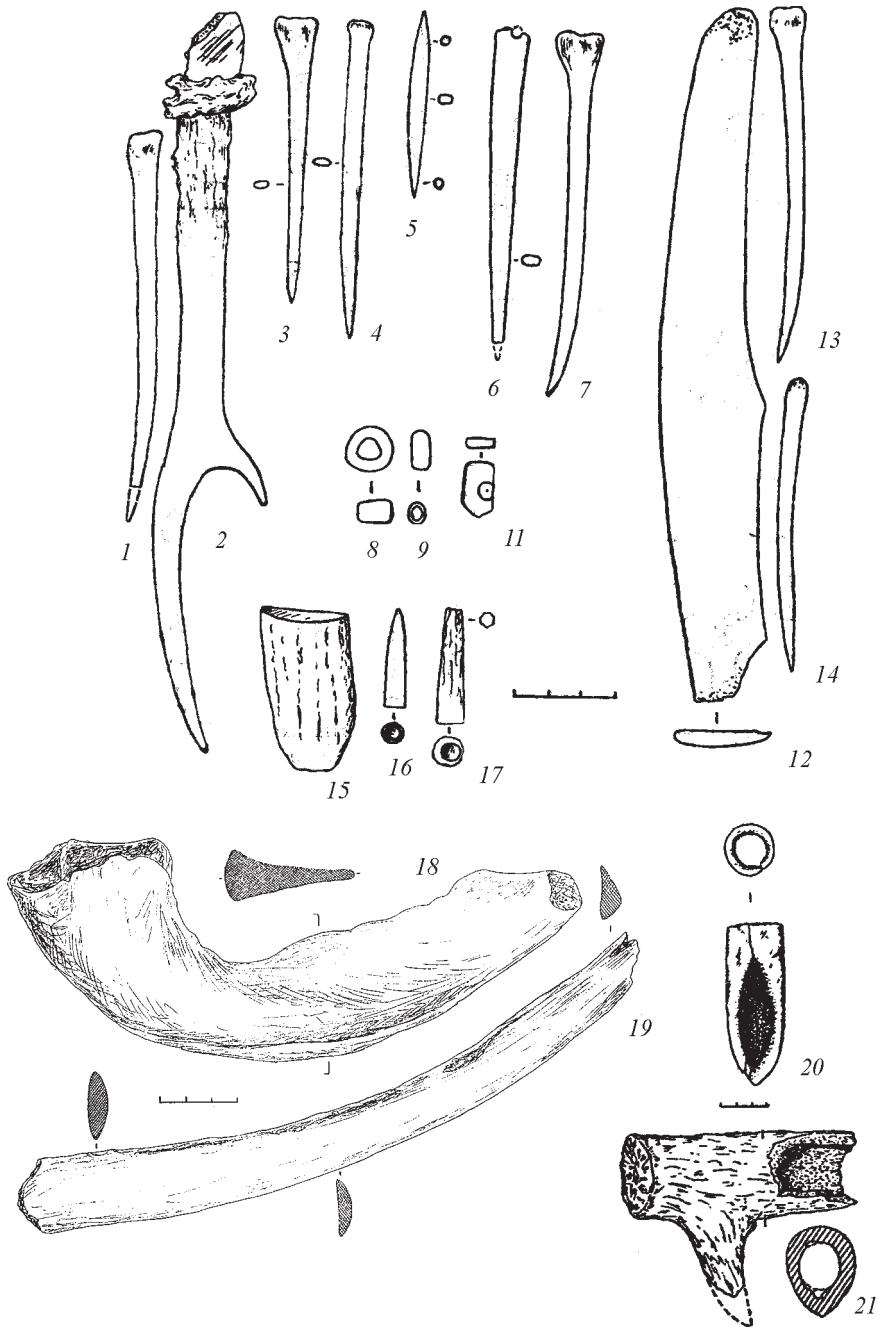

Рис. 93. Знаряддя праці з кістки та рогу

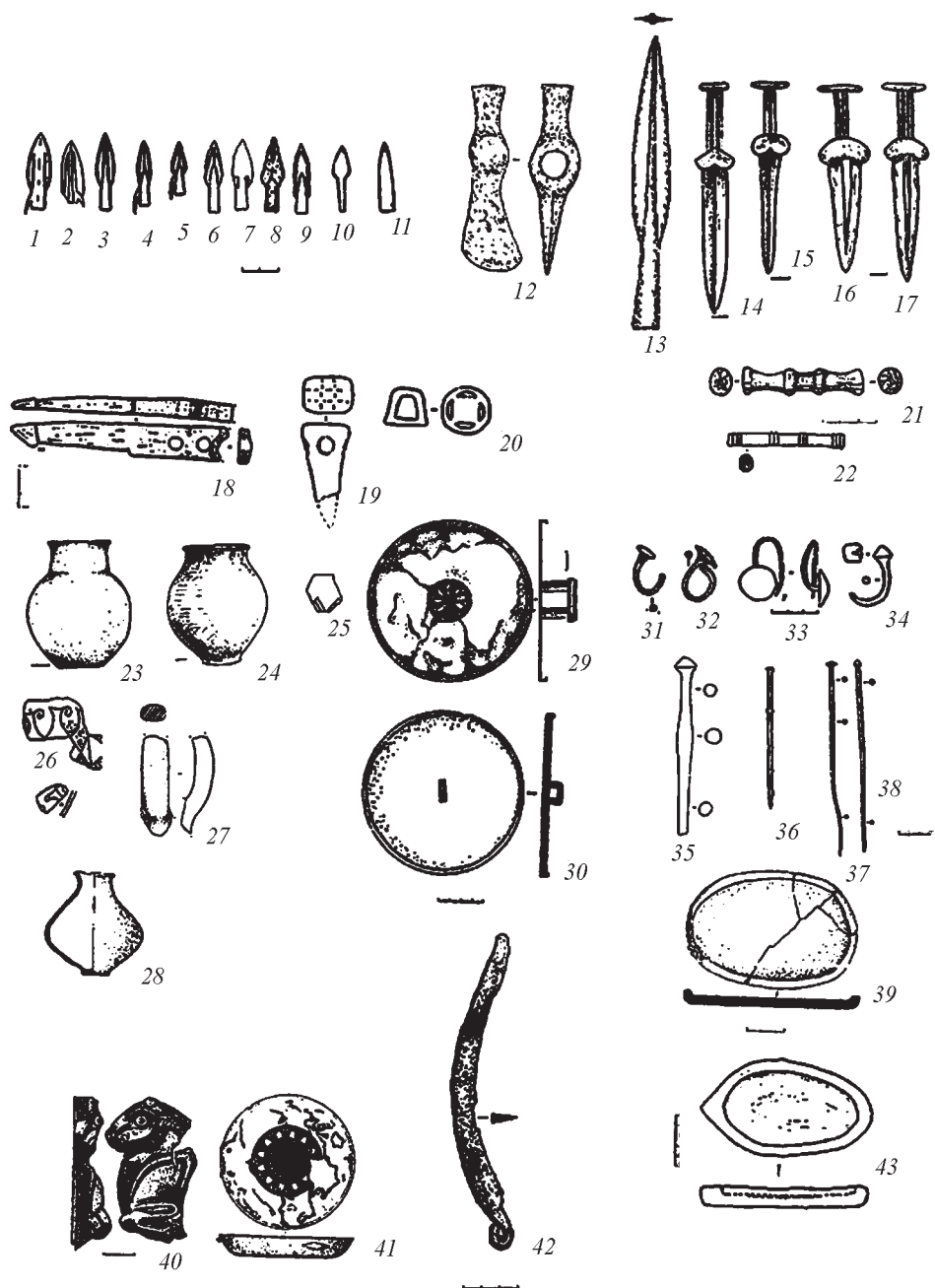

Рис. 94. Комплекс матеріальної культури ранньоскіфського часу

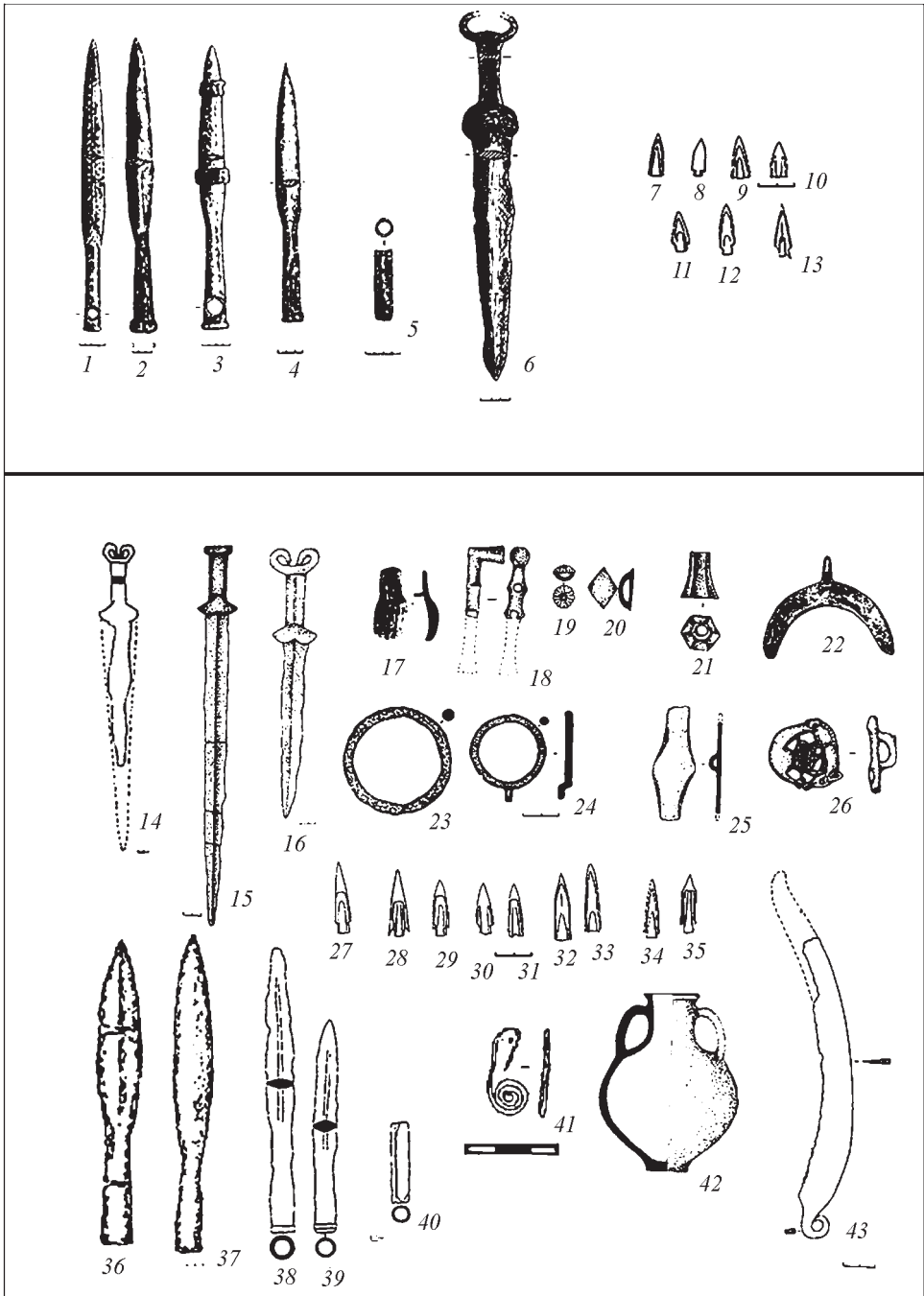

Рис. 95. Комплекс матеріальної культури середньоскіфського часу

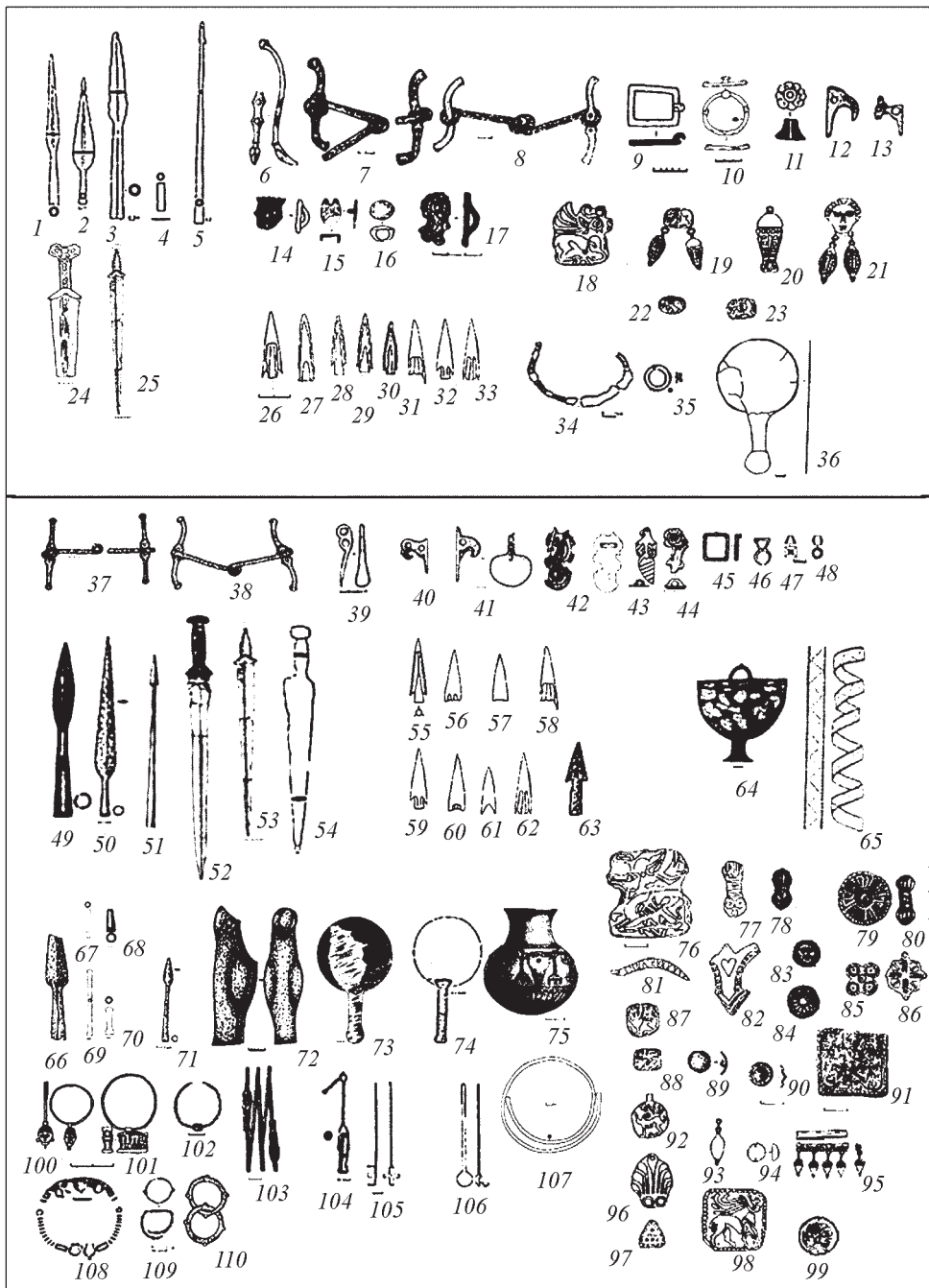

Рис. 96. Комплекс матеріальної культури пізньоскіфського часу

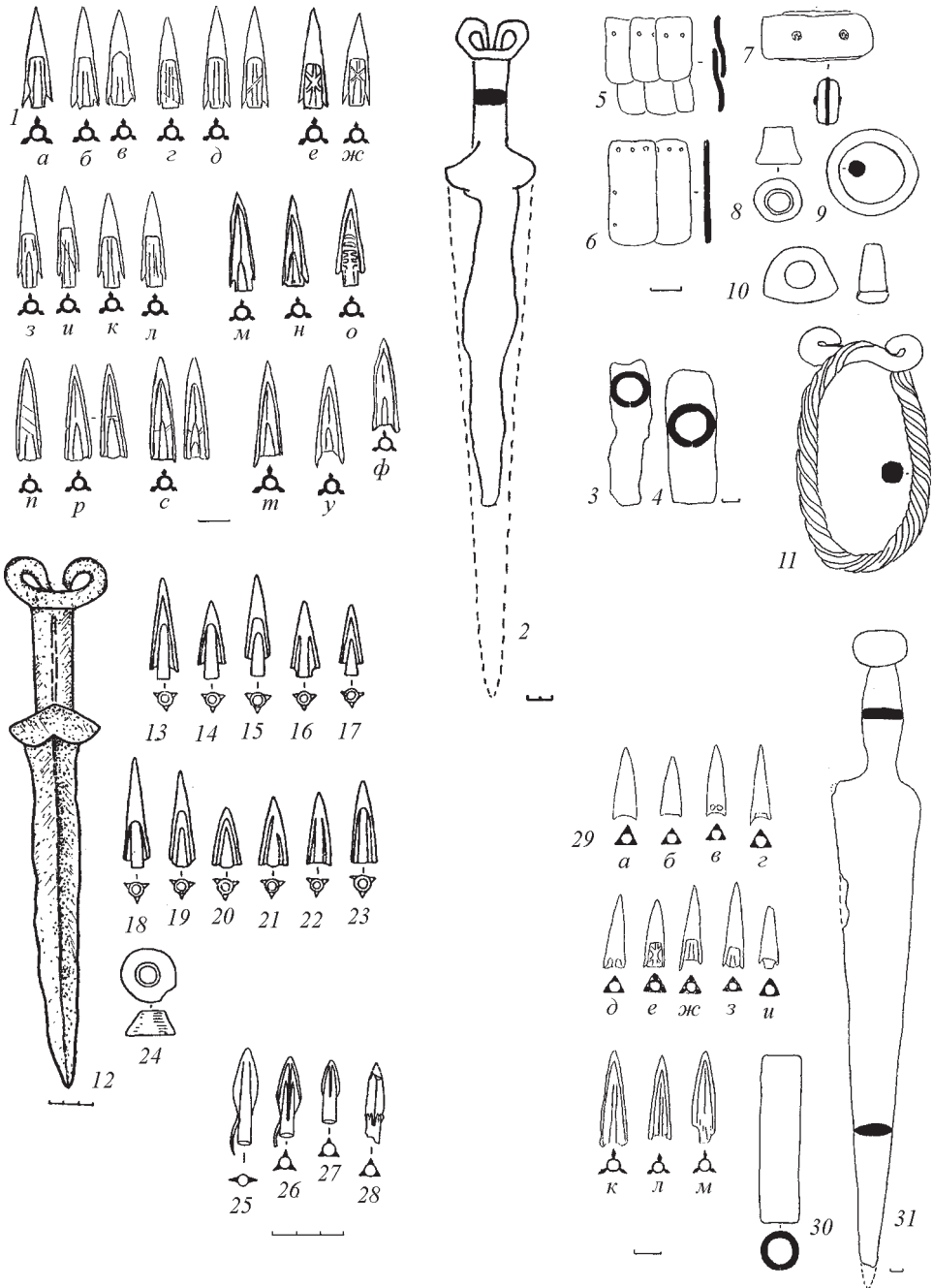

Рис. 97. Комплекси знахідок з поховань

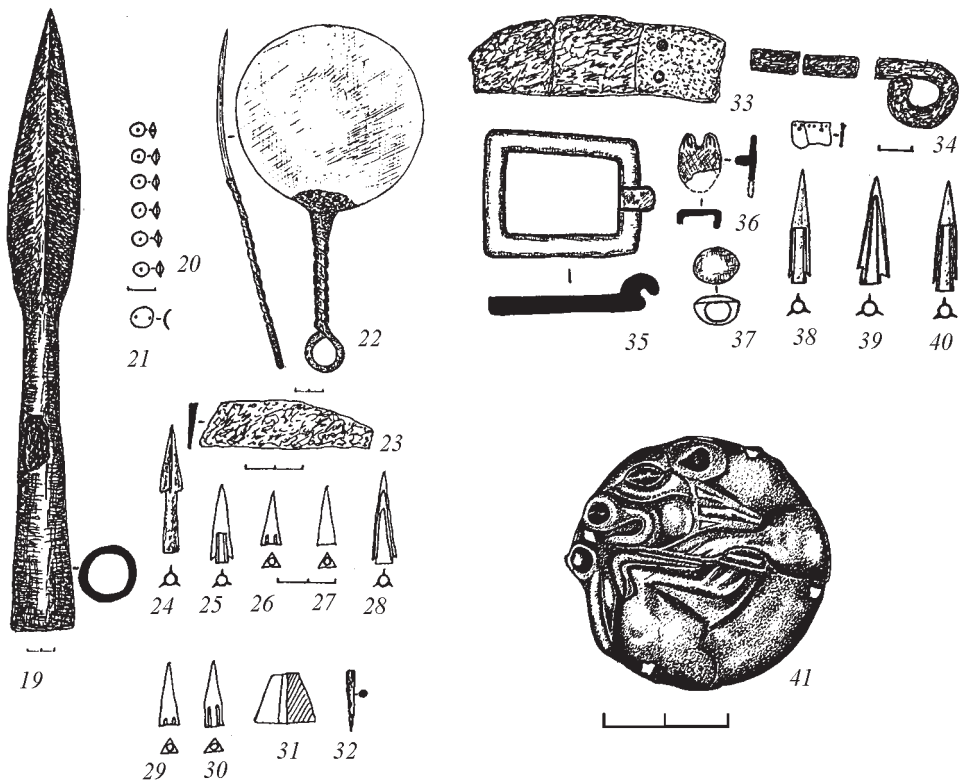
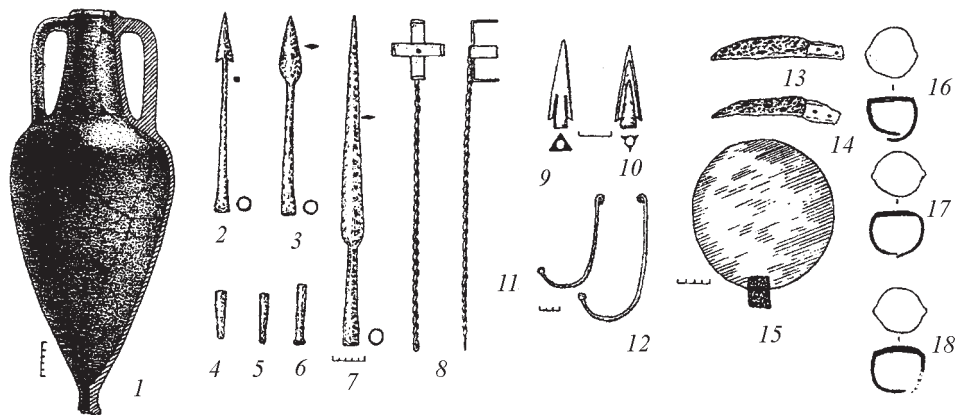

Рис. 98. Комплекси знахідок з поховань

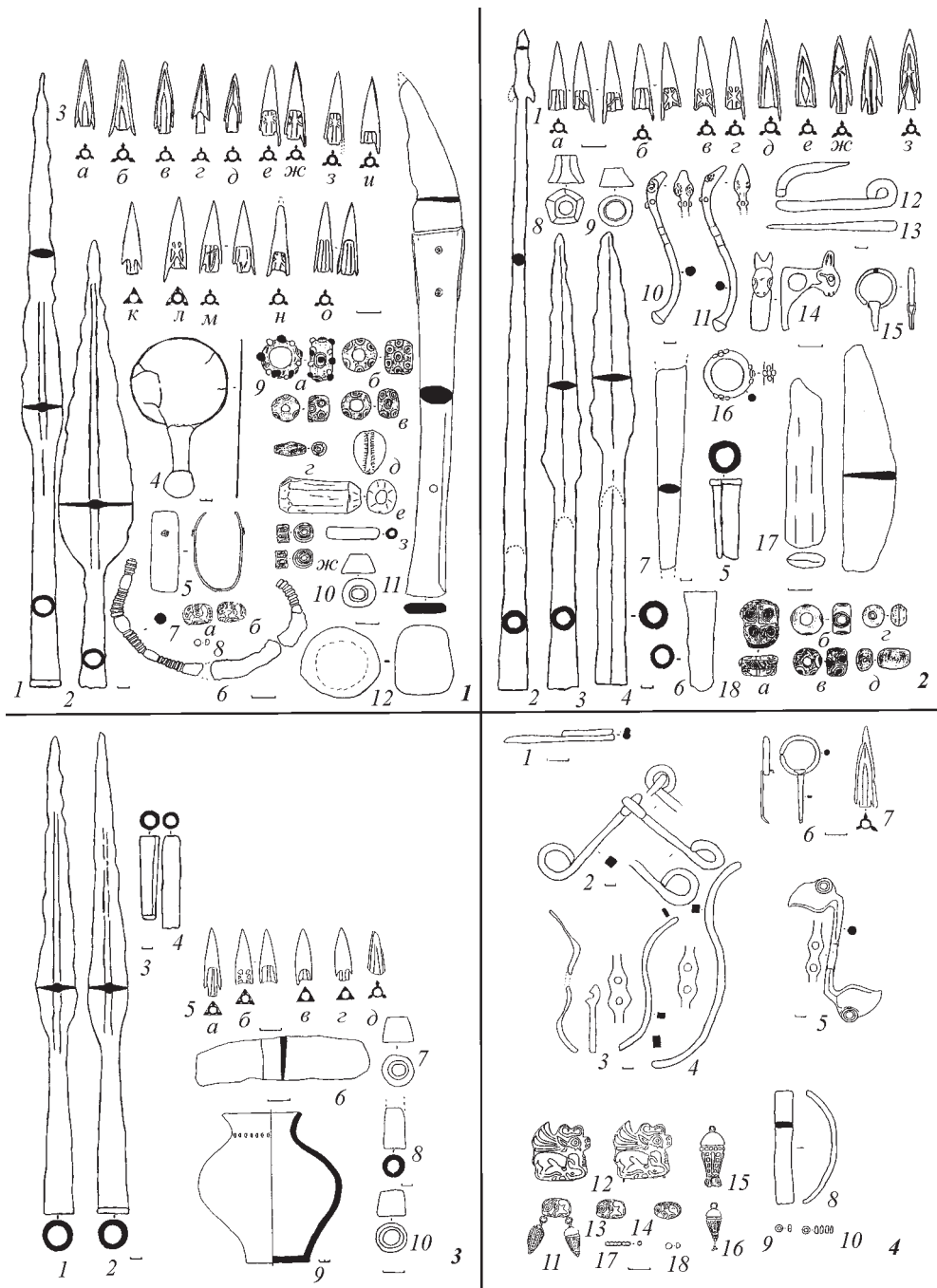

Рис. 99. Комплекси поховань кінця V— першої половини IV ст. з Пісочинського могильника (за Л.І. Бабенком):

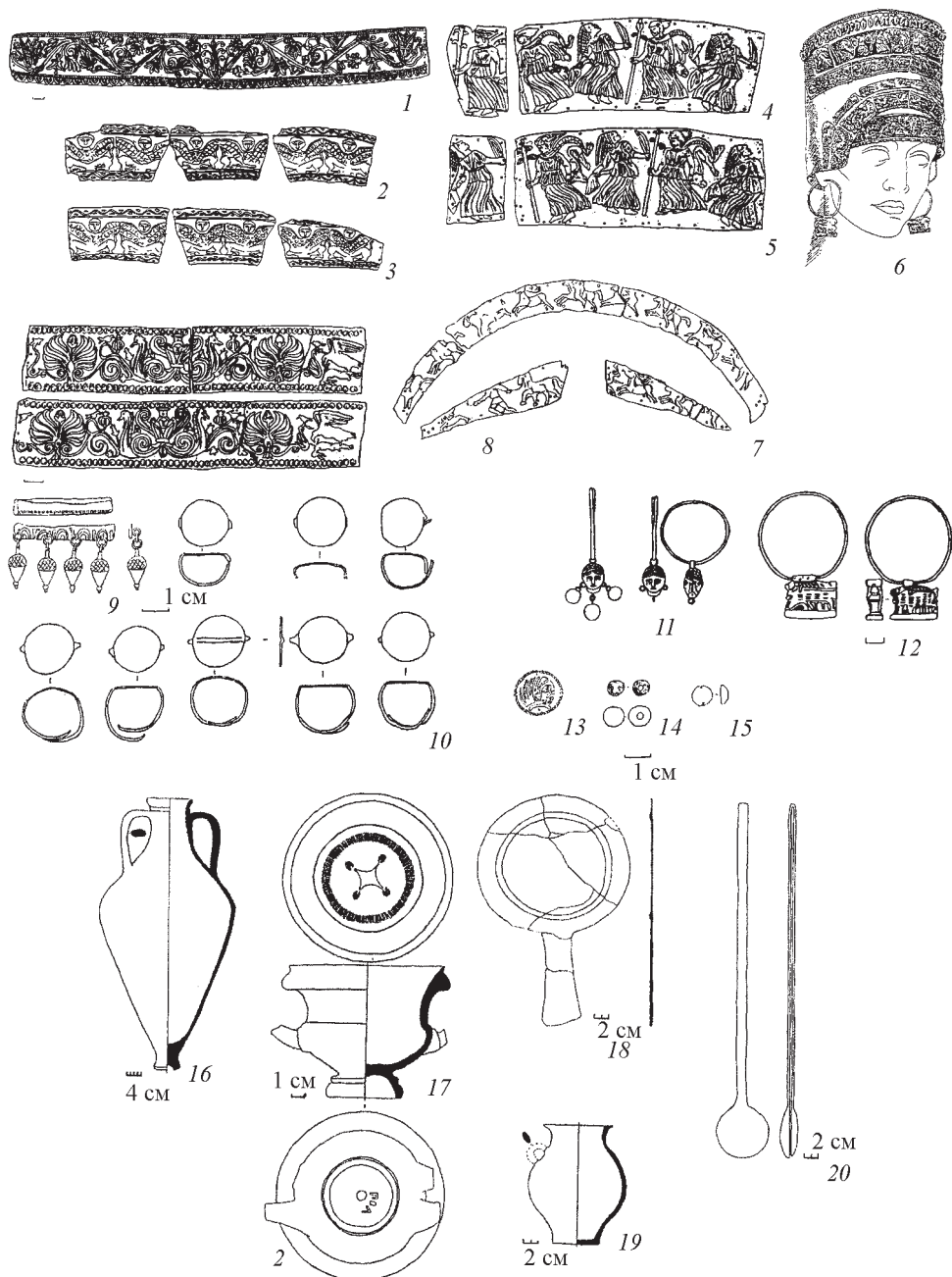

Рис. 100. Комплекс знахідок з поховання № 1 кургану № 8 Пісочинського могильника (за Л.І. Бабенком)

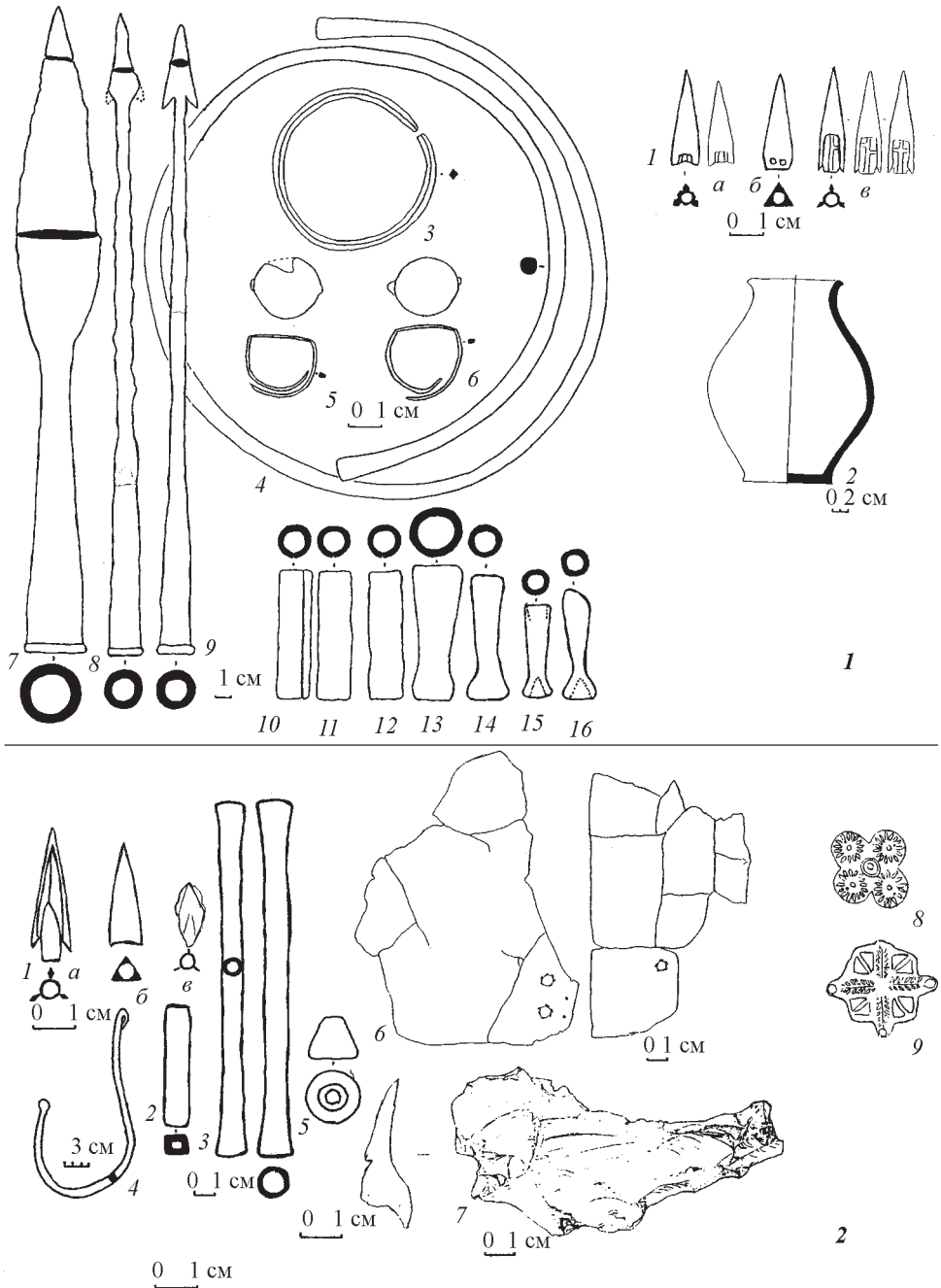

Рис. 101. Комплекси знахідок з поховань Пісочинського могильника (за Л.І. Бабенком)

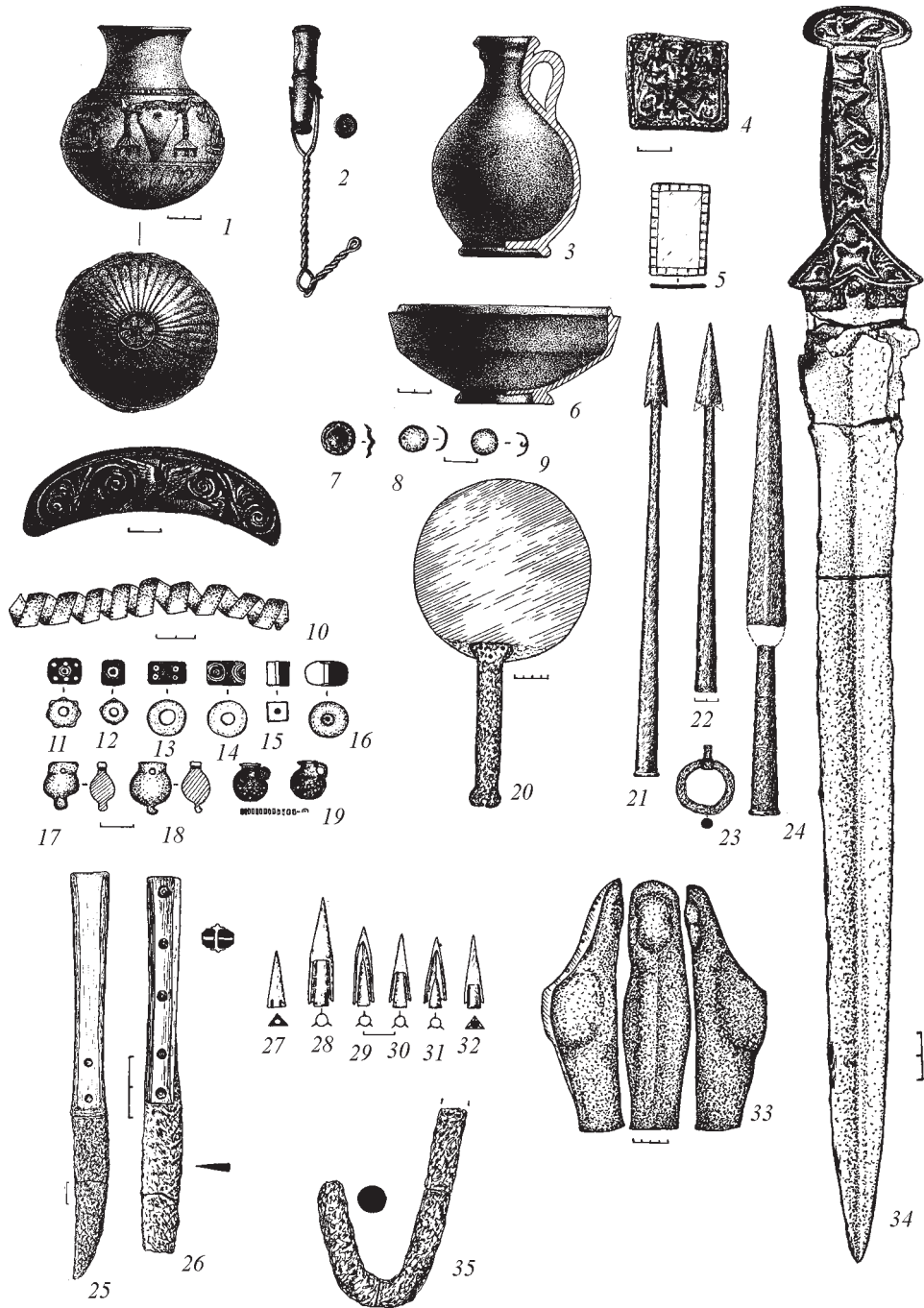

Рис. 102. Комплекс знахідок з кургану № 11 третьої групи Старомерчанського могильника (за О.В. Бандуровським та Ю.В. Буйновим)

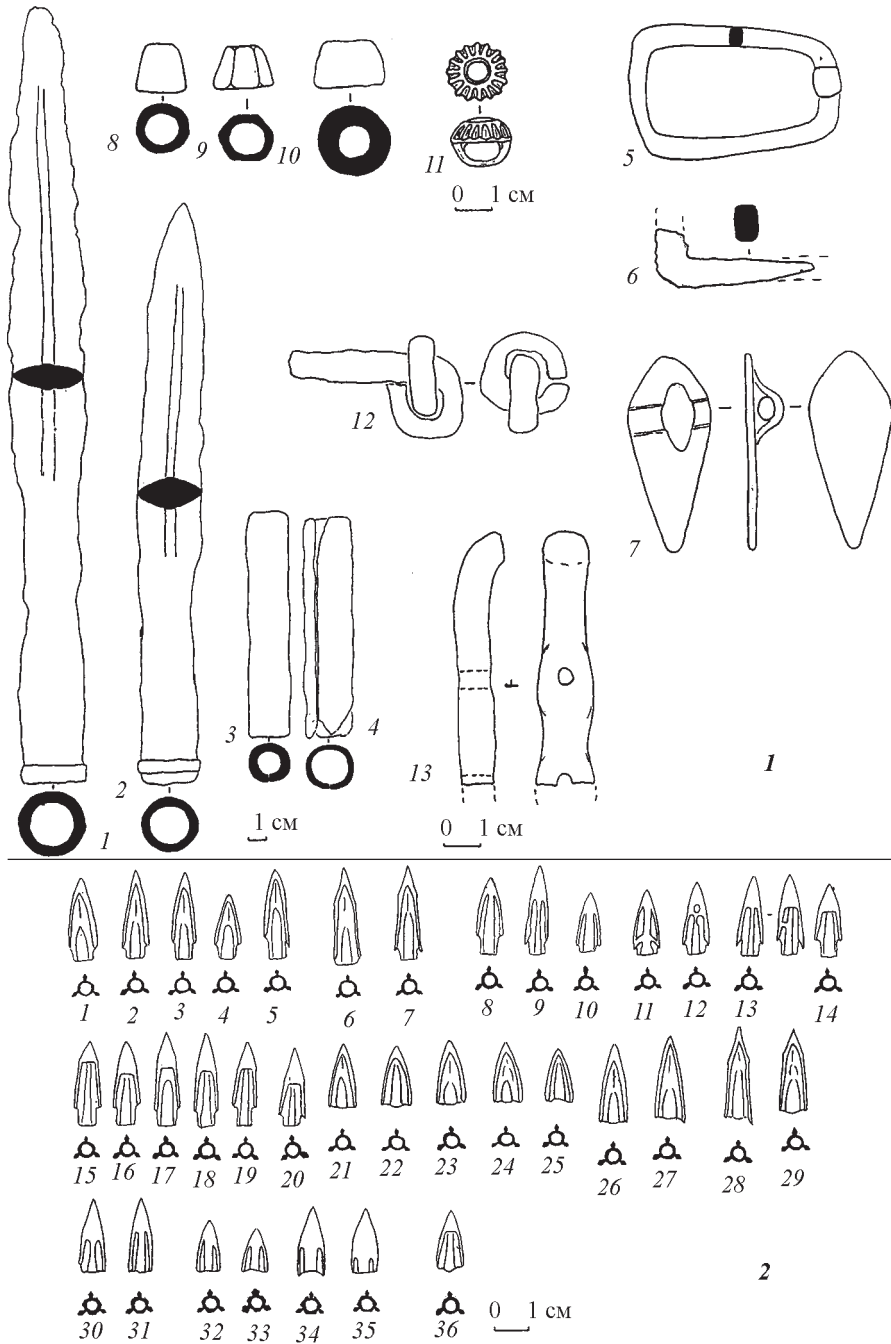
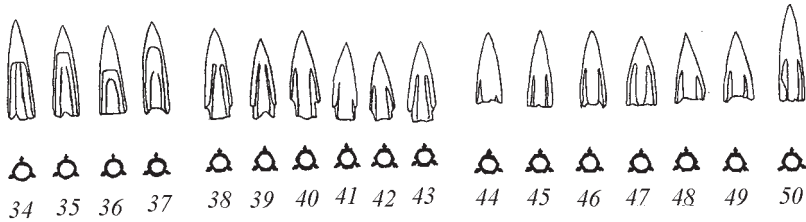
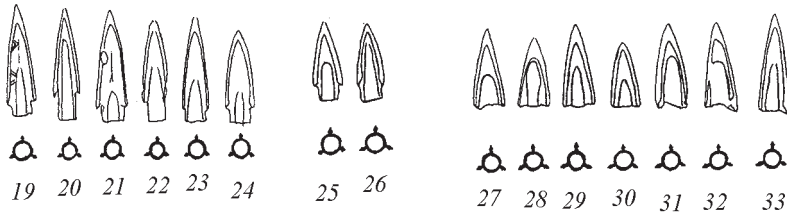
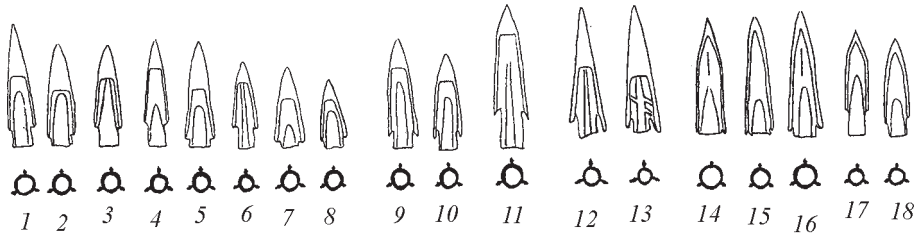
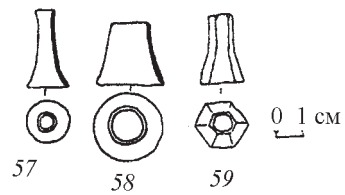
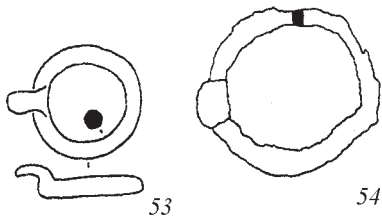
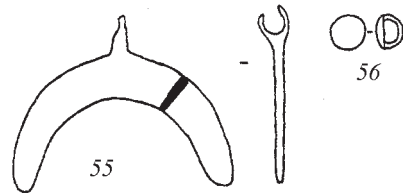
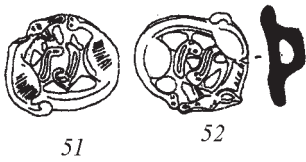

Рис. 103. Комплекс знахідок з кургану біля смт. Коротич (за Л.І. Бабенком)

0 1 см

0 1 см

Рис. 104. Комплекс знахідок з кургану № 5 Протопопівського могильника (за Л.І. Бабенком)

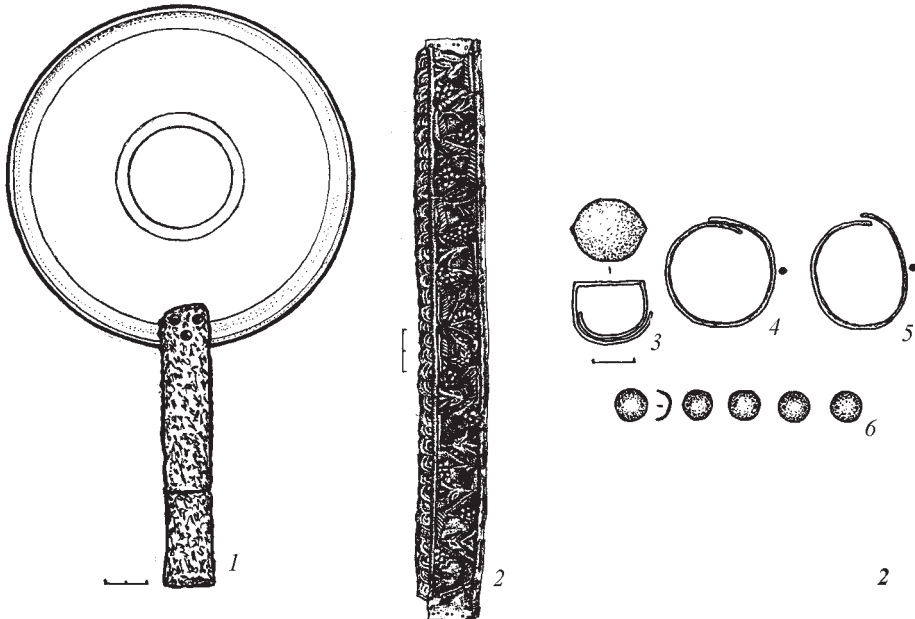
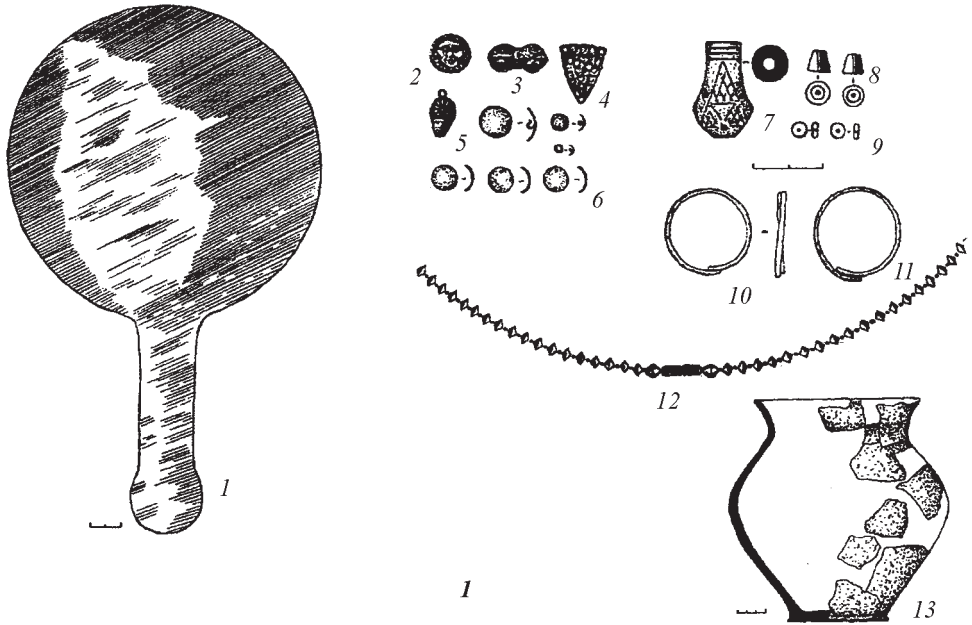

Рис. 105. Комплекс знахідок з курганів № 2 (1) та 8 (2) третьої групи Старо-мерчанського могильника

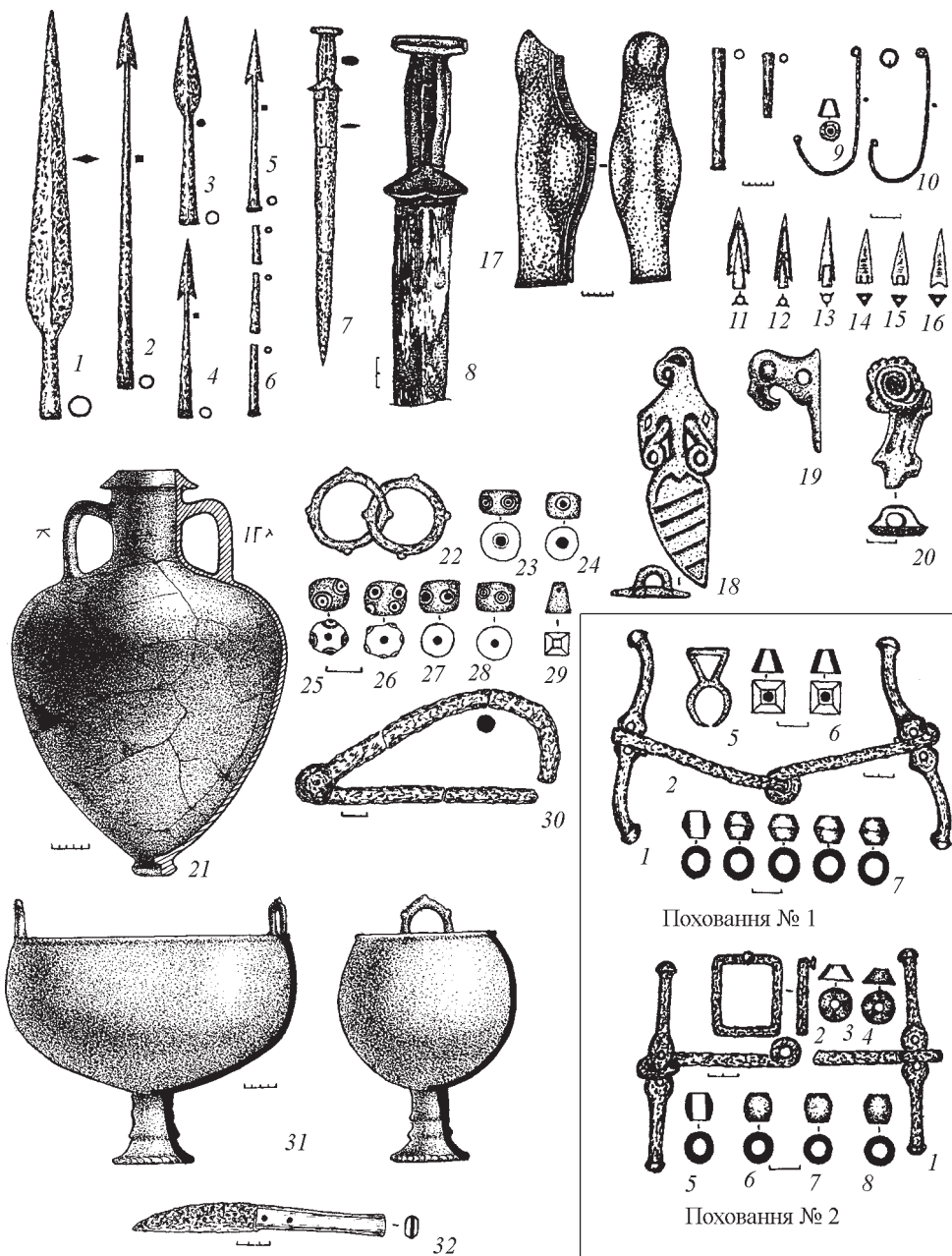

Рис. 106. Комплекс знахідок з кургану № 3 третьої групи Старомерчанського могильника (за О.В. Бандуровським та Ю.В. Буйновим)

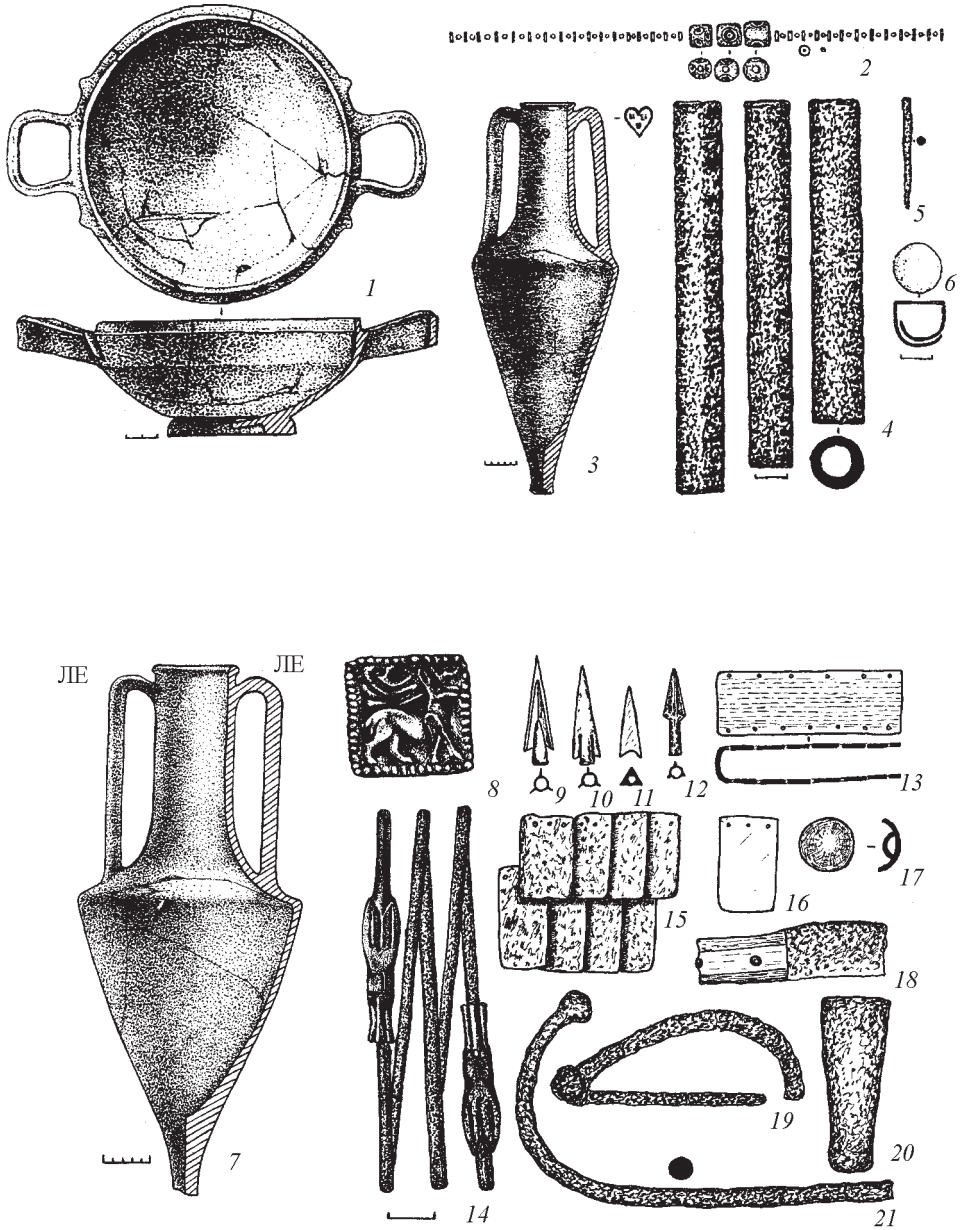

Рис. 107. Комплекс знахідок з курганів № 6 (7—21) та 10 (1—6) третьої групи Старомерчанського могильника (за О.В. Бандуровським та Ю.В. Буйновим)

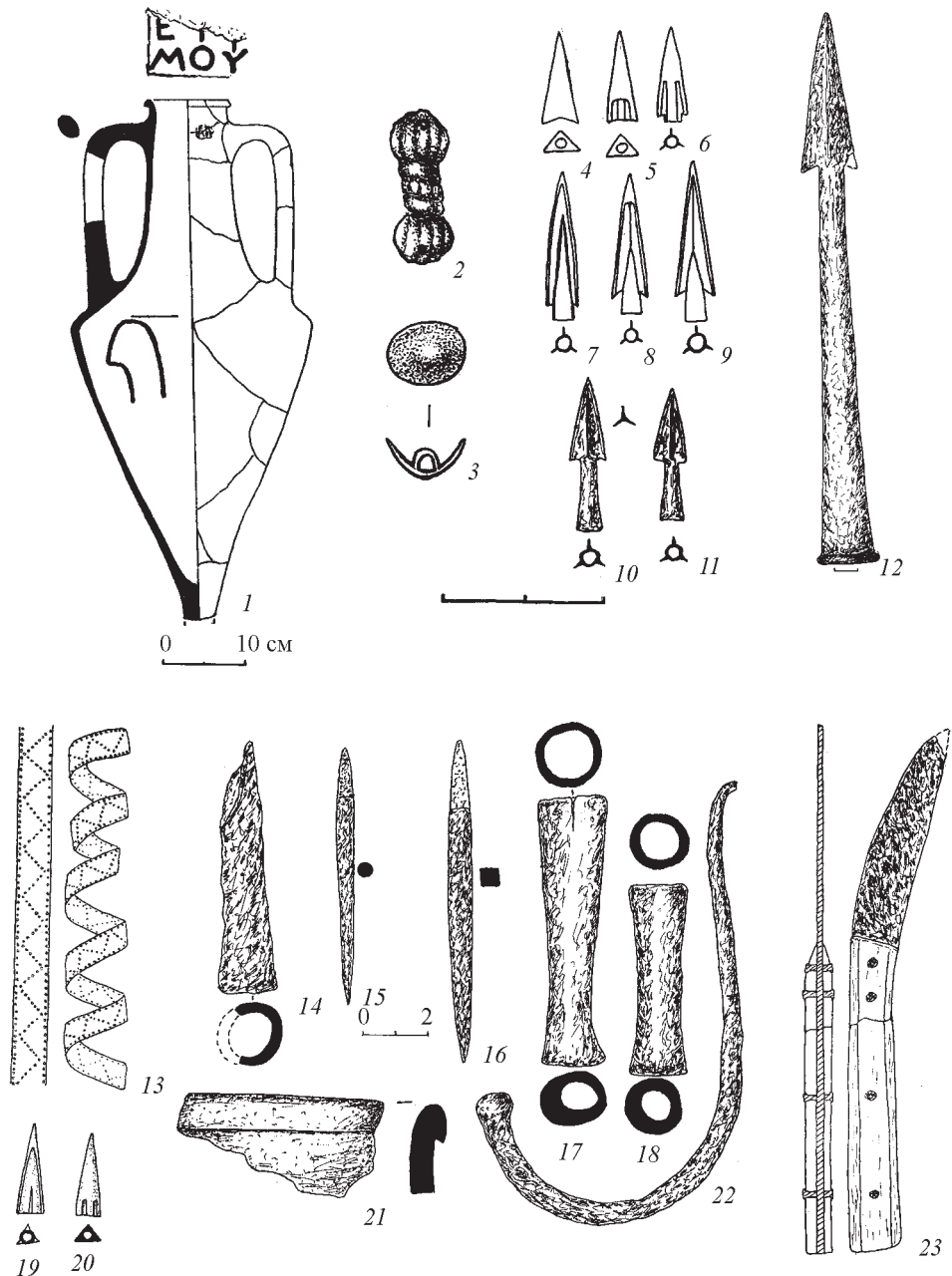

Рис. 108. Комплекс знахідок з курганів № 4 (1–12) та 3/1 (13–23) четвертої групи Старомерчанського могильника (за О.В. Бандуровським)

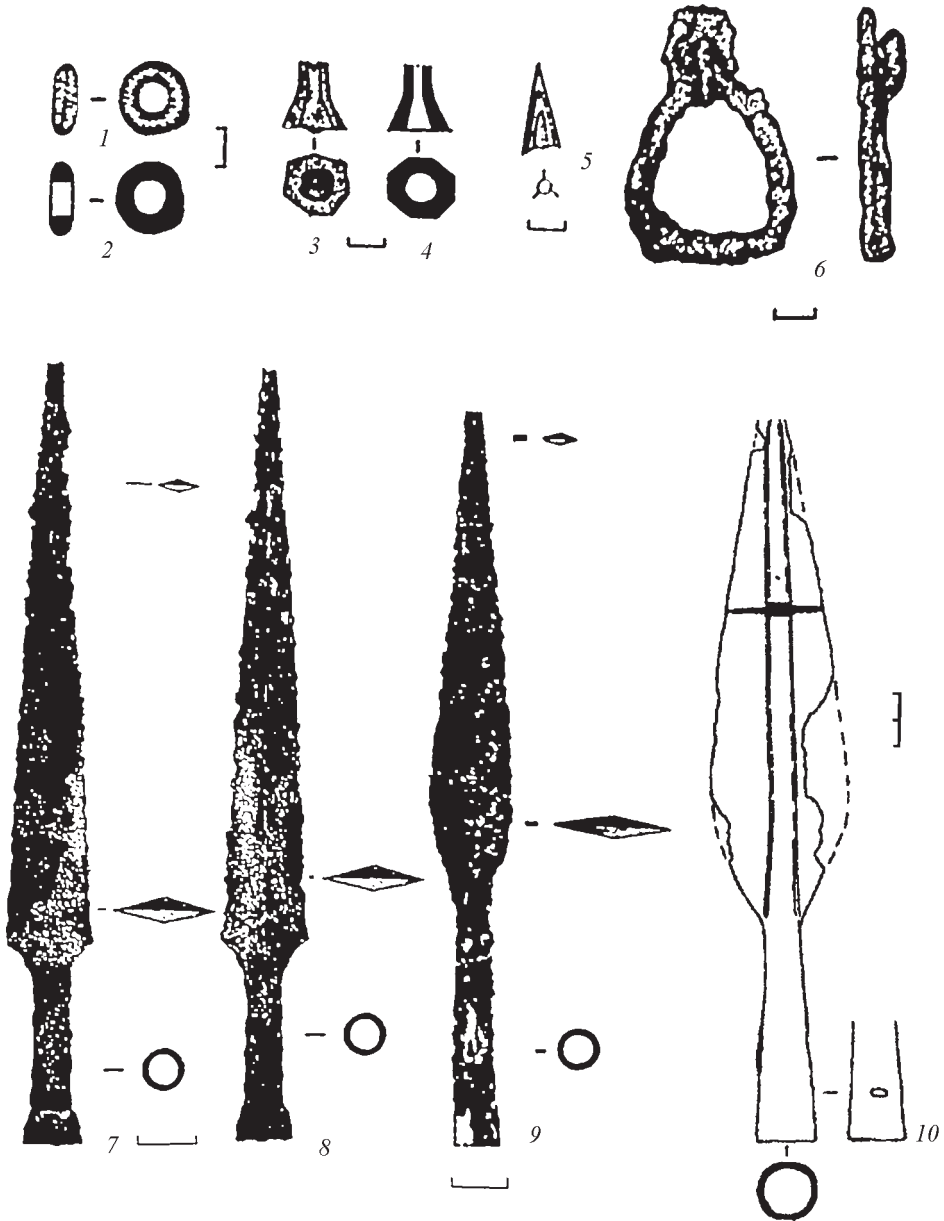

Рис. 109. Комплекс знахідок з курганів біля с. Золочівське (1—9) та снт. Коротич (10)

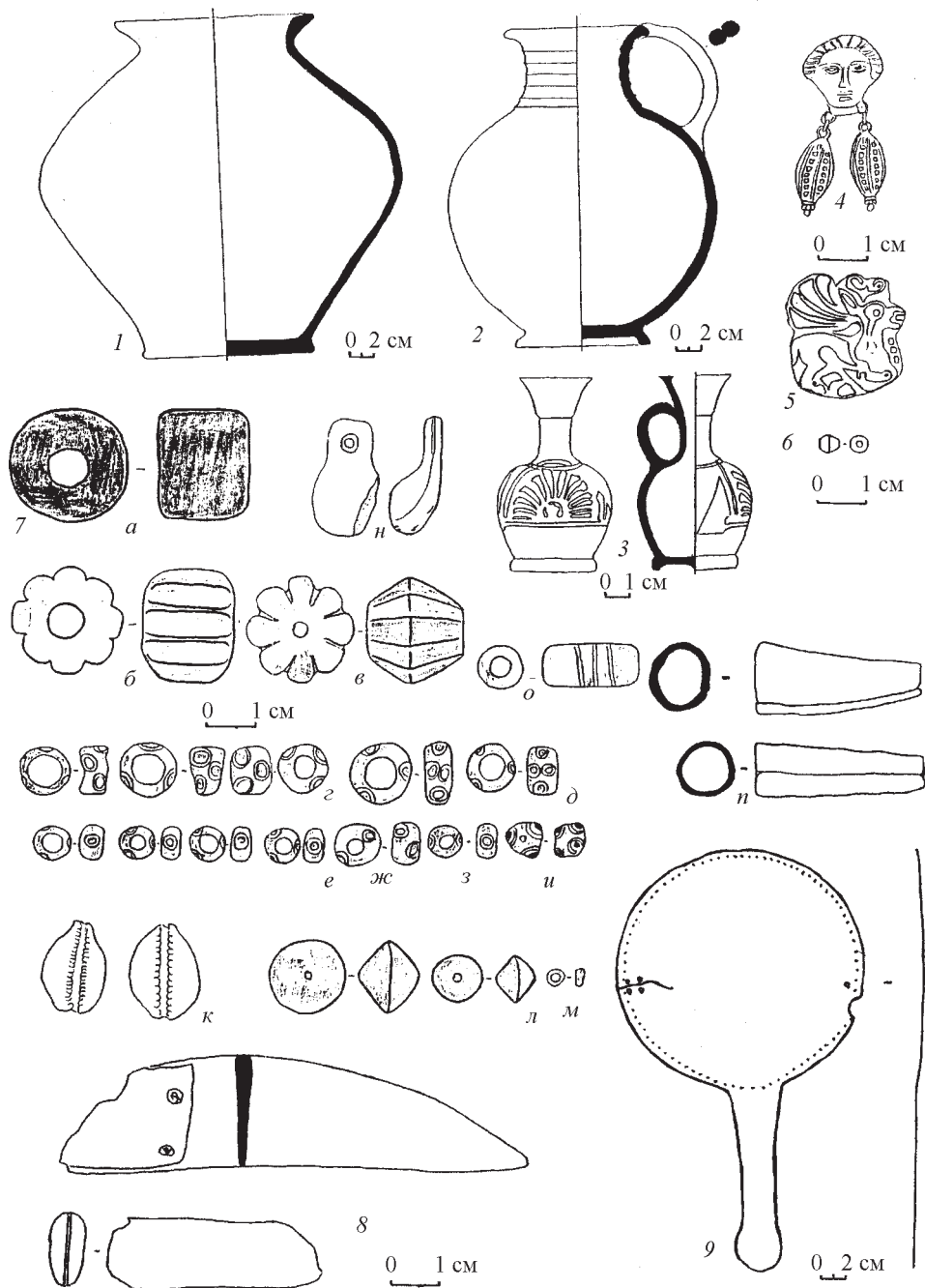

Рис. 110. Комплекс знахідок з кургану № 22 Пісочинського могильника (за Л.І. Бабенком)

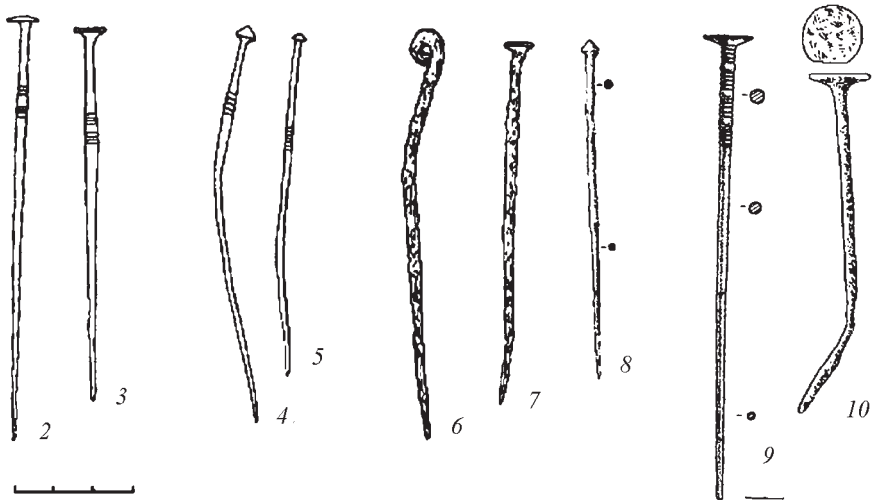
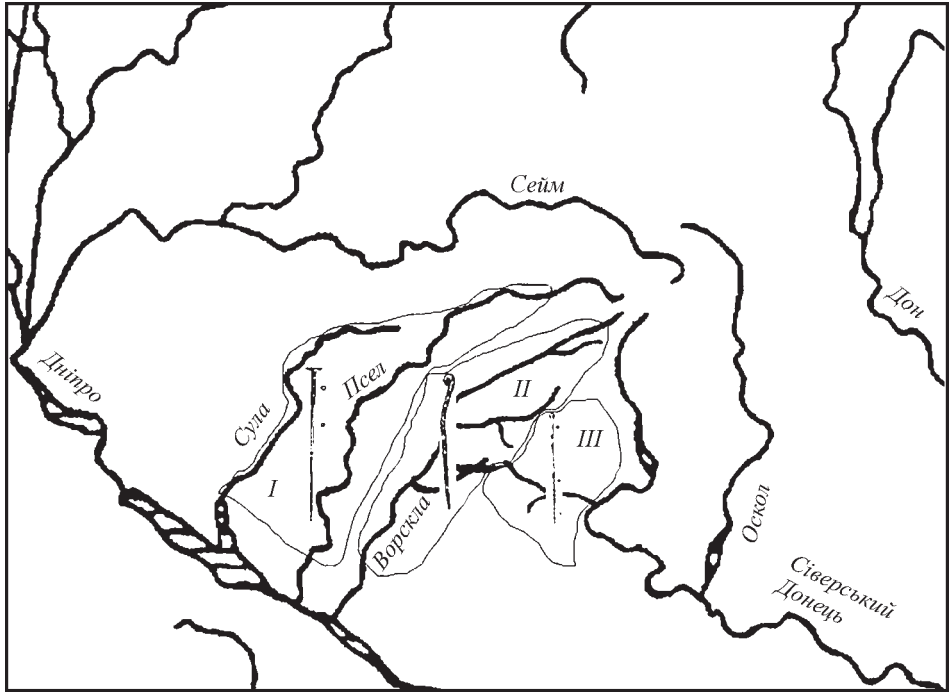

Рис. 111. Металеві шпильки Дніпро-Донецького Лісостепу кінця VII – V ст. до н. е.

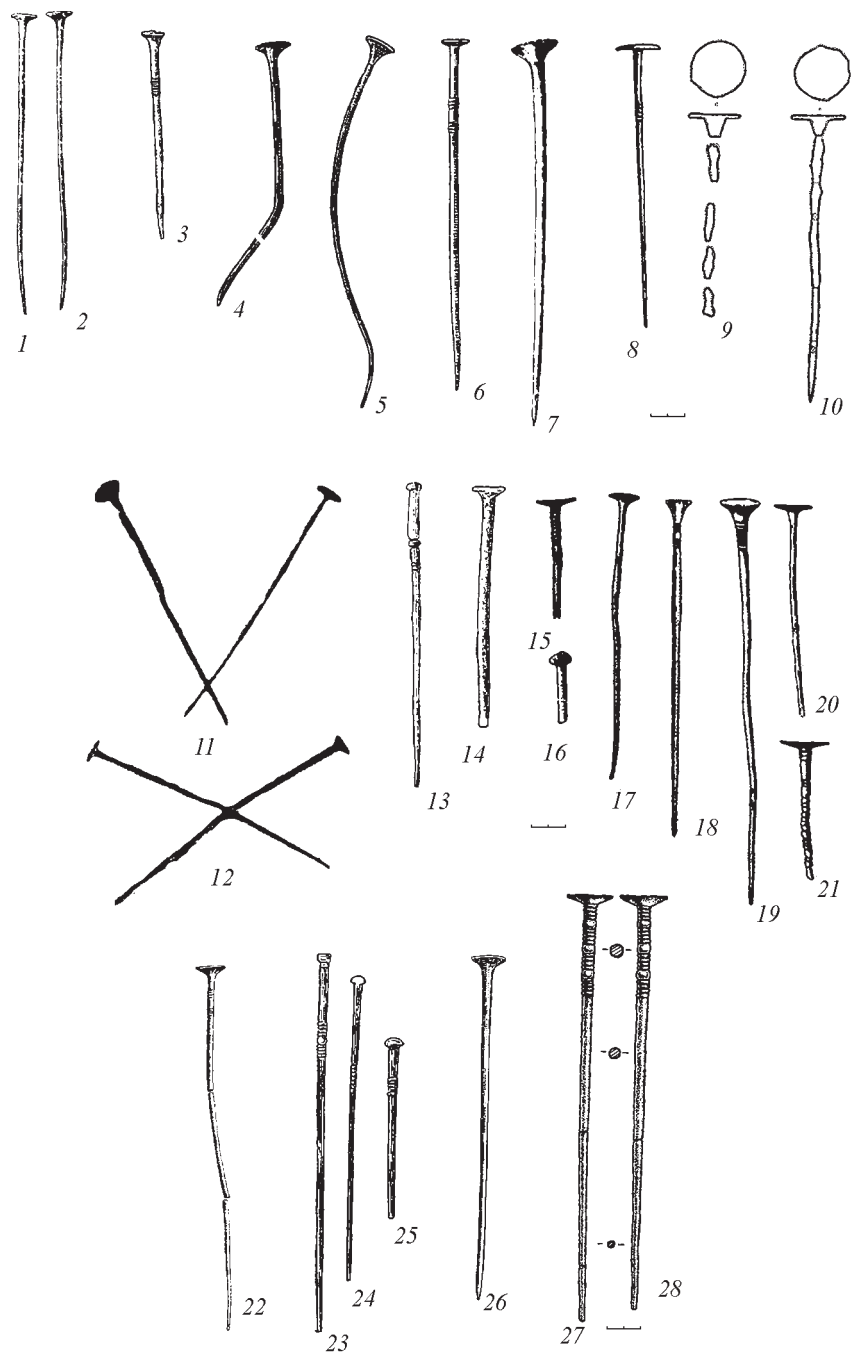

Рис. 112. Шпильки з Посульських курганів

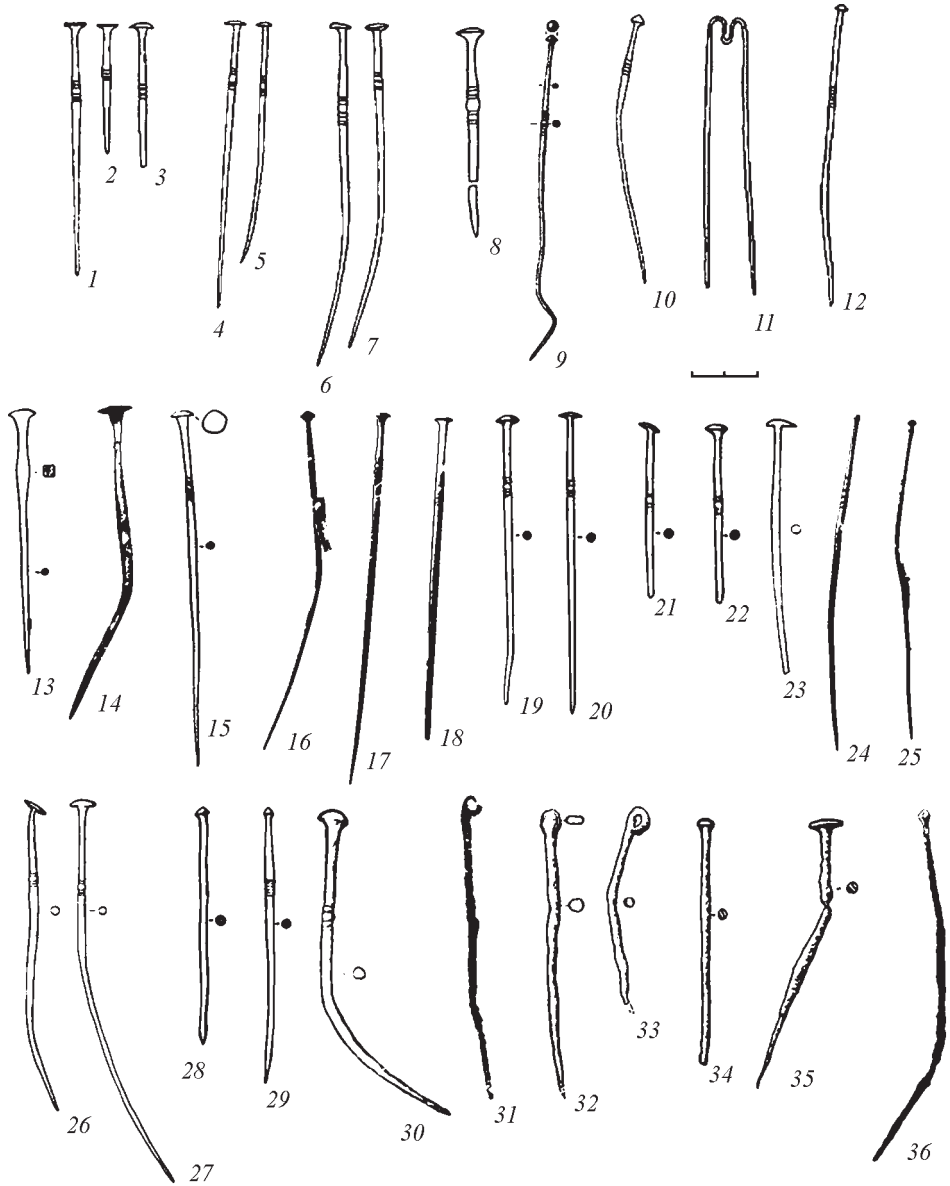

Рис. 113. Шпильки із Західного укріплення Більського городища та Ліхачівки

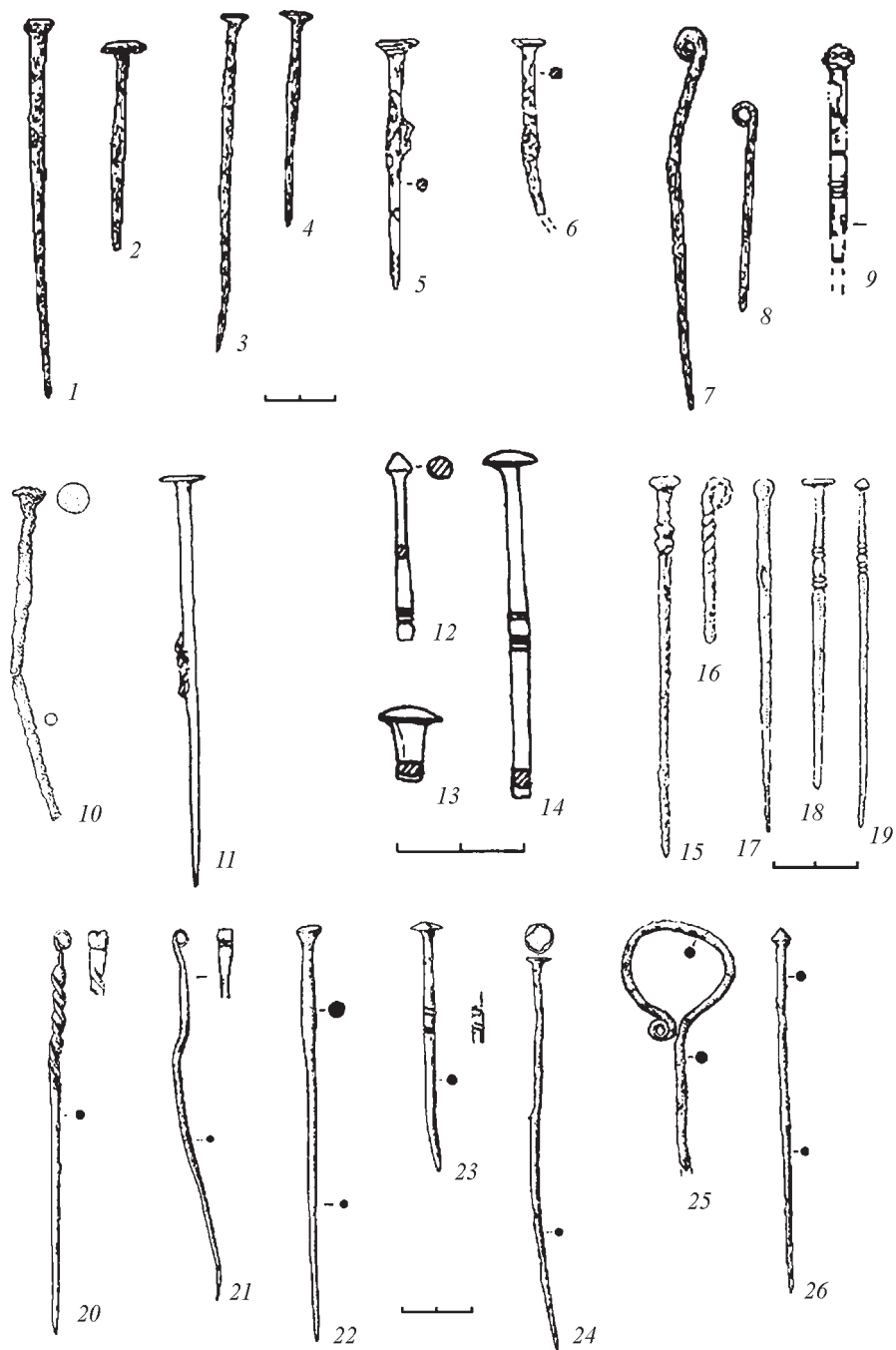

Рис. 114. Шпильки з поселень у басейні Вороскли

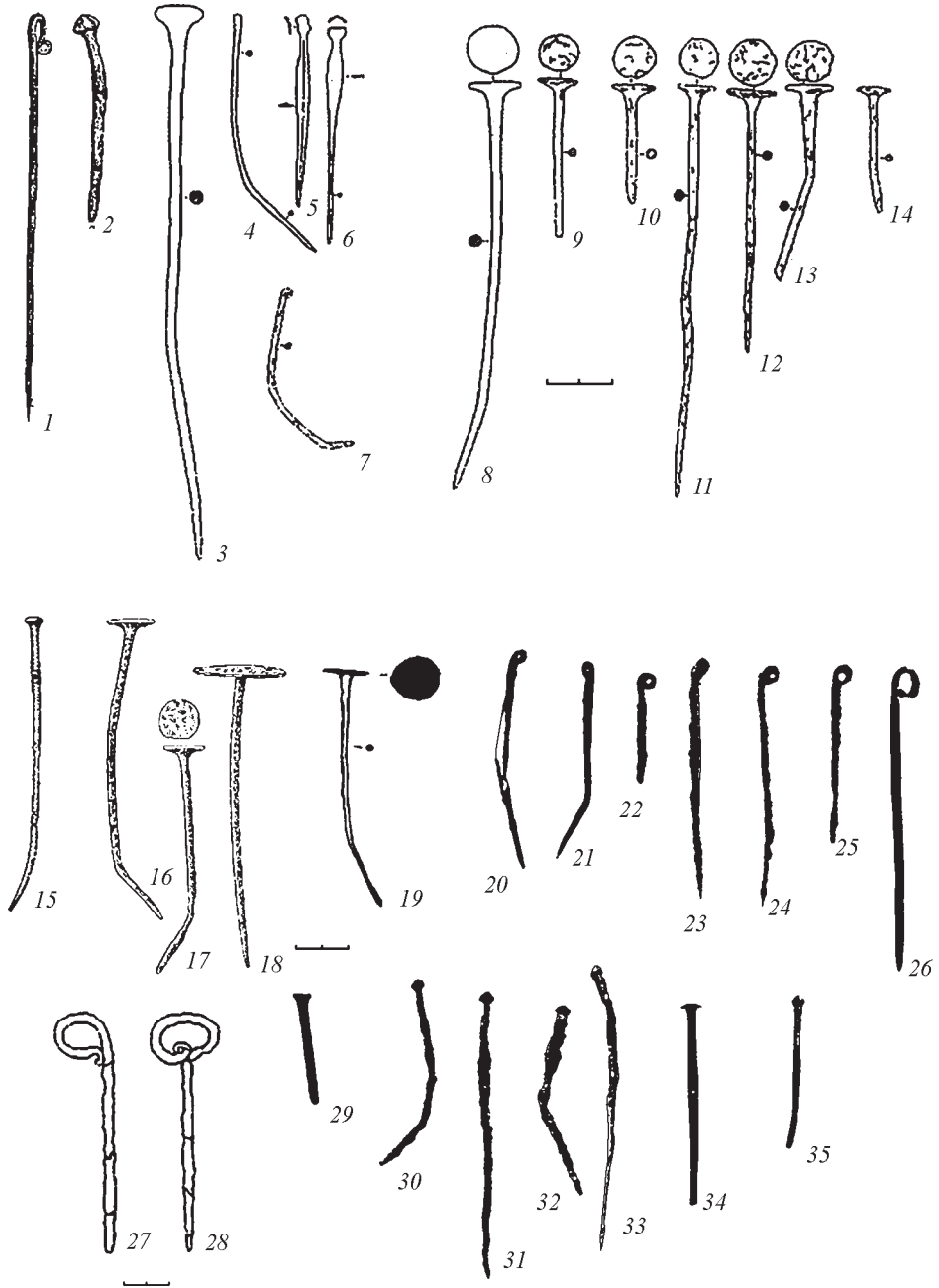

Рис. 115. Шпильки з поселень та поховань у басейні Ворскли, Сули та Псла

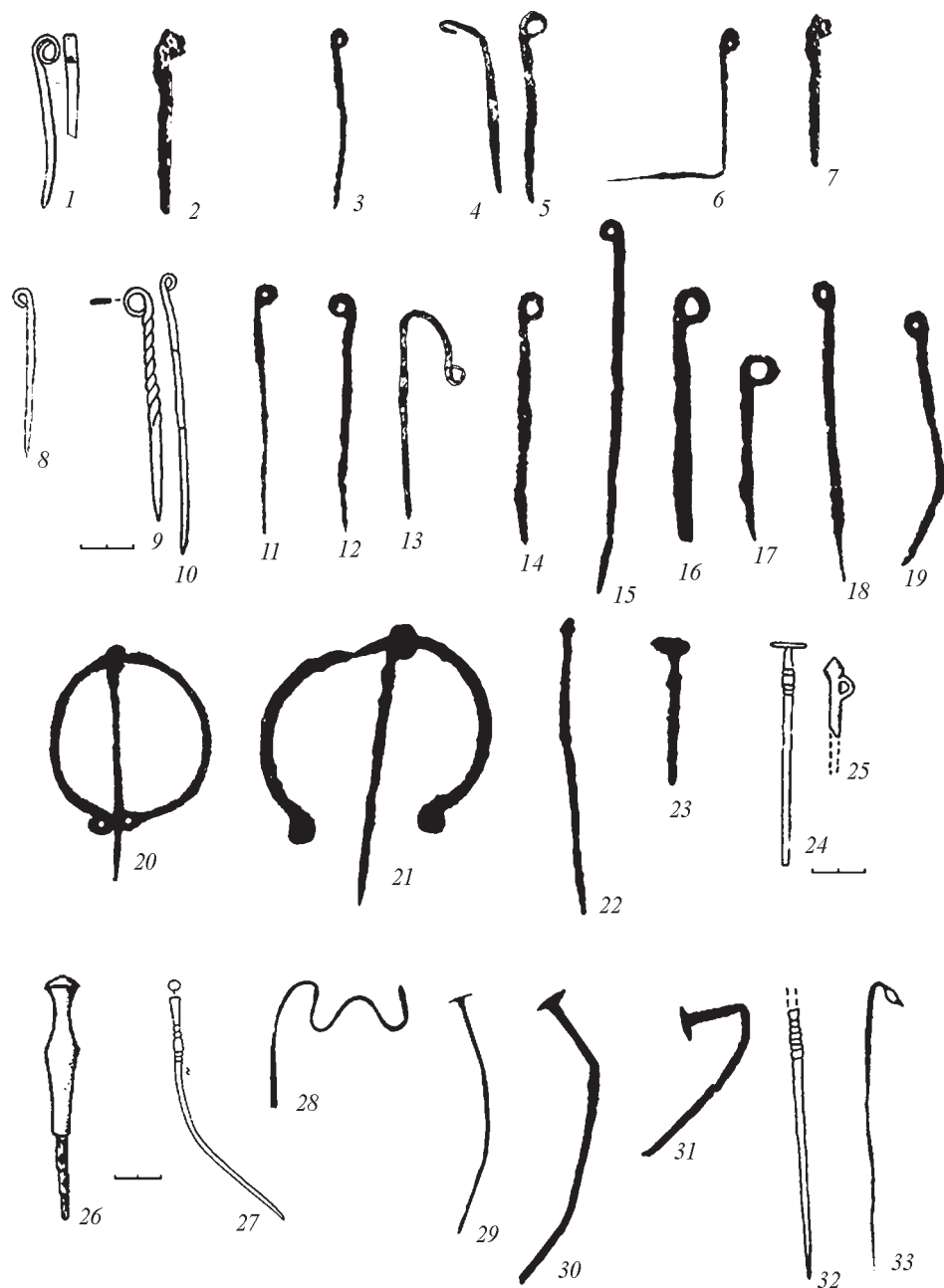

Рис. 116. Шпильки Східного укріплення Більського городища (за Б.А. Шрамком)

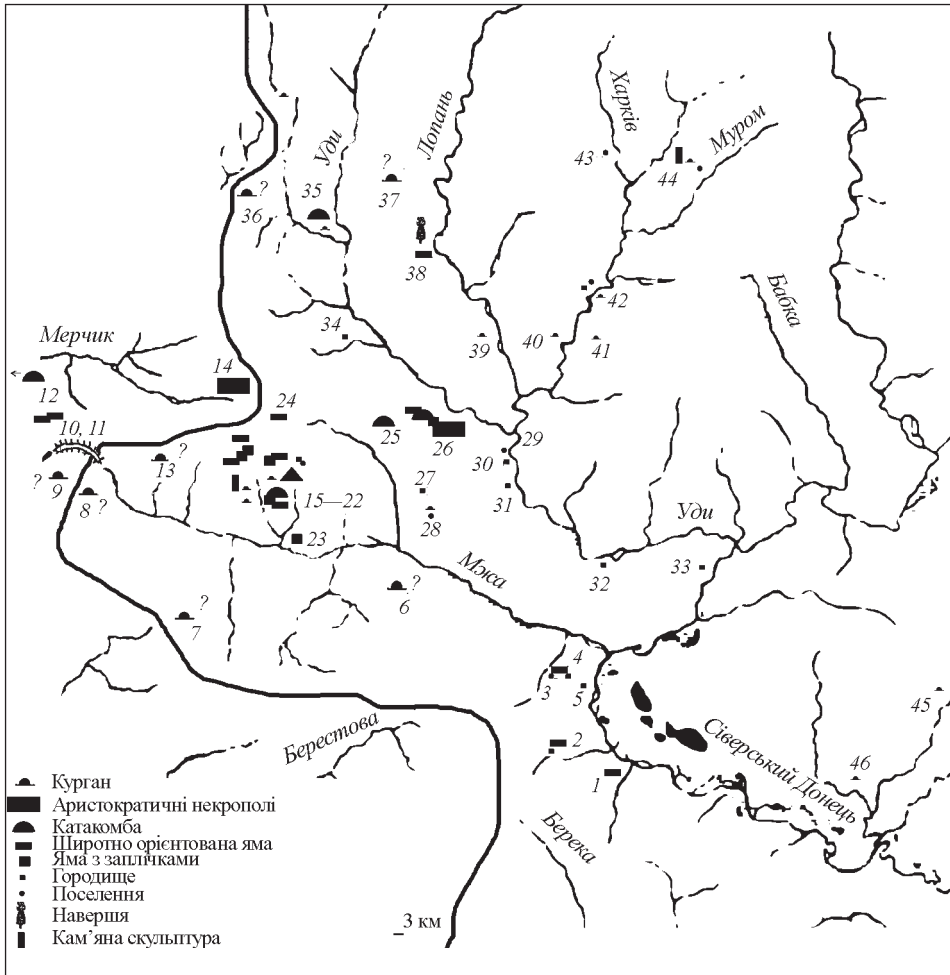

Рис. 117. Сіверськодонецькі пам'ятки пізньоскіфського часу

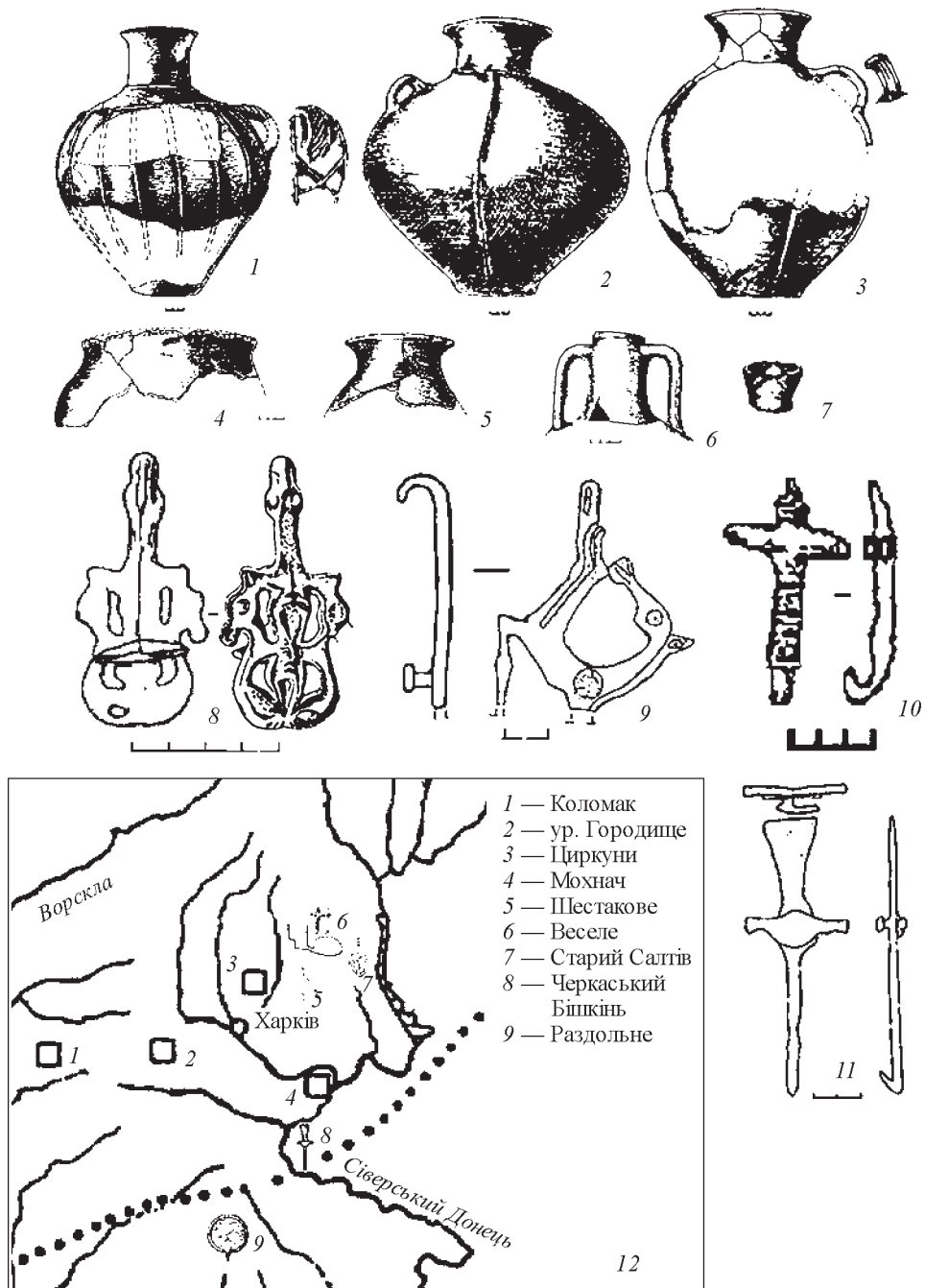

Рис. 118. Матеріали до вивчення історії сіверськодонецького Лісостепу кінця скіфської доби

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Абаев В.И.* Скифо-сарматские наречия // Основы иранского языкознания (древнеиранские языки). — М.: Наука, 1979. — С. 215—310.
2. *Аксёнов В.С., Бабенко Л.И.* Катакомбне поховання IV ст. до н. е. поблизу смт. Коротич // Тринадцять Сумцовські читання. — Харьков, 2007. — С. 135—138.
3. *Алексеев А.Ю.* Скифская хроника. — СПб.: Петербургкомстат, 1992. — 206 с.
4. *Алексеев А.Ю.* Хронография Европейской Скифии. — СПб.: Государственный Эрмитаж, 2003. — 416 с.
5. *Алексеев А.Ю., Мурзин В.Ю., Ролле Р.* Чертомлык (скифский царский курган IV в. до н. э.). — К.: Наукова думка, 1991. — 431 с.
6. *Андрієнко В.П.* Майдани і майданоподібні споруди України // ВХУ. — 1971. — Вип. 5. — С. 65—76.
7. *Андрієнко В.П.* О нижней хронологической дате поселения Пожарная Балка // Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий. — Донецьк, 2000. — С. 100—101.
8. *Андрощук Ф.О.* Нормани і слов'яни у Подесенні (моделі культурної взаємодії доби раннього середньовіччя). — К., 1999. — 89 с.
9. *Андрух С.И.* Оружие скифских захоронений могильника Мамай-Гора // Старожитності Степового Причорномор'я та Криму. — Запоріжжя, 2004. — Т. 11. — С. 15—19.
10. *Артамонов М.И.* Этногеография Скифии // Учен. зап. ЛГУ. — 1949. — Вып. 13. — С. 129—171.
11. *Артамонов М.И.* Этнический состав населения Скифии // Доклады VI науч. конф. Института Археологии. — К., 1953. — С. 169—196.
12. *Артамонов М.И.* Скифское царство // СА. — 1972. — № 3. — С. 56—67.
13. *Артамонов М.И.* Киммерийцы и скифы (от появления на исторической арене до конца IV в. до н. э.). — Л.: Издательство Ленинградского государственного университета, 1974. — 156 с.
14. *Афанасьев Г.Е.* Население лесостепной зоны бассейна Среднего Дона в VIII—X веках (аланский вариант салтово-маяцкой культуры) // Археологические открытия на новостройках. — М., 1987. — Вып. 2. — С. 88—132.
15. *Арциховский А.В.* В защиту летописей и курганов // СА. — 1937. — Т. 4. — С. 53—61.
16. *Бабенко Л.И.* Погребальный обряд Песочинского курганного могильника // Проблемы истории и археологии Украины. — Харьков, 1997. — С. 25—26.

17. *Бабенко Л.И.* Скифское бронзовое навершие из собрания Харьковского исторического музея // ВХУ. — 1998. — Вип. 30. — С. 25—28.
18. *Бабенко Л.И.* Погребальные сооружения Песочинского курганного могильника скифского времени // Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий. — Донецк, 2000. — С. 32—33.
19. *Бабенко Л.И.* Комплекс речей похоронения IV ст. до н. е. біля Пересічної // Археологія. — 2004. — № 3. — С. 32—37.
20. *Бабенко Л.И.* Песочинский курганный могильник скифского времени. — Харьков: Издательский дом «Райдер», 2005. — 284 с.
21. *Бабенко Л.И.* Поховальний обряд Протопопівського курганного могильника // Тринадцять Сумцовські читання. — Харьков, 2007. — С. 138—141.
22. *Багалец Д.И.* Объяснительный текст к археологической карте // Труды двенадцатого археологического съезда в Харькове 1902 года. — М., 1905. — Т. 1. — С. 4—92.
23. *Багалец Д.И.* Раскопки курганов в Валковском и Богодуховском уездах Харьковской губернии летом 1903 г. // Труды XIII Археологического съезда. — М., 1907. — Т. 1. — С. 169—278.
24. *Бажан И.А., Еременко В.Е.* Некоторые аспекты изучения хронологии железного века по методу П. Рейнеке // Проблемы хронологии латена и римского времени. — СПб, 1992. — С. 34 — 41.
25. *Бандуровский А.В.* О путях проникновения античного импорта в верховья Северского Донца в скифскую эпоху (по материалам раскопок и разведок последних лет) // Археологічні відкриття на Україні 1999—2000 рр. — К., 2002. — С. 5—9.
26. *Бандуровский О.В.* Античні амфори з курганів скіфського періоду Лівобережної лісостепової України // Археологія. — 2001. — № 1. — С. 45—54.
27. *Бандуровский А.В., Буйнов Ю.В.* Исследование курганов скифского периода в Харьковской области // Археологічні відкриття в Україні 1998—1999 рр. — К., 1999. — С. 63—66.
28. *Бандуровский В.А., Буйнов Ю.В.* Предварительные итоги раскопок курганного могильника скифского времени у с. Старый Мерчик на Харьковщине // Проблеми історії і археології України. — Харьков, 1999а. — С. 23—24.
29. *Бандуровский А.В., Буйнов Ю.В.* Курганы скифского времени (северскодонецкий вариант). — К.: ІА НАНУ, 2000. — 236 с.
30. *Бандуровский В.А., Буйнов Ю.В.* Исследования курганов скифского периода в Валковском районе на Харьковщине // Археологічні відкриття в Україні 1999—2000 рр. — К., 2001. — С. 72—75.
31. *Бандуровский А.В., Буйнов Ю.В., Дегтярь А.К.* Новые исследования курганов скифского времени в окрестностях г. Люботина // Люботинское городище. — Харьков, 1998. — С. 143—182.
32. *Бандуровский А.В., Черненко Е.В.* Ахеменидские вещи из Люботинского кургана // ПССАСП. — Запорожье, 1999. — С. 27—29.
33. *Березанская С.С.* Северная Украина в эпоху бронзы. — К.: Наукова думка, 1982. — 212 с.
34. *Березуцкий В.Д.* К вопросу о локальных особенностях могильника «Частые курганы» // Археологическое изучение микрорайонов: итоги и перспективы. — Воронеж, 1990. — С. 31—33.
35. *Березуцкий В.Д.* Погребальные обряды V — нач. III вв. до н. э. в лесостепном Подонье: итоги и проблемы изучения // ПССАСП. — Запорожье, 1994. — С. 21—22.
36. *Березуцкий В.Д.* Курганы скифского времени лесостепного Дона (к реконструкции социальных отношений). — Воронеж: ВГПУ, 1995. — 132 с.
37. *Березуцкий В.Д.* Курганы скифского времени у хут. Дубовой на Среднем Дону (раскопки 2004 г.) // Археологические памятники Восточной Европы. — Воронеж, 2006. — Вып. 12. — С. 138—148.
38. *Берестнев С.И.* О погребениях предскифского периода левобережной лесостепи Украины // Проблемы археологии Поднепровья. — Днепропетровск, 1985. — С. 98 — 107.

39. *Берестнев С.И.* Поселение Таранцево и вопрос о населении днепровского лесостепного Левобережья в начале раннего железного века // РА. — 1994. — № 3. — С. 121—140.
40. *Берестнев С.И., Бойко Ю.Н.* Новые исследования курганного могильника у с. Купьеваха (Препр.). — Харьков, 2005. — 22 с.
41. *Бессонова С.С.* Скифские погребальные комплексы как источник для реконструкции идеологических представлений // Обряды и верования древнего населения Украины. — К., 1990. — С. 34—37.
42. *Бессонова С.С.* Курганы Лесостепного Побужья // Древности скифов. — К., 1994. — С. 3—33.
43. *Бессонова С.С.* Деякі закономірності розміщення пам'яток скіфського часу в Українському Лівобережному Лісостепу // Археологія. — 2000. — № 2. — С. 116—131.
44. *Бессонова С.С., Скорый С.А.* Мотронинское городище скифской эпохи (по материалам раскопок 1988—1996 гг.). — Киев; Краков, 2001. — 256 с.
45. *Бессонова С.С., Романюк К.К., Скорый С.А.* Зольник раннескифского времени из урочища Лысая Гора. — К, 1995.
46. *Бідзіля В.І.* Дослідження Гайманової Могили // Археологія. — 1971. — Вип. 1. — С. 44—56.
47. *Битковский О.В., Полин С.В.* Скифский курган у с. Богдановка на Херсонщине (к проблеме хронологии памятников V—IV вв. до н. э.) // Скифы Северного Причерноморья. — К., 1987. — С. 74—85.
48. *Блаватский В.Д.* О стратегии и тактике скифов // КСИИМК. — 1950. — Т. XXXIV. — С. 19—39.
49. *Бойко Ю.Н.* Системный подход к изучения общественного развития населения днепровского Левобережья в VII—III вв. до н. э. // ВХУ. — 1985. — Вип. 17. — С. 83—89.
50. *Бойко Ю.Н.* Меридионально ориентированные погребения Приднепровской Лесостепи скифского времени // Древности. — Харьков, 1999. — С. 59—78.
51. *Боковенко Н.А.* Скифские бронзовые котлы Северного Причерноморья // Древние памятники Кубани. — Краснодар, 1990. — С. 169—175.
52. *Болтрик Ю.В.* Сухопутные коммуникации Скифии // СА. — 1990. — № 4. — С. 30—45.
53. *Болтрик Ю.В., Бунятян К.П.* Розкопки на Басівському городищі // Археологічні дослідження в Україні 1993 року. — К., 1997. — С. 13—14.
54. *Болтрик Ю.В., Фіалко О.Є.* Пружинні шпці у побуті скіфів // Музейні читання. — К., 1999. — С. 28—33.
55. *Бондар Н.Н.* Поселения среднего Поднепровья ранней бронзы. — К.: Наукова думка, 1974. — 205 с.
56. *Бондаренко В.Л., Буйнов Ю.В., Гречко Д.С.* Антропологические материалы из курганов скифского периода у с. Черемушное на Харьковщине // ВХУ. — 2007. — Вип. 39. — С. 274—285.
57. *Бородулин В.Г.* Исследования на территории Харьковской области // АО 1976 года. — М., 1977. — С. 271—272.
58. *Бородулин В.Г.* Исследования Харьковского исторического музея // АО 1977 года. — М., 1978. — С. 245—246.
59. *Бородулин В.Г.* Раскопки песочинского курганного могильника // АО 1979 года. — М., 1980. — С. 254—255.
60. *Бранденбург Н.Е.* Журнал раскопок 1888—1902 гг. — СПб., 1908. — 220 с.
61. *Братченко С.Н., Швецов М.Л., Дубовская О.Р.* Курган IV в. до н. э. в бассейне Северского Донца // СА. — 1989. — № 1. — С. 170—177.
62. *Брашинский И.Б.* Греческий керамический импорт на Нижнем Дону в V—IV вв. до н. э. — Л.: Наука. Ленинградское отделение, 1980. — 267 с.
63. *Бречка М.Ф.* Археологічні дослідження скіфських пам'яток в околицях Люботина // Наук. записки ХДПУ. — 1939. — Т. 2. — С. 217—220.
64. *Бруйко И.В.* Рецензия на кн.: Полин С.В. От Скифии к Сарматии. — К., 1992 // РА. — 1995. — № 1. — С. 234—236.
65. *Бруйко И.В.* Финал горизонта «штампованной» керамики раннего железного века в Украинской Лесостепи // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава, 1996. — С. 280—286.

66. Бунятян К.П. Скотарство як спосіб життя // Археологія. — 1997. — № 3. — С. 32—39.
67. Буйнов Ю.В. Охранные раскопки курганов скифского периода на Харьковщине // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини. Полтава, 1990. — С. 140—143.
68. Буйнов Ю.В. Раскопки городища скифского времени у хутора Городище на Харьковщине // Археологічні відкриття на Україні 2000—2001 рр. — К., 2002. — С. 93.
69. Буйнов Ю.В. Поселення бондарихинської культури біля с. Червоний Шлях на Харківщині // ВХУ. — 2003. — Вип. 35. — С. 4—13.
70. Буйнов Ю.В. Бондарихинская и чернолесская культуры: проблема взаимосвязей (по материалам городища у с. Веселое на Харьковщине) // Древности 2005. — Харьков, 2005. — С. 246—256.
71. Буйнов Ю.В., Бандуровский А.В., Окатенко В.Н. Исследование курганов скифского времени в Харьковской области // Археологічні дослідження в Україні у 2003—2004 рр. — Запоріжжя, 2005. — С. 9—13.
72. Буйнов Ю.В., Гречко Д.С. Некоторые итоги раскопок городища в урочище Городище (к вопросу об исторических судьбах племен бондарихинской культуры) // Археологічні дослідження в Україні у 2003—2004 рр. — Запоріжжя, 2005а. — С. 13—17.
73. Буйнов Ю.В., Грубник-Буйнова Л.П. Бронзовые изделия предскифского периода из днепровского лесостепного Левобережья // Проблемы археологии Поднепровья. — Днепропетровск, 1985. — С. 108—119.
74. Буйнов Ю.В., Дьяченко А.Г., Шрамко Б.А. Работы на новостройках Харьковской области // АО в 1977 г. — М., 1978. — С. 303—304.
75. Буйнов Ю.В., Окатенко В.Н. Раскопки городища скифского времени в урочище Городище // Археологічні відкриття на Україні 2002—2003 рр. — К., 2004. — С. 9—12.
76. Вальчак С.Б. Редкая деталь скифской уздечки Восточной Европы // Древности 2005. — Харьков, 2005. — С. 322—325.
77. Виноградов Ю.А., Марченко К.К. Северное Причерноморье в скифскую эпоху. Опыт периодизации // СА. — 1991. — № 3. — С. 45—57.
78. Виноградов Ю.А., Марченко К.К., Рогов Е.Я. Сарматы и гибель «Великой Скифии» // Донские древности. — Азов, 1997. — Вып. 5. — С. 6—27.
79. Ворошилов А.Н. Копья населения среднедонской культуры скифского времени // Археологические памятники бассейна Дона. — Воронеж, 2004. — С. 202—213.
80. Ворошилов А.Н. Копьеносцы в войске скифского времени на Среднем Дону // Древности 2005. — Харьков, 2005. — С. 19—23.
81. Выезжаев Р.И. Археологические исследования на территории Украинской ССР в 1954 г. // КСИА АН УССР. — 1955. — Вип. 5. — С. 53—65.
82. Гаврилюк Н.О. Скіфські імітації форм античного гончарного посуду // Археологія. — 1984. — № 48. — С. 8—11.
83. Гаврилюк Н.А. Домашнее производство и быт Степной Скифии. — К.: Наукова думка, 1989. — 110 с.
84. Гаврилюк Н.А. История экономики Степной Скифии VI—III вв. до н. э.. — К.: ІА НАНУ, 1999. — 423 с.
85. Гавриш П.Я. Племена скіфського часу в Лісостепу Дніпровського Лівобережжя (за матеріалами Прип'їлля). — Полтава: «Археологія», 2000. — 232 с.
86. Гайдучевич В.Ф. Боспорские города. — Л.: Наука. Ленинградское отделение, 1981.
87. Галанина Л.К. Курджипский курган. — Л.: Наука. Ленинградское отделение, 1980. — 121 с.
88. Геренчук К.И. Опыт классификации географических ландшафтов Украинской ССР и Молдавской ССР // Вопросы регионального ландшафтоведения и геоморфологии СССР. — Львов, 1964. — Вып. 5. — С. 5—12.
89. Геоботаничне районування Української РСР. — К.: Наукова думка, 1977. — 303 с.
90. Гарлан І. Походження амфор типу «Солоха» // Археологія. — 1992. — № 4. — С. 34—42.
91. Гейко А.В. Кераміка скіфського часу Свиридівського городища // Археологія. — 1997. — № 2. — С. 106—111.

92. *Гейко А.В.* До питання виділення так званих «кущів» на пам'ятках скіфського часу Нижнього Поворся // АЛЛУ. — № 2 / 2002 — № 1 / 2003. — С. 109—114.
93. *Генинг В.Ф.* Программа статистической обработки керамики из археологических раскопок // СА. — 1973. — № 1. — С. 114—136.
94. *Горбенко С.О.* Краниологічне дослідження та графічна реконструкція за черепом жінки з поховання скіфського часу Більського курганного некрополя «Б» // АЛЛУ. — № 2 / 2002 — № 1 / 2003. — 2003. — С. 214—218.
95. *Геродот.* История в десяти книгах / Пер. с греч. Г.А. Стратановского. — Ленинград: Наука, 1972. — 600 с.
96. *Городцов В.А.* Материалы археологических исследований на берегу р. Донца, Изюмского уезда Харьковской губернии // Труды XII Археологического съезда. — М., 1905. — Т. 1. — С. 34—65.
97. *Городцов В.А.* К выяснению древнейших технических приемов гончарного дела // Казанский музейный вестник. — 1922. — № 2. — С. 178—187.
98. *Горончаровский В.А.* К вопросу о времени существования боспорского эмпория в дельте Дона // Античная цивилизация и варварский мир Подонья-Приазовья. — Новочеркасск, 1987. — С. 9—12.
99. *Граков Б.М.* Скифы. — К.: АН УРСР, 1947. — 95 с.
100. *Граков Б.Н.* Скифы. — М.: МГУ, 1971. — 168 с.
101. *Граков Б.Н.* Ранний железный век (культуры Западной и Юго-Восточной Европы). — М.: МГУ, 1977. — 232 с.
102. *Граков Б.Н., Мелюкова А.И.* Об этнических и культурных различиях в степных и лесостепных областях Европейской части СССР в скифское время // ВССА. — М., 1954. — С. 39—93.
103. *Грач А.Д.* Принципы и методика историко-археологической реконструкции форм социального строя (по курганным материалам скифского времени Казахстана, Сибири и Центральной Азии) // Социальная история народов Азии. — М., 1975.
104. *Гречко Д.С.* Гончарные печи скифского времени в Днепровском Лесостепном Левобережье // Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий. — Донецьк, 2000. — С. 112.
105. *Гречко Д.С.* Поселення скіфського часу поблизу с. Шлях на Харківщині // АЛЛУ. — 2001. — № 2. — С. 96—97.
106. *Гречко Д.С.* Новые данные об археологических памятниках Харьковского района Харьковской области // Археологічні дослідження на Україні у 2001—2002 рр. — К., 2003. — С. 89—90.
107. *Гречко Д.С.* Новые материалы скифского времени с поселения у с. Завадовка // Проблемы історії та археології України. — Харків, 2003а. — С. 34—37.
108. *Гречко Д.С.* Нові античні матеріали III — II ст. до н. е. з поселень Харківщини // Проблемы історії та археології України. — Харків, 2004а. — С. 32.
109. *Гречко Д.С.* До історії вивчення пам'яток скіфського часу лісостепової частини басейну Сіверського Дінця // ВХУ. — 2005. — Вип. 37. — С. 120—127.
110. *Гречко Д.С.* До питання щодо виникнення сіверськодонецьких городищ скіфської доби // Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України. — Луганськ, 12—14 жовтня 2005 р. К., 2005а. — С. 122—124.
111. *Гречко Д.С.* Рецензія на кн.: Бабенко Л.И. «Песочинский курганный могильник скифского времени» // Археологія. — 2006. — № 3. — С. 101—105.
112. *Гречко Д.С.* Некоторые вопросы этнокультурной истории северскодонецкой Лесостепи конца скифского периода // Археологическое изучение Центральной России. — Липецк, 2006а. — С. 222—227.
113. *Гречко Д.С.* К вопросу о функциональном назначении зольников северскодонецкой группы памятников скифского времени // ВХУ. — 2006б. — Вип. 38. — С. 273—282.
114. *Гречко Д.С.* Исследования памятников скифского времени у сел Протопоповка и Циркуны на Харьковщине // Археологічні дослідження в Україні у 2004—2005 рр. — Київ; Запоріжжя, 2006в. — С. 146—150.
115. *Гречко Д.С.* Сіверськодонецька група пам'яток Лісостепу Східної Європи скіфської доби. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 2008. — 16 с.

116. *Гречко Д.С., Свистун Г.Є.* Захисні споруди городища біля с. Водяне на Харківщині // Археологічні відкриття в Україні у 2002—2003 рр. — К., 2004. — С. 112—114.
117. *Гречко Д.С. Свистун Г.Є.* Деякі питання вивчення лісостепових городищ скифського часу на Сіверському Дінці // Археологія. — 2006. — № 4. — С. 18—29.
118. *Григорьянц М.Н., Бейдин Г.В.* О находках предметов савроматского происхождения в бассейне Северского Донца и Ворсклы // Проблемы історії та археології України. — Харків, 2001. — С. 47—48.
119. *Григорьянц М.Н., Бейдин Г.В.* Скифский звериный стиль в региональном искусстве древних народов Украины — отражение иранской модели мира в идеологической системе автохтонных племен // Культурна спадщина Слобожанщини. — Харків, 2004. — С. 96—103.
120. *Гуляев В.И.* Общие проблемы археологии Среднего Дона в скифское время // Археология Среднего Дона в скифскую эпоху. — М., 2001. — С. 18—52.
121. *Гуляев В.И.* Еще раз к вопросу об этнокультурной ситуации в Среднем Подонье в скифское время // Археология Среднего Дона в скифскую эпоху. — М., 2004. — С. 7—24.
122. *Гуляев В.И., Савченко Е.И.* Новый памятник скифского времени на Среднем Дону // Археология Среднего Дона в скифскую эпоху. — М., 2004. — С. 35—52.
123. *Дараган М.Н.* Пространственно-временной анализ погребального обряда Днепровской Правобережной Лесостепи в начале раннего железного века // Античный мир и варвары на юге России и Украины: Ольвия. Скифия. Боспор. — Запорожье, 2007. — С. 124—142.
124. *Данилевич В.Е.* Раскопки курганов около хутора Покровского, Валковского уезда Харьковской губернии летом 1903 г. // Труды Московского предварительного комитета по устройству XIII археологического съезда. — М., 1908. — Вып. 2. — С. 10—19.
125. *Дебец Г.Ф.* Черепа из курганов Среднего Подонья // Население Среднего Дона в скифское время. — М., 1969. — С. 38—40.
126. *Древности Геродотовой Скифии.* Сборник описания археологических раскопок и находок в Черноморских степях. — СПб: ИАК, 1872. — Вып. 2. Атлас. — 37 табл.
127. *Диодор Сицилийский.* Библиотека, II, 43, 7 / Латышев В.В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе // ВДИ. — 1947. — № 4. — С. 248—264.
128. *Доватур А.И., Каллистов Д.П., Шишова И.А.* Народы нашей страны в «Истории» Геродота. — М.: Наука, 1982. — 453 с.
129. *Дубовская О.Р.* Об этнокультурной атрибуции «новочеркасских» погребений Северного Причерноморья // Археологический альманах. — 1997. — № 6. — С. 181—218.
130. *Евдокимов Г.Л.* Скифский курган у с. Львово на Херсонщине // Древности Степного Причерноморья и Крыма. — Запорожье, 1992. — С. 136—148.
131. *Евдокимов Г.Л., Фридман М.И.* Скифские курганы у с. Первомаевка на Херсонщине // Скифы Северного Причерноморья. — К., 1987. — С. 85—115.
132. *Евдокимов Г.Л., Фридман М.И.* Курганы скифского времени у с. Первомаевка на Херсонщине // Курганы Степной Скифии. — К., 1991. — С. 72—97.
133. *Еременко В.Е.* Относительная и абсолютная хронология Европейской Скифии: взгляд со стороны // Stratium +. Петербургский археологический вестник. — СПб; Кишинев, 1997. — С. 44—62.
134. *Еременко В.Е.* Пересмотр относительной хронологии восточного латена и позднего предримского времени: постановка проблемы // Археологія. — 1999. — Вип.4. — С. 140—148.
135. *Ефимова С.Г.* Соотношение лесостепных и степных групп населения Европейской Скифии по данным краниологии // Скифы и сарматы в VII—III вв. до н. э.: палеоэкология, антропология и археология. — М., 2000. — С. 39—44.
136. *Житников В.Г., Яковенко Э.В.* О культовом комплексе Елизаветовского городища из раскопок 1979 г. // Религиозные представления о первобытном обществе. — М., 1987. — С. 184—187.
137. *Загоровский В.П.* Изюмская черта. — Воронеж: ВГУ, 1980. — 238 с.
138. *Задников С.А.* Античный тарный импорт раннескифского времени с Бельского городища // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. — Харків, 2004. — С. 26—31.

139. *Задников С.А., Шрамко И.Б.* Памятники скифского времени в бассейне реки Ольховатка // Проблемы истории та археології України. — Харків, 2003. — С. 37—40.
140. *Золотарев М.И.* Торговые коммуникации между Херсонесом и Скифией в конце IV—первой трети III вв. до н. э. // Археология. — 1996. — № 2. — С. 79—84.
141. *Ильинская В.А.* Керамика скифских погребений Посулья // ВССА. — М., 1954. — С. 168—185.
142. *Ильинская В.А.* Памятники скифского времени в бассейне р. Псел // СА. — 1957. — Т. 27. — С. 232—249.
143. *Ильинская В.А.* О происхождении культур раннего железного века на левобережье Среднего Днепра // КСИИМК. — 1957а. — Вып. 70. — С. 14—27.
144. *Ильинская В.А.* Бондарихинская культура бронзового века // СА. — 1961. — № 1. — С. 26—45.
145. *Ільїнська В.А.* Кургани скіфського часу посульсько-донецького лісостепу // Археологія. — 1962. — Т. 14. — С. 52—75.
146. *Ільїнська В.А.* Басівське городище // Археологія. — 1965. — Т. 18. — С. 48—76.
147. *Ільїнська В.А.* Про походження та етнічні зв'язки племен скіфської культури Посульсько-Донецького лісостепу // Археологія. — 1966. — Т. 20. — С. 58—92.
148. *Ильинская В.А.* Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья (курганы Посулья). — К.: Наукова думка, 1968. — 203 с.
149. *Ильинская В.А.* Скифская узда IV в. до н. э. // Скифские древности. — К., 1973. — С. 42—63.
150. *Ильинская В.А.* Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин. — К.: Наукова думка, 1975. — 223 с.
151. *Ильинская В.А., Мозолевский Б.Н., Тереножкин А.И.* Курганы VI в. до н. э. у с. Матусов // Скифия и Кавказ. — К., 1980. — С. 31—64.
152. *Ільїнська В.А., Тереножкин О.І.* Скіфський період // Археологія УРСР. — К.: Наукова думка, 1971. — Т. 2: Скіфо-сарматська та антична археологія. — С. 8—184.
153. *Капошина С.И.* Некрополь в районе поселка им. Войкова близ Керчи // МИА. — 1959. — № 69. — С. 108—153.
154. *Каравайко Д.В.* До причин появи городищ юхнівської культури // Від Кіммерії до Сарматії. — К., 2004. — С. 29—31.
155. *Карышковский П.О.* Монеты Ольвии. — К.: Наукова думка, 1988. — 164 с.
156. *Кафедра истории Украины* // Наука на Украине. — 1922. — № 4. — С. 390—395.
157. *Кац В.И.* Керамические клейма Херсонеса Таврического. — Саратов: Саратовский университет, 1994. — 242 с.
158. *Кетрару Н.А., Четвертиков И.А.* Курганы скифского времени у города Дубоссары (публикация материалов раскопок 1980—1987 гг.) // Stratum +. — 2003—2004. — № 3.
159. *Кириков С.В.* Человек и природа восточноевропейской лесостепи в X—начале XIX в. — М.: Наука, 1979. — 183 с.
160. *Клейн Л.С.* Археологическая типология. — Л.: Наука, 1991. — 448 с.
161. *Клименко В.Ф.* Курганные древности Северского Донца. — Енакиев, 1997. — 156 с.
162. *Ключко Л.С., Гребенников Ю.С.* Скифский калаф IV в. до н. э. // Материалы по хронологии археологических памятников Украины. — К., 1982. — С. 86—96.
163. *Книга Большому чертежу.* — М: Наука; Л.: Би., 1950. — 153 с.
164. *Ковалев Н.В., Полин С.В.* Скифские курганы у с. Корнеевка Запорожской области // Курганы Степной Скифии. — К., 1991. — С. 33—53.
165. *Ковалева И.Ф., Мухомад С.Е.* Скифское погребение конца VI—V вв. до н. э. у с. Александровка // Древности Степной Скифии. — К., 1982. — С. 91—102.
166. *Коваленко А.Н.* Погребальные комплексы второй половины IV вв. до н. э. Елизаветинского могильника // РА. — 2008. — № 1.
167. *Ковпаненко Г.Т.* Племена скіфського часу на Ворсклі. — К.: Наукова думка, 1967. — 188 с.
168. *Ковпаненко Г.Т.* Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось. — К.: Наукова думка, 1981. — 159 с.
169. *Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А.* Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион). — К.: Наукова думка, 1989. — 333 с.

170. Козуб Ю.І. Лекіфи Ольвійського некрополя V—IV ст. до н. е. // Археологія. — 1962. — Т. 14. — С. 116—134.
171. Колода В.В. Исследования Мохначанского городища // Археологічні відкриття в Україні у 2000—2001 рр. — К., 2002. — С. 137—140.
172. Колода В.В. Работы 2003 г. На городище Коробовы Хутора и в его округе // Археологічні відкриття в Україні у 2002—2003 рр. — К., 2004. — С. 167—169.
173. Колода В.В. Еще один сезон работ на городище у с. Водяное на Харьковщине // Археологічні відкриття в Україні у 2002—2003 рр. — К., 2004 а. — С. 169 — 171.
174. Колода В.В. Культурно-хронологическая интерпретация Северского городища близ с. Меловая на Донце // Древности 2005. — Харьков, 2005. — С. 187—195.
175. Колода В.В., Колода Т.А. Старожитності с. Мохнач та його округи // АЛЛУ. — 2001. — № 2. — С. 42—45.
176. Колода В.В., Лисецкий Ф.Н., Чендев Ю.Г. Почвы археологических памятников лесостепной зоны и реконструкция по ним изменений природной среды и почвообразования // Археологічні відкриття в Україні 2002—2003 рр. — К., 2004. — С. 163—167.
177. Кондукторова Т.С. Антропология древнего населения Украины (I тыс. до н. э. — первая половина I тыс. н. э.). — М.: МГУ, 1972. — 155 с.
178. Корохина А.В., Окатенко В.Н. Новые памятники скифского времени в бассейне Северского Донца // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. — Харків, 2004. — С. 38—43.
179. Круц С.И. Антропология Стеблевского могильника (к вопросу о физическом типе населения Лесостепи в скифское время) // Скорый С.А. Стеблев: скифский могильник в Поросье. — К.: Киевская типография ФПУ, 1997. — С. 90—98.
180. Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В. та ін. Сельская округа Ольвии. — К.: Наукова думка, 1989. — 238 с.
181. Кубышев А.И., Николова А.В., Полин С.В. Скифские курганы у с. Львово на Херсонщине // Древности Степной Скифии. — К., 1982. — С. 130—148.
182. Кузнецова Т.М. Зеркала из скифских памятников VI—III вв. до н. э. (классификация и хронологическое распределение) // СА. — 1987. — №1. — С. 35 — 47.
183. Кузнецова Т.М. Зеркала Скифии VI—III вв. до н. э. — М.: Индирик, 2002. — 235 с.
184. Кузнецова Т.М., Кузнецов С.В. Курганы скифского времени у пос. Днепрорудный и Большая Белозерка (краткий очерк) // Древности Евразии от средней бронзы до средневековья. — М., 2005. — С. 317—332.
185. Куклина И.В. Этногеография Скифии по античным источникам. — Л.: Наука, 1985. — 206 с.
186. Кулатова И.Н., Луговая Л.Н., Супруненко А.Б. Курганы скифского времени междуречья Ворсклы и Псла (по материалам охранных исследований Полтавского краеведческого музея). — Полтава; Москва, 1993. — 107 с.
187. Кулатова И.Н., Супруненко О.Б. Раннесарматские памятники ворсклинско-сульского междуречья // ПССАСП. — Запорожье, 1999. — С. 148—154.
188. Кулатова И.М., Супруненко О.Б. Охоронні дослідження на Перещепинському курганному некрополі у Більську в 2002 р. // Археологічні відкриття в Україні у 2002—2003 рр. — К., 2004. — С. 27—32.
189. Мозолевский Б.Н., Полин С.В. Курганы скифского Герроса IV в. до н. э. (Бабина, Водяна, и Соболева Могилы). — К.: «Стилос», 2005. — 600 с.
190. Курило О.Ю. Нариси розвитку археології у музеях України: історія, дослідники, меценати. — К.: «Стилос», 2002. — 264 с.
191. Кызласов И.Л. Мироззренческая основа погребального обряда // РА. — 1993. — № 1. — С. 98—111.
192. Левенок В.П. Городища юхновской культуры // КСИА АН СССР. — К., 1957. — Вып. 7. — С. 49—53.
193. Либеров П.Д. Археологические памятники реки Береки // КСИИМК. — 1959. — Вып. 77. — С. 35—41.
194. Либеров П.Д. Новые материалы из курганов у села Черемушна // КСИА АН СССР. — 1961. — Вып. 83. — С. 51—55.

195. *Либеров П.Д.* Разведки в пойме реки Оскол // КСИА АН СССР. — 1961 а. — Вып.83. — С. 95—103.
196. *Либеров П.Д.* Памятники скифского времени бассейна Северского Донца // МИА. — 1962. — № 113. — С. 5—85.
197. *Либеров П.Д.* Памятники скифского времени на Среднем Дону // САИ. — 1965. — Вып. Д. 1—31. — 103 с.
198. *Ляпушкин И.И.* Поселения зольничной культуры (скифов-пахарей) в северной полосе днепровского лесостепного Левобережья // СА. — 1950. — № 12. — С. 142—146.
199. *Ляпушкин И.И.* Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа // МИА. — 1961. — № 104. — 383 с.
200. *Макаревич М.Л.* Поховання сарматського та салтівського типів на Сіверському Дінці // Археологія. — 1957. — Т. 10. — С. 146—149.
201. *Максименко В.Е.* Савроматы и сарматы на Нижнем Дону. — Ростов-на-Дону: Ростовский университет, 1983. — 224 с.
202. *Максименко В.Е., Смирнов К.Ф., Косяненко В.М.* Курган ухут. Кашеевка // Смирнов К.Ф. Сарматы и утверждение их политического господства в Скифии. — М.: Наука, 1984. — С. 124—141.
203. *Мандельштам А.М.* Ранние кочевники скифского периода на территории Тувы // Степная полоса Азиатской части СССР в скифо-сарматское время. — М.: Наука, 1992. — С. 178—195.
204. *Маниевич А.П.* Курган Солоха. — Л.: Искусство, 1987. — 143 с.
205. *Марченко К.К.* Лепная керамика V—III вв. до н. э. у станицы Елисаветовской на Нижнем Дону // СА. — 1972. — № 1. — С. 122—133.
206. *Масленников А.А.* Скифия и Боспор в III—I вв. до н. э. // Скифия и Боспор. — Новочеркасск, 1993. — С. 59—63.
207. *Массон В.М.* Развитие элитарных структур как прогрессивный феномен скифской эпохи // Элитные курганы степей Евразии. — СПб, 1994. — С. 4—7.
208. *Махортих С.В.* Скифська вузда Перещепинського могильника // Більське городище та його округ (до 100-річчя початку польових досліджень). — К., 2006. — С. 57—76.
209. *Мачинский Д.А.* О времени первого активного выступления сарматов в Поднепровье по свидетельствам античных письменных источников // АСГЭ. — 1971. — № 13. — С. 30—54.
210. *Медведев А.П.* Подгоренское городище на р. Воронеж // Археологические памятники лесостепного Подонья. — Липецк, 1996. — С. 24 — 26.
211. *Медведев А.П.* Ранний железный век Лесостепного Подонья. Археология и этнокультурная история I тысячелетия до н. э. — М.: Наука, 1999. — 160 с.
212. *Медведев А.П.* Курганные могильники скифского времени в правобережье Среднего и Нижнего Дона (опыт сравнительного анализа) // Донская археология. — 2002. — № 3—4. — С. 6—16.
213. *Медведев А.П.* Новый аспект этногеографии Древней Скифии (меланхлены и будины) // Исторические записки: науч. труды ист. фак. ВГУ. — Воронеж, 2005. — С. 92—103.
214. *Медведев А.П.* Рецензія на кн.: Скорый С.А. Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи. — К.: ИА НАНУ, 2003 // Исторические записки: науч. труды и ст. фак. ВГУ. — Воронеж, 2005а. — С. 204—209.
215. *Медведев А.П.* О новом аспекте проблемы будинов и меланхленов (в свете последних публикаций могильников скифского времени на Северском Донце) // АЛЛУ. — 2006. — № 1. — С. 21—34.
216. *Мельник Е.* Раскопки курганов в Харьковской губернии 1900—1901 гг. // Труды XII археологического съезда. — Х., 1902. — Т. 1. — С. 63—71.
217. *Мелюкова А.И.* Вооружение скифов // САИ. — 1964. — Вып. Д 1—4. — 206 с.
218. *Мелюкова А.И.* Краснокутский курган. — М.: Наука, 1981. — 112 с.
219. *Мильков Ф.Н.* Лесостепь Русской равнины. — М.: АН СССР, 1950. — 296 с.
220. *Мошилов О.Д.* Спорядження коня скіфської доби у східноєвропейському Лісостепу. — Київ; Камянець-Подільський: ПП Мошинський В.С., 2008. — 439 с.

221. *Мозолевський Б.М.* Товста Могила. — К.: Наукова думка, 1979. — 252 с.
222. *Мозолевський Б.Н.* Скифские курганы в окрестностях г. Орджоникидзе на Днепропетровщине (раскопки 1972—1975 гг.) // Скифия и Кавказ. — К., 1980. — С. 70—155.
223. *Мозолевський Б.Н.* Скифский «царский» курган Желтокаменка // Древности степной Скифии. — К., 1982. — С. 179—222.
224. *Мозолевський Б.Н.* О скифском Герросе // СА. — 1986. — № 2. — С. 70—83.
225. *Мозолевський Б.М.* Кургани вищої скіфської знаті і проблема політичного устрою Скіфії // Археологія. — 1990. — № 1. — С. 122—138.
226. *Мозолевський Б.М.* Етнічна географія Скіфії. — К.: «Корвін-пресс», 2005. — 102 с.
227. *Моргунов Ю.Ю.* Функциональное назначение пограничных городищ Юго-Восточной Руси // Археологические исследования на Полтавщине. — Полтава, 1990. — С. 95—109.
228. *Монахов С.Ю.* Греческие амфоры в Причерноморье. Комплексы керамической тары VII—II веков до н. э. — Саратов: Издательство Саратовского государственного университета, 1999. — 678 с.
229. *Монахов С.Ю.* Греческие амфоры в Причерноморье. Типология амфор ведущих центров-экспортеров товаров в керамической таре. Каталог-определитель. — М.; Саратов: Издательство Саратовского государственного университета, 2003. — 351 с.
230. *Морган К.* Каталог аттической керамики из коллекции Таманского музея // Таманская старина. — СПб, 1999. — Вып. 2. — 107 с.
231. *Морозов Ю.М.* О городищах Харьковской губернии // Харьковский вестник. — 1891. — № 45. — С. 47—50.
232. *Моруженко А.О.* Досягнення радянських археологів у вивченні лісостепових поселень скіфського часу // ВХУ. — 1967. — Вып. 2. — С. 125—132.
233. *Моруженко А.А.* Оборонительные сооружения городищ Поворскля в скифскую эпоху // Скифский мир. — К., 1975. — С. 21—35.
234. *Моруженко А.О.* Городища скіфського часу на території лісостепу Східної Європи // ВХУ. — 1969. — Вып.3. — С. 12—25.
235. *Моруженко А.А.* Городища лесостепных племен Днепро-Донского междуречья VII—III вв. до н. э. // СА. — 1985. — № 1. — С. 150—168.
236. *Моруженко А.А.* К вопросу о памятниках раннего железного века в бассейне р. Ворсклы // СА. — 1988. — № 1. — С. 65—70.
237. *Моруженко А.А.* Историко-культурная общность племен междуречья Днепра и Дона в скифское время // СА. — 1989. — № 4. — С. 25—40.
238. *Синюк А.Т., Березуцкий В.Д.* Мостищенский комплекс древних памятников (эпоха бронзы — ранний железный век). — Воронеж: ВГПУ, 2001. — 191 с.
239. *Мурзин В.Ю.* Скифская архаика Северного Причерноморья. — К.: Наукова думка, 1984. — 132 с.
240. *Мурзин В.Ю.* Происхождение скифов: основные этапы формирования скифского этноса. — К.: Наукова думка, 1990. — 88 с.
241. *Фіалко О.Є., Болтрик Ю.В.* Напад скіфів на Трахтемирівське городище. — К.: Корвін-прес, 2003. — 152 с.
242. *Окатоенко В.Н., Буйнов Ю.В.* Новые находки деталей наголовника оленя-манщика в Скифии // Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України. — К., 2005. — С. 126—129.
243. *Ольховский В.С.* Погребальные обряды населения степной Скифии (VII—III вв. до н. э.). Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 1978. — 20 с.
244. *Ольховский В.С.* Раннескифские погребальные сооружения по Геродоту и археологическим данным // СА. — 1978а. — № 4. — С. 83—97.
245. *Ольховский В.С.* Погребально-поминальная обрядность населения степной Скифии (VII—III вв. до н. э.). — М.: Наука, 1991. — 255 с.
246. *Ольховский В.С.* Скифские катакомбы в Северном Причерноморье // СА. — 1977. — № 4. — С. 45—74.
247. *Онайко Н.А.* Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII—V вв. до н. э. // САИ. — 1966. — Вып. Д 1—27. — 70 с.

248. *Онайко Н.А.* Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV—II вв. до н. э. // САИ. — 1970. — Вып. Д 1—27. — 212 с.
249. *Отрощенко В.В.* История племен зрубной спільності. Автореф. дис...доктора іст. наук. — К., 2002. — 33 с.
250. *Пассек В.* Курганы и городища Харьковского, Валковского и Полтавского уездов // Русский истощический сборник. — М., 1838. — Т. 3. — С. 210—215.
251. *Пеляшенко К.Ю., Гречко Д.С.* Ліпний посуд населення сіверськодонецького Лісостепу скифської доби // Археологія. — 2007. — № 4 — С. 22—38.
252. *Петренко В.Г.* Культура племен Правобережного Среднего Поднепровья в IV—III вв. до н. э. // МИА. — 1961. — № 96. — С. 53—102.
253. *Петренко В.Г.* Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э. // САИ. — 1967. — Вып. Д 1—4. — 180 с.
254. *Петренко В.Г.* Украшения Скифии VII—III вв. до н. э. // САИ. — 1978. — Вып. Д 4—5. — 144 с.
255. *Петренко В.Г.* Локальные группы скифообразной культуры лесостепи Восточной Европы // Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. — М.: Наука, 1989. — С. 67—80.
256. *Плешивенко А.Г.* Исследование скифских курганов в Днепровском Надпорожье // Древности Степного Причерноморья и Крыма. — Запорожье, 1991. — С. 143—152.
257. *Побожий С.И.* Харьковский университет: от классической до отечественной археологии (XIX — нач. XX вв.) // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини. — Полтава, 1990. — С. 28—30.
258. *Бойко Ю.Н., Берестнев С.И.* Погребения VII—IV вв. до н. э. курганного могильника у с. Купьеваха (Ворсклинский регион скифского времени). — Харьков: Издательская группа «РА — Каравелла», 2001. — 142 с.
259. *Погребова Н.Н.* Состояние проблем скифо-сарматской археологии в конференции ИИМК АН СССР в 1952 году // ВССА. — М., 1954. — С. 3—38.
260. *Полин С.В.* Про «сарматське» завоювання Північного Причорномор'я // Археологія. — 1984. — № 75. — С. 43—51.
261. *Полин С.В.* Хронологія ранньоскифських пам'яток // Археологія. — 1987. — № 59. — С. 17—36.
262. *Полин С.В., Кубышев А.И.* Скифские курганы Утлюкского междуречья (в Северо-Западном Приазовье). — К., 1997. — 52 с.
263. *Полин С.В., Симоненко А.В.* «Раннесарматские» погребения Северного Причорномор'я // Исследования по археологии Поднепровья. — Днепропетровск, 1990. — С. 52—62.
264. *Полин С.В.* От Скифии к Сарматии. — К.: Киевская типография ФНПУ, 1992. — 231 с.
265. *Полин С.В.* Про хронологію ранньоскифської культури // Археологія. — 1996. — № 4. — С. 115—126.
266. *Полин С.В.* О хронологии раннескифской культуры (по И.Н. Медведской) // РА. — 1998. — № 4. — С. 50—63.
267. *Пряхин А.Д., Разуваев Ю.Д.* Семилукское городище позднескифского времени на р. Дон // Археологические памятники Среднего Поочья. — Рязань, 1995. — С. 44—47.
268. *Пузикова А.И.* Два кургана из могильника скифского времени у с. Русская Тростянка // КСИА АН СССР. — 1964. — Вып. 102. — С. 24—33.
269. *Пузикова А.И.* Поселения Среднего Дона // МИА. — 1969. — № 151. — С. 41—81.
270. *Пузикова А.И.* Марицкое городище в Посеймье. — М.: Наука, 1981. — 120 с.
271. *Пузикова А.И.* Памятники скифского времени бассейна р. Тускарь (Посеймье). — М.: Пушкинский научный центр РАН, 1997. — 126 с.
272. *Пузикова А.И.* Курганы скифского времени Среднего Подонья (публикация комплексов). — М.: Индирик, 2001. — 271 с.
273. *Пьянков И.В.* Античные авторы о Средней Азии и Скифии: (Критический обзор работ Дж.Р. Гардинер-Гардена) // ВДИ. — 1994. — № 4. — С. 191—207.
274. *Радзиевская В.Е.* Новые поселения в бассейне Северского Донца // АО в 1975 г. — М., 1976. — С. 383—384.

275. *Радзиевская В.Е., Шрамко И.Б.* Гончарные печи скифской эпохи в бассейне Северского Донца // Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца. — Луганск, 1990. — С. 165—166.
276. *Радзиевская В.Е.* Основные итоги исследования Коломакского городища // Проблемы истории та археології України. — Харків, 1992. — С. 177—179.
277. *Радзиевская В.Е.* Анатолий Олегович Зоря // Древности 2005. — Харьков, 2005. — С. 373—374.
278. *Редин Е.К.* Музей изящных искусств и древностей Императорского Харьковского университета (1805—1905 гг.). — Харьков: Типография М. Зильберберг, 1904. — 64 с.
279. *Ріман О.М.* Про вплив природних умов на топографію поселень скіфського часу в басейні Сіверського Дінця // Археологія. — 1985. — № 50. — С. 1—9.
280. *Ростовцев М.И.* Эллины и иранцы на юге России. — Пг., 1918. — 236 с.
281. *Рубан В.В.* О хронологии раннеантичных поселений Бугского лимана (по материалам хиосских амфор) // Материалы по хронологии археологических памятников Украины. — К., 1982. — С. 104—108.
282. *Рудич Т.О.* До питання про антропологічний склад населення лісостепової зони Лівобережної України у скіфську добу // Від Кіммерії до Сарматії. — К., 2004. — С. 72—74.
283. *Русов А.А.* Русские трактаты в конце XVII и начале XVIII веков и некоторые данные о Днепре из атласа конца прошлого столетия. — К.: Типография Франца, 1876. — 150 с.
284. *Рыбаков Б.А.* Геродотова Скифия. Историко-географический анализ. — М.: Наука, 1979. — 247 с.
285. *Савченко Е.И.* Могильник скифского времени «Терновое I — Колбино I» на Среднем Дону (погребальный обряд) // Археология Среднего Дона в скифскую эпоху. — М., 2001. — С. 53—143.
286. *Савченко Е.И.* Вооружение и предметы снаряжения населения скифского времени на Среднем Дону // Археология Среднего Дона в скифскую эпоху. — М., 2004. — С. 151—277.
287. *Свистун Г.Е., Чендев Ю.Г.* Восточный участок обороны Мохначанского городища и его природное окружение в древности // АЛЛУ. — № 2 / 2002 — № 1 / 2003. — С. 130—135.
288. *Седов В.В.* Восточные славяне VI—XIII вв. // Археология СССР. — М.: Наука, 1982. — 309 с.
289. *Семенов-Зусер С.А.* Опыт историографии скифов. Ч. 1. Скифская проблема в отечественной науке (1692—1947 гг.). — Харьков: Изд. ХГУ, 1947. — 191 с.
290. *Семенов-Зусер С.А.* Кафедра древней истории и археологи ХГУ за 1944—49 гг. // ВДИ. — 1949. — № 3. — С. 200—204.
291. *Симоненко О.В.* Ранньосарматський період у Північному Причорномор'ї // Археологія. — 1994. — № 1. — С. 32—48.
292. *Синика В.С.* Погребальные комплексы скифской культуры конца VII — начала III вв. до н.э. на территории Днестро-Прутско-Дунайских степей. Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М., — 2007. — 27 с.
293. *Скилак Кариандский.* Описание моря, прилегающего к населенной Европе, Азии и Ливии // ВДИ. — 1947. — № 3. — С. 240—243.
294. *Ильинская В.А., Тереножкин А.И.* Скифия VII—IV вв. до н. э. — К.: Наукова думка, 1983. — 380 с.
295. *Скорый С.А.* Про скіфський етнокультурний компонент у населення Дніпровського Лісостепового Правобережжя // Археологія. — 1987. — № 60. — С. 36—49.
296. *Скорый С.А.* Курган Переп'ятиха (до етнокультурної історії Дніпровського Лісостепового Правобережжя). — К.: Наукова думка, 1990. — 121 с.
297. *Скорый С.А.* Стеблев: скифский могильник в Поросье. — К.: Киевская типография ФНПУ, 1997. — 173 с.
298. *Скорый С.А.* Скифы в Днепро-Правобережной Лесостепи (проблема выделения иранского этнокультурного элемента). — К.: ИА НАНУ, 2003. — 161 с.
299. *Скржинская М.В.* Древнегреческий фольклор и литература о Северном Причерноморье. — К.: Наукова думка, 1991. — 198 с.

300. *Смирнов К.Ф.* Савроматы. — М.: Наука, 1964. — 379 с.
301. *Смирнов К.Ф.* О начале проникновения сарматов в Скифию // ПСА. — М., 1971. — С. 191—197.
302. *Смирнов К.Ф.* Дромосные могилы ранних кочевников Южного Приуралья и вопрос о происхождении сарматских катакомб // Вопросы древней и средневековой археологии Восточной Европы. — М. 1978.
303. *Смирнов К.Ф.* Сарматы и утверждение их политического господства в Скифии. — М.: Наука, 1984. — 183 с.
304. *Смирнов К.Ф., Петренко В.Г.* Савроматы Поволжья и Южного Приуралья // САИ. — 1963. — Вып. Д I — 10. — 40 с.
305. *Смирнова Г.И.* Новые данные о поселении у с. Долиняны // АСГЭ. — 1981. — № 22. — С. 40—61.
306. *Спицын А.А.* Расселение древнерусских племен по археологическим данным // ЖМНП. — 1899. — № 8. — С. 301—340.
307. *Спицын А.А.* Курганы скифов-пахарей // ИАК. — 1918. — Вып. 65. — С. 87—143.
308. *Супруненко О.Б.* Розкопки Більського курганного некрополя «Б» // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава, 1996. — С. 88—120.
309. *Тереножкин А.И.* Скифская культура // ПСА. — М.: Наука, 1971. — С. 15—24.
310. *Тереножкин А.И., Ильинская В.А., Мозолевский Б.Н.* Скифский могильник Гайманово Поле (раскопки 1968 г.) // Скифы и сарматы. — К., 1977. — С. 152—199.
311. *Тереножкин А.И., Ильинская В.А., Черненко Е.В., Мозолевский Б.Н.* Скифские курганы Никопольщины // Скифские древности. — К., 1973. — С. 113—186.
312. *Тереножкин А.И., Мозолевский Б.Н.* Мелитопольский курган. — К.: Наукова думка, 1988. — 246 с.
313. *Трефилов Е.П.* Археологическая экскурсия в с. Дергачи Харьковского уезда в августе 1903 г. // Труды XIII археологического съезда. — М., 1908. — Т. 2. — С. 100—103.
314. *Труды двенадцатого археологического съезда в Харькове 1902.* — М., 1905. — Т. 1. — 215 с.
315. *Фабриціус І.* Тясминська експедиція // АП УРСР. — 1949. — Т. II. — С. 80—111.
316. *Федоровський О.С.* Харківський археологічний музей та його науково-дослідна праця // Наука на Україні. — 1926. — № 2. — С. 46—47.
317. *Фиалко Е.Е.* Памятники скифской эпохи Приднепровской террасовой Лесостепи. — К.: ИА НАНУ, 1994. — 53 с.
318. *Фиалко Е.Е.* Золотые бляшки из кургана Огуз // РА. — 2003. — № 1. — С. 124—133.
319. *Фукс М.* Про городища скитської доби на Харківщині // Зап. ВУАК. — 1931. — Т. 1. — С. 85—124.
320. *Хазанов А.М.* Социальная история скифов. — М.: Наука, 1975. — 343 с.
321. *Хохоровський Я.* Городища епохи пізньої бронзи східної частини Карпатської Котловини: показник розвитку чи кризи суспільно-культурних структур? // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава, 1996. — С. 211—222.
322. *Хохоровски Я., Скорый С.А.* Оборонительная система Мотронинского городища // АЛЛУ. — 2006. — № 1. — С. 74—84.
323. *Чендев Ю.Г., Александровский А.Л.* Почвы и природная среда бассейна реки Воронеж во второй половине голоцена // Почвоведение. — 2002. — № 4. — С. 21—29.
324. *Чендев Ю.Г., Колода В.В.* Архитектура земляных валов городища Мохнач с точки зрения палеогеографии и почвенной геохимии // Археологічні відкриття в Україні 2002 — 2003 рр. — К., 2004. — С. 337—341.
325. *Чендев Ю.Г.* Естественная и антропогенная эволюция лесостепных почв Среднерусской возвышенности в голоцене. Автореф. дис. ... докт. геогр. наук. — М., 2005. — 32 с.
326. *Черненко Е.В.* О времени появления тяжелой конницы в степях Евразии // ПСА. — М.: Наука, 1971. — С. 35—38.
327. *Черненко Е.В.* Скифские лучники. — К.: Наукова думка, 1981. — 168 с.
328. *Черненко Е.В.* Скифо-персидская война. — К.: Наукова думка, 1984. — 117 с.

329. *Черненко Є.В.* Населення Скіфії та суміжних областей // Давня історія України. — К.: Наукова думка, 1998. — Т. 2: Скіфо-антична доба. — С. 72—107.
330. *Черненко Е.В., Бессонова С.С., Болтрик Ю.В., Полин С.В., Скорый С.А., Бокий Н.М., Гребенников Ю.С.* Скифские погребальные памятники степей Северного Причерноморья. — К.: Наукова думка, 1986. — 353 с.
331. *Чижов М.А.* Український Лісостеп. Фізико-географічний нарис. — К.: Радянська школа, 1961. — 204 с.
332. *Щегленко А.В.* Обряд погребения лесостепных племен междуречья Днестра и Дона в VII—III вв. до н. э. // ВХУ. — 1983. — Вып. 25. — С. 110—119.
333. *Шербань А.Л.* Спроба реконструкції ткацького верстату у племен Середнього Подніпров'я скіфського часу // Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали та дослідження. — Одеса. — Т. 3. — С. 113—116.
334. *Шербань А.Л.* Кружала в похованнях Лівобережного лісостепу України скіфського часу // Древности 2004. — Харьков, 2004. — С. 32—38.
335. *Шилов В.П.* Золотой клад скифского кургана // Археологические раскопки на Дону. — Ростов-на-Дону, 1962. — С. 52—69.
336. *Шнитников А.В.* Изменчивость общей увлажненности материков северного полушария // Западные географические общества СССР. — 1957. — Т. 16. — 186 с.
337. *Шрамко Б.А.* Памятники скифского времени в бассейне Северского Донца. Автореф. дис. ... канд. и ст. наук. — М., 1953. — 14 с.
338. *Шрамко Б.А.* Новые поселения и жилища скифского времени в бассейне р. Северский Донец // КСИИМК. — 1954. — Вып. 54. — С. 105—115.
339. *Шрамко Б.А.* Курганы и городище у с. Циркуны // КСИИМК. — 1956 а. — Вып. 63. — С. 110—115.
340. *Шрамко Б.А.* Следы земледельческого культа у лесостепных племен Северного Причерноморья в раннем железном веке // СА. — 1957. — № 1. — С. 188—197.
341. *Шрамко Б.А.* Городище скифского времени у с. Караван на Харьковщине // КСИА АН УССР. — 1957 а. — № 7. — С. 25—28.
342. *Шрамко Б.А.* Археологічні дослідження курганів раннього залізного віку в околицях м. Люботина // Учені записки ХДУ. Історичний факультет. — Харків, 1957 б. — Т. 78. — Вып. 5. — С. 193—203.
343. *Шрамко Б.А.* Древности Северского Донца. — Харьков: Изд. ХГУ, 1962. — 354 с.
344. *Шрамко Б.А.* Поселення скіфського часу в басейні Дінця // Археологія. — 1962а. — Т. XIV. — С. 136—155.
345. *Шрамко Б.А.* Поселення скіфського часу біля станції Шовкова // Археологія. — 1964. — Т. 16. — С. 181—190.
346. *Шрамко Б.А.* Хозяйство лесостепных племен Восточной Европы в скифскую эпоху. Автореф. дис. ... доктора и ст. наук. — К., 1965. — 32 с.
347. *Шрамко Б.А.* К вопросу о значении хозяйственно-культурных особенностей степной и лесостепной Скифии // ПСА. — М., 1971. — С. 92—102.
348. *Шрамко Б.А.* Походження племен раннього залізного віку на території Лісостепоного Лівобережжя України // Питання історії народів СРСР. — Х., 1972. — Вып. 14. — С. 153—163.
349. *Шрамко Б.А., Михеев В.К., Грубник-Буйнова Л.П.* Справочник по археологии Украины. Харьковская область. — К.: Наукова думка, 1977. — 155 с.
350. *Шрамко Б.А.* Археология раннего железного века Восточной Европы. — Х.: ХГУ, 1983. — 133 с.
351. *Шрамко Б.А.* Архаическая керамика Восточного укрепления Бельского городища и проблема происхождения его обитателей // АСГЭ. — 1983 а. — № 23. — С. 73—93.
352. *Шрамко Б.А.* Розкопки курганів раннього залізного віку на Харківщині // Археологія. — 1983б. — № 43. — С. 54—62.
353. *Шрамко Б.А.* Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К.: Наукова думка, 1987. — 182 с.
354. *Шрамко Б.А., Бойко Ю.Н.* Раскопки курганов и майданов в бассейне р. Мерла // ВХУ. — 1988. — Вып. 22. — С. 98—108.

355. *Шрамко Б.А.* Хорошевское городище // Археология славянского юго-востока. — Воронеж, 1991. — С. 50—59.
356. *Шрамко Б.А.* Курганы у с. Веселое в Харьковской области // ВХУ. — 1992. — Вип. 25. — С. 114—120.
357. *Шрамко Б.А.* Биритуальный курган у с. Дуванка // Древности 1995. — X., 1995. — С. 172—173.
358. *Шрамко Б.А.* Комплекс глиняных скульптур Бельского городища // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава, 1996. — С. 67—88.
359. *Шрамко Б.А.* Люботинское городище // Люботинское городище: — Харьков, 1998. — С. 9—140.
360. *Шрамко Б.А.* Особенности развития техники обработки земли в Восточной Европе в раннем железном веке // Древности 2005. — Харьков, 2005. — С. 151—155.
361. *Шрамко И.Б.* Некоторые итоги изучения 28 зольника Западного укрепления Бельского городища // Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий. — Донецьк, 2000. — С. 30—31.
362. *Шрамко И.Б.* Исследование округа Люботинского городища // АЛЛУ. — № 2 / 2002 — № 1 / 2003. — С. 102—109.
363. *Шрамко И.Б.* О начальном периоде существования Бельского городища // Від Кіммерії до Сарматії. — К., 2004. — С. 103—106.
364. *Шрамко И.Б., Задников С.А., Зоря А.О.* Селище скифского времени у с. Червоносого // Древности 2004. — Харьков, 2004. — С. 27—32.
365. *Шукин М.Б.* На рубеже эр. Опыт историко-археологической реконструкции политических событий III в. до н. э. — I в. н. э. в Восточной и Центральной Европе. — СПб.: Фарн, 1994. — 323 с.
366. *Яблонский Л.Т.* Скифы, сарматы и другие в контексте достижений отечественной археологии XX века // РА. — 2001. — № 1. — С. 56—65.
367. *Vijna J.* Spiegelung der Sozialstruktur auf Latenezeitlichen Graberfelder im Karpatenbecken // Pamatky archeologicke. — 1982 — R. LXXIII. — P. 2.
368. *Godlowski K.* The Chronology of the Late Roman and Early Migration Periods. — Krakow, 1970. — 131 p.
369. *Scythian Art.* — Leningrad, 1999. — 184 p.
370. *Sparkes B.A., Talcott L.* Black and plain pottery of the 6th, 5th and 4th centuries BC // The Athenian Agora. — New Jersey, 1970. — Vol. 12. Part 1. — P. 1—382.
371. *Sparkes B.A., Talcott L.* Black and plain pottery of the 6th, 5th and 4th centuries BC // The Athenian Agora. — New Jersey, 1970a. — Vol. 12. Part 2. — P. 383—472.

1. *Андрієнко В.П.* Отчет о раскопках и разведках на территории харьковской и Полтавской областей в 1970 г. // НА ІА НАНУ. — 1970/77. — 18 с.
2. *Бандуровский А.В.* Отчет о работе Мерчанской археологической экспедиции ІА НАН Украины в 2001 г. // НА ІА НАНУ. — 2001/86. — 3 с.
3. *Бородулин В.Г.* Отчет об археологических исследованиях Харьковского исторического музея в 1976 г. // НА ІА НАНУ. — 1976/52. — 21 с.
4. *Бородулин В.Г.* Отчет об археологических исследованиях Песочинского курганного могильника и курганной группы, расположенной в зоне сооружения Фрунзенской оросительной системы в 1978 г. // НА ІА НАНУ. — 1978/42. — 66 с.
5. *Бородулин В.Г.* Отчет о раскопках Песочинского курганного могильника в 1979 г. // НА ІА НАНУ. — 1979/112. — 55 с.
6. *Бородулин В.Г.* Отчет о раскопках Песочинского курганного могильника и разведках Харьковского исторического музея в 1980 г. // НА ІА НАНУ. — 1980/139. — 15 с.
7. *Бородулин В.Г.* Дневник об археологических раскопках скифо-сарматской экспедиции Харьковского исторического музея в 1982 году // Архів Харківського історичного музею. — 79 с.
8. *Буйнов Ю.В.* Отчет предскифского отряда скифо-славянской экспедиции ХГУ о разведках и раскопках в 1976 // НА ІА НАНУ. — 1976/111. — 24 с.
9. *Буйнов Ю.В., Никитин А.Е., Гречко Д.С.* Отчет о раскопках Циркуновского городища в 1990 году // НА ІА НАНУ. — 32 с.
10. *Гречко Д.С.* Отчет об исследовании памятников скифского времени у сел Протопоповка и Циркуны на Харьковщине в 2005 году // НА ІА НАНУ. — 2005/5. — 20 с.
11. *Гречко Д.С.* Отчет о раскопках курганного могильника у с. Гришковка на Харьковщине в 2006 году // НА ІА НАНУ. — 2006/26. — 17 с.
12. *Гречко Д.С.* Отчет о раскопках курганного могильника у с. Гришковка на Харьковщине в 2007 году // НА ІА НАНУ. — 2007/136. — 15 с.
13. *Заика И.В., Гречко Д.С.* Отчет об археологических разведках в Валковском, Коломакском и Харьковском районах Харьковской области в 2002 году // НА ІА НАНУ. — 2002/41. — 17 с.
14. *Коленченко Н.Г.* Отчет об археологических исследованиях в Харьковской обл. в 1973 г. // НА ІА НАНУ. — 1973/64. — 18 с.
15. *Колода В.В.* Археологические разведки в бассейне верхнего течения Северского Донца // НА ІА НАНУ. — 1987/100. — С. 39—56.
16. *Колода В.В.* Археологические разведки в бассейне верхнего течения Северского Донца и Оскола // НА ІА НАНУ. — 1990/226. — 15 с.

17. Колода В.В. Отчет об археологических исследованиях Средневековой экспедиции Харьковского Госпедуниверситета в г. Волчанске в 1994 г. // НА ІА НАНУ. — 1994/32. — 25 с.
18. Колода В.В. Отчет об археологических исследованиях Верхнесалтовского селища средневековой экспедицией Харьковского госпедуниверситета в 1998 г. // НА ІА НАНУ. — 1998/82. — 28 с.
19. Колода В.В. Отчет об археологических исследованиях Средневековой археологической экспедиции ХГПУ им. Г.С. Сковороды в с. Мохнач на Харьковщине // НА ІА НАНУ. — 2000/95. — 20 с.
20. Колода В.В. Отчет о полевых исследованиях Средневековой археологической экспедиции ХГПУ в 2001 году // НА ІА НАНУ. — 2001/29. — 23 с.
21. Колода В.В., Гречко Д.С. Отчет о работе отдельного отряда Средневековой археологической экспедиции по исследованию «Скифского двора» на городище Водяное в 2003 г. // НА ІА НАНУ. — 2003/67. — 9 с.
22. Левицкий І.Ф. Археологічні дослідження на території м. Харкова та його околицях в 1946 році // НА ІА НАНУ. — 1946/35. — 20 с.
23. Левицкий І.Ф. Археологические исследования в Харьковской области 1948 г. (сообщение) // НА ІА НАНУ. — 1948/17. — 80 с.
24. Михеев В.К. Отчет об археологических раскопках на территории Харьковской области // НА ІА НАНУ. — 1969/61. — 19 с.
25. Михеев В.К. Отчет Средневековой археологической экспедиции ХГУ о раскопках в с. Коробовы Хутора Змиевского района Харьковской области в 1998 году // НА ІА НАНУ. — 1998/80. — 19 с.
26. Радзиевская В.Е. Отчет о работе северскодонецкого отряда археологической экспедиции Харьковской областной организации охраны памятников истории и культуры и Харьковского дворца пионеров и школьников им. П.П. Постышева в 1974 году // НА ІА НАНУ. — 1974/67. — 17 с.
27. Радзиевская В.Е. Отчет о археологических исследованиях отряда Харьковской областной организации охраны памятников истории и культуры и Харьковского дворца пионеров и школьников им. П.П. Постышева в 1975 году // НА ІА НАНУ. — 1975/80. — 15 с.
28. Свистун Г.Е. Отчет о раскопках и разведках в Чугуевском и Волчанском районах Харьковской обл. в 2005 г. // НА ІА НАНУ. — 2005/34. — 21 с.
29. Семенов-Зусер С.А. Археологические раскопки на территории с. Большая Гомольша в 1949 году // НА ІА НАНУ. — 1949/40. — 21 с.
30. Тоцев Г.Н. Отчет об археологических раскопках могильника «Мамай-Гора» в Каменка-Днепровском районе Запорожской области в 1988 // НА ІА НАНУ. — 1988/172. — 24 с.
31. Шрамко Б.А. Археологические раскопки Люботинского курганного могильника и городища Караван в 1950 году (краткий отчет) // Архів МАЕСУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Од. зб. 1. — 19 с.
32. Шрамко Б.А. О работе Северо-Донецкой скифской археологической экспедиции ХГУ им. А.М. Горького в 1951 году // НА ІА НАНУ. — 1951/20. — 50 с.
33. Шрамко Б.А. Отчет об археологических исследованиях Харьковского госуниверситета в 1952 году // НА ІА НАНУ. — 1952/24. — 46 с.
34. Шрамко Б.А. Отчет об археологических разведках и раскопках ХГУ в 1953 году // НА ІА НАНУ. — 1953/19. — 31 с.
35. Шрамко Б.А. Археологические исследования ХГУ в Харьковской и Полтавской областях в 1954 году // НА ІА НАНУ. — 1954/14. — 31 с.
36. Шрамко Б.А. Предварительные сообщения о разведках и раскопках Северо-Донецкой археологической экспедиции в 1955 году // НА ІА НАНУ. — 1955/34. — 10 с.
37. Шрамко Б.А. Отчет об археологических разведках и раскопках Северо-Донецкой экспедиции ХГУ в 1956 году // НА ІА НАНУ. — 1956/19. — 22 с.
38. Шрамко Б.А. Отчет о разведках и раскопках археологической экспедиции ХГУ в 1957 году // НА ІА НАНУ. — 1957/16. — 20 с.

39. *Шрамко Б.А.* Отчет о разведках и раскопках археологической экспедиции ХГУ в 1958 году // НА ІА НАНУ. — 1958/31. — 37 с.
40. *Шрамко Б.А.* Отчет о работах скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского университета в 1961 году // НА ІА НАНУ. — 1961/24. — 14 с.
41. *Шрамко Б.А.* Отчет 1962 г. о работах скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского университета // НА ІА НАНУ. — 1962/36. — 14 с.
42. *Шрамко Б.А.* Отчет о работе скифо-славянской археологической экспедиции ХГУ в 1963 году // НА ІА НАНУ. — 1963/30. — 16 с.
43. *Шрамко Б.А.* Отчет о раскопках и разведках у с. Большое Городище Белгородской обл. в 1969 г. // НА ІА НАНУ. — 1969/53. — 17 с.
44. *Шрамко Б.А.* Отчет о работе скифо-славянской археологической экспедиции ХГУ им. Горького в 1971 году // НА ІА НАНУ. — 1971/46. — 15 с.
45. *Шрамко Б.А.* Отчет об археологических исследованиях в зоне строительства Травянского водохранилища и оросительной системы в 1971—72 г. // НА ІА НАНУ. — 1972/66. — 16 с.
46. *Шрамко Б.А.* Отчет о работах скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского университета в 1972 году // НА ІА НАНУ. — 1972/61. — 14 с.
47. *Шрамко Б.А.* Отчет о раскопках скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского государственного университета им. А.М. Горького в 1988 году // НА ІА НАНУ. — 1988/58. — 23 с.
48. *Шрамко Б.А.* Отчет об археологических исследованиях в 1994 г. в Полтавской и Харьковской обл. // НА ІА НАНУ. — 1994/96. — 21 с.
49. *Шрамко И.Б.* Отчет об археологических разведках на территории Нововодолажского и Валковского р-ов Харьковской обл. в 2001 // НА ІА НАНУ. — 2001/54. — 23 с.
50. *Шрамко И.Б.* Отчет о раскопках поселения скифского времени «Дробяньское» у с. Барчаны в 2005 г. // Архів ДП ОАСУ «Слобідська археологічна служба». — Харків, 2006. — 11 с.
51. *Шрамко І.Б., Голубєва І.В., Задніков С.А.* Звіт про археологічні розвідки в Харківській області та в м. Харкові в 2005 р. // Архів ДП ОАСУ «Слобідська археологічна служба». — Харків, 2006. — 32 с.
52. *Шрамко І.Б., Задніков С.А., Пеляшенко К.Ю.* Звіт про розкопки на поселенні скіфського часу «Саржин Яр» в 2006 г. // Архів ДП ОАСУ «Слобідська археологічна служба». — Харків, 2007. — 28 с.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АЛЛУ	— Археологічний літопис Лівобережної України
АО	— Археологические открытия
АП УРСР	— Археологічні пам'ятки УРСР
АСГЭ	— Археологический сборник Государственного Эрмитажа
ВГУ	— Воронежский государственный университет
ВГПУ	— Воронежский государственный педагогический университет
ВДИ	— Вестник древней истории
ВССА	— Вопросы скифо-сарматской археологии
ВУАК	— Всеукраїнський археологічний комітет
ВХУ	— Вісник Харківського державного університету, Вісник Харківського національного університету
ДГС	— Древности Геродотовой Скифии
ДП ОАСУ	— Дочірнє підприємство охоронної археологічної служби України
ЖМНП	— Журнал Министерства народного просвещения
ИАК	— Известия Археологической комиссии
ИА РАН	— Институт археологии Российской Академии наук
КСИА АН СССР	— Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИА АН УССР	— Краткие сообщения Института археологии АН УССР
КСИИМК	— Краткие сообщения Института истории материальной культуры
ЛГУ	— Ленинградский государственный университет
МАЕСУ	— Музей археології та етнографії Слобідської України
МГУ	— Московский государственный университет
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР
НА ІА НАНУ	— Науковий архів Інституту археології НАН України
НДЛ ХНПУ	— Науково-дослідницька лабораторія ХНПУ ім. Г.С. Сковороди
НМЦ	— Науково-методичний центр
ПСА	— Проблемы скифской археологии
ПССАСП	— Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья
РА	— Российская археология
РИЦ ЛГПУ	— Редакционно-издательский центр Липецкого государственного педагогического университета
СА	— Советская археология
САИ	— Свод археологических источников
ХГПУ	— Харьковский государственный педагогический университет
ХДУ	— Харківський державний університет ім. О.М. Горького
ХНУ	— Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1	
Історія дослідження, джерельна база та основні проблеми вивчення старожитностей скіфської доби на Сіверському Дінці	5
1.1. Історія дослідження та джерельна база	5
1.2. Проблеми генези та зникнення	16
РОЗДІЛ 2	
Археологічні пам'ятки	25
2.1. Природно-кліматичні умови регіону та стародавні шляхи..	25
2.2. Поселенські структури	27
2.3. Поховальні пам'ятки	40
РОЗДІЛ 3	
Матеріальна культура	55
3.1. Ліпний посуд	55
3.2. Інші ліпні керамічні вироби	66
3.3. Імпортна гончарна кераміка	67
3.4. Металевий посуд	71
3.5. Озброєння	72
3.6. Предмети кінського спорядження	79
3.7. Прикраси	84
3.8. Предмети туалету та культу	89
3.9. Атрибути влади та інші престижні речі	91
3.10. Знаряддя праці та предмети побуту	92
3.11. Періодизація розвитку матеріальної культури	94
РОЗДІЛ 4	
Етнокультурна історія та соціальна структура населення скіфського часу на Сіверському Дінці	97
4.1. Проблема визначення етноплеємінної приналежності за даними археології	97
4.2. Основні етапи етнокультурної історії	100
ВИСНОВКИ	113
Summary	116
Таблиці	118
Підписи до ілюстрацій	138
Альбом ілюстрацій	148
Література	266
Архівні матеріали	281
Перелік умовних скорочень	284

Наукове видання

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

Д.С. ГРЕЧКО

**НАСЕЛЕННЯ
СКІФСЬКОГО ЧАСУ
НА СІВЕРСЬКОМУ ДІНЦІ**

Монографія українською мовою

Друкується в авторській редакції

Коректор *Т. С. Попович*
Ілюстрації *авторські*
Комп'ютерна верстка *С. А. Горбаненка*

Підписано до друку 19.01.2010. Формат 70 × 108/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 25,0. Обл.-вид. арк. 23,1.
Тираж 400 прим.
